

код екземпляра

850814

4 м
КДБ
(к.410)
Дер 2018
Хр-1
1-9

КДБ
Дер 2018

~~ДБФ~~

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

В. А. Лизогуб

КРАЇНОЗНАВСТВО

Навчальний посібник

Дер 2018

570408 - Хр КДБ

Д89я7

Л 55

Лизогуб, В. А.

Країнознавство

[Текст] : навч. посіб. - 624 с. -
Харків, 2014. - 200.00 грн.

570408

Харків
«Право»
2014

УДК 37.016:908

ББК 26.891я7

Л55

Рекомендовано до опублікування вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 11 від 27 червня 2014 р.)

Рецензенти:

В. І. Лозо, доктор юридичних наук, професор кафедри історії держави і права України і зарубіжних країн Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого;

Ю. В. Щокін, кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

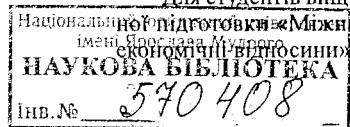
Лизогуб В. А.

Л55 Країнознавство : навч. посіб. / В. А. Лизогуб. – Х. : Право, 2014. – 264 с.

ISBN 978-966-458-697-6

Посібник підготовлено відповідно до навчальної програми з «Країнознавства», що побудований за чіткою системою поділу на теоретичну частину, де розглядаються загальні проблеми країнознавства, і практичну частину, що присвячена характеристиці окремих країн. Особлива увага приділяється синтезу, систематизації та узагальненню різноманітних даних про політичну, економічну, соціальну, культурологічну сфери життєдіяльності суспільства, світу в цілому, окремих регіонів, держав і країн.

Для студентів вищих навчальних закладів за напрямками освітньо-професійної підготовки «Міжнародні відносини», «Міжнародне право», «Міжнародні економічні відносини».

УДК 37.016:908

ББК 26.891я7

© Лизогуб В. А., 2014

© Видавництво «Право», 2014

ISBN 978-966-458-697-6

Зміст

Передмова	10
ТЕМА 1	
Методологічні основи країнознавства	12
1. Предмет, методи і завдання країнознавства. Функції країнознавства. Принципи країнознавства.....	12
2. Основні періоди становлення та розвитку країнознавства. Розмаїтість підходів до країнознавства.....	15
3. Класифікація і типологія країн світу. Сучасні типологічні схеми країн світу.....	23
4. Регіоналізація країн світу.....	40
Контрольні запитання та завдання.....	43
ТЕМА 2	
Глобальні цивілізаційні структури і цивілізаційний підхід	44
1. Цивілізація як категорія аналізу розвитку людства. Поняття «цивілізація». Історія розвитку світових цивілізацій. Цивілізаційний підхід у країнознавстві.....	44
2. Теоретичні проблеми цивілізаційного підходу. Проблеми еволюції, кількості й меж цивілізацій.....	48
3. Порівняльний аналіз світових цивілізацій.....	57
Контрольні запитання та завдання.....	62
ТЕМА 3	
Світосистемні структури та світосистемний підхід.	
Глобальні інтерпретації сучасності	63
1. Інформаційна революція. Мережеве суспільство.....	63
2. Концептуальна сутність глобалізації як суспільно-географічного процесу.....	66
3. Світосистемний ефект глобалізації. Поняття «світосистема», її функціонально-компонентний склад.....	70
Контрольні запитання та завдання.....	78
ТЕМА 4	
Світове господарство як система	79
1. Системна сутність та різноманітність визначень поняття «світове господарство». Компоненти світового господарства.....	79

2. Стадії та циклічність розвитку світового господарства. Інформаційно-технічна революція. Інтернаціоналізація світового господарства	92
3. Галузева і територіальна структура світогосподарської системи	99
Контрольні запитання та завдання	107

ТЕМА 5

Суверенна держава і недержавні утворення у складі світосистеми	108
1. Суверенна держава.....	108
2. Чинники становлення національних держав.....	120
3. Національні інтереси держави.....	123
4. Недержавні утворення та їх роль у сучасному світі.....	127
Контрольні запитання та завдання	135

ТЕМА 6

Основи геополітики та політичної географії.....	136
1. Теоретичні основи геополітики і політичної географії.....	136
2. Розвиток геополітичних та політико-географічних ідей.....	148
Контрольні запитання та завдання	155

ТЕМА 7

Геопростір і територія. Географічне та геополітичне положення країни	156
1. Простір і територія в країнознавстві.....	156
2. Формування території держави	166
3. Відмінності морфології та геопросторового положення держави	167
4. Кордони держави	171
5. Поняття, методологічні основи вивчення і властивості географічного та геополітичного положення країни	173
6. Ієрархічні рівні геополітичного положення країни	177
Контрольні запитання та завдання	178

ТЕМА 8

Природні умови та природно-ресурсний потенціал країни.....	179
1. Поняття про природні умови та природні ресурси. Оцінка природних факторів у країнознавстві	179

2. Вплив природних умов на життя та господарську діяльність людини. Ступінь і характер освоєння природи	189
Контрольні запитання та завдання	192

ТЕМА 9

Країнознавчі аспекти народонаселення та демографії.....	193
1. Методика вивчення населення країни. Зайнятість населення. Статеві віковий склад населення	193
2. Методика вивчення народів. Расовий, етнічний, мовний, релігійний склад населення	207
3. Розселення населення. Поняття та види	217
4. Методи дослідження мережі розселення країни. Міграції. Діаспора.....	220
5. Методи аналізу територіальної організації систем розселення країни. Урбанізація	227
6. Опорний каркас розселення країни.....	234
Контрольні запитання та завдання	236

ТЕМА 10

Економічна сфера країни	237
1. Методи аналізу економіки й інфраструктури країни.....	237
2. Організаційно-управлінська, функціонально-господарська та територіальна структура господарства.....	239
3. Економічна сутність і зміст інфраструктури. Підходи до вивчення інфраструктури у країнознавстві	252
4. Зовнішньоекономічна діяльність країни.....	259
Контрольні запитання та завдання	262

ТЕМА 11

Політична сфера країни.....	263
1. Методика вивчення політичної системи країни.....	263
2. Типи держав за формою правління, державним устроєм та політичним режимом. Політико-правові інститути	263
3. Особливості політичної організації території держави.....	283
4. Поняття та структура правової системи	287
5. Політична сфера держави та світовий політичний процес і міжнародні відносини	289
Контрольні запитання та завдання	294

ТЕМА 12

Загальна характеристика країн Європи	295
1. Географічне положення Європи	295
2. Субрегіони Європи, їх характеристика	299
3. Економіка і природно-ресурсний потенціал країн Європи	303
4. Європейський Союз, його правова природа та історія формування	313
5. Мета ЄС та засоби її реалізації. Маастрихтський договір	320
6. Структура та функції інститутів ЄС	325
7. Правові засади внутрішньої та зовнішньої політики економічної інтеграції ЄС	338
8. Правові засади регіональної та міграційної політики	344
Контрольні запитання та завдання	346

ТЕМА 13

Великобританія	347
1. Географічне положення Великобританії. Особливості історичного розвитку	347
2. Демографічна характеристика Великобританії	351
3. Державний лад Великобританії	355
4. Основні галузі господарства Великобританії	358
5. Зовнішня політика	366
Контрольні запитання та завдання	369

ТЕМА 14

Франція	370
1. Географічне положення та адміністративно-територіальний поділ Франції. Залежні території. Особливості історичного розвитку	370
2. Основні галузі господарства Франції	374
3. Демографічна характеристика Франції	382
4. Державний устрій та політична система	387
5. Зовнішня політика. Членство в міжнародних організаціях	392
Контрольні запитання та завдання	393

ТЕМА 15

Італія	394
1. Географічне положення Італії. Особливості історичного розвитку	394
2. Основні галузі господарства Італії	397
3. Демографічна характеристика Італії	403

4. Державний лад Італії	405
5. Зовнішня політика	408
Контрольні запитання та завдання	409

ТЕМА 16

Німеччина	410
1. Географічне положення Німеччини. Особливості історичного розвитку	410
2. Природно-ресурсний потенціал країни	414
3. Державний лад країни	414
4. Зовнішня політика. Членство в міжнародних організаціях	417
5. Основні галузі господарства Німеччини	419
6. Демографічна характеристика Німеччини	426
Контрольні запитання та завдання	429

ТЕМА 17

Російська Федерація	430
1. Географічне положення Росії	430
2. Природно-ресурсний потенціал Росії	431
3. Демографічна характеристика Росії	432
4. Особливості історичного розвитку Росії	433
5. Державний лад Росії	442
6. Основні галузі господарства Росії	449
Контрольні запитання та завдання	456

ТЕМА 18

Індія	457
1. Географічне положення Індії	457
2. Природно-ресурсний потенціал країни	457
3. Демографічна характеристика Індії	458
4. Особливості історичного розвитку	459
5. Державний лад Індії	463
6. Основні галузі господарства Індії	468
Контрольні запитання та завдання	477

ТЕМА 19

Японія	478
1. Географічне положення Японії	478
2. Природно-ресурсний потенціал країни	479

3. Демографічна характеристика Японії.....	480
4. Державний лад Японії.....	486
5. Зовнішня політика.....	488
6. Основні галузі господарства Японії.....	489
Контрольні запитання та завдання.....	495

ТЕМА 20

Китай	496
1. Географічне положення Китаю.....	496
2. Природно-ресурсний потенціал Китаю.....	496
3. Демографічна характеристика Китаю.....	498
4. Особливості історичного розвитку Китаю.....	501
5. Державний лад КНР.....	512
6. Зовнішня політика. Членство в міжнародних організаціях.....	517
7. Основні галузі господарства Китаю.....	518
Контрольні запитання та завдання.....	522

ТЕМА 21

Сполучені Штати Америки	523
1. Географічне положення США.....	523
2. Демографічна характеристика США.....	525
3. Особливості історичного розвитку.....	526
4. Державний лад США.....	537
5. Основні галузі господарства США.....	545
Контрольні запитання та завдання.....	548

ТЕМА 22

Канада	549
1. Географічне положення Канади.....	549
2. Демографічна характеристика Канади.....	550
3. Основні етапи історичного розвитку.....	553
4. Державний лад Канади.....	555
5. Основні галузі господарства Канади.....	561
Контрольні запитання та завдання.....	567

ТЕМА 23

Бразилія	568
1. Географічне положення Бразилії.....	568
2. Природно-ресурсний потенціал.....	568

3. Демографічна характеристика Бразилії.....	570
4. Особливості історичного розвитку.....	571
5. Державний лад Бразилії.....	573
6. Зовнішня політика.....	575
7. Основні галузі господарства Бразилії.....	576
Контрольні запитання та завдання.....	579

ТЕМА 24

Південно-Африканська Республіка	580
1. Географічне положення ПАР.....	580
2. Демографічна характеристика ПАР.....	581
3. Особливості історичного розвитку.....	582
4. Державний лад ПАР.....	586
5. Зовнішня політика.....	586
6. Основні галузі господарства ПАР.....	587
Контрольні запитання та завдання.....	592

ТЕМА 25

Австралія	593
1. Географічне положення Австралії.....	593
2. Природно-ресурсний потенціал країни.....	594
3. Демографічна характеристика Австралії.....	595
4. Основні етапи історичного розвитку.....	596
5. Державний лад Австралії.....	600
6. Зовнішня політика. Членство в міжнародних організаціях.....	602
7. Основні галузі господарства Австралії.....	603
Контрольні запитання та завдання.....	608

Література	609
-------------------------	-----

Передмова

Країнознавство є нормативною навчальною дисципліною і має на меті навчити студентів розуміти географічні, політичні, соціальні, демографічні реалії, сутність і наслідки складних процесів, що проходять у сучасному світі, передбачає пізнання і використання знань про основні закономірності виникнення і розвитку світових політичних і економічних систем, прогнозування їх подальшої еволюції.

Країнознавство синтезує, систематизує та узагальнює різноманітні дані про політичну, економічну, соціальну, культурологічну сфери життєдіяльності суспільства, світу в цілому, окремих регіонів, держав і країн.

Навчальний посібник розділено на дві частини: теоретичну і практичну.

Теоретична частина включає розділи із загального країнознавства і країнознавчого аналізу. Практична частина присвячена країнознавчій характеристиці окремих країн Європи, Азії, Америки, Африки та Австралії.

Посібник формує уявлення про методологічні та теоретичні основи країнознавства, глобальні цивілізаційні структури і цивілізаційний підхід, світосистемні структури та світосистемний підхід, глобальні інтерпретації сучасності, світове господарство як систему, суверенну державу і недержавні утворення у складі світосистеми, політичну карту світу та її зміни, основи геополітики та політичної географії, географію політичних партій, геопростір і територію, географічне та геополітичне положення країни, природні умови та природно-ресурсний потенціал країни, країнознавчі аспекти народонаселення та демографії, культуру, релігію, мистецтво країни, економічну сферу країни, політичну сферу країни.

У результаті вивчення країнознавства можна:

– отримати знання про природні умови та ресурси, особливості населення, його розселення, природного руху; найважливіші етапи історичного розвитку, характерні риси політичної системи та її елементів; рівень розви-

тку господарства загалом та його провідних галузей; основні напрями зовнішньої політики, участь у міжнародних організаціях, зовнішньоекономічні зв'язки. Надзвичайно важливим є усвідомлення сутності найактуальніших проблем політичного, соціального, економічного та культурного розвитку окремих країн;

– вільно орієнтуватися в природно-ресурсних, соціально-економічних, політичних, територіальних, етнодемографічних, історико-культурологічних системах регіонів і країн світу;

– набути вміння виявляти характерні для кожної країни особливості геополітичного та гео економічного становища у світі та регіоні; визначати ступінь сприятливості природних умов для життєдіяльності населення, аналізувати демографічну ситуацію в країнах, ефективність заходів розв'язання демографічних проблем; виявляти головні риси економічного розвитку, сутність економічних проблем, перспективи розвитку господарства та його окремих галузей; характеризувати політичні системи країн, здійснювати їх порівняльний аналіз, визначати внутрішньополітичні проблеми і шляхи їх розв'язання; аналізувати зовнішню політику держав на світовому і регіональному рівнях, їх участь у діяльності міжнародних організацій; виявляти характерні риси політичних, економічних, культурних зв'язків України з державами, що вивчаються.

ТЕМА 1

Методологічні основи країнознавства

1. Предмет, методи і завдання країнознавства. Функції країнознавства. Принципи країнознавства

Країнознавство — це: 1) наука і навчальна дисципліна, яка займається комплексним вивченням країн, систематизує та узагальнює різноманітні дані про їх місцезнаходження, природу, населення, господарство, історію, право, культуру, зовнішню політику, місце в системі міжнародних відносин тощо; 2) комплексне вивчення країн або великих регіонів з метою виявлення на конкретних територіях загальних закономірностей, які встановлюються політичною, фізичною й економічною географіями. Виділяються три *напрями* країнознавства: фізико-географічний, економіко-географічний і соціально-політичний. Країнознавство поділяється на фізико-географічне, економіко-географічне, політико-географічне, історико-географічне, воєнно-географічне, медико-географічне та ін.

Предмет дослідження — це ті аспекти, властивості й відношення, що їх вивчає дана наука, а також той кут зору, під яким розглядається об'єкт. *Предметом дослідження у країнознавстві* виступають проблеми розвитку окремих країн і регіонів світу; системоутворюючі (політична, правова, соціальна, економічна) країни; різні аспекти історії, культури, релігії, демографії, господарства, зовнішньої політики сучасних держав; методологічні основи, методи і методики країнознавчих досліджень.

Метод — сукупність прийомів і операцій, за допомогою яких здійснюється якась конкретна практична і/або теоретична діяльність; це комплекс різноманітних прийомів, які використовуються в конкретній науці і дають змогу всебічно пізнати її предмет. Виділяють

чотири рівні методів: 1) філософський (загальнонауковий); 2) міждисциплінарний (спільний для кількох галузей знань); 3) конкретно-науковий (спеціальний); 4) методико-технічний. Поєднання в певній пропорції методів зазначених вище рівнів — складова будь-якого наукового дослідження. На першому рівні наукового дослідження (філософському) використовуються загальнонаукові методи (іноді їх називають підходами). Їх прикладом можуть бути системний і діалектичний методи пізнання закономірностей розвитку суспільства і природи. До методів другого рівня (міждисциплінарного) належать історичний, аерокосмічний, математичний та інші, якими користуються окремі галузі науки для виявлення та аналізу динаміки розвитку процесів або явищ. Це — найпоширеніша група методів у дослідницькій роботі. Методи третього рівня (спеціальні) використовуються зазвичай певними науковими галузями для конкретно-наукових досліджень. До таких методів можна віднести статистичний, картографічний когнітивного картування та деякі інші, що їх використовує країнознавство в просторових та інших дослідженнях. Методи четвертого рівня (методико-технічні) дають змогу виконувати техніко-економічні розрахунки різної складності, формалізацію окремих явищ і процесів за допомогою математичних формул і спеціальної символіки, що підвищує репрезентативність (точність) дослідницьких результатів та їхнє практичне і наукове значення.

Методи країнознавчих досліджень — сукупність прийомів та операцій, різні способи здійснення наукових досліджень у країнознавстві. Існують різні підходи до виділення та групування країнознавчих методів. Умовно можна виокремити кілька основних груп: 1) загальнологічні — аналіз, синтез, індукція, дедукція, моделювання, абстрагування, узагальнення; 2) теоретичні — експеримент, гіпотетичний перехід від абстракції до конкретності, аксіоматичний метод, математична формалізація; 3) соціологічні — соціально-політичний експеримент, контент-аналіз, анкетування, інтерв'ю, опитування, спостереження, вивчення соціальних настанов; 4) соціально-психологічні — соціально-психологічний експеримент, спостереження, контент-аналіз, соціометричне опитування, тестування, шкалювання; 5) порівняльні (компаративні) — порівняльно-географічний і порівняльно-історичний, конкретного аналізу, періодизації, хронологічний,

ретроспективний, прогностичний, послідовних порівнянь; 6) емпіричні — практичний експеримент, статистичний (аналіз статистичного матеріалу), конкретного моделювання; 7) системно-функціональні — системний, інституціональний, функціональний, структурно-функціональний аналіз, композиція, декомпозиція; 8) діяльнісні — метод прийняття рішень, раціональний, змішано-скануючий, теорії груп, метод дії; 9) спеціальні — картографічний, метод збору країнознавчої інформації, експериментальне країнознавче дослідження, «гра масштабами», індексний метод тощо.

Принципи країнознавчих досліджень — основні методологічні засади, на основі яких здійснюються країнознавчі дослідження. До них належать принципи: 1) *територіальності* — вивчення типу просторової зміни природних умов, групування природних ресурсів і природокористування, матеріалізації виробничого процесу. Базується на властивостях геопростору, серед яких головними є регіоналізм простору (розпад на окремі частини), взаємодія компонентів, континуальність (неперервність розвитку структур регіону, регіонів і простору в цілому) і дискретність, структурність, внутрішня суперечливість, інтегративність; 2) *комплектності* — забезпечення пропорційного і збалансованого розвитку. Це взаємозумовлений і пропорційно взаємоузгоджений розвиток геосистеми як єдиного цілого на основі поєднання інтересів суспільства і збереження природних умов; 3) *регіональної цілісності* — впливає з об'єктивного взаємозв'язку природних і соціально-економічних процесів і явищ, що протікають у певному територіальному ареалі. Регіон як частина географічного простору становить цілісність природного середовища, господарства і населення. Різні типи регіонів формуються завдяки певним типам взаємозв'язків між цими трьома середовищами; 4) *системності* — розглядає країнознавчий об'єкт як складну динамічну систему, під якою слід розуміти сукупність елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним і утворюють певну цілісність, єдність. Необхідність принципу системності в країнознавчих дослідженнях пояснюється тим, що пошук часто проводиться в умовах невизначеності, яка виникає внаслідок значної кількості чинників, що не завжди або не всі можна кількісно оцінити. Тому існує необхідність висунути альтернативні рішення, а потім проводити їх аналіз з метою вибору

найефективнішого. Принципи системного аналізу дають змогу встановити вади старих традиційних підходів для постановки і вирішення нових проблем чи завдань, а також сформулювати нові завдання, проблеми, їхні структурні й типологічні характеристики, обґрунтувати дослідницькі програми.

Завдання країнознавства слід розглядати у двох основних виразах: 1) науково-теоретичному — розробити цілісну концепцію розвитку та функціонування всього суспільства із урахуванням співвідношення і взаємозв'язку між різними системами суспільної організації (політичною, соціальною, господарською, правовою тощо); 2) навчальному — озброїти студентів теоретичними знаннями в галузі різних сфер життя окремих країн і регіонів, а також практичними вміннями побудови комплексних країнознавчих характеристик із використанням набутих знань і дослідницьких країнознавчих методів.

Функції країнознавства — існує два основних підходи до визначення ролі та призначення країнознавства: перший — за відомим країнознавцем М. Баранським — 1) ландшафтознавство; 2) вчення про економічний регіон; другий — з точки зору сучасного наукового бачення і комплексного підходу — 1) описова; 2) інформаційно-аналітична (методика одержання, обробки, узагальнення та передачі країнознавчої інформації); 3) культурно-освітня; 4) науково-дослідницька; 5) практична; 6) прогностична; 7) методологічна (розробка та використання методів дослідження й аналізу країнознавчої інформації); 8) світоглядна.

2. Основні періоди становлення та розвитку країнознавства. Розмаїтість підходів до країнознавства

Епоха раних уявлень про нову географію. На початку нової науки як плоду епохи Відродження, коли домінували емпіричне природознавство і механістичний матеріалізм, слідом за революційними методологічними роботами англійського філософа Френсіса Бекона «Новий органон» (1620) і французького мислителя, основоположника раціоналізму Рене Декарта «Міркування про методи» (1637) і «Правила для керівництва розуму» (1701), у 1650 р. в Амстердамі з'явилася

праця Бернхарда Варена (Вареніуса) «Geographia Generalis» («Загальна географія»). Праця Вареніуса практично одностайно визнається в методологічній літературі всіх західних країн як перша сучасна праця з географії. Як підкреслює Ф. Лукерманн, географія Вареніуса невіддільна від інтелектуальних течій свого часу, географія трактується в історичному контексті розвитку науки в цілому, а не як ізольоване явище даної наукової дисципліни. Це твердження базується на п'яти основоположних досягненнях того часу, розвинених Вареніусом щодо географії і досі присутніх в методології географії:

- 1) геліоцентрична система Коперника;
- 2) порівняльно-описовий метод;
- 3) дуалістична концепція загального (універсального) і приватного (специфічного), яка пізніше стане своєрідним каменем спотикання в методології географії;
- 4) методи епохи Відродження щодо наукового доказу — визначення місця дисципліни в пізнанні картини світу; поділ — ідентифікація предмета спостереження та дослідження; використання дедуктивної аксіоматичної процедури «від причини до слідства», а також індуктивної процедури «від слідства — до причини»;
- 5) історико-географічний аналіз, заснований на аналогії.

Вареніус вперше розділив географію на загальну (систематичну) і регіональну. Останню він назвав власне географією. Вона вивчає, за Вареніусом:

- 1) земні властивості країн (межі, конфігурації, величину, рельєф, природні властивості та ін.);
- 2) небесні властивості (астрономічні характеристики і клімат);
- 3) людські властивості (населення, його життєдіяльність, доходи, науки і майстерність, чесноти і злість, дотепність, звичаї, слово і мову, політичний устрій, населені пункти та ін.).

Регіональну географію (у третій її частині, де вивчаються «людські властивості») Вареніус називав порівняльною, тобто вона розглядає властивості в порівнянні одного місця з іншим.

Російський історико-географ В. К. Ядунський називав першою науковою працею у сфері економічної географії роботу італійця Людовіко Гвіччардіні, громадянина Флоренції, «Опис Нідерландів» (1567). Гвіччардіні писав про конкурента у виробництві текстилю —

Флоренцію. Книга складається із загальної характеристики та описів 17 провінцій. Його праця, як свідчить історія, витримала 35 видань.

Найбільші зарубіжні школи регіональної географії і країнознавства.

Німецька школа описового країнознавства зародилась в німецьких університетах у XVII–XVIII ст. Інша назва цієї школи країнознавства у вітчизняній літературі — «камеральна статистика». В університеті всім учням необхідно було заучувати напам'ять численні відомості про країни і міста, території, населення, господарство, державний устрій, армії, фінанси та ін. Коли поступово з описового країнознавства виділився ряд таких наук, як статистика, державне право, то в «дужках» залишилася, за висловом Баранського, *безконцептуальна географія*, бич справжнього країнознавства. Він назвав цей напрям «тлінним тілом без душі», продовженням якого став *галузево-статистичний напрям в економічній географії*, який прижився і в Росії. Характерними рисами цього напрямку була переважаність фактами і слабкість просторового аналізу зв'язків між ними. Близькими до німецького країнознавства були комерційна географія та комерційне країнознавство, що представляли собою по суті товарознавство в його географічній інтерпретації. Оскільки зовнішня торгівля країн-метрополій, що мали заморські колонії, потребувала захисту, то в комерційну географію включалися і питання військової географії. Однак ці наукові школи не визначили генеральний напрям еволюції країнознавства. Ще один напрям — *антропогеографія* оформилася як наукова школа в середині XIX ст. Назву введено німецьким вченим Ф. Ратцелем, хоча напрям розвивався і до нього К. Ріттером (автор 19-томної праці «Землезнавство»). К. Ріттер бачив у Землі «будинок виховання» людства. Ф. Ратцель (автор «Антропогеографії»), «Політичної географії») сформулював завдання антропогеографії як вивчення розселення у зв'язку з відмінностями навколишнього географічного середовища, а також з такими, що складається в процесі розселення способу життя людей. У конкретних працях цих двох видатних географів, безсумнівно, переоцінювалася роль природних чинників у житті і розселення людей, у розвитку держав. Ф. Ратцель стояв на чітких позиціях *соціал-дарвінізму*. Синтез в країнознавчих описах спирався на географічний детер

У Росії наприкінці XIX — початку XX ст. також були відомі антропогеографи, які зуміли подолати детерміністичні «перегини» німецьких антропогеографів: А. А. Крубер («Загальне землезнавство. Біо- і антропогеографія», 1923), Л. Д. Синицький («Нариси загального землезнавства: Антропогеографія», 1923). Проте в 1930-ті рр. традиція антропогеографії в СРСР була припинена з політичних причин. Навіть географія населення стала розглядатися як частина економічної географії. Людина вважалася переважно тільки як продуктивна сила або в кращому випадку — споживач. Антропогеографів звинувачували в тому, що вони переносили природні закони боротьби за існування в біологічному світі на людське суспільство. Насправді в російській антропогеографії при всій схематичності її теоретичних підходів стверджувалося, що у людини «з плином часу, з розвитком мозку, винаходом і удосконаленням знарядь і ускладненням суспільних відносин тілесні пристосування до середовища відступили на другий план і незрівнянно більшого значення набули пристосування в сфері матеріальної і духовної культури. Всі ці пристосування мають місцевий відбиток і залежать від місцевих природних умов. Вивчення їх становить одне з найважливіших завдань сучасної антропології». У цілому правильний підхід у часи географічного волонтаризму (крайній випадок відмови від будь-яких проявів впливу природних умов на суспільний розвиток) в СРСР не мав права на існування. Тому розвиток цього напрямку географії та країнознавства було державою перервано і оголошено немарксистським. Варто відзначити, що в 1940-ві роки була зроблена спроба повернення до принципів антропогеографії в роботі відомого географа Р. М. Кабо «Природа і людина в їх взаємних відносинах як предмет соціально-культурної географії» (1947), але в країні починалося «перетворення природи», а стаття йшла врозріз з ідеологією.

Французька школа географії людини кінця XIX — початку XX ст. характеризується яскраво вираженою країнознавчою спрямованістю. Її головний представник Відаль де ла Блаш відомий насамперед своїм шедевром «Картини географії Франції». У ній, зокрема, він наводить слова відомого історика Жюльє Мішле: «Франція — це особистість». І людині в цій школі географії дійсно відводилося значне місце. Це перша відмінна риса французької школи — гуманістичний

підхід. Друга риса — велике мистецтво опису. У французькому країнознавстві була відсутня жорстка і обґрунтована схема характеристики території. Матеріал викладався так, щоб читач відчув «аромат» території. Вибіралося найбільш вражаючі деталі, що впливають на уяву, і вони зближувалися між собою в тексті. В один ряд ставилися далекі один від одного факти, наприклад, політичні, археологічні та кліматичні. Відаль де ла Блаш пояснював цей метод таким чином: «Справа не в тому, щоб розглядати більш-менш випадкові збіги, а вивчати величезний людський розвиток в його оточенні».

Цікаві думки вченого про географічну специфіку території. Він зазначав, що «географічна індивідуальність країни не передбачає однорідності її основи. Замість єдності у структурі можна мати живу гармонію, у якій пом'якшуються реальні глибокі контрасти, що складають вигляд Франції. Своєрідністю Франції є її різноманітність». Під гармонією розуміється безконфліктність між ландшафтом і людською діяльністю. Йдеться про їх взаємну адаптацію. Синтетичним вираженням взаємодії природи і людини в ході адаптації людини до природи Відаль де ла Блаш вважав «спосіб життя», який він називав «первинним основним» предметом дослідження. Слід зазначити, що географи французької школи країнознавства вивчали в першу чергу зовнішні прояви в ландшафті діяльності людини. Тому, незважаючи на свою назву — географія людини, — в роботах школи упор робився на сферу, де людина найтісніше була пов'язана з природою, найбільше від неї залежала. Звідси і пристрасть до опису архаїчних способів життя. Промислові райони і великі міста, як правило, не вивчалися. Краєзнавчий напрям французької школи географії не відрізнявся глибоким теоретичним обґрунтуванням.

Розвиток ідей концептуального рівня Відалю отримав у його учня Ж. Брюна. І. А. Вітвер відзначає два основних принципи географії людини, розроблених Брюном.

1) «принцип людської діяльності», у процесі якої безперервно змінюються географічні факти;

2) «принцип взаємозв'язаності», що означає складання (формування) географічного об'єкта в результаті взаємодії окремих елементів, а також взаємодії даного району або країни з іншими районами,

країнами, із світовим господарством. Брюн підкреслював, що «географія — не інвентар, а історія; не перелік, а система» [41, с. 519].

Розвиток школи Відаль де ла Блаша набув у діяльності міжнародного колективу вчених і громадських діячів, на чолі якого стояв великий організатор і автор багатотомних серій «Нової всевітньої географії» і «Земля і люди» Елізе Реклю. Ці популярні серії були перекладені на багато мов і вплинули на географічну освіту в багатьох країнах, у тому числі і в Росії. У цю групу входили такі відомі російські вчені, як Л. І. Мечников («Цивілізація і великі історичні ріки», 1889), П. А. Кропоткін (на жаль, з його класичними роботами із соціальної географії широка вітчизняна географічна громадськість не знайома).

Російське країнознавство (до 1917 р.). Витоки російської країнознавчої науки простежуються з кінця XVII ст., «коли на підставі матеріалів Сибірського наказу було складено короткий «Опис нових земель Сибірської держави»», у який увійшли і географічний огляд країни, і деякі відомості з етнографії, і відомості про Китайську державу, і, нарешті, історична повість «про завоювання Сибіру Єрмаком» [151, с. 18]. Під час Другої Камчатської експедиції, здійсненої в 1733–1743 рр., обезсмертив своє ім'я географ С. П. Крашенінніков, створивши фундаментальну країнознавчу працю «Опис землі Камчатки». Ю. Г. Саушкін назвав цю книгу першим у світовій науці воістину комплексним географічним країнознавчим дослідженням. До країнознавчих робіт цього часу належить також книга П. І. Ричкова «Топографія Оренбурзька».

Геніальні вчені Росії В. Н. Татищев і М. В. Ломоносов стали основоположниками вітчизняної економічної і соціальної географії, спираючись насамперед на «Загальну географію» Вареніуса. М. В. Ломоносов підходив до визначення географії широко, вважаючи, що «географія всея Вселення обширність єдиному взгляду подвергает». У записці про географічні експедиції він вперше застосував назву науки «економічна географія». У проєкті «Економічного лексикону» М. В. Ломоносов ставив в основу дослідження територіальний поділ праці. Інший великий російський політик, історик і географ В. Н. Татищев, на основі роботи Вареніуса, виділяв у своїй класифікації географічних наук окремо регіональну та країнознавчу географію.

Він увів у класифікацію тривимірність: за *ординатою* відкладалися «географічні дисципліни» за якостями: математична (геодезія і картографія), фізична і політична (зводилась до економічної) географія; за *абсцисою* — за масштабами дослідження (за ступенем генералізації): планетарна, країнознавча і районна географія; за «стрілкою часу», розрізняючи умовно епохи «древню», «середню» і сучасну [204, с. 21].

До найбільших досягнень у сфері країнознавства XIX ст. належить праця К. І. Арсенєва «Статистичні нариси Росії» (1848). Цей видатний вчений дивно цілісно відтворив у десяти виділених ним «просторах» Росії цикл: «природа — праця — результати праці — природні ресурси — освоєння їх — зміна природного середовища господарською діяльністю». Він розвинув уявлення про радикальну структуру територіальної могутності Росії з позиції «Центр — Периферія, що колонізується». У XIX ст. видатні географи Росії П. П. Семенов-Тян-Шанський, Н. М. Пржевальський, П. К. Козлов і ряд інших провели експедиційні роботи і створили комплексні характеристики Азійської Росії та прилеглих до неї територій. Напередодні революції 1917 р. в Статуті Російського географічного товариства (РГТ) одним із першочергових завдань було вивчення і опис Росії і зарубіжних країн. Серед виданих країнознавчих робіт були такі, як «Росія. Повний опис нашої батьківщини» за редакцією П. П. Семенова-Тян-Шанського, і популярний багатоілюстрований твір «Мальовнича Росія».

Країнознавчі дослідження в колишньому СРСР. Теоретичні розробки географів у 1918–1928 рр. проходили без прямої ідеологізації. «Аж до 1928 р. “різномудство” на рівні книжкових публікацій не супроводжується ідеологічним засудженням опонентів» [169, с. 53].

У 1928 р. була видана книга П. П. Семенова-Тян-Шанського «Район і країна» як частина «Основ країнознавства». Повністю ця праця так і не була опублікована (частина рукопису зберігається в архіві Російського географічного товариства в Санкт-Петербурзі). У цій роботі автор розглядав країнознавство як «основу суть географії». При цьому він ставив питання про перехід від описового методу до проблемного: географи повинні досліджувати на конкретних терито-

ріях не тільки питання «де», «куди», «звідки», але перш за все «чому тут, а не там». Учений вважав, що мета географії в аналізі та синтезі даних галузевих і комплексних географічних досліджень та низки суміжних наук. У цей час «в економічній географії стає все більше чутним голос М. М. Баранського», який у різкій полемічній формі виступив проти галузево-статистичної географії, яка була персоніфікована і спрямована проти петербурзької традиційної школи професора В. Е. Дена. «Отже, було зроблено перший крок до завершення періоду панування плюралізму думок, різномудства». Дискусія в економічній географії кінця 1920–1930-х рр. закінчилася перемогою районного напрямку, очолюваного М. М. Баранським.

Розмаїтість підходів до країнознавства. Історично, залежно від виконуваних функцій, склалося кілька різновидів країнознавства (підходів до країнознавства). *Географічне* країнознавство (Regional Studies) має багатовікові традиції і доволі чітку методологію та концепції досліджень. Знаковими віхами розвитку цієї науки стали праці Б. Варена (Вареніуса, 1622–1650) «Загальна географія» (у XVII ст. декілька видань латиною, а у XVIII ст. переклади англійською та російською), К. Ріттера «Землезнавство» (1779–1859), Е. Реклю «Земля і люди» (1830–1905), А. Гетнера «Країнознавство Європи» (1859–1941) та «Географія: її історія, сутність та методи», М. Баранського «Економічна географія Радянського Союзу» (1880–1963) та численні перевидання однойменного шкільного підручника. Піонерами країнознавства в Україні були П. Чубинський (1839–1884), якому належить семитомне дослідження «Робота етнографо-статистичної експедиції в Західно-Руському краї», С. Рудницький (1877–1937) — автор відомої праці «Основи землезнання України. Антропогеографія» (1926) та низки досліджень із політичної географії України, В. Кубішович (1900–1985) — один із фундаторів тринадцятитомної «Енциклопедії Українознавства», автор «Географії України та суміжних земель» (1938). Географічне країнознавство відіграє важливу просвітницьку роль, даючи системні уявлення про особливості життя різних країн і народів. Водночас воно є синтезом суспільно-географічної науки.

Країнознавство розглядають також як певну форму об'єднання різнобічних знань про ту чи іншу країну, її культуру, мову, історію

тощо. У такому вигляді (змістовому наповненні) — це *лінгвістичне* країнознавство (Areal Studies).

Зростає значення країнознавства й у сфері міжнародних економічних та політичних зв'язків. *Країнознавчі міжнародні дослідження* (International Studies) — важливий інструмент забезпечення ефективності й компетентності в міжнародних відносинах як на державному, так і на приватному, бізнесовому рівнях (в Україні спеціальність «Країнознавство» організаційно належить до фахового напрямку «міжнародні відносини»).

Інтенсивний розвиток туризму зумовив потребу в *туристичному* (рекреаційному) країнознавстві, яке має стати науковою основою освоєння туристсько-рекреаційних ресурсів регіонів планети, забезпечувати інформацією про країни і регіони багатомільярдну армію подорожуючих.

Особливе місце в системі країнознавчих досліджень посідає *воєнне* країнознавство.

3. Класифікація і типологія країн світу. Сучасні типологічні схеми країн світу

Сутність і правила класифікації і типології. Класифікація і типологія — два споріднених поняття. Слово «classis» латинського походження і перекладається буквально «розряд, точніше — робити розряд». Слово «typos» грецького походження перекладається як зразок, модель для групи предметів.

У географії поняття «тип», як правило, відображає в собі генералізовані риси сукупності територіальних об'єктів (наприклад, країни переселенського капіталу, Нові індустріальні країни, Центр — Напівпериферія — Периферія).

Межі (відмінності) між класифікацією і типологією значною мірою умовні і застосування тієї чи іншої з них у певних галузях знань певною мірою залежить від історичних традицій (історичні форми класифікації). Визнається, що «гносеологічна теорія класифікації поки ще не створена» [98, с. 9]. Її створення передбачає побудову теоретичної моделі класифікації, відсутність якої позначається зароз буквально на кожному кроці.

Е. Б. Алаєв у «Понятійно-термінологічному словнику» (1983) проводить межу між класифікацією і типологією: а) під класифікацією розуміється угруповання досліджуваних об'єктів, виходячи з кількісних ознак (наприклад, класифікація поселень за кількістю мешканців); б) під типологією — угруповання об'єктів за якісними ознаками (наприклад, функціональна типологія поселень).

Потрібно сказати, що логічні основи і в першому (класифікація), і в другому (типологія) випадках однакові. Класифікація — це метод абстрагування та узагальнення. Відправна точка класифікації — одиничні поняття. Класифікація (генетична) не тільки узагальнює, але може бути і основою для прогнозів.

Суть класифікації у вилученні від відмінностей декількох одиничних об'єктів і встановлення їх тотожності на основі або однієї ознаки, або взаємозалежної сукупності ознак. Ця ознака або сукупність ознак називається *основою класифікації*.

Вибір основи обумовлюється не тільки властивостями об'єктів, а й метою дослідження. При цьому перед дослідником завжди стоїть проблема критерію суттєвості основи. Наприклад, можна історію розрізняти за династіями, змінами царів, змінами правлень лейбористів або консерваторів, але це будуть другорядні класифікації. К. Маркс і Ф. Енгельс створили класифікацію, засновану на зміні суспільно-економічних формацій (основна ознака — спосіб виробництва). Всю історію людського суспільства вони поділили на 5 генетичних ступенів. Але й тут наука не стоїть на місці. Йде дискусія про неповну адекватність формаційного підходу як знаряддя дослідження. Ставиться питання, як співвідносяться між собою формації й цивілізації. Прикладом класифікації російської історії може бути періодизація за ознакою територіального переміщення центру, розширення (колонізація) території і «відпрацьованих укладів співжиття»: 1) дніпровський, 2) верхньоволзький, 3) великоруський, 4) всеросійський [99].

Сучасні типологічні схеми країн світу. Комплексні класифікації.

У політико-географічному аналізі типізація держав здійснюється насамперед з урахуванням таких структурно-територіальних параметрів, як *розміри, склад, конфігурація та географічне положення території, форма державного устрою, етногеографічна структура,*

територіальна організація релігійно-конфесійної сфери. Однак і інші моделі типології, які безпосередньо не спираються на відмінності територіальних вимірів, наприклад, поділ держав за формою правління, рівнем економічного розвитку також мають політико-географічне значення, але в контексті особливостей розміщення цих типів держав на політичній карті.

Першорядне значення в політико-географічному аналізі має класифікація держав *за розмірами* (площею, кількістю населення), яка здійснюється з урахуванням абсолютних значень та ліній найбільшого розриву в ряді збільшення чи зниження цих показників за державами світу. За площею території, яка була і завжди буде чинником геополітичного впливу і базовим природно-географічним ресурсом, виділяються: *надвеликі* держави (понад 3 млн км²), *дуже великі* держави (від 1 млн км² до 3 млн км²), *великі* (від 500 тис. км² до 1 млн км²), *середні* (від 200 тис. до 500 тис. км²), *малі* (від 20 тис. км² до 200 тис. км²), *дуже малі* (від 1 тис. км² до 20 тис. км²), *мікродержави* (менше 1 тис. км²). Найбільша питома вага у загальній площі суходолу належить надвеликим державам (Росія, Канада, Китай, США, Бразилія, Австралія, Індія), які займають площу 65,43 км² (43,9% усього суходолу). У Північній Америці їхня частка становить аж 80%, а у Євразії — 54,7%. Немає надвеликих держав лише в Африці. Значно більшою у світі є кількість дуже великих держав (Аргентина, Казахстан, Судан, Алжир, Конго (Кіншаса), Саудівська Аравія, Мексика, Індонезія, Лівія, Іран, Монголія, Ангола, Ефіопія, Мавританія, Малі, Чад, ПАР, Нігер, Перу, Колумбія, Болівія, Єгипет), серед яких найбільше африканських (12 із 22). Водночас найбільше (65) у світі є малих держав, частка яких у загальній площі суходолу є порівняно незначною. Групу мікродержав (усього 25) формують насамперед острівні країни найбільшого басейну Карибського моря (Антигуа і Барбуда, Барбадос, Гренада, Домініка, Сент-Вісент і Гренадини, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія) та Океанії (Кірибаті, Маршаллові Острови, Федеративні Штати Мікронезії, Науру, Тонга, Тувалу), а також Індійського океану (Мальдіви, Сейшельські Острови) та Перської затоки (Бахрейн). До мікродержав належать і деякі територіально-політичні утворення Європи, які сформувалися в часи середньовічної роздробленості і зберегли до сьогодні державний статус (Андорра,

Сан-Марино, Ліхтенштейн). Поширення різних за площею держав за великими історико-географічними регіонами на карті світу є дуже нерівномірним. Зокрема, особливо великі контрасти у площі держав характерні для Азії та Америки.

Групування держав *за кількістю населення* лише частково співвідноситься з групуванням за площею, що пов'язано з помітною нерівномірністю розміщення населення за регіонами світу. Отже, за кількістю населення також доцільно виділяти: *надвеликі* держави (дві держави-гіганти (Індія та Китай (понад 1 млрд осіб), та дві держави США й Індонезія з населенням від 230 до 300 млн осіб), *дуже великі* держави (100–200 млн осіб: 7 держав (Бразилія, Пакистан, Росія, Бангладеш, Нігерія, Японія, Мексика), *великі* держави (50–100 млн осіб: 12 держав (Великобританія, Італія, Німеччина, Франція, В'єтнам, Іран, Тайланд, Туреччина, Філіппіни, Ефіопія, Єгипет, Конго (Кіншаса), *середні* держави (20–50 млн осіб: 24 держави), *малі* (2–20 млн осіб: 91 держава), *дуже малі* (300 тис. – 2 млн. осіб: 30 держав), *мікродержави* (менше 300 тис. осіб: 24 держави).

Взаєморозміщення надвеликих, дуже великих і великих держав є одним з істотних орієнтирів у виділенні наявних і потенційних регіональних та міжрегіональних держав-лідерів, а також за сприятливих умов, у прогнозуванні появи потужних регіональних об'єднань суміжних держав, особливо у випадку, коли значний демографічний потенціал поєднується з територіальним і природоресурсним. У цьому контексті, наприклад, очевидним стане у перспективі зростання ролі держав Південної Америки та Південно-Східної Азії.

За *конфігурацією території*, враховуючи геометричні параметри й абстрагуючись від реального суспільно-географічного поєднання, виділяються *компактні* держави (Іспанія, Польща, Румунія, Франція та ін.), територія яких наближається до форми круга. Така конфігурація є найбільш сприятливою в організації взаємин центр-регіони, у формуванні комунікаційних систем, особливо у поєднанні з вдалими розташуванням головного міста держави. *Переважає компактний* характер деяких держав, а до них належить й Україна, порушує витягнутість в одному напрямі або наявність кількох ареалів, які вклинюються в територію інших держав. Окрему групу складають *держави з витягнутою формою* (Італія, Норвегія, Лаос, Чилі, В'єтнам

та ін.). Формування державних територій *із складною конфігурацією* є результатом як географічних (географія островів, великих рік, гірських хребтів, етнопонаціональних ареалів), так і різних суб'єктивних чинників, зокрема, волюнтаристських підходів у встановленні кордонів. Особливим варіантом ускладнення конфігурації державної території є наявність *анклавів* — частин державної території, які по суходолу відокремлені від ядра державної території і часто з усіх боків оточені територією інших держав (Калінінградська область в Росії, Нахічеванська Автономна Республіка в Азербайджані та ін.). Держави, компактність яких порушують різні конфігураційні чинники, змушені докладати додаткових зусиль для налагодження комунікаційних, соціально-економічних та політичних зв'язків.

За такими важливими в політичній географії складовими географічного положення, як *розміщення щодо континентів і океанів*, а також з урахуванням складу території виділяють *внутрішньоконтинентальні* держави, які не мають безпосередньо виходу до моря (Афганістан, Австрія, Білорусь, Словаччина, Угорщина, Чехія, Швейцарія та ін.), *приморські* держави (Аргентина, Болгарія, Бразилія, Грузія, Греція, Польща, Росія, Україна та багато ін.) та держави, *розташовані на островах і архіпелагах* (Великобританія, Індонезія, Малайзія, Філіппіни, Японія та ін.). Відсутність виходу до моря у минулому була переважно негативним чинником соціально-політичного розвитку, а боротьба за контроль над морськими шляхами була в центрі геополітики сили. Лише у випадку небезпеки вторгнення з моря континентальні держави виглядали більш захищеними. В сучасних умовах модернізація наземного та повітряного транспорту значною мірою вирівнює вихідні передумови приморських і континентальних держав, хоча деякі переваги приморського положення, особливо щодо постачання енергоносіїв, залишаються відчутними.

Істотні типологічні риси держав відображають їхні особливості щодо характеру та територіальної структури державної влади. У цьому контексті особливе політико-географічне значення мають відмінності держав *за формою державного устрою*, а з урахуванням розміщення — і відмінності політичного режиму та форми правління. Отже, залежно від історично-генетичного типу держав, характеру взаємовідносин центральної влади і територіальних підрозділів, що

історично сформувалися і функціонують на сьогодні, є дві основні форми державно-територіального устрою — федеративна та унітарна. У минулому існували і конфедеративні державні утворення, суб'єкти яких мали широкі повноваження, зокрема, в галузі міжнародних відносин. І хоча конфедеративні держави з часом або розпались, або трансформувались у федерації (як, зокрема, Швейцарська Конфедерація), в перспективі такі державно-політичні утворення знову можуть з'явитися. *Федерація як форма державно-територіального устрою характеризується складною двоступеневою структурою, верхню ланку якої становлять автономні державно-політичні утворення, що через конституційний договір створюють союзну (федеративну) державу, нижню — адміністративно-територіальні одиниці різної ієрархії.* Поряд з такими чинниками, як розміри і конфігурація країни, історія формування держави і державної території, одним з основних чинників формування федеративних держав є поліетнічний склад населення, насамперед наявність значних за розмірами ареалів компактного розселення автохтонних етнічних спільнот, які згідно з правом на політичне самовизначення прагнуть стати суб'єктом державно-політичних відносин. На початку 2008 р. у світі налічувалось 23 федеративні держави, трохи більше десятої частини від усіх незалежних країн світу, а 9 з них — це федеративні держави, організовані за етнонаціональним принципом (чи з частковим його урахуванням), і є поєднанням кількох етнополітичних центрів і відповідних регіонів. Тобто в основі суб'єктів етнонаціональних федерацій, які мають широку автономію, лежать райони розселення етнонаціональних спільнот чи груп, що дає змогу забезпечити їхні державно-політичні прагнення. У федераціях, організованих за так званим територіальним принципом, політичні одиниці виділяються або з урахуванням історичних територіально-політичних традицій, або з огляду на природно-географічні реалії (острівні федерації). Іншим державам, наприклад Австрії, федеративний договір було нав'язано з певних міркувань ззовні. Деякі з федеративних держав, організованих за територіальним принципом, еволюціонують до унітаризму, наприклад, федеративні держави Латинської Америки, залишаючись федеративними лише умовно. А загалом розвиток подій у кінці ХХ ст. ще раз підтвердив, що *федерація як особлива*

форма правового компромісу в історичних політичних процесах не відзначається стабільністю.

Якщо у федераціях уся державна територія є комплексом політичних утворень з власними законодавчими структурами, то в унітарних державах основним територіальним підрозділом є адміністративні одиниці, які не виступають державно-політичними суб'єктами. Водночас наявність однієї чи кількох автономій, якщо вони не охоплюють усієї території і не творять спільних (союзних) органів, загалом не порушує унітарного типу держав, а є лише виявом територіально-політичної децентралізації. До такого типу держав належить і Україна. Деякі фахівці в галузі права, зокрема Ж. Зіллер, виділяють третю, перехідну форму державного устрою — так звані *обласні держави*, зараховуючи до них Іспанію та Італію.

На відміну від територіально-політичного устрою, системи адміністративно-територіального устрою різних держав не виділяються якимись характерними типологічними рисами, а лише відрізняються за кількістю ієрархічних ступенів, пропорційністю адміністративних одиниць, розподілом повноважень за різними рівнями, а також особливостями розміщення та впливу політико-адміністративних центрів і меж, співвідношенням центральних і місцевих бюджетів, кількістю і складом адміністративного персоналу.

Різноманітні взаємини держав, зокрема, в контексті встановлення партнерсько-союзницьких зв'язків, геополітичних орієнтацій і контактів, помітно залежать від *політичного режиму*, який визначається характером формування, поділу і функціонування владних структур, їхніми взаєминами із суспільством, рівнем особистих свобод та прав громадян, наявністю та роллю політичних партій і громадських організацій. Попри велику різноманітність окремих варіантів, все ж можна виділити такі основні типи політичних режимів: *демократичний, авторитарний, тоталітарний* (комуністичний, фашистський, військової диктатури, апартеїду, ісламського фундаменталізму). Розподіл держав на карті світу за характером політичного режиму виявляє характерні тренди: а) поступове зростання кількості держав з демократичним політичним режимом, ядром яких є європейські держави, мінімізація кількості жорстко-тоталітарних комуністичних режимів (Північна Корея, Куба) і деяка трансформація інших кому-

ністичних держав (Китай, В'єтнам); б) формування низки авторитарних режимів на пострадянському просторі, особливо в азійській частині; в) збереження традицій авторитаризму в Африці, Азії і частково в Латинській Америці; г) зростання небезпеки формування авторитарних і тоталітарних політичних режимів на основі ісламського фундаменталізму.

Враховуючи те, хто в державі є джерелом влади, у якій спосіб здійснюється набуття і передача верховної влади, виділяють дві форми правління — *республіканську*, яка забезпечує виборність вищих органів влади, і *монархічну*, яка передбачає успадкування верховної влади суверена (імператора, короля, еміра та ін.).

Залежно від повноважень суверена в законодавчій сфері монархії бувають *абсолютні* і *конституційні*. А з огляду на співвідношення повноважень президента та парламенту розрізняють *президентські*, *президентсько-парламентські*, *парламентсько-президентські* і *парламентські республіки*. Типологічні відмінності держав за формою правління мають порівняно менше політико-географічне значення, хоча їхнє відображення на політичній карті світу також розкриває певну історично-географічну зумовленість. Зокрема, з огляду на історію формування всі держави материкової частини Південної Америки (не враховуючи малих острівних) є республіками. Лише три монархії (Лесото, Марокко, Свазіленд) є на африканському континенті. Усі абсолютні монархії (Бруней, Катар, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія) зосереджені в Азії. Політико-географічні чинники відіграють певну роль і у виборі підтипів республіканської форми правління. Так, серед більших за розмірами республік переважають президентські і президентсько-парламентські моделі правління, серед менших — парламентські і парламентсько-президентські. (Німеччині та Італії, які в цьому аспекті становлять виняток, парламентська модель була нав'язана за результатами Другої світової війни). У цьому контексті саме президентсько-парламентська модель республіки найбільше відповідає і параметрам України, і потребам подолання різно-рідних зовнішніх і внутрішніх викликів.

Враховуючи велике політико-географічне значення етнонаціонального чинника, важливо здійснити етнологічну типологію держав світу, враховуючи не лише співвідношення кількості насе-

лення етнонаціональних спільнот і груп, але й співвідношення їхніх ареалів розселення (етнічних територій, районів компактного розселення етнонаціональних меншин). Оскільки в різних схемах поділу держав за етнонаціональним складом методологічно непросто оцінити рівень поліетнічності, то в цьому контексті доцільно взяти за основу етнологічні критерії. А з етнологічного погляду *поліетнічність держави* (як складний і своєрідний феномен розвитку територіально-етнополітичних взаємин) визначається не самим фактом наявності представників різних етнічних спільнот, а *множинністю ареалів корінних етнічних територій*. Свої особливості має і *поліетнічність переселенського типу*, зумовлена визначальним впливом історичних міграцій на процеси заселення (країни Америки, Австралія, Нова Зеландія).

Отже, беручи за основу типологічні відмінності етнологічної структури держав, враховуючи загальні кількісні співвідношення етнонаціональних спільнот і груп та історичні етнологічні передумови, можна виділити такі основні *типи держав за особливостями етнонаціональної структури населення*:

1) *моноетнічні держави, в основі яких є етнічна територія одного етносу за незначної частки (до 10%) етнічних меншин і малих корінних народів* (Ісландія, Ірландія, Португалія, Норвегія, Швеція, Угорщина та ін.);

2) *переважно моноетнічні держави, понад 80% території яких — ареал розселення одного етносу за наявності порівняно невеликих ареалів компактного розселення етнічних меншин та малих корінних народів; частка державоформуючого етносу в абсолютній кількості населення — понад 65%, а розселення етнічних меншин має переважно малокомпактний та дисперсно-змішаний характер* (Білорусь, Молдова, Румунія, Словаччина, Туреччина, Україна, Фінляндія, Франція та ін.);

3) *держави з наявністю двох домінуючих етнічних ареалів і порівняно незначною часткою (до 10%) етнічних меншин — здебільшого двоетнічні держави* (Бельгія, Кіпр та деякі ін.);

4) *поліетнічні держави з наявністю трьох і більше ареалів корінних етносів при кількісному переважанні (понад 65%) одного з них* (Велика Британія, Іспанія, Китай, Росія та ін.);

5) *поліетнічні держави з наявністю трьох і більше ареалів корінних етносів за відсутності домінуючого (більше 65%) переважання одного з них* (Індія, Індонезія, Пакистан, Нігерія та ін.);

6) *поліетнічні держави колонізаційного (переселенського) типу із расово-змішаним населенням і порівняно великою часткою аборигенів* (Болівія, Венесуела, Еквадор, Колумбія, Мексика, Перу та ін.);

7) *поліетнічні держави колонізаційного типу із расово-змішаним населенням і порівняно невеликою часткою аборигенів (до 10%)* (Австралія, Аргентина, США, Канада, Нова Зеландія та ін.).

Запропонована модель загалом виключає варіанти неоднозначної типологізації держав. Лише деякі застереження необхідно зробити щодо держав переселенського типу. Це стосується передусім Канади, яку за характером заселення слід віднести до поліетнічних держав цього типу з невеликою часткою аборигенів. Але на відміну від більшості інших подібних держав, об'єднаних (попри плюралізм попередніх культурних впливів) переважно однією мовно-культурною традицією, Канада виділяється наявністю двох культурних ядер — англійського і франкомовного. Так само окремі варіанти характерні для поліетнічних держав колонізаційного типу з великою часткою аборигенного населення. У деяких з них, поряд із процесами міжетнічної міксації і формування націй на основі єдиної державності, громадянства і культурних традицій колишньої метрополії, спостерігається і консолідація корінних народностей, зокрема, народності кечуа. З огляду на це такі держави, як Перу, Еквадор, Болівія, набувають двоетноціонального вигляду, який формує, з одного боку, єдина перуанська, болівійська і еквадорська нації та, з другого боку, — народність кечуа.

Розподіл різних етнотериторіальних типів держав на карті світу є нерівномірним. Зокрема, у Європі, як давньоосвоєному регіоні з високим ступенем сформованості та самосвідомості етнотериторіальних спільнот, давніми традиціями етнотериторіальності, особливо помітним є переважання держав першого і другого типів. Азія відзначається більшою етнотериторіальною строкатістю: поряд із давньоосвоєними народами з високим ступенем національної самосвідомості залишається і багато етнічних спільнот на племінному рівні. Це зумовило і більшу контрастність етнотериторіальних типів держав,

хоча моноетнічні і переважно моноетнічні держави становлять більше половини від загальної кількості. Як уже зазначалося, значна частка населення Африки (за винятком північної частини) та Океанії представлена невеликими етносами, у тому числі і на племінному рівні. Ця обставина, а також історія формування держав (при деколонізації не враховувались етнічні межі) зумовили їхній переважно поліетнічний характер. Водночас держави Америки за своїми етнотериторіальними основами належать до поліетнічних держав колонізаційного типу, відрізняючись лише співвідношенням расово-етнічних типів.

Що ж до *етнополітичної структури* держав, то вона формується не лише етнотериторіальним складом населення, а насамперед організаційною і генетичною єдністю етнотериторіальних і політичних компонентів, яка й творить етнополітичну систему. Типологічні особливості етнополітичних систем сучасних держав світу визначаються багатьма етнотериторіальними та історично-політичними чинниками (кількісним співвідношенням і розміщенням етнотериторіальних спільнот, їхніми культурно-цивілізаційними відношеннями, історичними передумовами формування державності, функціонуванням державних та офіційних регіональних мов, територіальною організацією державної влади, наявністю етнотериторіальних автономій та ін.). Якщо враховувати важливу структуроформуючу роль простору у етнополітичних процесах, то в *обґрунтуванні типу етнополітичної системи держави пріоритетне значення має виявлення наявності, розміщення та ієрархічної пов'язаності різних форм територіально-етнополітичного самовизначення* (національні держави, федеральні землі, виокремлені за етнотериторіальною ознакою, етнотериторіальні автономії). Очевидно, що на сьогодні більшість моноетнічних держав функціонують як національні держави з єдиним етнополітичним центром, що виявляється в їхній мовно-культурній інтеграції та в усіх інших сферах життя. Територіальну етнополітичну організацію інших національних держав може ускладнювати наявність етнотериторіально-територіальних автономій, які незалежно від свого статусу, окреслюють окремі, але тісно пов'язані з ядром держави, простір етнокультурного й етнополітичного життя. Особливий етно-політичний тип становлять *федеративні держави, організовані за етнотериторіальним чи етнотериторіально-територіальним принципом*, які є поєднан-

ням кількох етнополітичних центрів і відповідних територіальних одиниць. Водночас необхідно підкреслити, що моноетнічні федеративні держави, організовані за територіальним принципом (Німеччина, Австрія), будучи лише у правовому аспекті комплексом кількох політичних утворень, в етнополітичному й етнокультурному аспектах функціонують як національно-моноцентричні держави.

Типологічні особливості етнополітичних систем залежать і від етногенетичних основ державності, насамперед від того, чи сучасні держави утворилися шляхом етнонаціонального самовизначення (Болгарія, Греція, Словаччина, Чехія та багато ін.) та етнополітичної інтеграції (Італія, Німеччина), чи внаслідок деколонізації етнічно різнорідних територій (більшість держав Америки та Африки), чи шляхом трансформування середньовічних династичних держав і колишніх імперій (Велика Британія, Іспанія, Португалія, Франція та ін.). Особливі труднощі формування територіальної етнополітичної системи переживають держави, що утворилися після Другої світової війни на основі колишніх колоніальних володінь з етнічно строкатим складом населення. Тому важливе значення у формуванні територіальних етнополітичних систем держав світу має їхня *приналежність загалом чи приналежність окремих їхніх частин до різних культурно-цивілізаційних регіонів*, яка часто визначає ступінь сформованості і стабільності територіальних етнополітичних систем.

Отже, на основі послідовної реалізації зазначених методологічних принципів, абстрагуючись водночас від деяких політико-правових засад (форма правління, політичний режим та ін.), можуть виділятися такі типи етнополітичних систем держав світу: 1) *національні держави з єдиним етнополітичним центром (уніфікованою територіально-етнополітичною системою)*: Австрія, Єгипет, Ірландія, Ісландія, Греція, Німеччина, Туніс, Угорщина, Японія та ін.; 2) *національні держави з етнонаціонально-територіальними автономіями (децентралізованою територіально-етнополітичною системою)*: Великобританія, Італія, Іспанія, Україна, Фінляндія, Франція та ін.; 3) *федеративні держави, організовані переважно за етнонаціональним чи етнонаціонально-територіальним принципом*: Бельгія, Боснія і Герцоговина, Індія, Пакистан, Канада, Росія, Швейцарія; 4) *держави колонізаційного типу з європейським культурним ядром, що сфор-*

мувались як політичні нації: Аргентина, США, Австралія, Нова Зеландія, Коста Ріка, Чилі; 5) *держави колонізаційного типу із значною часткою аборигенного населення чи населення африканського походження, що формуються як політичні нації*: Болівія, Еквадор, Венесуела, Колумбія, Перу, більшість держав Центральної Америки; 6) *держави з несформованими, але відносно стабільними, територіально-етнополітичними системами* (держави Африки і Азії, що утворилися на основі колишніх колоніальних володінь з етнічно складним, але етнокультурно спорідненим складом населення, що формуються як політичні нації): Бенін, Мозамбік, Того, Індонезія; 7) *держави з несформованими і нестабільними територіально-політичними системами* (держави Африки і Азії, що утворилися на основі колишніх колоніальних володінь з етнічно строкатим і культурно різнорідним складом населення): Судан, Конго, Нігерія, Філіппіни та ін.

Ще у недалекому минулому поширеним варіантом етнополітичних взаємин були *держави імперського типу* з домінуючою етнонаціональною спільнотою (іноді з прихованим етнокультурним обличчям) і залежними етнонаціональними країнами чи регіонами, що переважно не мали окремого територіально-політичного статусу. У сучасному світі відчутною є нова хвиля етнополітичної активності. А тому формування територіальних етнополітичних систем, що є складним і тривалим процесом, у багатьох державах ще не завершилось, зумовлюючи і їхню суспільну нестабільність.

З огляду на помітну політизацію у сучасному світі релігійних взаємин важливо виділити й окремі *типи держав за релігійно-конфесійним складом населення та характером взаємин держави і релігійної сфери*, враховуючи поширення насамперед світових релігій, особливості їхнього конфесійного поділу, а також характер взаємовпливу держави та релігійної сфери. Ідентифікація держав за релігійно-конфесійними ознаками ускладнюється посиленням міграційних процесів, поширенням атеїзму та різних нових культів, що поглиблює релігійно-конфесійну мозаїчність багатьох держав. Але все ж у загальних рисах в сучасному світі можна виділити *дво- і полірелігійні держави, держави з переважанням християнства, ісламу, буддизму, національних та місцевих релігій*. Дво- і полірелігійний характер мають, наприклад, такі держави, як Боснія і Герцоговина, Кіпр, Ма-

лайзія, Шрі Ланка та деякі ін. Серед християнських держав є *переважно католицькі* (більшість держав Латинської Америки, південно-західної Європи, деякі держави Центрально-Східної Європи та інших регіонів), *переважно православні* (більшість держав південно-східної і східної Європи), *переважно протестантські* (більшість держав північної Європи), *дво- і поліконфесійні християнські держави* (Нідерланди, Німеччина, Угорщина, Україна та ін.).

Серед переважно ісламських держав істотно політико-географічне значення, враховуючи складність, а іноді й антагонізм стосунків, має співвідношення віруючих шіїтів і віруючих сунітів. У цьому контексті більшість ісламських держав є *переважно сунітськими*. Це зокрема і такі великі ісламські держави, як Алжир, Афганістан, Бангладеш, Єгипет, Індонезія, Пакистан, Туреччина, Саудівська Аравія, усі пострадянські держави Центральної Азії (Киргизстан, Казахстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан). *Переважно шіїтськими* ісламськими державами є Азербайджан та Іран. *Дво- і поліконфесійний* ісламський характер мають такі держави, як Бахрейн, Ірак, Ліван, Кувейт.

Переважно буддистськими є держави Східної (Монголія), Південної (Бутан) і Південно-Східної Азії (Камбоджа, Лаос, М'янма, Таїланд). У деяких інших державах цих регіонів буддизм поєднується з конфуціанством і даосизмом. Національні релігії переважають в Індії і Непалі (індуїзм), Ізраїлі (іудаїзм), Японії (синтоїзм).

За характером взаємин держави та релігійної сфери усі християнські держави, не включаючи сюди, звичайно, Ватикан, мають *світський* характер, хоча значення релігії може мати певне законодавче закріплення. Особливо складними є взаємини релігійної і політичної сфер в переважно ісламських державах, лише окремі з яких мають світський характер. Причому *зростання політичного значення релігійного чинника на сьогодні є відчутним у більшості ісламських країн*. Крайнім виявом цього процесу є утвердження або боротьба за утвердження в деяких державах *ісламського фундаменталізму*, що передбачає *повне підпорядкування політичної системи релігійним канонам і релігійним структурам*, виступаючи одним з основних чинників дестабілізації в багатьох регіонах світу.

Враховуючи *наростання політизації економічних взаємин*, актуальними в політико-географічному сенсі є різні моделі економічної типологізації держав чи їхнього групування за деякими кількісними показниками економічного розвитку. В аналізі співвідношень впливу і залежності важливими є групування держав *за сукупним економічним потенціалом*, в контексті якого виділяються насамперед групи держав *за обсягами валового національного продукту*. Особливо значущою є належність до першої п'ятірки чи першої десятки економічно наймогутніших держав. У сучасних умовах політико-географічне значення має і виділення груп держав-лідерів за запасами і за видобутком енергоносіїв та інших стратегічно важливих ресурсів і продуктів. Складнішими є спроби *інтегральної типологізації держав за рівнем економічного розвитку*, яка передбачає оцінку як деяких кількісних економічних параметрів, зокрема, обсягів валового національного продукту на одну особу, так і якісних (співвідношення різних секторів економіки, рівня галузевої диверсифікації господарства, рівномірності його розвитку за регіонами, ступеня розбудови інфраструктури ринкової економіки, рівня культурно-освітнього розвитку та ін.). Має тут значення і тип економічної системи, який визначається роллю і рівнем впливу держави на економічні процеси, але враховуючи і той факт, що на сьогодні майже всі держави світу або перейшли, або різною мірою намагаються здійснити перехід на ринкові засади. А тому недоцільно виділяти як окремий тип так звані держави з перехідною економікою, чи з плановою економікою. Це стосується й оцінок розмірів держав і їхнього валового національного продукту, які є важливими в характеристиці сукупного економічного потенціалу, але не мають першорядного значення в оцінках рівня економічного розвитку. Отже, уникаючи надмірного ускладнення й деталізації, за рівнем економічного розвитку можна виділити такі типи держав: 1) *високорозвинуті держави з розгалуженою структурою господарства* (найбільші економічні гіганти: США, Японія, Німеччина, Великобританія, Франція, Італія, Іспанія), розвинуті країни «переселенського типу» (Австралія, Канада, Нова Зеландія, Ізраїль), малі держави Західної і Північної Європи); 2) *розвинуті та вище середньорозвинуті*

держави з високим рівнем розвитку кількох галузей (деякі постсоціалістичні держави Центрально-Східної Європи (Словенія, Чехія, Польща, Словаччина, Угорщина, держави Балтії), деякі держави Південної Європи (Греція, Кіпр, Мальта, Португалія) та Південно-Західної Азії (Туреччина), нові індустріальні країни Латинської Америки (Аргентина, Бразилія, Колумбія, Мексика, Уругвай, Чилі) та Східної і Південно-Східної Азії (Республіка Корея, Сінгапур, Малайзія, Тайвань), а також Південно-Африканська Республіка;

3) держави із середнім та нижче середнього рівня розвитку господарства, достатньо розгалуженою його структурою, але помітними галузевими і територіальними диспропорціями (більшість із пострадянських (Білорусь, Росія, Україна, Казахстан) та деякі європейські постсоціалістичні держави (Болгарія, Румунія, Сербія, Хорватія), а також низка держав Азії (Індія, Китай, Філіппіни), Латинської Америки (Венесуела), Африки (Єгипет, Туніс); 4) держави з високими доходами на одну особу, але спрощеною структурою господарства (малі держави-експортери нафти (Бахрейн, Бруней, Кувейт, ОАЕ та деякі ін.); деякі малі острівні держави з високим рівнем розвитку рекреації й банківсько-посередницьких послуг (Антигуа і Барбуда, Багами, Барбадос, Маврикій, Сейшели, Тринідад і Тобаго та деякі ін.); 5) держави з нижче середнього рівня розвитку економіки, основу якої складає сільське господарство, переробна та гірничодобувна промисловість (Албанія, Молдова, В'єтнам, Куба, Гана, Кенія, Сенегал, Конго (Браззавіль), Того та ін.); 6) слабкорозвинуті аграрні держави світу (Мозамбік, Судан, Нігер, Чад, Непал, М'янма, Лаос, Бангладеш та деякі ін.); 7) найбідніші держави світу (Сьєрра-Леоне, Танзанія, Ефіопія, Сомалі, Камбоджа, Руанда, Бурунді, Еритрея, Мадагаскар та деякі ін.).

І хоча ідентифікація усіх держав світу щодо приналежності до означених типів економічного розвитку є непростою і передбачає неоднозначні варіанти, особливо з урахуванням економічної динаміки, все ж очевидно є велика нерівномірність розподілу типологічно різних держав на карті світу, адже територією поширення високорозвинутих і розвинутих країн є Європа, Північна Америка і Австралія, а слабкорозвинутих — більша частина Африки, значні простори Азії,

Центральної Америки. Така ситуація свідчить про *поляризацію в рівнях економічного розвитку*, яка є чинником негативних соціально-демографічних (міграційних) процесів, адже саме на високорозвинуті держави світу припадає понад 70% ВВП. Прояви економічної поляризації є також і чинником політичної нестабільності в окремих міжнародних регіонах та загалом глобального міжрегіонального геополітичного напруження.

За більшістю якісних і кількісних характеристик господарства Україна належить поки що до держав з нижче середнього рівня розвитку господарства, суперечливо поєднуючи окремі риси розвинутих держав (досить розгалужена промисловість, наявність таких наукомістких виробництв, як ракетно-космічна індустрія, літакобудування, суднобудування та деякі інші) з характерними особливостями держав з нижче середнього рівня розвитку господарства і навіть слабкорозвинутих країн (структурні і територіальні диспропорції, високий рівень зношеності основних фондів і низька частка новітніх технологій у більшості галузей, від'ємне сальдо торгівлі та ін.). Але за більшістю об'єктивних передумов, хоча б частково розв'язавши проблему залежності від імпортих енергоносіїв шляхом енергозбереження та нарощування власного видобутку нафти і газу та добившись політичної стабільності, Україна уже найближчим часом зможе увійти в групу середньорозвинутих.

У розумінні чинників і вектора політико-географічного розвитку на рівні держави важливо виділяти країни *із регіонально-зрівноваженою економічною системою* (більшість розвинутих, насамперед невеликих, держав), у яких відсутні величезні контрасти в рівнях економічного розвитку за регіонами, і *держави з регіонально поляризованою економічною системою* (Італія, Росія, Бразилія, Мексика, Казахстан, Китай, Туреччина та ін.), де яскраво виражений поділ на економічну периферію і порівняно розвинуті регіони створює або може створити проблеми територіально-політичної цілісності. У цьому контексті прояви нерівномірності економічного розвитку України хоча і є помітними, але не мають *регіонально поляризованого характеру*, вимагаючи лише посилення ефективності заходів щодо вирівнювання рівнів економічного розвитку.

4. Регіоналізація країн світу

Між державами і територіями світу існують природні, господарські, етнічні та інші відмінності. До того ж складно охопити всю повноту й багатогранність суспільного і господарського життя планети одним поглядом.

Історико-географічні регіони світу. Для країнознавчого вивчення виділяють більш-менш однорідні *історико-географічні регіони*. Найбільшими регіонами є частини світу. В межах частин світу виділяють менші регіони, що мають певну географічну єдність та спільність історичної долі. Так, для **Європи** традиційно це — *Західна, Центральна та Східна Європа*. Країни *Західної Європи* сформувались у сталу політичну єдність. Країни *Центральної Європи* нині — це група постсоціалістичних країн із перехідною економікою, у складі колишніх соціалістичних країн Європи та молодих незалежних держав, що були республіками СРСР (*Естонія, Латвія, Литва, Білорусь, Україна, Молдова*). *Східна Європа* — це *європейська частина Росії*.

Азію поділяють на *Північну (Сибір і Далекий Схід), Східну, Південно-Східну, Південну, Південно-Західну (або Середній Схід) та Центральну*. Території *Південно-Західної, Південної та Південно-Східної Азії* давно склалися, й кожна охоплює країни, що тяжіють до відповідних географічних регіонів Азії. До *Північної Азії* належить *азійська частина Росії*. До *Східної Азії* входять території *Японії, КНДР, Республіки Корея, Китаю, Монголії*, хоча з погляду фізичної географії та історії Монголія і Західний Китай — це *Центральна Азія*. Нині до *Центральної Азії* входять також *Казахстан, Узбекистан, Киргизька Республіка, Таджикистан і Туркменістан*.

В **Америці** виділяють *Англо-Америку (США і Канада) та Латинську Америку*, куди входять країни материка *Південної Америки, Центральної Америки та Вест-Індії*.

Африка — це країни материка Африка. До **Австралії та Океанії** входять материк Австралія та всі острівні держави й території в Тихому океані.

Історико-географічні регіони світу мають різний рівень внутрішньої єдності. Якщо Західна Європа об'єднує доволі однорідні в політичному й господарському відношеннях країни, то, наприклад,

Південно-Західна Азія — на сьогодні все ще поле політичного протистояння. Африка ж унаслідок величезних розбіжностей культурного, політичного та економічного розвитку являє собою конгломерат країн, які в економічному відношенні мало пов'язані між собою.

Рівень внутрішньої єдності регіонів значною мірою залежить також від природних особливостей (наявність рівнин, комфортність кліматичних умов, транспортна доступність тощо) та від спільності історичної долі. Проте основним чинником є рівень сформованості регіональних ринків, активний обмін товарами та ресурсами, робочою силою, різноманітними послугами.

Європа. В цій частині світу налічується 45 незалежних держав (включаючи Росію) та одна колонія (Гібралтар). Загальна площа Європи — майже 10 млн км², населення — понад 700 млн осіб. Межа між Європою й Азією на фізичній карті досить умовно сприймається на політичній карті світу. Росію, Туреччину, країни Закавказзя і навіть Казахстан, більша частина території яких знаходиться в Азії, зазвичай розглядають у контексті європейських проблем.

Найбільший вплив на економічні та політичні процеси в Західній Європі мають два міждержавні утворення: *Європейський Союз (ЄС)* та воєнно-політичний блок *НАТО*. Свого часу організація НАТО виникла для оборони країн Європи й зони Атлантики. Цьому блоку протистояло воєнно-політичне угруповання соціалістичних країн — *Варшавський пакт*. Після ліквідації військового протистояння в регіоні більшість країн Центральної Європи, у тому числі країни Балтії, стали членами НАТО, інші виявляють бажання співробітничати з ним у рамках програми «Партнерство заради миру», прийнятої в 1994 р. З країн колишніх республік СРСР до цієї програми долучаються Україна та Грузія.

Європейський Союз (попередня назва — Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС)) став найпотужнішим регіональним інтеграційним утворенням світу. У 1949 р. до складу ЄЕС входили шість країн — Франція, ФРН, Італія, Бельгія, Нідерланди та Люксембург. Нині ЄС об'єднує 27 країн, у яких мешкає близько 500 млн осіб, а потенціал продукування становить понад 20% світового ВВП.

Азія — найбільша за площею (близько 44 млн км²) та населенням (більш як 3,9 млрд осіб) частина світу. В ній налічується 50 держав і країн, що фактично або юридично самостійні.

Країни і народи Азії з їхніми культурними традиціями та філософією — феномен, що визначає суть поняття «Схід», на відміну від поняття «Захід», за яким стоять країни, народи і традиції Європи. Саме в цій частині світу виникли давні цивілізації, з глибин її території накопчувалися на Європу хвилі міграцій. Саме в Азії зародилися основні світові релігії — буддизм, християнство, іслам. На території Азії виникли перші стародавні міста. Протягом тисячоліть існують державні утворення на територіях Східної, Південної, Південно-Західної та Центральної Азії. Для сучасної Азії характерні великі розбіжності в рівнях розвитку країн і диференціація регіональних проблем. Традиційно найгострішими є проблеми Середнього Сходу (Південно-Західна Азія). Проте останнім часом до них долучилися проблеми прилеглих до цього регіону країн Закавказзя та Центральної Азії.

З інтеграційних утворень в Азії дієвим є лише *АСЕАН* — економічне та політичне об'єднання країн Південно-Східної Азії, тісно пов'язане з капіталом Японії та США.

В арабських країнах Азії та Північної Африки особливий авторитет має *Ліга Арабських Держав*, яка об'єднує 20 країн. Учасники Ліги створили Економічну раду, Раду спільної оборони, різноманітні спеціалізовані комітети.

Америка. На території Північної, Центральної та Південної Америки розташовані 35 незалежних держав і 15 колоній. Цей регіон іноді називають *Новим Світом* на відміну від *Старого Світу*, яким є Євразія. Нащадки корінних жителів нині становлять порівняно невелику частку населення. Сучасна етнічна реальність стала фактично продуктом останніх століть і творилася переселенцями та нащадками переселенців з Європи та інших частин світу.

В Америці формується кілька інтеграційних утворень, основними з яких є *Організація Американських Держав*, *НАФТА* (Північно-американський договір про вільну торгівлю між США, Канадою і Мексикою), інтеграційне угруповання *МЕРКОСУР*.

Африка — материк молодих незалежних держав, що розвиваються. Нині тут налічується 54 суверенні держави і три залежні території. Найвпливовішою міжнародною організацією регіону є *Африканський Союз (АС)*, членами якого стали майже всі держави материка. При АС діють спеціалізовані економічні та політичні комісії.

Австралія та Океанія. На величезних просторах Тихого океану сформувалося 14 незалежних держав. Серед них — високорозвинуті Австралія, що займає цілий материк, Нова Зеландія та ще 12 молодих незалежних держав, розташованих на архіпелагах й окремих островах. Ще 16 груп островів та архіпелагів — колонії і підопічні території США, Австралії, Нової Зеландії та інших держав. В економічному відношенні ці країни дедалі більше долучаються до інтеграційних процесів Азійсько-Тихоокеанського регіону.

Із позицій цивілізаційного підходу особливий інтерес викликає модифікація вищенаведеного більш-менш сталого історико-географічного районування. При цьому домінуючими, поряд із географічними, є також цивілізаційні відмінності регіонів світу.

Контрольні запитання та завдання

1. Розкрийте предмет країнознавства.
2. Назвіть методи і завдання країнознавства.
3. Визначте функції та принципи країнознавства.
4. Проаналізуйте основні періоди становлення та розвитку країнознавства.
5. Охарактеризуйте розмаїтість підходів до країнознавства.
6. Визначте сутність і засади класифікації і типології країн світу.
7. Які ви знаєте сучасні типологічні схеми країн світу?
8. Розкрийте основи регіоналізації країн світу.

ТЕМА 2

Глобальні цивілізаційні структури і цивілізаційний підхід

1. Цивілізація як категорія аналізу розвитку людства. Поняття «цивілізація». Історія розвитку світових цивілізацій. Цивілізаційний підхід у країнознавстві

Цивілізаційний підхід — спосіб пояснення еволюції людства, побудований на тому, що найважливішим визначальним фактором, який впливає на розвиток людського суспільства, вважається *специфіка відповідного типу цивілізації*, у рамках якої відбувається розвиток у межах певного історичного періоду (наприклад, зараз мова йде про етап розвитку сучасного суспільства, який називають «постіндустріальним», «інформаційним», «постміжнародним» тощо).

Цивілізація — сукупність унікальних економічних, соціальних, політичних, духовних, моральних, психологічних, ціннісних та інших структур, які відрізняють одні історичні спільноти людей від інших. Тобто поняття «цивілізація» означає в першу чергу рівень соціального прогресу суспільства на певному історичному етапі його розвитку. Термін цивілізація виник у XVIII ст. у тісному зв'язку з поняттям «культура».

За своїм етимологічним походженням термін «цивілізація» походить від лат. *civilis*, що належить до слова мешканець міста — громадянин. Швидше за все це можна пов'язати з тим, що ключовою ланкою соціально-територіального поля цивілізації, яка відіграє об'єднавчу роль, виявляється місто.

Безпосередніми засновниками цивілізаційної теорії є російський пізній слов'янофіл М. Я. Данилевський (Росія і Європа, 1871), відомий російський та американський соціолог П. О. Сорокін (1966); німецький філософ О. Шпенглер (Захід Європи, 1918), англійський

1. Цивілізація як категорія аналізу розвитку людства. Поняття «цивілізація»...

історик А. Тойнбі (Розуміння історії — 12 томів з 1934 по 1961 р.) та деякі інші видатні історики і філософи. Серед сучасних дослідників слід відзначити американського політолога С. Гантінгтона.

У дослідженні цивілізацій у філософському й історіографічному плані, безперечно, виділяється англійський історик А. Тойнбі. Хоча П. А. Сорокін досить різко критикував основні положення теорії Тойнбі, проте він назвав його дванадцятитомне «Розуміння історії» справжнім шедевром історичного та макросоціологічного знання. Цивілізаційна теорія А. Тойнбі стала кульмінацією розробок у цій сфері. А. Тойнбі дуже яскраво і доступно показав, що цивілізаційна диференціація світу невід'ємна від побудови картини світу, в тому числі історико-географічної. З урахуванням нових досягнень сучасних учених ця теорія цілком може стати відправним пунктом в країнознавчих дослідженнях.

Істотне положення всієї цивілізаційної концепції А. Тойнбі — наявність тісного зв'язку цивілізації з тією чи іншою *вселенською релігією*, яка формується не з моменту зародження цивілізації, а в ході її наростаючої кризи і надлому і стає духовною відповіддю на кризу. Таким чином, головним критерієм, що оформляє культурно-історичну спільноту людей у межах світових регіонів (з історично нечіткими кордонами), за А. Тойнбі, є єдність релігії, яка визначає спільність історичного розвитку, звичаїв та інститутів і створює стійкий регіональний тип високої культури. Надаючи релігії роль системоутворюючого цивілізаційного критерію, А. Тойнбі використовував поняття релігії не як власне віровчення, а як систему, яка визначає нормативні цінності та неоднаковість духовного світу людей. Це та «сакральна вертикаль», яка задає, як висловлювався О. Шпенглер, параметри способу життя, що відрізняється між цивілізаціями.

М. Вебер пов'язував тільки чотири з п'яти «світових релігій» з великими цивілізаціями, а саме — християнство, іслам, індуїзм і конфуціанство [38]. Подібно до християнства й іслама, в буддизмі досить рано сталося розмежування на дві основні течії: «Тхеравада» («Шлях старійшин») і «Махаяни» («Велика колісниця»). Ще в I ст. махаяна-буддизм проникає в Китай, а потім в Корею, В'єтнам і Японію. При цьому буддизм сприймався і асимілювався по-різному в цих суспільствах. У Китаї, наприклад, він був «переробленим» конфуціанством і даоїзмом. Буддизм-тхеравада закріпився в Шрі-Ланці, Бір-

мі, Таїланді, Лаосі та Камбоджі. Народи Тибету, Монголії і Бутану перейняли ламаїстський варіант махаяна-буддизму. Майже повне зникнення буддизму в Індії і його інкорпорування в культури Китаю та Японії означає, що одна з великих релігій світу в кінцевому рахунку не стала основою єдиної великої цивілізації.

С. Гантінгтон звернувся і до питання про цивілізаційну роль іудаїзму. Він наводить думку А. Тойнбі, що єврейська цивілізація — це закрита цивілізація, що виникла на базі давньосірійської. Історично вона пов'язана як із християнством, так і з ісламом. Протягом багатьох століть євреї підтримували свою культурну ідентичність у рамках західної, православної та ісламської цивілізацій. Зі створенням держави Ізраїль євреї набули всіх об'єктивних характеристик цивілізації: релігію, мову, звичаї і т. д. Однак залишається питання про суб'єктивну ідентифікацію. Євреї, які проживають у межах інших культур, можуть бути прихильниками іудаїзму, але ідентифікують себе, як правило, із цивілізацією, у якій існують, що особливо характерно для євреїв, які мешкають у західних країнах. Ця роздвоєність призводить до того, що більшість дослідників не виділяє сучасної єврейської цивілізації. С. Гантінгтон підкреслює, що *релігії визначили найістотніші відмінності між людьми в духовних цінностях*, що сакральні стереотипи найбільш консервативні й інерційні. Вони менш здатні до змін, ніж, наприклад, політичні норми. Росіяни не стануть естонцями, розвиває думку Гантінгтон, але ще більш універсальними є релігійні відмінності. Можна бути напіварабом, навіть громадянином двох держав, але неможливо бути напівкатоликом, напівмусульманином.

«Прийнято вважати, що цивілізації, або *культурні суперсистеми*, певною мірою визначають основні прояви соціокультурного життя: організацію і функції малих груп і культурних систем, менталітет і поведінку індивідів, безліч конкретних історичних подій, тенденцій і процесів» [184, с. 39]. М. Я. Данилевський під цивілізацією, або культурно-історичним типом, розумів велику соціокультурну спільноту людей, яка сформувалася на основі певних тільки їй притаманних універсальних цінностей. Згідно з Ф. Броделем, яскравим представником французької історичної школи, що сформувалася в рамках журналу «Аннали», цивілізація — це простір, культурна зона, сукупність культурних характеристик і феноменів [25].

Теоретик світосистемного підходу І. Валлерстайн визначає цивілізацію як специфічну концентрацію світогляду, звичаїв, структур і культури, як матеріальної, так і духовної, яка формує певне історичне ціле і яка співіснує поряд з іншими різновидами цього феномену, хоча і не завжди одночасно. У наведених та багатьох інших дефініціях культура виступає як основна ознака цивілізації.

Існує значне співвідношення між поділом народів на цивілізації за культурними характеристиками і поділом їх на раси за фізичними характеристиками. Проте все ж цивілізація і раса не тотожні. Люди однієї і тієї ж раси можуть бути глибоко розділеними за цивілізаційною ознакою. Наприклад, великі місіонерські релігії — християнство та іслам — охоплюють суспільства, що належать до різних рас. Основні відмінності між людськими групами пов'язані з їх цінностями, віруваннями, інститутами та соціальними структурами, а не з расовими особливостями.

Згідно з визначеннями багатьох дослідників, цивілізація — це найбільш широка культурна спільнота. Етнічні групи, національності, релігійні групи, навіть окремі села — всі вони відрізняються характерною культурою на різних рівнях диференціації. Як зазначає С. Хантінгтон, культура одного з сіл у Південній Італії може відрізнятися від культури села Північної Італії, але обидва належать до італійської культури, яка відрізняє їх від німецьких сіл. У свою чергу, європейські спільноти об'єднують культурні характеристики, які відрізняють їх від китайських або індійських спільнот. Але китайці, індуси і люди Заходу не є частиною деякої всеохоплюючої культурної спільноти. Вони представляють окремі цивілізації, що визначаються такими об'єктивними ознаками, як релігія, мова, історія, звичаї, суспільні інститути, а також суб'єктивна самоідентифікація (самовизначення) особистості. Існують різні рівні самовизначення: житель Риму міг би самовизначитися як римлянин, католик, християнин, європеець, західна людина. Цивілізація — це найбільш охоплюючий рівень самовизначення, з якою людина може себе ототожнити емоційно.

Цивілізації — це одні з найбільших територіальних утворень, у які входять держави, країни як частини цілого. Цивілізаційне мислення — це реакція на обмежене мислення в національних термінах.

Для країнознавчого дослідження надзвичайно важливо те, що багато суспільно-історичних процесів і особливостей країн можна пізнати тільки в контексті їх приналежності до цивілізаційного поля, частиною яких вони є.

2. Теоретичні проблеми цивілізаційного підходу. Проблеми еволюції, кількості й меж цивілізацій

Теоретичні проблеми цивілізаційного підходу. У цивілізаційному підході до історичного процесу формування великих культурних регіонів світу виділяється декілька основних теоретичних проблем, серед яких:

- 1) джерела зародження і життя цивілізацій;
- 2) проблеми зростання і зникнення цивілізацій зі світової арени.

Згідно з О. Шпенглером, А. Тойнбі та іншими дослідниками, кожна регіональна цивілізація має власний біологічний ритм, що визначає основні фази її внутрішнього розвитку: народження, зростання, надлом, занепад і розкладання. При цьому О. Шпенглер розцінював етап зростання як власне «культуру», а етап сходження як «цивілізацію». Якщо на стадії культури, стверджував він, відбувається органічний тип еволюції у всіх сферах життя — соціальній, політичній, релігійній, етичній, художній, науковій, то цивілізаційній стадії притаманний механічний тип еволюції, що представляє собою «окостеніння» органічного життя культури і її занепаду. Для більшості сучасних дослідників шпенглерівське протиставлення культури як творчого початку й цивілізації як згубного окостеніння, що виражається, зокрема, в урбанізації, неприйнятне.

Відповідно до теорії А. Тойнбі динаміка цивілізації — від зародження до розкладання — визначається законом «Виклик — Відповідь», за яким прогрес чи регрес цивілізації пов'язаний з адекватністю Відповіді регіонального соціуму на Виклик історичної ситуації. Народження цивілізації відбувається спонтанно за наявності двох необхідних умов:

- 1) стимулююча роль навколишнього середовища — Виклик;
- 2) наявність у соціумі творчої меншості, здатної дати необхідну Відповідь на Виклик.

Механізм дії закону «Виклик — Відповідь» на стадії зародження цивілізації можна було б сформулювати таким чином: навколишнє середовище в широкому його розумінні кидає Виклик соціуму, а останній через свою творчу меншість відповідає на Виклик і знаходить вирішення проблеми. Виклики повинні періодично повторюватися і тим самим мобілізувати творчу меншість на адекватні Відгуки. Виклики можуть бути обумовлені як властивостями природного середовища, так і особливостями суспільно-історичного характеру.

Тойнбі виділив п'ять основних типів Викликів:

- 1) виклик суворих країн;
- 2) виклик нових земель;
- 3) виклик історичних ударів;
- 4) виклик тиску;
- 5) виклик утиску.

Учений зазначав, що зародженню цивілізації сприяють найбільш важкі умови. Так, велика китайська цивілізація народилася не на берегах відносно спокійної Янцзи, а на непокірній, біснуватій Хуанхе, а лише потім перейшла і в долину Янцзи. Не в помірному поясі сучасної території Чилі виникли цивілізації Західної півкулі, а в області Центральних Анд, де з великою гостротою стояли проблеми зрошеного землеробства.

Географ Л. І. Мечников у XIX ст. у книзі «Цивілізація і великі історичні річки» (1995) за географічним критерієм виділив три періоди в історії світової людської культури: річковий, середземноморський, океанічний. Він детально описав річковий період, який охоплював історію найбільш древніх цивілізацій — єгипетської (по долині Нілу), асиро-вавилонської (по Тигру і Євфрату в Месопотамії), індуської (по Гангу й Інду) і китайської (по Хуанхе і Янцзи), сформованих за три-чотири тисячоліття до нашої ери, які досягли рівня високої культури. Загальною причиною — Викликом, що визначила появу цивілізацій з високим рівнем організації зрошеного землеробства, були особливості водного режиму зазначених річок, що несуть у собі запаси родючого мулу. Щоб забезпечити себе від згубного впливу розливів і збереження надлишків води для зрошення в посушливий період, соціумам необхідно було виробити відповідну со-

ціальну організацію. Таким чином, сезонні цикли повеней і засух породили адекватний Відгук — громадське регулювання водного режиму великих історичних річок.

Розглядаючи вплив «людського оточення» на зародження цивілізацій, А. Тойнбі наводить і аналізує багатий історичний матеріал. Так він стверджує, що Римська республіка набрала силу і визначила свої цивілізаційні властивості тільки в середині IV ст. до н. е. під впливом історичного удару від галлів, у результаті набігу яких Рим був спалений. Як приклад впливу на становлення цивілізації він наводить фактор постійного тиску татаро-монголів на Русь.

Проблема причин занепаду цивілізацій продовжує залишатися дискусійною. Знаходячись під впливом ідей Шпенглера, Тойнбі вважав, що основна причина занепаду і загибелі цивілізацій лежить всередині самих цивілізацій. Коли у творчій меншості бракує творчої сили, відбувається надлом цивілізації; більшість відмовляється наслідувати меншість, відбувається розпад соціальної єдності в суспільстві і ніщо вже не може зупинити розпаду цивілізації. Питання тільки в його тривалості.

Поведінка творчої меншості, як провідного цивілізаційного компонента, відрізняється на різних етапах розвитку цивілізації. Спочатку вона панує силою свого авторитету, а потім, поступово втрачаючи творчі здібності, вона перетворюється на «пануючу меншість», яка все більше спирається на матеріальні інструменти влади, і насамперед на силу зброї. Банкрутство пануючої меншості, що виражається в її нездатності впоратися з новими викликами, призводить до надлому, а потім — до остаточної загибелі цивілізації. Як зазначав М. Я. Данилевський, жодна з цивілізацій не обдарована привілеєм нескінченного прогресу. Усі цивілізації, досягнувши розквіту, сходили зі сцени. Правда, Тойнбі говорив про спадкоємність цивілізацій. Вони могли, перетворившись, виникнути знову, як, наприклад, римляни запозичили культуру греків, але ніколи в колишньому вигляді і колишніх межах. «Регіональні цивілізації вмирають, але своїми результатами сприяють розвитку всього людства» [206, с. 46]. Отже, внутрішні закономірності розвитку цивілізацій є також проявом (регіональним варіантом) глобальних процесів.

Слід зазначити, що, вдаючись до сили, пануюча меншість створює *універсальні держави* на зразок Римської імперії. Створення імперій — це засіб самозбереження меншості та збереження цивілізації. На цьому етапі на авансцену історії цивілізації виходить внутрішній і зовнішній пролетаріат. *Внутрішній пролетаріат* у цей час відпадає (висловлювання Сорокіна) від пануючої меншості, в його середовищі посилюється невдоволення і зростає протест, що і приводить до формування універсальної (вселенської) церкви, наприклад християнства або ісламу. І якщо імперія, створена пануючою меншістю, приречена на загибель, то *універсальна церква*, яка створювалася внутрішнім пролетаріатом, стає мостом і основою для нової цивілізації. Так, християнство стало підґрунтям для сучасної західної цивілізації. *Зовнішній же пролетаріат*, названий Тойнбі варварами, починає нападати на цивілізацію, що занепадає, замість того, щоб увійти до її складу.

Проблема чисельності цивілізацій. Людство історично існує близько 40 тис. рр. За цей час виникли, як стверджують дослідники, десятки тисяч соціокультурних утворень, але тільки деякі з них зуміли виробити самостійні форми високої культури, тобто цивілізації. Одна з теоретичних проблем — розходження вчених у чисельності цивілізацій. Наприклад, такі класики, як Данилевський, виділяв 12 цивілізацій, Шпенглер — 8 сформованих і одну, що формується, Тойнбі — 21 і більше (33) і т. д. Однак, відповідно до сучасних понять, є велика міра згоди щодо наявності, щонайменше 12 основних цивілізацій, 7 з яких вже не існують. 5 цивілізацій, на думку сучасного американського дослідника М. Мелко, безперечно, продовжують існувати. До зазначених існуючих цивілізацій багато дослідників додають російсько-православну цивілізацію, що відокремилася від своїх прабатьків — візантійської й західнохристиянської цивілізацій.

Цивілізації, щодо існування яких є «велика міра згоди»:

1. Зниклі цивілізації: Месопотамська, Єгипетська, Критська, Класична (греко-римська), Візантійська, Месоамериканська, Андська.
2. Існуючі цивілізації: Китайська, Японська, Індуїстська, Ісламська, Західна, Православна.
3. До цих уже шести сучасних цивілізацій С. Гантінгтон приєднує ще дві *потенційні цивілізації* — латиноамериканську й африканську.

Таким чином, до сучасних цивілізацій належать (порядок характеристики за часом зародження):

1. **Китайська.** Дослідники цивілізацій говорять про існування або однієї єдиної китайської цивілізації, що датується 2000–1500 рр. до н. е., або двох китайських цивілізацій, що послідовно змінювали одна одну в перші століття християнської епохи. С. Гантінгтон позначив цю цивілізацію як конфуціанську, хоча і звернув увагу на більшу коректність терміна «синоїстська», мотивуючи це тим, що хоча конфуціанство — основний компонент китайської цивілізації, вона все ж щось більше конфуціанства. Термін «синоїстська» глибше описує культуру, що пов'язує Китай, китайські спільноти в Південно-Східній Азії, а також родинні культури В'єтнаму і частини Кореї.

2. **Японська.** Деякі автори об'єднують японську і китайську культури під загальною назвою «далекосхідна цивілізація». Більшість же дослідників розглядає японську цивілізацію як самостійну, що з'явилася між 100 і 400 р. нашої ери. При цьому визнається істотний вплив китайської континентальної культури на острівну японську. Однак, як визнають багато дослідників, у Японії конфуціанство органічно синтезовано із синтоїзмом (від японського слова «синто», що означає культ божества предків і природи). На відміну від Китаю Японія створила особливу, схожу за духовністю культуру, але досить сприйнятливую до культури і технології Заходу.

3. **Індуїстська.** Серед дослідників існує однаковість, що на індійському субконтиненті приблизно з 1500 р. до н. е. існувала одна або більше пов'язаних спільною спадщиною цивілізацій. У літературі вони іменуються як індська, індійська, хінду або індуїстська. Причому останній термін кращий для позначення сучасної цивілізації. Індуїзм відіграє центральну роль у культурі значної частини Індостану ще з II тис. до н. е. Незважаючи на те що в самій Індії є численна ісламська спільнота, а також велика кількість нечисленних культурних груп, індуїзм продовжує залишатися серцевиною соціуму країни і в сучасну епоху. Подібно терміну «синоїстська», термін «індуїстська» відокремлює назву цивілізації від назви держави, на території якого виникла цивілізація, але ареал її поширення вийшов за рамки державних кордонів.

4. **Ісламська.** Ця цивілізація виникла в VII ст. н. е. на Аравійському півострові. Ісламська релігія швидко поширилася в Північній Африці, на Іберійському півострові, в Центральній Азії, на Індостані та в Південно-Східній Азії. В результаті іслам охоплює безліч окремих культур або субцивілізацій, таких, наприклад, як арабська, турецька, перська і малайська. Проте їх об'єднує шариат — сукупність релігійно-обрядових і юридичних норм, заснованих на загальних правилах ісламу. Шариат у багатьох країнах забезпечує єдність світського та релігійного життя. По суті релігією тут є самі форми життя, що різко відрізняє цю цивілізацію від багатьох інших, особливо від західної і православної.

На цьому ґрунті виникли різні форми фундаменталізму, зокрема *ісламізм* — політизований іслам. Проте у ряді ісламських країн, що вибрали шлях модернізації суспільства, створені світські держави на основі *кемалізму* — течії, протилежні фундаменталізму.

5. **Західна.** Визнано, що ця цивілізація почала оформлятися у VIII–IX ст. Вона включає такі основні ареали: європейський, північноамериканський, австралійський, новозеландський, південноафриканський і, ймовірно, латиноамериканський. За рівнем розвитку протягом декількох сотень років вона відставала від багатьох інших цивілізацій. Китай за часів династій Тан, Сунь і Мін, ісламський світ з VIII до XII ст. і Візантія з VII до XI ст. далеко перевершували Європу за багатством, територією, військовою потужністю і досягненнями в галузі мистецтва і науки. Європейська культура почала розвиватися між XI і XIII ст., систематично запозичуючи й адаптуючи досягнення візантійської та ісламської цивілізацій. У цей період Угорщина, Польща, скандинавські та прибалтійські країни прийняли християнство, а разом з ним і римське право й інші аспекти західної цивілізації, що стабілізувало східну межу цієї цивілізації. Протягом XII–XIII ст. Захід вів боротьбу за володарювання над Іспанією і встановив панування в Середземномор'ї. Однак зростання турецької моці в цей час стримує західноєвропейську експансію. Проте до 1500 відбувається ренесанс європейської культури, а розширення торговельних зв'язків і технічні досягнення створюють основу нової ери світової політики. Захід виявив стійку експансію і впливає на інші цивілізації. Наприкінці XV ст. до Заходу остаточно відходить Іберійський півострів,

який до цього був зайнятий маврами. У цей же час починається португальське проникнення в Азію, а іспанське — в обидві Америки. У наступні 250 років уся західна півкуля і велика частина Азії потрапляють під європейське управління або панування. Однак наприкінці XVIII ст. настає кінець безпосередньому європейському контролю спочатку на частині Північної Америки (де потім виникли США), потім на Гаїті на більшій частині Латинської Америки. Але в другій половині XIX ст. Захід інтенсивно поширює свій контроль над Африкою, закріплюється на Індостані та в інших регіонах Азії, а на початку XX ст. прямо і побічно підпорядковує Близький Схід, за винятком Туреччини. До 1914 р. європейцями або колишніми європейськими колоніями (в обох Америках) контролювалося 84% поверхні земної суші, а в 1920 р. ця величина була ще вище, оскільки значна частина Османської імперії була поділена між Великобританією, Францією та Італією. У результаті подальшої деколонізації в XX ст. Захід втрачає переважну частину залежних територій. Сьогодні Захід ототожнюється з тим, що раніше називалося західним християнством. Як пише С. Гантінгтон, Захід — це єдина цивілізація, що визначається за допомогою стрілок компаса, а не за назвою народу, релігії або географічної області. Із Заходом пов'язана ідея «вестернізації» і модернізації решти частини людства.

Слід відзначити величезний внесок німецького соціолога М. Вебера у дослідження особливостей західної цивілізації. У центрі уваги Вебера — вплив різних напрямів протестантизму XVI–XVII ст. на зародження «капіталістичного духу», який закріпив у суспільній свідомості раціоналізм, зміст якого визначається мірою можливого розрахунку і знання. З XVI ст. у Західній Європі раціоналізувалось усе: способи ведення господарства, соціальна і культурна сфери. Так, в економіці остаточно затверджується калькуляція, коли все без залишку піддається кількісному обліку, що служить підвищенню рентабельності виробництва. У юриспруденції закріплюються суворі норми і т. п. У результаті в Західній Європі розвивається новий тип суспільства, який раніше ніде не існував і тому не мав аналогів у світовій історії, названий соціологами *індустріальним*.

6. Православна. А. Тойнбі вважав, що історичні передумови виникнення православної цивілізації аналогічні тим, «що виявляються на самому початку західної історії. Еллінське суспільство стало

«батьком “двох” синів» [205, с. 36]. У результаті схизми (від грец. *schisma* — розкол), що тривала протягом трьох століть, «з однієї лялечки — католицької церкви — утворилося два самостійних організми: римсько-католицька і православна церква» [205, с. 37]. Розрив між католицькою і православною церквами в 1054 р. завершив процес диференціації суспільних структур, у результаті чого спочатку у Візантії, а потім і в державах, які взяли православ'я пізніше, стала формуватися самостійна цивілізація. Уже в Середньовіччя, зазначав А. Тойнбі, православне християнство було найвищою мірою не схоже на західне християнство. Розширення православної цивілізації в межах Росії відбувалося двома шляхами. Після татаро-монгольського іга (1237–1480) йшла боротьба на заході за виходи в Балтійське і Чорне моря. У результаті військових кампаній і реформ Петра I Росія на початку XVIII ст. остаточно утвердилася як балтійська держава і приєднала частину українських і білоруських земель, що колись входили до Київської Русі. Після отримання в період царювання Катерини II доступу майже до всього північного узбережжя Чорного моря в останній третині XVIII ст. Росія стала великою європейською державою. Вона стала проводити месіанську загальноправославну програму — звільнення православних країн від османського іга і подальшого їх об'єднання під егідою Росії. Після остаточного розпаду Золотої орди й ослаблення її спадкоємців, особливо після підкорення Московською державою у другій половині XVI ст. Казанського й Астраханського ханств — союзників Османської імперії, Росія почала освоєння колосальних рідконаселених просторів Сибіру і Далекого Сходу. У період, який називають імперіалістичним (друга половина XIX ст.), завершується колонізація Кавказу і завойовується Середня Азія.

7. Латиноамериканська. Латинська Америка має порівняно яскраво виражену ідентичність, що відрізняє її від Європи і Північної Америки. Хоча її походження і пов'язане із західнохристиянською цивілізацією, проте вона інтегрує неіснуючі в Європі місцеві культури, які були знищені в Північній Америці. При цьому значимість інтеграції європейського компонента з аборигенним більше в Мексиці, країнах Центральної Америки, Перу і Болівії, ніж у більш європеїзованій Аргентині та Чилі. Решта країн за цим критерієм займають проміжне

положення між зазначеними країнами. У суб'єктивному ставленні у своїй самоідентифікації латиноамериканці розділені по лінії: «ми частина Заходу» — «ні, у нас власна унікальна культура». Латинська Америка може розглядатися або як субцивілізація в рамках західної цивілізації, або як окрема цивілізація, тісно пов'язана із Заходом і внутрішньо роз'єднана щодо питання приналежності до Заходу.

8. Африканська. Більшість відомих фахівців, крім Ф. Броделя, заперечують існування окремої африканської цивілізації. Північна частина африканського континенту і його східне узбережжя належать до ісламської цивілізації. Особливу культуру представляє Ефіопія. У Південній Африці спочатку голландці, потім французи, а після англійські поселенці сформували європейську культуру, значно фрагментовану африканським племінним компонентом. Важливо відзначити, що свого часу європейський імперіалізм прищепив християнство в значній частині континенту на південь від Сахари. І все ж у цій частині Африки домінують різні племінні ідентичності і язичництво. На ґрунті *трайбалізму* відбуваються численні локальні внутрішньо- і міждержавні збройні конфлікти, що забирають сотні тисяч людських життів та призводять до вимушеної міграції.

Відомий кенійський учений А. Мазруї так характеризує стан на африканському континенті на південь від Сахари: «Значна частина сучасної Африки знаходиться в про-процесі згасання і розпаду. Навіть відносний рівень залежної модернізації, досягнутий при колоніальному пануванні, зараз втрачається. Крах державності в одній за одною африканській країні на початку 90-х рр. підказує неймовірне досі рішення: *реколонізацію*. Для усе більшого числа африканців це стає гіркою правдою. Якщо африканці дуже успішно об'єдналися у боротьбі за національну свободу, то, очевидно, нам не вдалося об'єднатися для економічного розвитку і політичної стабільності. Війна, голод і розруха стали постколоніальною реальністю для дуже багатьох африканців. У результаті постають питання про *реколонізацію* ззовні, цього разу під прапором гуманізму» [203, с. 71].

Проблема меж цивілізацій. Для географічного країнознавства дуже важливим моментом є проблема чіткості територіальних кордонів цивілізацій у певний момент часу. Цивілізації не характеризуються чіткими кордонами. У ході історії люди можуть змінювати свою іден-

тичність через те, що культури народів взаємодіють. Значно змінюється і ступінь відмінності і подібності цивілізацій. Однак, незважаючи на цю «невизначеність», останні являють собою значущі спільноти, розділені кордонами, хоча в багатьох випадках і слабо вираженими.

Великого методичного значення, особливо при цивілізаційному районуванні для географії, може набути уявлення російських дослідників Л. В. Цимбурського і С. В. Хатунцева про «цивілізаційні між-світи», або міжцивілізаційні пояси, які вони називають *лімітрофами*. Міжцивілізаційність — практично не вивчений у географії феномен, без пізнання якого неможливо зрозуміти історико-географічні та сучасні процеси суспільного життя. Цей же автор в одній зі статей маркує на території Великий Лімітроф (міжцивілізаційний простір) на периферії Росії, який включає Центральну-Східну Європу з Прикарпаттям і Придністров'ям, Закавказзя з гірським Кавказом, казахсько-середньоазіатські території, зону проживання алтайських, тюрко-монгольських народів, буддистів і мусульман на кордоні Росії та Китаю. Частинами цієї зони є і Синьцзян, і незалежна монгольська держава, і китайська Внутрішня Монголія, і ряд російських автономій — від Туви до Бурятії. Далі відбувається розрив Великого Лімітрофа в китазованій Маньчжурії. Продовженням його служить, на думку Л. В. Цимбурського, хоча і спірну, Корейський півострів з його мешканцями, спорідненими за мовою і традиціями з алтайсько-буддистськими народами [223].

3. Порівняльний аналіз світових цивілізацій

Найважливішими *цінностями* конфуціансько-буддійської традиції вважають: лояльність, спокій, гармонію, колективізм, обов'язок, ієрархію підкорення особистості інтересам групи; право захищати всі ці цінності навіть удаючись до насильства; держава — це велика сім'я; лояльність до сім'ї, сусідів, друзів; сімейний колективізм. Таким чином, конфуціансько-буддійська культура формує гармонійну особистість.

Відмінними рисами цієї цивілізації є: етико-центризм; соціально-моральна ангажованість (сприйняття цінностей цивілізації, слідування її традиціям); відсутність монотеїстського погляду на світ; прагматизм. Протягом останніх десятиліть країни конфуціансько-буддійської куль-

тури демонструють раціоналізм і меркантилізм: цивілізаційна традиція своєрідно поєднується з цінностями ринку.

Варто зазначити, що саме слідування відповідним цивілізаційним цінностям забезпечило «Азійсько-Тихоокеанське диво», адже стратегія розвитку країн регіону спиралася на авторитарно-патріархальну модель; нетерпимість до господарської безвідповідальності; нетерпимість до розкоші й високу частку накопичень; державний протекціонізм національних виробників; жорсткі заходи щодо попередження відпливу капіталів за кордон; діяльність усупереч рекомендаціям МВФ.

Індуїстська цивілізація — сформувалася у Південній Азії (сучасна Індія, частково Непал, Шрі-Ланка й Малайзія) на засадах системи релігійних учень, відомих як індуїзм, що виник у V ст. до н. е. і пов'язаний із вшануванням богів Брахми, Вішу, Шиви. Догмати — вчення про одвічну соціальну нерівність (касти), переселення душ і відплату за земне життя.

Є підходи, які акцентують увагу на взаємовпливі та взаємопроникненні індо-буддійських впливів. У такому разі говорять про індо-буддійську цивілізацію. Її етика визначається як *колективістська* (етико-центрична). Попри наявність низки загальноновизнаних доктрин і норм, індуїзм ніколи не мав більш-менш чіткої й однозначної системи поглядів, уніфікованої догматики й культу, суворо канонізованого «священного писання», централізованої організації. Буддизм — більш давня релігія, аніж індуїзм. Буддизм виник у VI–V ст. до н. е. як опозиція до кастового ладу та його ідеології — брахманізму. Основні догмати вчення — про рівність усіх людей у стражданні та їхнім праві на спасіння, а також відплата в загробному житті за земне життя. Вважається, що після смерті душа повертається в особі іншої людини або істоти (реінкарнація) залежно від заслуг у минулому житті. Стирання специфічності буддизму розпочинається з виникненням індуїзму, а надалі відбувалося їхнє зближення. Буддизм і нині продовжує впливати на цивілізаційну основу: пом'якшує кастовий консерватизм, розшарування суспільства.

Центральне місце в індуїстському світогляді посідає проблема обов'язку — дхарма. Це етичне поняття містить: кодекс моралі, праведність, коло обов'язків, відповідальність людини. Основне значення мають обов'язки людини, а не її права.

Політична культура індо-буддійської цивілізації — сакральна (від лат. *Sacer* — ставлення до релігійного культу) культурна традиція.

Традиція цивілізаційних суспільних відносин пов'язана зі стабільністю, яка виступає головною умовою гармонізації життя суспільства. Вона забезпечується, з одного боку, високим моральним рівнем підданих і самого володаря, а з іншого — здатністю володаря жити інтересами підданих. Усе це передбачає альтернативне західному бачення шляху розвитку людства: не через розвиток зовнішніх форм життя («прогрес», «економічна людина»), а через удосконалення людини.

Сьогодні зберігаються і продовжують удосконалюватися альтернативні західним принципам ідеї політичної етики:

- 1) єдність політики і моралі;
- 2) єдність істини й політики;
- 3) заперечення подвійності політичного мислення; цілісний погляд

на світ;

- 4) ненасильницькі дії для досягнення мети.

Слід зазначити, що Захід ставить цю цивілізаційну спільноту перед дилемою: слідувати принципу ненасильства або запозичувати західні агресивні критерії.

Ісламська цивілізація — порівняно молода. Засновник — Мухаммед. Ісламська цивілізація поширена в країнах Близького Сходу і Північної Африки. Іслам (мусульманство) запозичив багато положень давніших релігій — іудаїзму та християнства. Характер життя мусульман визначають п'ять положень: символ віри в Аллаха і його пророка Мухаммеда, намаз (молитва 5 разів на день), милосердя, рамазан (30-денний піст), хадж (подорож до Мекки хоч раз у житті). Правила життя й етики записані в Корані. Іслам поділяється на дві головні гілки: *сунізм* і *шиїзм*.

Етика ісламу проста — покора. Обов'язок мусульманина — слухати й виконувати веління влади незалежно від того, подобається це йому чи ні. Відсутність мотиву перебудови суспільного життя зумовлюється догмою про те, що державна влада священна, від Аллаха.

Парадокс ісламу: з одного боку, він сповідує покору й божественну визначеність усього існуючого, а з другого — не обмежує активність людини, стимулює її готовність боротися й померти за віру. Смерть за віру відкриває ворота у вічність.

Політична культура ісламу.

1. Іслам містить ідею єдності людської історії, планетарного буття, єднання релігій і культур. У цьому гуманістичний потенціал ісламу. Однак шлях до універсальної єдності мусульмани вбачають у поширенні ісламу на весь світ. Вирішальна роль у цьому належить проповідуванню ісламу, духовному впливу, але якщо іновірці не сприймають іслам, Коран дозволяє священну війну за віру, коли вона нав'язується обставинами життя у ворожому оточенні. Тих, хто не хоче перейти до ісламу, треба упокорити.

2. В ісламській цивілізації закріплені принцип релігійної *теократії*: єдність і невіддільність духовної і світської влади.

3. Сучасні теократичні настанови ісламської державності включають:

а) принцип універсальності ісламу: загальність і неподільність релігії в мусульманському суспільстві;

б) принцип *панісламізму* — переконання в єдності всіх мусульман, об'єднаних вірою, незалежно від національності;

в) ідею відродження Халіфату (створеної Мухаммедом у VII ст. мусульманської общини (держави), заснованої на законах шаріату);

г) ідею повернення до первинного «істинного» ісламу, звільненого від багатьох нашарувань;

д) норму, характерну для культури ісламу: демонстрацію успіху і могутності, відмову від аскетизму;

е) обов'язок володаря піклуватися про підданих.

Природно, що сучасний ісламський світ, який охоплює величезний політичний простір, не укладається в зазначену модель. Реалії окремих ісламських держав надзвичайно різноманітні.

Західна (християнська) цивілізація — найпоширеніша у світі. Охоплює Європу, Америку, Австралію, окремі регіони Африки та Азії. Духовним підґрунтям її є християнська релігія, яка зародилася у I ст. н. е. у східній частині Римської імперії. Виникнення і поширення Християнської цивілізації пов'язане з образом Ісуса Христа, який, за твердженням християнського вчення, своїми стражданнями й смертю спокутував гріхи людства. Християни вірять у позбавлення від земних негараздів і вічне життя після смерті. Поділяється на церкви: римсько-католицьку (західну) і протестантську.

Сьогодні Захід ототожнюється із західно-християнською цивілізацією. Ця культура сформувалася на основі двох несумісних джерел: *античного* (заснованого на релігії краси, розумі, естетиці, прагненні до знань, вільного дослідження) та *іудейсько-християнського* (ґрунтується на слухняності, етиці, вірі у Всевишнього, дотриманні традицій). Поєднання цих двох начал, які перебувають у постійному конфлікті, визначає динамізм західної цивілізації.

Від античного міста культура Заходу успадкувала автономність, свободу совісті, працелюбність, гідність особистості. Християнська культура передала демократичну духовність, засновану на таких постулатах: усі люди грішні, усі рівні перед Богом, для спокутування гріхів релігія вимагає пізнати Бога.

Сформувалися своєрідні умови взаємозв'язків релігії і політики. Римська імперія проголосила автономність церкви щодо держави.

Релігійна влада підтримує владу політичну як гаранта порядку. У свою чергу, політична влада спирається на релігійну. Водночас між ними постійно існує конфлікт за домінування у суспільстві.

В європейському ареалі західної цивілізації сформувалися два напрями на основі католицизму і протестантства.

На основі релігійно-духовних цінностей утвердилися принципи західної культури — *принцип суб'єктивізму* (особисте, пристрасне ставлення до чогось) і *принцип індивідуалізму* (людина відповідальна за формування своєї земної долі).

Православна цивілізація. Охоплює значні простори Євразії. Базис православно-слов'янської культури у святості, поняття якої давніше за християнство. В давнину *святість* розуміли як результат особливої «життєвої родючої сили»: вегетативної родючості (дерево, колос, жито); тваринної родючості (худоба, бджола); точки простору (гора, річка, поле); точки часу (святий день, свято, неділя); священні стихії (вогонь, світло, свята вода); меж Всесвіту (Мати — земля, Батько — небо).

Згодом слов'янська культура як цивілізаційна основа набуває багатоярусності. У слов'янській душі знаходить місце і *поганська містика*, і чуйність, колективізм общини, віра у прогрес, перспективу. Мотиви покори і бунту, святості й гріховності живуть у ній як поєднання непоєднуваного.

На відміну від Заходу, де між Добром і Злом лежить особливий світ — *сфера держави і права*, де діє повага і контракт, суспільний договір, слов'янська духовність ділить світ лише на Добро і Зло, між якими стоїть людина, у якій примирюються ці два протилежні начала.

Моральні закони і норми ґрунтуються на десяти заповідях, покликаних формувати поведінку людини, впливаючи на її внутрішній духовний світ. Вони значною мірою виконують ті функції, які на Заході притаманні *нормам права*.

Православна етика орієнтована не на індивідуальну, а на *соборну* природу людської свідомості: єдність «я» і «ти»; усвідомлення зв'язку із суспільством; колективні моральні цінності.

На відміну від західної модернізації, яка ґрунтується на дії безособового закону й відкидає як несуттєве психологію окремої людини, вплив православної етики спрямований «зсередини назовні», від особистого життя — до суспільного. Цей постулат православної етики можна висловити формулою: рівень суспільного порядку перебуває у функціональній залежності від морального рівня людей, які утворюють суспільство.

Контрольні запитання та завдання

1. Визначте поняття «цивілізація» як категорії аналізу розвитку людства.
2. Розкрийте зміст основних теоретичних проблем еволюції, кількості і меж цивілізацій.
3. Проведіть порівняльний аналіз світових цивілізацій.

ТЕМА 3

Світосистемні структури

та світосистемний підхід.

Глобальні інтерпретації сучасності

1. Інформаційна революція.

Мережеве суспільство

Інформація (від лат. *informatio* — пояснення) — відомості, які передаються людьми усно, письмово через мережу Інтернет або іншими способами; із середини ХХ ст. загальнонаукове поняття, яке включає в себе обмін відомостями між людьми, людиною і автоматом (комп'ютером), автоматом і автоматом (комп'ютером і комп'ютером).

Багато учених вважають, що інформація виражає одну з найбільш загальних властивостей матеріального світу.

Наприкінці ХХ ст. людство зіткнулося зі своєю інформаційною кризою, тобто відсутністю ефективних систем збереження та використання інформації. У даний час розум усіх людей, що населяють нашу планету, здатен засвоювати інформацію зі швидкістю, що не перевищує приблизно $6-10^{10}$ біт/с (швидкість засвоєння інформації однією людиною становить близько 10 біт/с). У той же час реальні інформаційні потоки в комп'ютерах Земної цивілізації складають приблизно 10^{16} біт/с, тобто майже в мільйон разів перевищують здатність всього людства сприймати інформацію. Тому основна інформаційна проблема полягає не в тому, щоб збільшувати кількість інформації, а в тому, щоб створювати корисну, цілеспрямовану інформацію. Добре відомо, що домінуюча частина накопиченої інформації в глобальній соціально-економічній сфері відображає пануючий в ній хаос ідей і уявлень.

З інформацією певною мірою пов'язана також технологіко-економічна класифікація людського суспільства. У книзі К. К. Коліна «Фун-

даментальні основи інформатики: соціальна інформатика» наводяться такі основні види суспільств:

1) *доіндустріальне суспільство*, у якому домінувало виробництво продуктів сільського господарства, засноване на використанні ручної праці і мускульної сили тварин, а також ремісництво;

2) *індустріальне суспільство*, яке почало формуватися на нашій планеті близько 3000 років тому і головною економічною характеристикою якого є промислове виробництво;

3) *постіндустріальне суспільство*, початок формування якого належить до середини ХХ ст. і головною характеристикою якого є пріоритетний розвиток сфери послуг, які починають превалювати над обсягами промислового виробництва та виробництва сільськогосподарської продукції;

4) *інформаційне суспільство*, у якому виробництво інформаційних продуктів і надання інформаційних послуг переважають над усіма іншими видами соціально-економічної активності людей.

У даний час в західній, а тепер і в вітчизняній літературі така класифікація суспільств виступає як універсальна.

У трилогії «Футурошок» (1970), «Третя хвиля» (1980), «Зміщення влади» (1990) Елвіна Тоффлера (1928 р. н.) — американського мислителя, футуролога було викладено концепцію також безпосередньо пов'язану з поняттям «інформація». О. Тоффлер представив історію у вигляді «хвиль цивілізації», які послідовно змінюють одна одну: сільськогосподарська, індустріальна, інформаційна цивілізації. Поширення інформаційних технологій робить знання вирішальним засобом суспільних перетворень. Він вважав, що та держава, яка буде здатна *найповніше акумулювати знання і найефективніше їх використовувати, претендуватиме на місце лідера цивілізації*.

Водночас у кінці 1980-х — початку 1990-х рр. світовий економічний розвиток докорінно став змінюватися. Знадобилися нові теорії для пояснення майбутнього розвитку країн. Насамперед постало питання про долю держави як інституту в ХХІ ст. Відповідно до поглядів деяких дослідників новий виток інформаційно-технологічної революції, що сприяє збільшенню мобільності ідей, капіталів, інформації, людей та фізичних об'єктів, скорочує владу держави. Національні, культурні та соціальні кордони стають все більш *транспа-*

рентними. Суспільства, раніше суворо прив'язані до певної території, стають делокалізованими, зокрема переміщеними в кіберпросторі і пов'язаними міжконтинентальними мережами комунікацій і виробництва. Роздробленість світу на країни долається шляхом зв'язків людей через транснаціональні комунікаційні мережі. Завдяки дії безлічі мереж, що перекривають одна одну і ущільнюють взаємодію, глобальна (наддержавна) сфера розвивається дуже швидко. Комунікаційні мережі формуються для забезпечення різних видів людської діяльності та інтересів і обслуговують не тільки гігантські корпорації, але і дрібних підприємців у сфері матеріального виробництва, обігу, послуг, фінансів. Обмін знаннями та досвідом у реальному режимі часу створив спільноти людей зі схожими політичними, моральними, релігійними, стилістичними уявленнями: міжнародні групи «зелених», неурядові, жіночі, правозахисні та інші організації.

Як зазначає американський соціолог М. Кастельс, простір потоків інформаційної епохи домінує над простором культурних регіонів. Виникла нова культура: культура реальної віртуальності (ХХІ ст. постмодерну). Культура, під якою зазначений автор розуміє систему занурення матеріального існування людей в установку віртуальних образів, у світ уявлених переконань, у якому символи суть не просто метафори, а містять у собі актуальний досвід. «Це структура, яку я називаю мережевим суспільством, тому що воно створене мережами виробництва, влади і досвіду, які утворюють культуру віртуальності в глобальних потоках, які перетинають час і простір, є нова соціальна структура інформаційної епохи. Не всі соціальні виміри та інститути слідуєть логіці мережевого суспільства, подібно до того, як індустріальні суспільства протягом тривалого часу включали численні доіндустріальні форми людського існування. Але всі суспільства інформаційної епохи дійсно пронизані — з різною інтенсивністю — повсюдною логікою мережевого суспільства, чия динамічна експансія поступово абсорбує і підпорядковує передуючі соціальні форми» [94, с. 505]. Кастельс дійшов висновку, що у ХХІ ст. буде завершено створення глобальних супермагістралей і під впливом перетворень «виживуть нації-держави, але не їх суверенітет. Вони будуть пов'язані між собою у багатосторонніх мережах з мінливою геометрією зобов'язань, відповідальності, спілок та субординації» [94, с. 508].

Таким чином, під впливом нових процесів у світовому розвитку змінюється методологія дослідження країн світу. Глобальний географічний аналіз поєднується з підвищенням інтересу до дослідження унікальних рис країн і їх районів. Склалися цивілізаційні та світогосподарські інтерпретації сучасності, які глибоко вплинули на ряд країнознавчих досліджень. Чималу роль у вивченні країн відіграли *модернізаційні теорії*, що дають уявлення про трансформації в країнах, особливо з традиційними структурами, які стають сучасними. Потенціал теорії модернізації передбачає плідну лінію для аналізу країн, які перетнули поріг сучасності, а також таких країн, які в силу міцності і сталості сільського суспільства відчувають значні труднощі осучаснення. Так поступово формуються нові теоретичні напрями в країнознавстві, цивілізаційні, світогосподарські та інші підходи, що відображають траєкторію сучасного світового розвитку, сприяють розширенню кордонів країнознавства як географічної дисципліни, ставлять нові проблеми.

2. Концептуальна сутність глобалізації як суспільно-географічного процесу

Термін «глобалізація» доволі широко представлений у суспільствознавчих та економічних дослідженнях. При цьому питання суспільно-географічної сутності цього процесу й досі не розроблене. Наукові основи для дослідження даної проблематики закладені у працях М. Кастельса, С. Гантінгтона, П. Хаггетта, З. Бжезинського, М. Маклюєна, К. Оме, Д. Харвея та інших авторів.

Моноказуальний підхід основних концепцій глобалізації є обмеженим. Тому що, по-перше, дослідження стосуються однієї зі сторін суспільного розвитку — найчастіше економічної, політичної або культурної; по-друге, глобалізаційний процес розглядається як наслідок однієї або пріоритетної дії певної рушійної сили (капіталізм, технологічні зміни, вестернізація, регіоналізація). Всебічне розуміння поняття «глобалізація» має враховувати різні трактування представників різних наук і шкіл.

Культурологічний підхід. Як культурологічна концепція поняття глобалізації з'являється на початку 60-х рр. ХХ ст. у зв'язку з ви-

значенням М. Маклюєном впливу комунікаційних технологій на соціальне і культурне життя. Підґрунтям його концепції глобального селища став підхід, згідно з яким стиснення простору й часу так трансформує структуру й масштаби людських відносин, що за сучасних умов соціальні, культурні, політичні та економічні процеси набувають глобального масштабу. Це передбачає зменшення значення інших географічних масштабів, а завдяки стандартизованим глобальним продуктам, що створюються глобальними корпораціями, які не містять у собі ознак прив'язки до конкретної місцевості або спільноти, відбувається *гомогенізація культури*.

Поглиблення цієї концепції (К. Оме «Світ без кордонів», 1990) підтверджує політико-економічну оцінку важливості нових інституцій, особливо мультинаціональних корпорацій, які функціонують незалежно від національно-державних кордонів. Таким чином, увага акцентується на проблемі конкуренції національної держави і великих корпорацій в організації географічного простору.

Економічний підхід розкриває сутність глобалізації через бурливий розвиток світових ринків, *інтернаціоналізацію* економічних процесів, *транснаціоналізацію* і, як наслідок, *універсалізацію* суспільного розвитку.

Вважається, що розробку поглядів щодо економічного значення глобалізації започаткував у своїх працях Т. Левітт, який визначив цим терміном процес злиття ринків окремих продуктів, що виготовляють транснаціональні компанії.

В економічній літературі кінця ХХ ст. терміном «глобалізація» визначають перетворення світової економіки із суми економік, пов'язаних товарообміном національних економік, на спільну виробничу зону і єдиний глобальний ринок (Дж. Сакс), де обіг товарів, послуг, людей, капіталу та інформації стає безперешкодним.

Деякі вчені особливу увагу приділяють ролі фінансових процесів і визначають глобалізацію як процес формування й подальшого розвитку спільного загальносвітового фінансово-економічного простору на базі нових, переважно комп'ютерних, технологій.

Геополітична теорія також зацікавлена проблемою глобалізації. За сутністю поглядів вона умовно поділяється на три школи: класич-

ної геостратегії, теорію органічної держави і постмодерністську школу, ядром якої виступає напрям геополітичної економії.

Зародження школи *класичної геостратегії* наприкінці XIX ст. тісно пов'язує відмінності в потенційній силі держав і регіонів, виходячи з їхнього географічного положення. Погляди А. Механа, розвинуті Х. Дж. Маккіндером, наголошують на ролі нових технологій на транспорті та у сфері комунікацій, що визначає стратегічні переваги «*осьової зони історії*», «*внутрішнього, або перехідного півмісяця*» та «*зовнішнього півмісяця*» і слугує підґрунтям глибокого аналізу впливу типу ландшафту на становлення і розвиток націй і цивілізацій, концепції «*хартленду*». Н. Дж. Спайкман та О. де Северський у своїх працях творчо розвинули ці ідеї і привнесли в геополітику уявлення про зміну історичних і технологічних епох і принципове значення географічних чинників у світовій політиці. До школи класичної геостратегії відносять сучасний пошук С. Коена, Д. Майнінга, З. Бжезинського та інших дослідників, які дедалі менше уваги приділяють категоріям військової стратегії і зосереджуються на аналізі економіко-географічних і політичних факторів глобальних відносин.

Теорія органічної держави, засновником якої вважають Ф. Ратцеля, концептуально ґрунтується на аналогіях у законах розвитку суспільства і теоріях розвитку живих організмів Ч. Дарвіна. Розвиток цих ідей у працях Е. Сімпл, Р. Челлена, В. Семенова-Тян-Шанського логічно інтегрується К. Хаусхофером у концепцію *пан-регіонів*, головною ознакою яких є самодостатність у ресурсах для розвитку у стані *автаркії*. Поразка політичної реалізації ідей К. Хаусхофера в інтерпретації гітлерівського режиму фактично поклала край розвитку цього напрямку.

Зміна політичних і економічних реалій у світі після Другої світової війни зумовила розвиток теорій, які пояснюють геополітичні відмінності у світі у світлі геополітичної економії. Її фундаментом стає *теорія світових систем* І. Валлерстайна — макросоціологічна концепція суспільного розвитку. Однією з важливих складових цієї концепції є уявлення про стадійність або циклічність світових політико-економічних процесів, про їхній глобальний взаємозв'язок. Особливу увагу ролі технологічних проривів і винаходів, пов'язаних із розумовою діяльністю людини, їхнього впливу на економічний розвиток

регіонів і світу приділяє М. Кондратьєв та його послідовники, які розвивають *концепцію довгих хвиль (великих циклів) економічного розвитку*. Утверджується концепція, у якій, виходячи з ієрархії фаз хвиль М. Кондратьєва, політико-економічні відносини у світі визначаються термінами «*ядро — напівпериферія — периферія*». Аналізуючи сучасні процеси розвитку суспільства, Дж. Егню, наприклад, наголошує на зміні біполярного геополітичного порядку своєрідним «геополітичним безладом» (геополітика хаосу); П. Холл розвиває теорію глобальних (світових) міст, що набувають функцію «ядра у ядрі», або світових гіперядер; С. Гантінгтон на протизвагу абсолютизації ринку та ліберальної демократії висуває ідею про цивілізаційний розкол і нову еру у світовій політиці, яка характеризується зіткненням Заходу з іншими цивілізаціями. При цьому зростає увага до таких чинників розвитку суспільства, як культура та історична ідентичність, а отже — духовного, розумового вектора впливу на суспільний розвиток.

Екологічний підхід до визначення глобалізації, який акцентує увагу на таких важливих проблемах, як нерівномірність використання людиною природних ресурсів, екологічна справедливість, необхідність об'єднання зусиль для забезпечення виживання людства на планеті. Здебільшого йдеться про окремі, надзвичайно важливі й масштабні проблеми взаємодії людства і природи (забруднення довкілля, проблема ресурсного, у тому числі паливно-сировинного забезпечення існування людства, проблема війни і миру тощо).

На думку багатьох дослідників, *глобалізація є багатомірним, об'єктивним і суб'єктивним чинником становлення постіндустріального суспільства*.

Серед сучасних географів поступово утверджується думка про те, що глобалізація являє собою процес, у якому події, людська діяльність і рішення в одній частині світу можуть мати значні наслідки для спільнот у віддалених частинах планети [218].

Прийнятне розуміння «прискороеного взаємозв'язку» пропонує К. Оме (1990), який кваліфікує його як зростання інтенсивності міжнародного переплетіння національної економіки й суспільства таким чином, що досягнення в одній країні безпосередньо впливають на інші. «Дія на відстані», інтерпретована Е. Гідденсом (1990) як дія соціальних агентів (індивідів, колективів, корпорацій тощо), що здійснюється

снюється в одному місці і може викликати значні, як очікувані, так і неочікувані, наслідки, які відбиваються в поведінці інших. За умов сучасної глобалізації взаємодія в системі людина — природа набуває якісно нового просторово-часового виміру. Д. Харней (1989) стверджує, що у світі миттєвих комунікацій відстань і час перестають бути головними обмежувачами, що впливають на рівень структурної організації і взаємодії між людьми. Отже, «ущільнення простору й часу» стає способом, завдяки якому внаслідок глобалізації географічні відстані й астрономічний час набувають нового суспільного змісту.

3. Світосистемний ефект глобалізації. Поняття «світосистема», її функціонально-компонентний склад

Підходи до країнознавчого аналізу, з урахуванням впливу глобалізації суспільного розвитку, актуалізують обґрунтування поняття *світосистеми*, яке останнім часом поширилося в науковому обігу.

Об'єктом суспільно-географічного пізнання на глобальному рівні є *оїкумена* — заселена, освоєна чи іншим чином віднесена до орбіти життя суспільства частина географічної оболонки Землі з її просторовими структурами господарства й формами організації життя суспільства. Виникнення живої матерії, що мислить, носієм якої стала людина, слугує підґрунтям виокремлення *антропосфери*. Здатність людини до самопізнання зумовлює поступове ускладнення форм суспільної праці, розвиток світового господарства і людського суспільства. Світоглядна парадигма сьогодення особливу увагу приділяє вченню про поступове перетворення антропосфери на *ноосферу* — сферу людського існування, розумного регулювання біосоціальних процесів, морально-гуманістичної єдності людини і природи.

Основи світосистемної теорії устрою сучасного світового господарства були закладені французьким геоісториком Ф. Броделем. Його послідовник із США І. Валлерстайн створив теорію глобалістського уявлення про сучасне суспільство. Людство розуміється ним як взаємопов'язана спільнота. Такий цілісний підхід відрізняє світо-

системну теорію від цивілізаційних теорій, у яких увага дослідників акцентується на поділі, самотності регіональних систем світової спільноти.

За Валлерстайном, світова система — це утворення з єдиним поділом праці між народами і безліччю культур. У рамках світової системи він виділяє дві головні «історичні системи»:

- а) світові імперії, у яких географічний поділ праці здійснюється в межах імперської спільноти;
- б) світо-економіки, у яких політична система складається з багатьох конкуруючих одна з іншою держав.

Іммануїл Валлерстайн стверджує, що до 1500 р. економічні системи були переважно світовими імперіями, економіка яких ґрунтувалася на перерозподілі матеріальних благ, які створювали селяни, шляхом фактичного грабежу на користь правлячих класів і збору данини з населення захоплених територій.

В основі світо-економіки лежить зовсім інший спосіб виробництва і принцип організації світового економічного простору. Особливості світо-економіки розкриваються через характеристику трьох її взаємопов'язаних структур:

- 1) єдиний світовий ринок;
- 2) політична система незалежних держав;
- 3) триярусна просторова структура.

Єдиний світовий ринок. Теоретично світовий ринок — це світовий інститут ціноутворення на основі конкуренції виробників. Загальна тенденція така: світовий ринок пропонує все більше і більше товарів все більш високої якості за все меншу ціну. Це означає, що на світовому ринку відбувається відбір ефективних моделей економічного розвитку.

Процеси на світовому ринку в довгостроковому періоді розвиваються мимовільно. Найвідоміший економіст Ф. Хайек зазначав, що ринок — це система такого ж спонтанного порядку, як, наприклад, мова, гроші. У наш час світовий ринок знаходиться під дуже сильним впливом транснаціональних корпорацій (ТНК), їх більше 50 тис. різної величини, хоча на 500 найбільших припадає близько чверті загальносвітового валового продукту, третину експорту промислової продукції, чотири п'ятих світової торгівлі технологіями.

Під впливом внутрішньофірмових обмінів (всередині дочірніх підприємств ТНК), а також між ТНК, що утворюють альянси, світовий ринок стає все більш регульованим. Вони сьогодні формують великі регіональні і планетарні ринки. Серед ТНК виділяються дуже великі, які за своєю економічною потужністю можна порівняти з окремими державами.

Відзначимо одну з найважливіших рис сучасного світового ринку, що отримала назву «Фінансизм». Із початку 1980-х рр. намітилася і продовжує розвиватися тенденція відриву міжнародного грошово-валютного ринку від виробництва. Якщо раніше цей ринок обслуговував міжнародні угоди, то зараз він став самодостатнім. Це доводять такі статистичні дані: обсяг щоденних світових валютних операцій становив у 1996 р. 1,2 трлн дол. (у 1985 р. — близько 190 млрд дол.), а річний обсяг світового експорту — близько 6 трлн дол. Деякі дослідники і фінансисти бачать небезпеку в перетворенні світових фінансів у якийсь віртуальний світ, відірваний від реальної економіки.

Радикальною зміною світового ринку протягом 1990-х рр. стало підключення до нього колишньої соціалістичної системи та Китаю (це майже 2 млрд чоловік). Це різко змінило пропорції й географію світового ринку і світового господарства в цілому.

Для існування світо-економіки політична незалежність держав є визначальною, оскільки якби окрема держава встановила контроль над всією системою, то світо-економіка стала б політично контролюваною, що перетворило б планету в універсальну імперію з усіма витікаючими негативними для ринкового світового господарства наслідками. Однак у силу нерівномірності розвитку у світо-економіці завжди існували економічно домінуючі держави. Зараз вони оформилися у вигляді всесвітньої тріади «США — Європейський Союз — Японія».

У зв'язку з цією проблемою Ф. Бродель проводив межу між світо-економікою й імперіями. На відміну від імперії у світо-економіці «держава може бути сильнішою суспільства, але не сильнішою економіки» [25, с. 49]. Сучасна національна держава виникла на хвилі індустріалізації, яка трансформувала аграрні економіки і створила загальнонаціональні ринки.

Як наприкінці XIX ст. локальні господарські системи були замінені національними економіками, так у кінці XX ст. вони у свою чергу заміщуються глобальним господарством. Це дуже важлива тенденція, і реалізується вона двома шляхами:

1) у формі регіональної економічної інтеграції географічно суміжних країн (утворення таких потужних економічних угруповань, як, наприклад, Європейський Союз, Північноамериканська зона вільної торгівлі, Меркосур);

2) шляхом глобалізації світової системи як інтеграції національних економік у єдине світове господарство зі значною прозорістю економічних кордонів держав.

Дійсно, щільність регулювання міжнародних економічних відносин транснаціональними корпораціями та міжнародними організаціями стає настільки значною, що автономія дій держав у сфері економіки весь час звужується. Безумовно, цей процес відбувається досить болісно, спостерігається опір з боку країн, особливо він сильний з боку держав з фундаменталістськими ідеологіями, які розцінюють глобалізацію як вестернізацію, що руйнує цивілізаційні цінності. Однак головна причина антиглобалістських настроїв, очевидно, в тому, що глобалізація звужує автономію та повноваження національних еліт і бюрократії.

Безумовно, у світі триває економічна експансія, яка породжує чимало соціокультурних та геополітичних проблем. Однак головне полягає у принциповій зміні моделі економічної експансії. Ще в кінці XIX ст. глобальна система трималася на потужності імперських держав і в кінцевому рахунку була зруйнована через конфлікти за сфери впливу. Зараз же в експансії переважає вектор *взаємопроникнення*, а не взаємного витіснення. Навіть «всесвітня тріада» все більше поглинається глобальною системою.

Що стосується суб'єктів світогосподарських зв'язків, то вони представлені в першу чергу фірмами, а не державами. Глобальні фірми все більш виходять з уявлення про світ як єдиний внутрішній ринок. Вони здійснюють міжнародний рух факторів виробництва (капіталу, робочої сили, технології), використовуючи всі форми міжнародних відносин: торгівлю товарами, фінансові інструменти, міжнародні розрахунки.

Дешева й ефективна мережа комунікацій дозволяє фірмам розширювати і мобільно переносити різні складові виробничого процесу в різні країни, зберігаючи при цьому тісні контакти. З географічної точки зору важливо те, що в результаті утворюються динамічні мережевузлові транснаціональні структури з безліччю центрів прийняття рішень і організацією гнучких об'єднань капіталів. Одним з найбільш впливових елементів цих структур є світові міста.

Глобальна діяльність ТНК змінює методи економічної експансії. Головна зміна полягає у тому, що у світовому господарстві швидше зростає не обмін результатами праці, а спільне виробництво шляхом кооперування, взаємопроникнення (у вигляді альянсів, спільного збуту і т. п.).

Триархна просторова структура світового господарства. Ф. Бродель сформулював одне з правил існування світо-економіки: «В центрі світо-економіки знаходиться місто» [25, с. 21]. Іншими словами, світо-економіка ієрархічна. Вона завжди обертається навколо центру, що визначає основні тенденції ділової активності світо-економіки в цілому. Світова система має свою еволюцію і циклічність. Спочатку світова економіка контролювалася південно-європейськими містами-республіками. Коли ж центр перемістився в Північно-Західну Європу, то відбулося істотне розширення міжнародного поділу праці та формування світогосподарського Центру нового, «виробничого», а не «торговельно-посередницького» типу.

Цьому, за І. Валлерстайном, сприяли дві причини: 1) імпорт зерна зі Східної Європи; 2) поставки дорогіших металів із колоній у західноєвропейські метрополії.

Імпорт зерна зробив можливою спеціалізацію країн Північно-Західної Європи на виробництві високоінтенсивної продукції сільськогосподарства, зокрема м'яса й овочів. Поставки дорогіших металів збільшили обсяг оборотних платіжних засобів. У результаті Центр отримав можливість спеціалізації на більш ефективних товарах.

Цей механізм діє і зараз: у Центрі спостерігається ефект вивільнення ресурсів, що використовуються в неефективних для даної економіки галузях і виробництвах. На цій основі відбуваються промислові та науково-технічні революції в Центрі. На Периферії подіб-

ні процеси не відбуваються з багатьох причин, включаючи й те, що отримані від експорту гроші спрямовуються не у виробництво і не на модернізацію суспільства, а витрачаються на імпорт предметів розкоші або на інвестиції в країни Центру, переведення капіталу в офшорні зони і т. п. Так було зі східноєвропейськими поміщиками — експортерами зерна. Подібна поведінка характерна і для еліт багатьох сучасних країн, що розвиваються.

Таким чином, за Периферією залишалися видобуток сировини, виробництво сільсько- і лісогосподарської продукції, пізніше набуло поширення масове промислове виробництво. Відносини між Центром і Периферією багато в чому обумовлені умовами торгівлі (це показник, у чисельнику якого індекс експортних цін, а в знаменнику — індекс імпортних цін). Згідно з пропорціями між цінами на готові й високоякісні товари, країнам, що розвиваються, потрібно все більше сировини, сільськогосподарських продуктів, продукції масового промислового виробництва, щоб купити на світовому ринку будь-який з високотехнологічних товарів.

У майбутньому умови торгівлі також не зможуть змінитися на користь країн, що розвиваються, тому що в країнах Центру промислове виробництво стимулює розвиток в області знань. Як кажуть економісти, відбувається «дематеріалізація» економіки Центру. Наприклад, у структурі валового внутрішнього продукту США на частку промислової продукції в 1997 р. припадало 20,5%. У майбутньому знання як товар у вигляді патентів, «ноу-хау», наукомістких послуг буде порівнюватися з усе більшою кількістю промислової продукції.

Відсталість значної частини країн стала гальмом загальнопланетарного розвитку та тягарем для розвинених країн. Можна виділити три таких обмежувальних аспекти розвитку країн Центру:

1) *економічний аспект.* Неможливо розвивати виробничий потенціал високорозвинутого світу, не розвиваючи ринків збуту, джерел сировини і напівпродуктів у решті частини світового господарства;

2) *екологічний аспект.* Якщо кинути країни, що розвиваються, напризволяще, то вони, використовуючи деякі традиційні технології, зруйнують рівновагу між глобальним співтовариством і географічною оболонкою;

3) *демографічний аспект*. Якщо не допомогти країнам, що розвиваються, швидше підвищити рівень життя і загальну культуру, то демографічний перехід розтягнеться далеко за межі 2020 р., що спричинить за собою величезний вплив мігрантів у високорозвинені країни, підірве їх благополуччя, породить у них нові соціально-політичні проблеми.

Триярусна просторова структура світового господарства, представлена країнами *Центру, Напівпериферією і Периферією*.

I. *Центр світового господарства (ядро)* включає транснаціоналізовану олігополію умовної Півночі, у країнах якої відбувається становлення постіндустріального суспільства, а в економіці фінансова сфера успішно контролює виробництво. До центру входить близько 25 країн. Це країни, які повністю трансформувалися приблизно за 500 років і накопичили величезний капітал. Лише на провідну сімку у 1999 р. припадало 44,6% сумарного ВВП світу, при тому що в ній проживає 11,6% населення світу. У відомій «світовій тріаді» (США — ЄС — Японія) проживає 13,1% населення планети, а виробляється 48,4% світового ВВП. Більшість країн Центру пов'язана геополітичною й историко-культурною єдністю і вийшла з процесу європейської модернізації, що зародилася у XVI ст. Ці країни раніше позначалися терміном «європейська цивілізація», а зараз усе частіше — терміном «західний світ», хоча це і створює «незручності», пов'язані з входженням до нього, наприклад, Японії.

II. *Напівпериферія* включає:

1) індустріально розвинені країни умовного Заходу з ліберальною ринковою моделлю розвитку, що досягли успіхів на шляху модернізації суспільства та економіки. Яскравим прикладом є Іспанія, яка почала модернізацію суспільства приблизно із 1970-х рр. і мала в 1999 р. ВВП в розрахунку на душу населення на рівні 56,4% до відповідного показника США;

2) нові індустріальні країни та території світу, особливо першого покоління, тобто які взяли старт у розвитку з 1970-х рр. (Південна Корея, Гонконг, Сінгапур і Тайвань, Китай). Це країни й території першого прориву всієї групи економічно відсталих країн до добробуту. Модель, що імітує розвиток країн Заходу, трансформується тут на модель інноваційного типу. Нові індустріальні країни Південно-

Східної Азії входили до світового ринку в період зеніту «епохи» масового виробництва і споживання. Притаманні цьому періоду широкі масштаби збуту при нескладній технології виготовлення досить простих виробів та здійснення операцій щодо зборки якомога краще підходили для країн, що мають дешеву робочу силу;

3) країни, які експортують нафту, що входять в ОПЕК. Організація ОПЕК — це міжнародний картель, учасники якого дотримуються дисципліни у квотах видобутку й експорту нафти, яка є основою їх багатства. Ці країни диференціюються в основному залежно від чисельності населення. При нечисленному населенні в країнах підтримується високий рівень життя, соціальної інфраструктури, освіти. Такі країни можуть бути віднесені до напівпериферії. Країни, де населення значне (наприклад, Ірак, Іран, Нігерія), але рівень життя більшості населення низький, повинні бути віднесені до Периферії.

III. *Периферія* — це більшість країн, що розвиваються, переважно із сировинним типом експорту і низькими технологіями виробництва. Це країни умовного Півдня, серед яких і група найменш розвинених, віддалених від світових центрів і торговельних шляхів, з клановою соціальною структурою, традиційним господарством. Необхідно відзначити, що в останні кілька років багато з країн, що розвиваються, перейшли до стратегії лібералізації економіки і зовнішньоекономічних зв'язків. Тут розвивається масова промисловість. У той же час дослідники виділяють серед країн, що розвиваються, «задвірки» світової системи, або «зони обмеженого хаосу», де відсутні загальноприйняті норми державного регулювання, де правлять насильство, злидні й аморальність.

Особливу групу складають постсоціалістичні країни, для яких одні (оптимісти) пророкують економічне диво, а інші (песимісти) остаточне скочування в «південне співтовариство», яке раніше називалося третім світом. Слід зауважити, що всі «дива» в післявоєнний період неодмінно супроводжувалися зростаючим включенням країн у світове господарство, що відбувається і в даній групі країн.

Таким чином, на сучасному етапі еволюції світового господарства відзначається різка нерівномірність в економічному, науково-технічному, соціальному й політичному розвитку країн. Активізація участі в міжнародному поділі праці постсоціалістичних країн і Китаю при-

звела до зростання числа форм соціально-економічних укладів і суб'єктів відносин у системі світового господарства. Модернізація країн напівпериферії може тривати довгий час, у ряді випадків — цілу історичну епоху.

Протягом ХХ ст. розрив між Центром і Периферією за середнім розміром валового внутрішнього продукту істотно виріс. За даними доповіді МВФ «Огляд світової економіки» за період 1900–2000 рр. найбагатша чверть населення світу мала майже шестиразове зростання середньодушового ВВП, а найбідніша чверть — тільки триразове. Коефіцієнт Джині, що вимірює нерівність, і колиє від 0 (повна рівність) до 1 (повна нерівність), за століття підвищився з 0,40 до 0,48 [152].

Але якщо орієнтуватися на більш комплексний показник — індекс людського розвитку, при розрахунках якого дещо девальвують значення зростання середньодушового ВВП (після того, як досягнутий його певний розумний рівень) і підкреслюють такі гуманітарні аспекти, як збільшення тривалості життя і підвищення рівня освіти, то до кінця ХХ ст. відбулося певне зближення між країнами світу.

Індекс людського розвитку (ІЛР) — це агрегований індекс із трьох компонентів: дохід на душу населення, тривалість майбутнього життя, освіта. Шкала ІЛР — від 0 до 1. Бідною вважається країна, для якої ІЛР нижче 0,5.

Контрольні запитання та завдання

1. Розкрийте поняття «інформаційна революція» і «мережеве суспільство».
2. У чому полягає концептуальна сутність глобалізації як суспільно-географічного процесу?
3. Що таке світосистемний ефект глобалізації? Розкрийте поняття «світосистема», її функціонально-компонентний склад.

ТЕМА 4

Світове господарство як система

1. Системна сутність та різноманітність визначень поняття «світове господарство». Компоненти світового господарства

Геоенормічна структура світу та завдання країнознавства. Об'єктивне економіко-географічне уявлення про «первинні клітини» країнознавства — країни можливе лише в розумінні їх ролі й місця у світовому господарстві. Багатьма економістами доведено, що світова економічна система має власні (синергетичні) якості, яких позбавлені господарства окремо взятих країн і які впливають на соціально-економічний розвиток і територіальну організацію країн. У наш час процвітання або, навпаки, занепад в соціально-економічному розвитку країни в ще більшій мірі залежить від її місця у світовому поділі праці, від витоків і структури накопичення капіталів, а також від місця у прийнятті рішень геоенормічного (світогосподарського) характеру.

Сучасне світове господарство — продукт тривалої еволюції. Сучасне світове господарство — це система, яка знаходиться в постійному русі від одного стійкого стану до іншого. Рушійними силами нескінченної еволюції виступають, по-перше, міжнародний поділ праці, по-друге, постійні порушення рівноваги світового господарства, які тлумачаться австрійським економістом Й. Шумпетером як творчі руйнування, тобто як відбір все більш ефективних технологій і способів виробництва, що дозволяють покращувати умови життя людей.

Таке суспільство, як показують тенденції його становлення, здатне поєднати досягнення науково-технічного прогресу з усе більш соціально орієнтованим ринковим механізмом господарювання.

Рушійною економічною силою світогосподарського розвитку є просторова акумуляція капіталу, яка відображає географічну картину розподілу сукупного світового продукту на користь тих чи інших країн у конкретний період часу. Генералізована просторова структура світового господарства формується в результаті співвідношення економічних і технологічних потенціалів між «Центром», «Напівпериферією» і «Периферією». Центр — місце зародження нововведень технологічного та соціально-економічного порядку, а інший простір світу служить середовищем поширення нововведень.

Поняття еволюції світової системи господарства пов'язане з поступальною траєкторією світового економічного і технологічного розвитку, починаючи із середини XV ст. Циклічність розвитку світового господарства — це періодичний закон зміни фаз підйому фазам спаду з відповідною корінною трансформацією всіх параметрів господарювання: *виду енергії, що використовується*, інших природних ресурсів, громадської організації виробництва та ін. Російський економіст Н. Д. Кондратьєв відкрив довгі (приблизно 50-річні) за тривалістю трансформаційні цикли з часу початку першої промислової революції. З географічної точки зору важливо те, що циклічність викликає перебудову світового поділу праці та просторової світогосподарчої структури.

Походження світового господарства. Ця проблема викликає гарячі суперечки. К. Маркс висловив думку про те, що всесвітня історія існувала не завжди: історія як всесвітня історія — результат. Виникнення всесвітньої історії та світової економіки, що супроводжує її, змінило весь світ. З економічної точки зору — утворення і подальший розвиток світового господарства — це тенденція до переведення поділу праці з локального та національного на загальнопланетарний рівень. В результаті обмінів товарами між країнами світу створюється система все більш ефективного використання світових ресурсів. Цей синергічний закон у системі світового господарства був відкритий Джеймсом Міллем (старшим) і Девідом Рікардо на початку XIX ст. Відкриття отримало назву Закону порівняльних переваг Рікардо. Сумнівів у його принциповій дії до сьогодні немає.

Початок зародження світового господарства визначається по-різному:

1) так, один з авторів «теорії залежності» А. Франк Гундер вважає, що сучасна світова господарська система виникла п'ять тисячоліть тому. Його докази засновані на синхронності економічних циклів підйому і спаду, як у країнах Сходу, так і Заходу. У його географічній схемі Центр світового господарства протягом цих тисячоліть пройшов такий шлях: із Китаю він зміщувався вздовж Азії до Європи, спочатку в Південну, а потім у Північно-Західному напрямі, і наступним пунктом стали США. У майбутньому, за Франком, Центр продовжить свій рух в Азію і повернеться до Китаю;

2) інші ж дослідники, зокрема такий великий американський мислитель, як І. Валлерстайн, істотно наближають зародження світового господарства до нашого часу. Він вважає, що коли економічний центр перемістився в Північно-Західну Європу, тоді склався міжнародний поділ праці, що заклала фундамент сучасної світової економіки. В основі нового міжнародного поділу праці лежали корінні зміни в господарській діяльності.

У європейському феодалізмі із середини XV ст. відбувалася *Велика трансформація* (термін **К. Поланьї**), що реалізувалася у трьох найголовніших проявах: 1) земля перетворювалася на товар; 2) робоча сила також; 3) відбувалася активна економічна експансія метрополій за межі Європи. Із кінця XV ст. завдяки Європі карта Ойкумени змінилася до невпізнання. Відбулася так звана завершеність світу. З'явилися зачатки міжнародної конкуренції. Купці й ремісники у своїх справах хотіли чинити згідно з вигодою й комерційним розрахунком, а не за вченням Фоми Аквінського про «справедливу ціну». На рубежі XIV–XV ст. відбуваються занепад (засипання) Сходу і стрімкий підйом (пробудження) Заходу, особливо Південної, а потім Північно-Західної Європи.

Європоцентризм світового господарства. Саме в Західній Європі склалося культурне середовище, що включає духовні погляди, соціальні структури, політичні рухи, правові норми й ціннісні установки, які відкрили простір для промислової революції, технічного прогресу, для утворення світової системи господарства.

Існує декілька пояснень. А. Тойнбі зводить пояснення до технічної революції, «завдяки якій Захід створив свій стан, узяв верх над усіма іншими цивілізаціями й об'єднав їх в єдину спільноту всесвітнього характеру в буквальному розумінні цих слів. Революційний винахід Заходу — це використання Океану замість Степу як основного засобу всесвітньої комунікації. Пересування Океаном дозволило Заходу об'єднати весь населений світ» [207, с. 56].

Китай же на відміну від Європи проводив політику самоізоляції, а коли в 1421 р. династія Мін змінила столицю, покинувши Нанкін, відкритий завдяки Синій річці для морського судноплавства, щоб влаштуватися в Пекіні, величезний Китай, масивний світ-економіка відвернувся від певної економіки та діяльності, пов'язаної з вигодами сполучення по морю.

Культурологічне пояснення європоцентризму дав німецький соціолог М. Вебер, який ретельно вивчив як західні, так і східні цивілізації. Найважливішою причиною остаточного піднесення Європи він вважав протестантську етику, коротка формула якої «*Laborareesoraget*» («працювати — значить молитися»). Протестантизм прищепив західноєвропейському населенню працьовитість, ініціативність і раціоналізм. Активне начало в людині, засноване на приватній власності і раціональна організація вільної праці, за Вебером, — основа європоцентризму у світовому господарстві. Показово, що коли наприкінці XVII ст. з Франції остаточно вигнали протестантів (гугенотів) — економічний цвіт нації, країна стала дедалі сильніше відставати в економічному розвитку від Нідерландів і Британії.

Цілком можна погодитися з веберівською теорією, однак коріння піднесення Європи набагато глибше. Європейська модель розвитку мала потенціал, щонайменше, в античності. Прообразом ринкового господарства, заснованого на пануванні приватної власності, був колонат Римської імперії. Колонат означав прикріплення безпосередніх виробників до землі. Приватна власність на землю не пригнічувалася. Поза Європою не було ні колонату, ні протестантської етики [150].

Етапи та тенденції розвитку світового господарства. Світове господарство XV–XVI ст. було обмеженим, залишаючись сферою застосування тільки купецького капіталу.

Сучасне світове господарство виникло після промислового перевороту, в ході переростання капіталізму в його монополістичну стадію. Світове господарство кінця XIX — початку XX ст. помітно відрізняється від 60–90-х рр. XX ст. Світове господарство початку XX ст. більшою мірою базувалося на голій військовій силі, позаекономічному примусі, ніж на «силі капіталу». У світовому господарстві цього періоду існували гострі суперечності, які робили його нестійким. Ця суперечність між самими імперіалістичними країнами (що призвели до двох світових воєн), а також між промислово розвиненими країнами і країнами, що розвиваються. До 90-х рр. XX ст. світове господарство було розколоте на дві частини: світове капіталістичне і світове соціалістичне.

У системі світових економічних зв'язків світове капіталістичне господарство посіло домінуючі позиції: 9/10 всієї міжнародної торгівлі на початку 90-х рр. припадало на товарообіг у рамках світового капіталістичного господарства; через канали міжнародного економічного обміну в кінці 80-х рр. реалізовувалася 1/5 всього сукупного валового продукту капіталістичного світу.

У колишніх соціалістичних країнах вироблялось 1/3 світового національного доходу, у тому числі в країнах РЕВ (Рада Економічної Взаємодопомоги) — 1/4.

Із 60-х рр. у систему світового господарства увійшли країни, що розвиваються. До середини 70-х рр. серед них помітно виділяються так звані «нові індустріальні країни» Південно-Східної Азії (перша хвиля — 4 «малих дракона» — Південна Корея, Тайвань, Гонконг, Сінгапур) і країни Латинської Америки: Бразилія, Аргентина, Мексика.

Після розпаду СРСР і революційних перетворень у країнах Східної Європи світове господарство починає набувати рис єдиного, цілісного утворення. Глобальне світове господарство, що формується, не будучи однорідним, включає в себе національні економіки промислово розвинених країн, що розвиваються, та країн з економічною системою перехідного типу. Зберігаючи безліч суперечностей і різнопланових тенденцій, воно на межі XXI ст. є незрівнянно більш цілісним, інтегрованим, динамічним, ніж у середині XX ст.

Світове господарство на рубежі XXI ст. — глобальне за своїми масштабами; воно ґрунтується цілком на принципах ринкової економіки, об'єктивних закономірностях міжнародного поділу праці, інтернаціоналізації виробництва і капіталу.

До кінця 90-х рр. у світовій економіці проявився ряд стійких тенденцій. До них належать:

- середні темпи зростання всіх країн світу піднялися з менш ніж 1% на початку 90-х рр. до 3% річних у кінці десятиліття;
- підвищення зовнішньоекономічного фактора у господарському розвитку. Помітно зросли масштаби та якісно змінився характер традиційної міжнародної торгівлі упредметненими товарами, а також послугами. З'явилася «електронна торгівля», тобто торгівля в системі Інтернет;
- глобалізація фінансових ринків і посилення взаємозалежності національних економік;
- зростання питомої ваги сфери послуг у національній економіці та міжнародному обміні;
- розвиток регіональних інтеграційних процесів.

Інтернаціоналізація світового господарства. Досягнута міра єдності торгівлі, виробництва та кредитно-фінансової сфери промислово розвинених країн служить ознакою формування світового господарського комплексу (СГК). Його учасники, незважаючи на наявність державних кордонів, функціонують як складові частини загальної господарської системи. Відбувається *інтернаціоналізація*, глобалізація господарського життя. За цими поняттями стоїть ефективне функціонування багаторівневої світової системи господарських зв'язків, яка об'єднує окремі країни в глобальний світовий комплекс.

Процес інтернаціоналізації постає як результат насамперед міжнародної кооперації виробництва, розвитку міжнародного поділу праці, як розвиток суспільного характеру виробництва в міжнародному масштабі. Інтернаціоналізація виробництва й капіталу — це поняття більшою мірою кількості, ніж якості. Інтернаціоналізація може здійснюватися в рамках декількох країн або ж між більшістю країн світу.

Процес глобалізації у світовій економіці являє собою закономірний результат інтернаціоналізації виробництва й капіталу. Глобалі-

зація значною мірою постає як кількісний процес зростання масштабів, розширення рамок світогосподарських зв'язків. На макроекономічному рівні глобалізація означає загальне прагнення країн і окремих регіонів до економічної активності поза своїми кордонами. Ознаки таких прагнень: лібералізація, зняття торговельних та інвестиційних бар'єрів, створення зон вільного підприємництва та ін. На мікроекономічному рівні під глобалізацією розуміється розширення діяльності підприємства за межі внутрішнього ринку. На відміну від міжнародної або багатонаціональної орієнтації підприємницької діяльності глобалізація означає єдиний підхід до освоєння світового ринку.

Глобалізація характеризує зростаючий взаємозв'язок і взаємозалежність окремих національних економічних систем. У XX ст. інтернаціоналізація обміну переростає в інтернаціоналізацію капіталу і виробництва, отримує помітний поштовх у розвитку під впливом науково-технічної революції (НТР) із середини 50-х рр. XX ст. Відбувається різке зростання міжнародної спеціалізації і кооперування виробництва. Рамки внутрішніх ринків стають все більш тісними для великомасштабного спеціалізованого виробництва. Воно об'єктивно виходить за межі національних кордонів.

Глобалізація виробництва під впливом НТР створює таку ситуацію, коли *практично жодній країні вже не вигідно мати «своє» виробництво*. Окремі національні економіки все більше інтегруються у світове господарство, прагнуть знайти в ньому свою нішу. Все більш інтернаціонального характеру набуває рух робочої сили, підготовка кадрів, обмін фахівцями.

Особливого розмаху набув процес інтеграції та глобалізації фінансових ринків. Обсяг міжнародних фінансових потоків перевищує обсяг міжнародної торгівлі у співвідношенні 60:1. У той же час приріст обсягу світової торгівлі з року в рік перевищує приріст загальносвітового обсягу валового внутрішнього продукту (ВВП) більш ніж на 5%. До кінця 90-х рр. глобалізація світової економіки набула ряд нових рис порівняно з 80-ми рр.

По-перше, лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків та міжнародних розрахунків охопила ряд нових країн із колишнього «соцтабору».

По-друге, активно проявляється тенденція до *уніфікації* та *стандартизації*. Все ширше застосовуються єдині для всіх країн стандарти на технологію, екологію, діяльність фінансових організацій, бухгалтерську і статистичну звітність. Стандарти поширюються на освіту і культуру.

По-третьє, міжнародні економічні організації впроваджують єдині критерії макроекономічної політики, відбувається уніфікація вимог до податкової політики, до політики в галузі зайнятості та ін.

Дослідження закономірностей формування цих світогосподарських зв'язків і перспектив їх розвитку показує, що генеральною тенденцією розвитку світового господарства є рух до створення єдиного планетарного ринку капіталів, товарів і послуг, економічного зближення й об'єднання окремих країн у єдиний світовий господарський комплекс. Це дозволяє говорити про необхідність вивчення проблем глобальної економіки як системи, комплексу МЕО (Міжнародні економічні організації). Це інший, вищий рівень міжнародних економічних відносин.

Процес глобалізації світової економіки, означаючи все більш зростаючу взаємозалежність економік окремих країн, прискорення обміну товарами, послугами, капіталами, інформацією, аж ніяк не безпроблемний. Глобалізація зміцнює позиції, в першу чергу, індустріально розвинених країн, надає їм додаткових переваг. Звичайно, глобалізація світової економіки і МЕО створює певні передумови, дає шанс для залучення до досягнень цивілізації тих країн, які відстали у своєму розвитку, але бажають покращити своє становище. Однак процес глобалізації несе і негативні наслідки. До їх числа належать екологічні, демографічні, регіональні проблеми.

Беручи до уваги як позитивні, так і негативні аспекти глобалізації, слід визнати, що формування глобальної світової економіки — важлива ознака того, що колишня світова економіка, заснована на самодостатності національних культур і стійкості специфічних господарських укладів, підходить до свого логічного завершення. На наших очах з'являється нова структура і форма організації світової економіки.

Зокрема, в системі управління світовим співтовариством і світовою економікою втрачається колишня роль ООН. Її функції переходять до урядів країн «Великої сімки». Управління світовою економікою

починає концентруватися в новій тріаді: Всесвітньої торгової організації — Міжнародному валютному фонді — Світовому банку. І це не закінчення процесу, а лише його початок. Глобальна світова економіка стає новою реальністю, що підкоряється новим законам, які належає вивчати і усвідомлено використовувати. Глобальна світова економіка (міжнародна економіка) стає вже не просто зовнішньою сферою світового господарства, але набуває рис системи. Вона ґрунтується на техніко-економічному базисі інтернаціоналізованого виробництва, спільних узгоджених між багатьма країнами торговельних та валютно-фінансових режимах. Водночас не слід забувати, що глобалізація — це процес, який не набув ще закінченого глобального характеру. Близько половини населення країн, що розвиваються, живуть у замкненій економіці, не порушеної зростанням і інтенсифікацією міжнародних економічних відносин. Паралельно існують два світи: міжнародна та самодостатня економіка, один з яких (самодостатня економіка) поступово скорочується в розмірах і значимості у світовому господарстві [3].

Вчення про міжнародний географічний поділ праці. Це вчення привертало увагу багатьох географів, серед яких є відомі радянські вчені М. М. Баранський (1881–1963), І. О. Вітвер (1891–1966), М. М. Колосовський (1891–1954), Ю. Г. Саушкін (1911–1982), І. М. Маергойз (1908–1975) та інші. Але засновником його по праву можна вважати М. М. Баранського, який визначив суть географічного (територіального) поділу праці як просторову форму суспільного поділу праці. Він поділив його на міжрайонне й міжнародне та розширив уявлення про два головних фактори, які лежать в основі географічного поділу праці — природний та соціально-економічний.

М. М. Баранський спеціально підкреслював, що будь-яка країна може виробляти жито й льон, рис і бавовну. Але це свідчить тільки про різноманітність їх продукції, а не про участь у міжнародному географічному поділі праці (МГПП). Останній виникає тільки тоді, коли різні країни працюють одна на одну, коли результат праці перевозиться із однієї країни в іншу. Зовнішнє вираження цієї роботи полягає у зростанні світової торгівлі, числа та потужності вантажопотоків.

Міжнародний географічний поділ праці (МГПП) — форма суспільного територіального поділу праці, яка являє собою поділ праці

між країнами, спеціалізацію їх виробництва на певних видах продукції та послуг, якими вони обмінюються для задоволення потреб світового ринку.

Для того щоб виникла подібна спеціалізація, необхідні певні умови. І. О. Вітвер виділив три головні умови, які необхідні для формування МГПП:

- 1) країна-виробник повинна мати будь-які переваги у розвитку даної галузі серед інших країн;
- 2) поза країною-виробником повинні існувати країни, де виникає попит на її продукцію за більш високою ціною;
- 3) витрати на перевезення продукції від місця виробництва до місця споживання не повинні поглинати різницю між ціною виробництва та продажною ціною.

Ступінь залучення будь-якої держави до МГПП залежить насамперед від рівня розвитку її продуктивних сил. Тому економічно розвинені країни посідають провідні позиції в сучасному міжнародному поділі праці, особливо у випуску наукомісткої продукції. Що ж до багатьох країн Азії, Африки та Латинської Америки, то підвищення їх ролі у МГПП відбувається переважно за рахунок ресурсопостачання економічно розвинених країн. Їхня сировинна спеціалізація, що склалася за колоніальних часів, зберігається й дотепер.

Теорія міжнародного поділу праці отримала своє обґрунтування і розвиток у роботах «класиків буржуазної політекономії» А. Сміта і Д. Рікардо. Аналізуючи МПП, А. Сміт у роботі «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776) доводив необхідність свободи торгівлі та підприємництва, оскільки, на його думку, різні обмеження свободи торгівлі перешкоджають подальшому поглибленню поділу праці між окремими регіонами й цілими країнами. Знищення цих бар'єрів і розширення поля міжнародного обміну повинно вести до спеціалізації національних економік і зростання їх взаємозалежності, до складання загальносвітового господарства. А. Сміт висунув гасло вільної торгівлі, що стало згодом таким популярним (*laissez — faire*).

Ідеї А. Сміта отримали відгук і розвиток пізніше в роботах англійських економістів Д. Рікардо, Р. Торренса і Дж. С. Мілля. Головним досягненням класиків у науковій теорії МПП вважається розробка одного з фундаментальних принципів економічної науки —

теорії порівняльних переваг. Ця теорія увійшла в історію економічної думки як «класична» основа економічного вчення про міжнародну торгівлю.

В основу *теорії порівняльних переваг* (або порівняльних витрат виробництва) покладена ідея про існування відмінностей між країнами в умовах виробництва. Відповідно до цього передбачається, що в будь-якій країні за будь-яких природних і кліматичних умов взагалі існує можливість налагодити виробництво будь-яких товарів. Наприклад, виноград можна вирощувати і в Шотландії. Але його вартість була б досить високою, а отримане з нього вино — маловживаним. Зіставлення витрат, пов'язаних з виробництвом тих чи інших товарів, приводить до висновку, що замість випуску всіх товарів, на які є попит, значно вигідніше зосередитися на виробництві якого-небудь одного, але того, що потребує найменших витрат. Спеціалізація на цьому товарі дозволить за допомогою обміну придбати на зовнішньому ринку всі інші товари.

Теорією порівняльних витрат доводиться вигідність спеціалізації не тільки в умовах абсолютної переваги однієї країни перед іншою у виробництві будь-якого певного товару, але навіть у тих умовах, коли така перевага відсутня.

Коли з витратами нижче міжнародного рівня не можна виготовити жоден товар, то по якомусь одному товару перевищення цього середнього рівня буде найменшим. На виробництві саме цього товару, більш вигідному у зіставленні з витратами на інші товари, і варто спеціалізуватися. Навіть у цьому випадку спеціалізація буде давати економічний ефект. Передбачається і зворотна ситуація. В умовах переважного положення країни у виробництві декількох товарів, їй варто спеціалізуватися на випуску лише одного, за яким ця перевага максимальна.

Сформульований у роботах Рікардо — Торренса *закон порівняльних витрат* лише постулював принципи міжнародного поділу праці. Дж. С. Мілля у свою чергу довів два основні положення:

- 1) природне прагнення до міжнародної виробничої спеціалізації веде до встановлення рівноваги у вигодах, одержуваних від цієї спеціалізації;
- 2) умови повної або часткової спеціалізації визначаються нерівністю в доходах, одержуваних від виробництва.

У результаті ідея конкуруючої рівноваги дала теоретичне обґрунтування положення Рікардо — Торренса і розкрила механізм його дій.

Ідеї класиків буржуазної політекономії були розвинені у XX ст. економістами: Е. Хекшером, Б. Олином, П. Самуельсоном, В. Леонтьєвим та ін. Вони отримали своє втілення при формуванні теорії сучасної міжнародної торгівлі та механізму міжнародних економічних відносин [3].

Сучасні західні теорії модернізації міжнародного поділу праці. Західні дослідження в галузі модернізації міжнародного поділу праці умовно можна поділити на дві основні групи:

- 1) різні варіанти концепції «взаємозалежності»;
 - 2) конкретні рекомендації, плани перебудови існуючої моделі МПП.
- Ідеї концепції взаємозалежності із середини 70-х рр. належать до числа найбільш поширених. Вони стали основою для теорії «нового міжнародного поділу праці». Ці ідеї проголошені офіційними доктринами ряду промислово розвинених країн і міжнародних організацій.

Один із представників концепції «взаємозалежності» голландський економіст К. Нувенхузе в обґрунтуванні своїх ідей насамперед звертається до екологічних факторів, загальних для всіх країн. До них він відносить: нестійкість навколишнього середовища; обмеженість і виснаженість природних ресурсів Землі. Оскільки, на його думку, існує залежність розвинених країн від тих, що розвиваються, — в сировині, а країн, що розвиваються, від промислово розвинених — у техніці, технології та ін., то, відповідно, як вказує К. Нувенхузе існує взаємна залежність один від одного і «взаємний тиск». Виходячи з такої обстановки, на його думку, і слід будувати міжнародний поділ праці. Ця теорія піддавалася справедливій критиці у різних країнах.

Інший західний економіст Р. Купер (Гарвардський університет) також звертається до проблеми взаємозалежності, розглядаючи її в різних аспектах. На його думку, існують чотири види взаємозалежності:

- 1) структурна, коли країни настільки взаємопов'язані, відкриті одна одній, що зміни в економіці однієї країни неодмінно позначаються на іншій;
- 2) взаємозалежність цілей у сфері економічної політики;
- 3) взаємозалежність зовнішніх факторів економічного розвитку;
- 4) політична взаємозалежність.

Враховуючи певні зауваження ця теорія досить позитивно і чітко відзначає тенденції посилення взаємозалежності країн у системі світового господарства.

Концепції взаємозалежності мають досить загальний характер. Вони є базою для іншої групи економічних теорій — теорій «модернізації» існуючого міжнародного поділу праці.

Основна ідея модернізації міжнародного поділу праці полягає в тому, що країнам, які розвиваються, рекомендують відмовитися від політики протекціонізму і широко залучати іноземний капітал в економіку.

Багато країн, що розвиваються, так і вчинили, проголосивши проведення політики «відкритих дверей», «відкритості економіки», засновуючи численні спільні підприємства, організовуючи зони вільного підприємництва та ін. Найбільшого успіху в цьому досягли так звані «нові індустріальні країни» Східної Азії та Латинської Америки. Водночас вони не відмовилися повністю і від ідей протекціонізму, використовуючи їх за необхідності.

У відповідь на заклик західних економістів і політиків послабити протекціонізм «півдня», тобто країн, що розвиваються, «жителі півдня» вимагають того ж, а також різного роду преференцій від розвиненої «півночі».

Основний зміст ідей «нового» і «модернізованого» міжнародного поділу праці з точки зору економістів промислово-розвинених країн полягає у встановленні нової галузевої спрямованості країн, що розвиваються. Їм пропонується орієнтуватися на виробництво трудомістких, матеріаломістких, стандартизованих виробів і на їх експорт для задоволення в першу чергу потреб промислово розвинених країн.

У свою чергу, промислово розвинені країни повинні зосередити свої інтереси на тих галузях економіки, де велика частка висококваліфікованої робочої сили й особливо інтенсивно протікає науково-технічний прогрес.

Ця теорія послідовно реалізується на практиці. Так, у загальному обсязі прямих інвестицій іноземного капіталу в країнах, що розвиваються, зростає частка капіталу, що направляється в галузі обробної промисловості. Відбувається процес переміщення частини екологічно проблемних виробництв у ці країни.

Галузева спеціалізація здійснюється за тріступеневою схемою:

1) «нові індустріальні країни» в основному випускають товари, що вимагають витрат порівняно кваліфікованої праці і сучасних технологій;

2) менш розвинені держави роблять акцент на виробництві працездатних виробів, постачання сировини на світовий ринок. Найбільш слабкорозвинені країни взагалі не потрапляють у цю схему;

3) промислово розвинені країни концентрують зусилля на капіталомісткій, високотехнологічній продукції.

Аналіз сучасних концепцій міжнародного поділу праці, пропонує планів з його модернізації, а також реалізація цих концепцій на практиці показує, що на даному рівні розвитку світових продуктивних сил склався новий тип міжнародної спеціалізації і кооперування між промислово розвиненими країнами і країнами, що розвиваються, посилюється інтеграція останніх у світове господарство [3, с. 21].

2. Стадії та циклічність розвитку світового господарства. Інформаційно-технічна революція. Інтернаціоналізація світового господарства

Стадії еволюції територіальної структури господарства — етапи господарського розвитку, розроблені В. М. Стрілецьким на прикладі Німеччини, де було виділено 6 стадій: перша закінчилась приблизно у 1830 р. Переважало сільське господарство, ремесла, мануфактурне виробництво. Панувала ручна праця, примітивна енергетика. Поступово формувались опорні елементи територіальної структури у вигляді міст, які мали певне господарське значення. Друга стадія (30–60-ті рр. XIX ст.) — формування каркасу територіальної структури, прискорена індустріалізація на фабричній основі, виділяються райони за промисловою спеціалізацією (вугільні, металургійні), проходить територіальний розподіл праці, промисловість стає основним фактором зростання міст і шляхів сполучення між ними. Третя стадія (початок 70-х XIX — середина 10-х рр. XX ст.) — інтеграція економічного про-

стору. Об'єднання Німеччини створило потужну економіку і єдиний економічний простір. Здійснюється промисловий розвиток аграрних територій. Початок розвитку міських агломерацій. Четверта стадія — багатосмугаста територіальна концентрація економіки і населення (середина 10-х — кінець 30-х рр. XX ст.). Формування потужних промислових комплексів і єдиної енергетичної системи. З'явилися і розвинулися нові галузі промисловості (авіаційна, автомобільна, приладобудування). Ще більше зросла роль великих центрів і систем міського розселення. П'ята стадія (40–60-ті рр. XX ст.) — «ущільнення» (консолідація) економічного простору. Прискорився розвиток галузей, орієнтованих на масового споживача. Розвиток новітніх технологій. Відмічається децентралізація промисловості та її переміщення в середні і малі міста, розташовані між найбільшими агломераціями. Шоста стадія, яка почалась із середини 70-х рр., характеризується введенням новітніх технологій, які дозволяють знизити споживання енергії. Проходить звільнення великих контингентів робочої сили. В структурі внутрішнього валового продукту зростає частка невиробничої сфери (до 60%, а в агломераціях — до 70–80%). Важка промисловість, у першу чергу вугільна і металургійна, втрачає своє значення і поступається позиціями наукоємним галузям. Такі стадії, з деяким зміщенням у часі, пройшли практично всі розвинуті країни.

Науково-технічна революція. Науково-технічна революція (НТР) — корінний якісний переворот у продуктивних силах людства, викликаний перетворенням науки в безпосередню продуктивну силу суспільства. Науково-технічний прогрес (НТП) — поступальний рух людського суспільства у розвитку науки і техніки. Сучасна НТР — це єдина складна система, у якій тісно взаємодіють наука, техніка і технологія, виробництво, управління.

Інновація — процес, орієнтований на створення, розвиток і якісне удосконалення нових видів виробів, технологій, організаційних форм. Технополіс — місто науки і технологій найбільш ефективний вид об'єднання науки та наукоємного виробництва.

Увесь розвиток людської цивілізації тісно пов'язаний з науково-технічним прогресом. Але на тлі цього прогресу бувають окремі періоди швидких і глибоких змін продуктивних сил. Таким був період промислових переворотів у ряді країн у XVIII–XIX ст., який озна-

менував перехід від ручного до великого машинного виробництва. Таким став період сучасної НТР, що почалася в середині ХХ ст. Тепер ми живемо в епоху подальшого поглиблення НТР.

Характерні риси та складові частини НТР:

— по-перше, універсальність, усеохоплення. Вона перетворює всі галузі і сфери, характер праці, побут, культуру, психологію людей. Якщо символом промислових переворотів минулого зазвичай вважають парову машину, то для сучасної НТР такими символами можуть служити і персональний комп'ютер, і космічний корабель, і атомна електростанція, і реактивний літак, і телевізор, і Інтернет. Всеосяжність сучасної НТР можна трактувати і географічно, оскільки тією чи іншою мірою вона зачепила всі країни світу і всі географічні оболонки Землі, а також космічний простір;

— по-друге, надзвичайне прискорення науково-технічних перетворень. Воно виражається в різкому скороченні часу між науковим відкриттям і його впровадженням у виробництво, в більш швидкому, як кажуть, моральному зносі, отже, в постійному оновленні продукції;

— по-третє, НТР різко підвищила вимоги до рівня кваліфікації трудових ресурсів, що безпосередньо стосується і кожного з вас. Вона привела до того, що у всіх сферах людської діяльності збільшилася частка розумової праці, відбулася, як кажуть, його інтелектуалізація;

— по-четверте, важлива особливість НТР полягає в тому, що вона зародилася ще в роки Другої світової війни як військово-технічна революція: найгучніше про її початок сповістив вибух атомної бомби в Хіросімі в 1945 р. Протягом усього періоду «холодної війни» НТР ще більшою мірою була орієнтована на використання новітніх досягнень науково-технічної думки у військових цілях.

Економісти, філософи і соціологи вважають, що сучасна НТР — це єдина складна система, у якій тісно взаємодіють один з одним чотири складові частини: 1) наука; 2) техніка і технологія; 3) виробництво; 4) управління.

1. **Наука** — зростання наукоємності. Наукоємність вимірюється рівнем (часткою) витрат на наукові дослідження і розробки в загальних витратах на виробництво тієї чи іншої продукції. Наука в епоху НТР перетворилася на дуже складний комплекс знань. Поряд із цим вона створює велику сферу людської діяльності, в яку нині залучено

більше 8 млн осіб, тобто 9/10 наукових працівників, що будь-коли жили на Землі, — наші сучасники. Особливо зросли зв'язки науки з виробництвом, яке стає більш наукомістким. Однак відмінності в цьому між економічно розвиненими країнами і тими, що розвиваються, дуже великі. Наприклад, перше місце у світі за абсолютним числом учених і інженерів посідають США, за ними йдуть Японія і країни Західної Європи, де витрати на науку становлять 2–3% ВВП. Незважаючи на значне зниження числа наукових працівників у 90-ті рр., до групи лідерів за кількістю наукових працівників як і раніше входить і Російська Федерація. А у країнах, що розвиваються, витрати на науку в середньому не перевищують 0,5%.

2. **Техніка і технологія:** два шляхи розвитку. Техніка та технологія втілюють у собі наукові знання і відкриття. Основна мета використання нової техніки і технології — підвищення ефективності виробництва, продуктивності праці. Останнім часом поряд із головною працезберігаючою функцією техніки і технології все більшу роль починають набувати її ресурсозберігаюча, природоохоронна та інформаційна функції. В умовах НТР розвиток техніки і технології відбувається двома шляхами. Еволюційний шлях полягає в подальшому вдосконаленні вже відомої техніки і технології — у збільшенні потужності (продуктивності) машин і устаткування, у зростанні вантажопідйомності транспортних засобів. Революційний шлях полягає в переході до принципово нової техніки і технології. Мабуть, найбільш яскраве вираження він знаходить у виробництві електронної техніки. Дійсно, раніше говорили про «століття текстилю», «століття сталі», «століття автомобіля», а зараз — про «століття мікроелектроніки». Не випадково ту «другу хвилю» НТР, яка почалася в 70-х рр., часто називають мікроелектронною революцією. Її називають також мікропроцесорною революцією, оскільки винахід мікропроцесора в історії людства можна порівняти хіба що з винаходом колеса, друкарського верстата, парової машини або електрики. Життя сучасного суспільства вже неможливо уявити без виробничої, військової, побутової електроніки, а досягнення її просто вражають уяву.

Величезне значення має і прорив до нових технологій. У машинобудуванні це перехід від механічних способів обробки металів до немеханічних — електрохімічних, плазмових, лазерних, радіаційних,

ультразвукових, вакуумних та ін. У металургії це застосування найпрогресивніших способів отримання чавуну, сталі і прокату, у сільському господарстві — безплужне землеробство (нульова обробка ґрунту), у сфері комунікацій — радіорелейний, скловолоконний зв'язок, телекси, телефакси, електронна пошта, пейджинговий і стільниковий зв'язок та ін. Наприклад, на початку ХХІ ст. у головних країнах Заходу практично вся сталь виробляється у кисневих конвертерах і електропічках; в більшості країн світу 95–100% сталевих заготовок отримують способом безперервного розливання. За допомогою прямого відновлення заліза з металізованих окатишів у світі виробляють вже 25–30 млн т сталі. Революційний шлях — головний шлях розвитку техніки і технології в епоху НТР.

3. Виробництво: шість головних напрямів розвитку. Перший напрям — електронізація, тобто насичення всіх галузей людської діяльності засобами електронно-обчислювальної техніки. Завдяки електронізації зовсім змінюється технологія багатьох виробничих процесів. Вона все глибше проникає в освіту, охорону здоров'я та побут людей, охоплює не тільки стаціонарні, але і рухомі засоби. Електронна промисловість в повному розумінні слова породження НТР. Якщо на початку НТР вона ще входила до складу електротехніки, то в середині 80-х рр. за вартістю продукції вже зрівнялася з нафтовою промисловістю, на рубежі 90-х рр. обігнала автомобільну, а наприкінці 90-х рр. — хімічну промисловість. Нині вартість її продукції вже перевищує 2 трлн дол. Електронна промисловість багато в чому визначає весь хід НТР. Найбільший розвиток ця галузь отримала в США, Японії, ФРН, деяких нових індустріальних країнах.

Другий напрям — комплексна автоматизація. Вона почалася в 50-х рр. у зв'язку з появою ЕОМ. Якісно новий етап комплексної автоматизації пов'язаний із появою в 70-х рр. мікро-ЕОМ і мікропроцесорів, які вже «отримали пропуску» у багатьох галузях виробничої та невиробничої сфер. З мікропроцесорами пов'язана воістину нова ера в застосуванні різноманітних електронно-механічних маніпуляторів, які чеський письменник К. Чапек ще в 20-ті рр. назвав роботами. У свою чергу, виникнення робототехніки спричинило за собою створення гнучких виробничих систем, заводів-автоматів. Роботобудування в наші дні також стало однією з найбільш важливих наукомістких

галузей виробництва, а загальне число промислових роботів у світі на початку ХХІ ст. досягло майже 800 тис. Найбільшим парком таких роботів володіють Японія, США, Німеччина, Італія, Республіка Корея. Наприклад, Японія випереджає всі країни світу не тільки за кількістю промислових роботів (45% світового парку), а й за обладнанням ними виробництва. На кожні 10 тис. працівників, зайнятих в обробній промисловості, припадає 270 роботів, тоді як у США — 50. Поряд із промисловістю роботи зараз дуже широко застосовуються і в інших сферах діяльності.

Третій напрям — перебудова енергетичного господарства, заснована на енергозбереженні, вдосконаленні структури паливно-енергетичного балансу, більш широкому використанні нових джерел енергії. Особливо багато проблем викликає розвиток атомної енергетики. На початку ХХІ ст. у світі діяло вже 440 ядерних енергоблоків. Найбільший розвиток ця галузь отримала в США, Франції, Японії, ФРН, Росії, в Україні. Проте останнім часом, побоюючись можливих екологічних наслідків, багато країн скорочують свої програми спорудження АЕС.

Четвертий напрям — виробництво нових матеріалів. Сучасне виробництво висуває набагато вищі вимоги до старих конструкційних матеріалів — чорних та кольорових металів, синтетичних полімерів, частка яких зросла. Але воно повернуло до життя і принципово нові композиційні, напівпровідникові, керамічні матеріали, оптичне волокно, а також такі «метали ХХ ст.», як берилій, літій, титан (метал номер один аерокосмічної промисловості) і багато інших.

П'ятий напрям — прискорений розвиток біотехнології. Цей напрям виник у 70-ті рр., але вже став одним з найперспективніших. Біотехнологія і біоіндустрія також належать до найбільш наукомістких новітніх галузей НТР, особливо успішно розвиваються в США, а також у Японії, ФРН, Франції. Головні сфери застосування біотехнології: підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва, розширення асортименту продуктів харчування, збільшення енергетичних ресурсів, захист навколишнього середовища біотехнологічними методами.

Шостий напрям — космізація. Розвиток космонавтики привів до виникнення ще однієї новітньої наукоємної галузі — аерокосмічної промисловості. З нею пов'язана поява багатьох нових машин, при-

ладів, сплавів, деякі з них потім знаходять застосування в некосмічних галузях. Космонавтика дала «путівку в життя» космічним технологіям, космічному землезнавству. Результати космічних досліджень роблять величезний вплив на розвиток фундаментальних наук.

Поряд із цими найважливішими новими напрямками в епоху НТР продовжують відігравати велику роль і такі традиційні шляхи вдосконалення виробництва, як його механізація, електрифікація, хімізація.

4. **Управління** — на шляху до високої інформаційної культури. Сучасний етап НТР характеризується новими вимогами до управління. Управляти по-старому, сьогодні вже не можна. У відповідь на запити практики виникла особлива наука про управління — кібернетика. Одночасно це і наука про інформацію. Ми живемо в епоху «інформаційного вибуху», коли обсяг наукових знань і кількість джерел інформації зростають дуже швидко. Ось чому такий важливий *перехід від звичайної (паперової) до машинної інформації*. Випуск різної інформаційної техніки вже став однією з новітніх наукоємних галузей виробництва, а її обслуговування спричинило появу нових спеціальностей — програмістів, операторів та ін. Інформатика дозволяє здійснювати системний підхід, застосовувати економіко-математичне моделювання. Вона впливає і на розміщення виробництва. Так, багато наукоємних галузей тяжіють в першу чергу до джерел добре організованої і різноманітної інформації, як правило, тих, що знаходяться у великих містах і міських агломераціях.

І. О. Вітвер писав про те, що звістка про Кримську війну 1854 р. дійшла до Австралії за 114 днів. У наші дні науково-технічний прорив в галузі комунікацій зробив можливим блискавичне доведення інформації з точки земної кулі до всіх країн світу. У Європі, Японії, Америці, Австралії з вуличного телефона-автомата можна зв'язатися з будь-яким континентом.

У наші дні вже існує глобальний інформаційний простір. Велику роль у його створенні відіграє Інтернет — Всесвітня комп'ютерна телекомунікаційна система, початок якої було покладено в США в 1969 р. За цим показником США помітно перевершують Західну Європу і Японію. США також займають перше місце у світі з розвитку стільникового телефонного зв'язку. Все більш широко система Інтернет починає застосовуватися і в освітніх цілях [133].

3. Галузева і територіальна структура світогосподарської системи

Кожній з трьох послідовних стадій розвитку суспільства відповідає свій тип господарської структури.

У доіндустріальному суспільстві безроздільно панувала аграрна структура економіки; при ній сільське господарство та суміжні з ним галузі (лісове господарство, мисливство, рибальство) були основними джерелами отримання матеріальних благ. Після промислових переворотів другої половини XVIII — першої половини XIX ст. у країнах Європи та США склалася індустріальна структура господарства з провідною роллю промисловості. У другій половині XX ст. під впливом НТР почалося формування принципово нової структури, яка отримала назву постіндустріальної (або інформаційної) структури. Найбільш характерна її риса — перевага невиробничої сфери діяльності над виробничою.

Кожна з цих структур представлена в сучасному світі. Аграрна структура економіки зараз переважає тільки в деяких країнах, в першу чергу в найменш розвинених. Наприклад, у структурі ВВП Сомалі, Ефіопії, Афганістану, Лаосу, Камбоджі, Непалу на частку сільського господарства все ще припадає більше 50%. А частка економічно активного населення, зайнятого в цій галузі, зазвичай ще вище. У ряді країн Тропічної Африки вона становить 80–90%.

Індустріальна структура економіки ще в середині XX ст. переважала у всіх економічно розвинених країнах. Потім значення промисловості стало зменшуватися. Тепер у світі практично не залишилося країн, у яких ця галузь забезпечувала б більше 50% ВВП. Це ж стосується й зайнятості економічно активного населення.

Мабуть, найбільш компактну групу країн із чітко вираженою індустріальною структурою утворюють деякі країни СНД, країни Східної Європи і Балтії, тобто країни з перехідною економікою, а також Китай, які протягом десятиліть робили упор на політику соціалістичної індустріалізації. Подібну структуру мають також деякі нафтовидобувні країни й окремі країни Азії, Африки та Латинської Америки, які проводять індустріалізацію. Проте у всіх цих країнах

частка промисловості (як і частка сільського господарства) продовжує знижуватися, поступаючись місцем невиробничій сфері.

Постіндустріальна структура господарства характеризується такими головними ознаками:

1) у сфері економіки — переходом від виробництва товарів до виробництва послуг;

2) у сфері зайнятості — перевагою працівників розумової праці;

3) у сфері науки — раціональним поєднанням фундаментальних і прикладних досліджень, що забезпечують передусім розвиток наукомістких виробництв;

4) у сфері управління — прийняттям рішень на основі новітньої інформаційної техніки і технології;

5) у сфері екології — встановлення надійного контролю за втручанням людини в оточуюче середовище.

У самій невиробничій сфері найшвидше зростає сфера послуг споживчих (побутових, освітніх, з охорони здоров'я) і ділових (інформаційних, рекламних та ін.). Тепер все більше людей зайнято в інтелектуальній сфері. Це і середня школа, і система вищої освіти, і популяризація знань, видавнича діяльність, радіо, телебачення. Важливим чинником розвитку продуктивних сил і самої людини стало відновлення її фізичних і творчих здібностей (охорона здоров'я, фізкультура, спорт, відпочинок, туризм, розваги). Значне збільшення попиту на споживчі товари тривалого користування (автомобілі, телевізори, ЕОМ) призвело до розширення сфери послуг. Все більше людей користуються також послугами банків, страхових компаній, авіакомпаній, готельних і туристичних фірм. Одним із важливих різновидів ділових послуг стало вивчення споживчого попиту (маркетинг).

Цікаво, що ще більш високу частку сфери послуг у структурі ВВП мають зовсім невеликі країни, часто мікродержави, які живуть за рахунок туризму, різних видів фінансової діяльності та надання інших послуг. Підсумкові ж показники, що характеризують частку сфери послуг у ВВП, такі: для всього світу — дещо більше 1/3, для економічно розвинутих країн з ринковою економікою — понад 2/3, для країн із перехідною економікою — також дещо більше ніж 1/3, для країн, що розвиваються, — 1/4.

НТР викликала великі зрушення і в структурі матеріального виробництва, у якому зараз в усьому світі зайнято 1,5 млрд осіб. У галузевій структурі промисловості ще більше зросла частка обробних галузей, які дають тепер 9/10 вартості всієї продукції. У складі цієї групи особливо виділяються галузі «авангардної трійки» — машинобудівної, хімічної промисловості, електроенергетики, від яких у першу чергу залежить науково-технічний прогрес. Зниження ж частки добувної промисловості до менше ніж 1/10 пояснюється як постійним зменшенням енерго- і матеріалоємності виробництва, так і зростаючою заміною натуральної сировини синтетичною.

Зміни в галузевій структурі сільського господарства відбуваються повільніше. Проте у міру зростання інтенсифікації, як правило, зростає частка тваринництва, яке в багатьох економічно розвинених країнах дає 3/4 валової продукції цієї галузі. А в рослинництві збільшується роль технічних і кормових культур, овочів і фруктів.

НТР внесла великі зміни в «поділ праці» між окремими видами транспорту. Роль залізничного транспорту в цілому зменшилася. Він зберігає своє «значення в перевезеннях масових промислових і сільськогосподарських вантажів, а також пасажирів переважно на середні відстані, у внутрішньоміських перевезеннях, особливо в найбільших містах і агломераціях. Автомобільний транспорт лідирує у внутрішньоміських і приміських пасажироперевезеннях. Завдяки гнучкості експлуатації, доставці «від дверей до дверей» зростає і його роль у міжміських і міжнародних перевезеннях. Морський транспорт забезпечує переважну частину міжнародної торгівлі, але в перевезеннях пасажирів, за винятком туристів, вже практично не бере участі. Повітряний транспорт відіграє велику роль у перевезеннях пасажирів на середні й особливо далекі відстані.

Існує декілька варіантів *основних моделей світового господарства*. Незважаючи на відносну єдність світового господарства, окремі частини якого тісно пов'язані між собою міжнародним географічним поділом праці, певні відмінності між цими частинами не можуть не існувати. Пропорції між цими частинами, що визначають свого роду просторові моделі світового господарства, можуть бути дво-членними, тричленними і багаточленними.

Двочленна модель світового господарства, відповідно до двочленної типології країн світу, має на увазі підрозділ його на дві великі групи країн. Виходячи з особливостей географічного положення, першу з них у літературі часто умовно називають Північчю, а іншу — Півднем. Хоча темпи економічного зростання в багатьох країнах Півдня останнім часом навіть вище, ніж у країнах Півночі, він продовжує значно відставати від Півночі за всіма основними показниками соціально-економічного розвитку. Особливо складне становище в найменш розвинених країнах, які іноді називають навіть «відчепленим вагоном світової економіки». А за висловом М. М. Моїсеєва, вони «відстали назавжди».

При тричленній моделі світового господарства виділяються економічно найбільш розвинені країни Заходу, країни, що розвиваються, і країни з перехідною економікою. Останнім часом набуває поширення ще одна подібна, але все ж така, що відрізняється від першої, тричленна модель світового господарства з підрозділом його на Центр, Периферію і Напівпериферію. При цьому Центр утворює 25–30 країн Півночі із загальним населенням 800 млн осіб, які в першу чергу визначають світовий науково-технічний прогрес і перехід світової економіки до постіндустріальної стадії. Як його основні ядра фігурують або країни «Великої сімки», або Європейський Союз, США і Японія. До складу Периферії входить близько 100 країн Півдня, що розвиваються, з перевагою аграрної економіки, продовольчо-сировинної міжнародної спеціалізації і слабкою НТР. А на стику між ними розміщується Напівпериферія, до якої зазвичай відносять *нові індустріальні країни* (НІК) Азії, більшість нафтоекспортуючих країн — членів ОПЕК, найбільш розвинені країни Латинської Америки, Азії та Африки, а також деякі країни з перехідною економікою. Країни Напівпериферії в основному знаходяться на індустріальній стадії розвитку.

У географічній літературі використовується і десятичленна модель світового господарства з виділенням десяти головних центрів, або ядер, формування яких відбувалося поступово.

До кінця XIX ст. за всіма показниками переважав один центр — Європа; не випадково І. О. Вітвер назвав цей період «європоцентричним». Потім утворився другий світовий центр, який невдовзі став

головним — США. У період між двома світовими війнами виникли нові центри світового значення — СРСР, Японія. Після Другої світової війни почалося формування таких центрів, як Китай, Індія, група нафтовидобувних країн Південно-Західної Азії, Канада, Мексика, Бразилія. В останні два десятиліття на світову арену вийшли країни Азії на чолі з «чотирма азіатськими тиграми» — Республікою Кореєю, Тайванем, Гонконгом (нині — Сянган) і Сінгапуром. У свою чергу, пропорції між цими центрами змінюються залежно від темпів зростання їх економіки. Наприклад, у 90-ті рр. набагато зросла частка Китаю, де темпи зростання були найвищими, і знизилася частка СНД, де вони були дуже низькими.

На рубежі XXI ст. за часткою у світовому ВВП ці десять центрів розташовані таким чином: Північна Америка, зарубіжна Європа, Китай, Японія, НІК Азії, СНД, Індія, Бразилія, країни Перської затоки, Мексика. У зв'язку з цим з'явився навіть новий термін «*Велика сімка*» Півдня. До неї зазвичай включають Китай, Індію, Бразилію, Індонезію, Мексику, Республіку Корею і Таїланд.

В останні два-три десятиліття у світовому господарстві постійно зростає роль Азіатсько-Тихоокеанського регіону, який став одним з регіонів світу, що найбільш динамічно розвиваються. Нині на країни АТР з населенням у 3 млрд осіб припадає вже 60% світового ВВП і 40% обсягу світової торгівлі. Саме АТР багато в чому визначає і перспективи розвитку світового господарства. Не випадково XXI ст. в прогнозах все частіше називають «Тихоокеанським сторіччям».

Територіальна структура світового господарства. Для характеристики географії господарства — як світу, так і окремих країн — застосовуються різні терміни: розміщення виробництва (продуктивних сил), територіальна організація та ін. Але для економічної і соціальної географії особливо важливо поняття про територіальну структуру господарства. Територіальна структура господарства (ТСГ) — це сукупність певним чином взаєморозташованих територіальних елементів, що знаходяться в складній взаємодії один з одним. Як такі елементи виступають великі міські агломерації, промислові райони, рекреаційні зони, основні транспортні магістралі, які в першу чергу визначають географічний малюнок розселення населення і його гос-

подарської діяльності. Цей малюнок може бути Моноцентричним (одноцентровим), поліцентричним (багатоцентровим) або змішаним.

В економічно розвинених країнах протягом тривалого часу сформувалася територіальна структура господарства, що відрізняється високим рівнем «зрілості». Це означає, що їх територія насичена промисловими районами і центрами, міськими агломераціями, транспортними вузлами і магістралями, районами інтенсивного сільськогосподарства, рекреації і туризму, технологічними парками, що утворюють свого роду опорний *каркас* всієї *територіальної структури*. У цих країнах склалася система економічних районів чотирьох основних типів.

По-перше, це *високорозвинені райони*, що відрізняються динамічним розвитком. Вони мають найбільш сприятливі умови для залучення наукомістких галузей промисловості, науки і наукового обслуговування, невиробничої сфери. У цих районах знаходяться штаб-квартири найбільших корпорацій, відбувається, як кажуть, «прийняття рішень».

Наприклад, Штат Каліфорнія в США — найбільший у країні і за населенням, і за економічною потужністю. Якщо розглядати його як свого роду «державу в державі», то за розмірами свого ВВП він поступається лише кільком найрозвиненішим країнам світу, а за душевим ВВП посідає перше місце. Каліфорнія — район зосередження найбільш наукомістких галузей.

По-друге, це *давньопромислові райони*, які виникли, як правило, ще в епоху промислових переворотів минулого. Для них зазвичай характерні такі старі галузі, як кам'яновугільна, залізорудна, суднобудування, текстильна промисловість, тобто звичайні, пересічні виробництва переважають над наукомісткими. Найбільше давньопромислових районів на батьківщині промислових переворотів — у Західній Європі.

По-третє, це *аграрні райони*, взагалі із слабкою індустріалізацією, не кажучи вже про постіндустріальний розвиток.

По-четверте, це *райони нового освоєння*, найчастіше важкодоступні і малообжиті через екстремальні природні умови, але багаті різноманітними природними ресурсами. Досягнення НТР у сфері техніки і технологій зробили можливим освоєння і таких районів.

Наприклад, до числа головних районів нового освоєння належать Північ Канади і Аляска, центральна, північна і західна частини Австралії, Амазонія в Південній Америці, Сибір і Далекий Схід у Росії.

Звичайно, в економічно розвинених країнах зберігаються територіальні диспропорції між більш передовими і більш відсталими районами, але вони поступово згладжуються. А географічний малюнок розселення і господарства, опорний каркас їх території ускладнюються.

У країнах, що розвиваються, географічний малюнок розселення і господарства багато чим відрізняється. Основні риси територіальної структури господарства країн Азії, Африки та Латинської Америки склалися ще в той період, коли вони перебували в колоніальній або напівколоніальній залежності. І тепер ще так званий колоніальний тип територіальної структури зберігається в багатьох з них. Для нього характерний значно нижчий рівень «зрілості» — насиченості промисловими і сільськогосподарськими районами, транспортними магістралями, сильна роз'єднаність окремих частин, свого роду осередкове використання території. І в той же час територіальна концентрація виробництва і населення в більшості цих країн значно вище, ніж в економічно розвинених.

Як показали дослідження вчених-географів, роль головного центру, «фокусу» всієї території в країні, що розвивається, зазвичай виконує її столиця, нерідко набуває навіть надмірний, гіпертрофований розвиток і заважає розвитку інших міст. У приморських країнах столиця зазвичай служить головними морськими воротами. Наприклад, у Буенос-Айресі сконцентровані 1/3 населення Аргентини і більше 1/2 її промислового виробництва. За кількістю мешканців він перевершує наступне місто країни у 12 разів. Буенос-Айрес — головний морський порт Аргентини.

У деяких випадках роль «економічної столиці» країни може відігравати і не столичне місто. Такі, наприклад, Мумбаї (Бомбей) і Колката (Калькутта) в Індії, Сан-Паулу в Бразилії, Касабланка в Марокко. Територія, що прилягає до таких міст, зазвичай утворює найбільш розвинений район країни, нерідко зі значною промисловістю, активно бере участь у міжнародній торгівлі.

Роль допоміжних центрів («фокусів») території можуть виконувати також райони експортної спеціалізації — або гірничодобувної промисловості, або плантаційного сільського господарства. Вони порівняно мало пов'язані з оточуючою територією і вивозять свою продукцію на світовий ринок через столичний або інший спеціалізований порт.

Роль же периферії відіграють великі внутрішні території з перевагою традиційного споживчого сільського господарства. Це головні райони «виштовхування» надлишкового населення до столиці і великих портових міст, на плантації і копальні. Не випадково в літературі їх нерідко іменують «внутрішніми колоніями».

«Дві країни в одній країні» — цей вислів, мабуть, найкращим чином характеризує основну особливість географічного малюнка більшості країн, що розвиваються. Світ великих міст немов протистоїть у них решті території.

Регіональна політика: згладжування диспропорцій. Для покращення ситуації щодо територіальної структури господарства більшість економічно розвинених країн Заходу проводить державну регіональну політику. Регіональна політика являє собою комплекс законодавчих, адміністративних, економічних та природоохоронних заходів, що сприяють більш раціональному розміщенню продуктивних сил і вирівнюванню рівнів життя людей. Ця політика спрямована насамперед на згладжування регіональних диспропорцій між високорозвиненими районами, з одного боку, і відсталими аграрними і депресивними — з другого. Депресивний район — зазвичай давньопромисловий район, що досяг у минулому досить високого рівня розвитку, але в епоху НТР насамперед у силу переважання старих виробництв втратив багато стимулів економічного розвитку. Саме поняття «депресивний район» виникло в період світової економічної кризи 1929–1933 рр.

У відсталих районах споруджуються великі промислові підприємства, що виконують роль своєрідних «полюсів зростання». У депресивних районах робляться спроби створення сучасних наукоємних виробництв, філій великих фірм.

Регіональна політика передбачає також обмеження зростання і «розвантаження» великих міст і міських агломерацій, передусім

столичних, у яких у 60–70-х рр. відбувалися занепад центральних районів («ядер»), різке загострення екологічних проблем. Далі, вона сприяє освоєнню нових районів, переважно окраїн, периферії.

Щоб змінити старий колоніальний тип територіальної структури господарства, багато країн, що розвиваються, також здійснюють державну регіональну політику. Основні цілі цієї політики полягають у подоланні роз'єднаності окремих частин країни, у пом'якшенні наявних диспропорцій між Центром і Периферією, у формуванні національної системи міст та управлінні процесом урбанізації, в освоєнні глибинних ресурсних районів.

Освоєнню внутрішніх територій повинно також сприяти перенесення столиць із приморських міст у глибинні райони, як було зроблено в Бразилії, Нігерії, деяких інших країнах. Однак, незважаючи на всі зусилля, в більшості країн, що розвиваються, дуже різкі територіальні диспропорції ще зберігаються.

Контрольні запитання та завдання

1. Визначте сутність поняття «світове господарство».
2. Розкрийте основні етапи та тенденції розвитку світового господарства.
3. Назвіть основні стадії та покажіть циклічність розвитку світового господарства.
4. Що таке інформаційно-технічна революція та інтернаціоналізація світового господарства?
5. Охарактеризуйте галузеву і територіальну структуру світогосподарської системи.

ТЕМА 5

Суверенна держава і недержавні утворення у складі світосистеми

1. Суверенна держава

Держава — організація політичної влади в суспільстві спрямована на забезпечення цілісності й безпеки країни. Держава призначена для вирішення загальносуспільних питань, задоволення загальносуспільних потреб, зокрема, забезпечення певної єдності суспільства як цілісного соціального організму (які б внутрішні суперечності, конфлікти його не руйнували). Держава виконує інтегративну (координуючу, узгоджувальну) функцію, при здійсненні якої вона виступає виразником не тільки пануючої соціальної групи, але і всього суспільства.

До основних *закономірностей міжнародних відносин* належать такі: *перша* — головними діючими особами міжнародних відносин є держави, а формами їх міжнародної діяльності — дипломатія, війна та стратегія; *друга* — державна політика має два взаємопов'язаних різновиди — внутрішній та зовнішній (міжнародний); *третья* — основою всіх дій держав на міжнародній арені виступають національні інтереси, елементами яких є безпека, виживання і суверенітет; *четверта* — міжнародні відносини — це силова взаємодія держав або баланс сил, де перевага з точки зору національних інтересів наймогутніших держав; *п'ята* — залежно від розподілу могутності між великими державами баланс сил може набувати різних форм або конфігурацій (біполярна, трьохполюсна, мультиполярна, однополюсна і т. д.).

Держава є політичною формою організації, суспільства. Вона утворюється як результат виникнення і діяльності публічної влади. Остання є особливою системою, яка керує основними сферами життя суспільства. До основних характерних ознак держави належать:

- 1) наявність і функціонування системи владних органів і установ, які у своїй сукупності формують механізм держави;
- 2) існування певної правової системи, встановленої або санкціонованої державою, яка визначає правила поведінки її громадян;
- 3) наявність певної, чітко обмеженої території (акваторії), у межах якої функціонує певна державна влада.

Держава постійно виконує внутрішні і зовнішні функції. До перших належать забезпечення функціонування суспільного організму як єдиної системи, збереження і диверсифікація в ньому ефективних зв'язків між окремими сферами, задоволення інтересів різних верств населення і соціальних груп, боротьба з внутрішніми деструктивними силами та стихійними лихами. Зовнішня функція держави полягає в захисті державних кордонів, цілісності власної території, суверенітету, сприянні розвитку взаємовигідних, справедливих форм співробітництва і взаємодії з іншими державами світу. Держава має виступати на міжнародній арені як єдиний географічний, релігійний, мовний, культурний, правовий, господарський і геостратегічний організм. Лише за такої умови вона може сподіватися знайти і утримати власне «місце під Сонцем».

Країна — це політичне, національне, соціальне, культурне, господарське співтовариство, організоване державою на певній території. При цьому акцентується на його просторовому (географічному) положенні (розміщенні) у світі чи певному регіоні або материка, наприклад країни Південної Америки, країни Океанії. Хоча поняття «країна» в багатьох випадках вживається як синонім поняття «держава», проте має переважно культурно-історичний та соціально-економічний зміст (країни, що розвиваються, країни третього світу тощо). Адекватним є поняття «країна» і при характеристиці особливостей населення, його побуту і звичаїв, специфічних ознак суспільства (далекі країни, екзотичні країни тощо). Натомість для поняття «держава» притаманний більше політичний зміст.

У наш час на Землі налічується понад двісті юридично і фактично незалежних держав (194 держави — члени ООН). *Незалежна держава* — це країна, яка реалізує власну внутрішню і зовнішню політику на основі суверенної волі своїх громадян або правителя

(монарха) і здатна проводити свою національну політику та відстоювати національні інтереси на міжнародній арені. З метою реалізації власної суверенної влади над певною територією і населенням, що перебуває на ній, держава створює органи управління. До них належать законодавча, виконавча і судова влади, прикордонна і митна служби, національна (республіканська) гвардія і збройні сили, інформаційні служби, валютно-грошова система тощо. Всі ці органи діють на чітко відокремленій території, яка обмежена з усіх боків суходопутними і морськими кордонами. В їх межах державі належать суходільні, внутрішні води, надра, повітряний простір. Якщо країна має безпосередній вихід до морів і океанів, їй належать і територіальні води — це водна смуга шириною 12 морських миль, що прилягає до берега. За міжнародними угодами деякі морські держави мають в океанах і морях економічні зони. Вони простягаються на 200 морських миль (одна морська миля становить 1852 м). У межах економічних зон державам належить виключне право на розвідування і розробку будь-яких природних ресурсів (корисні копалини на дні і в надрах морів і океанів, риба, водорості тощо).

Крім незалежних держав на нашій планеті все ще існують *залежні території й країни*. Останні перебувають під політичним або військовим контролем незалежних держав. Серед залежних територій і країн виділяються колонії, протекторати й підопічні території. *Колонії* управляються державою-метрополією беззастережно. *Протекторати* володіють більшими правами. Внутрішня їх політика є суверенною. Протекторати надають якійсь незалежній державі права на здійснення своєї зовнішньополітичної діяльності. *Підопічні території* тимчасово передаються за рішенням Організації Об'єднаних Націй (ООН) певній країні з метою здійснення нею управління внутрішньою і зовнішньою політикою цих територій. У сучасному світі простежується чітка тенденція до створення всезростаючої кількості незалежних держав. Кожна нація для реалізації власного природно-ресурсного, духовного, економічного потенціалів прагне створити свою державу. Цей складний процес відбувається в умовах загострення світових проблем і трансформації міжнародного співтовариства. Особливо багато проблем в Африці, де колонізатори створювали колонії без урахування етнічних меж.

Більшу частину нашої планети займає *Світовий океан*. Води відкритих морів і океанів, які не належать до чийось територіальних вод і економічних зон, перебувають у спільному користуванні всіх країн, і навіть якщо деякі з них не мають безпосереднього виходу до моря. Тут кожна держава світу може ловити рибу, перевозити людей і вантажі, проводити військово-морські маневри. Вільно літають над Світовим океаном і літаки. Згідно з міжнародно-правовим режимом дна морів і океанів та його надр за межами континентального шельфу та національної юрисдикції держав морське дно є відкритим для використання всіма державами виключно в мирних цілях. Морські наукові дослідження в таких районах можуть здійснюватися та контролюватися Міжнародним органом з морського дна, створення якого передбачено Конвенцією ООН з морського права (1982). Міжнародний договір 1971 р. забороняє розміщення ядерного та інших видів зброї масового знищення на морському дні та в його надрах. У 1959 р. укладено міжнародний договір, за яким жодній державі не належить Антарктида. Будь-яка країна може проводити в ній наукові дослідження. Заборонено тут і будівництво військових баз та розробку родовищ корисних копалин. Таким чином, майже весь суходіл нашої планети поділений між окремими державами, що діють на основі різних принципів організації влади. Ці принципи насамперед зумовлені особливостями державного ладу. Він може бути як монархічним, так і республіканським.

Суверенітет — незалежність і самостійність держави, що полягає у її праві на власний розсуд вирішувати свої внутрішні і зовнішні справи, без втручання будь-якої іншої держави. *Суверенітет народу* — визнання всіх громадян країни джерелом політичної влади. *Суверенітет особи* — право користуватися власними інтересами у взаємовідносинах з іншими політичними суб'єктами.

Вперше поняття суверенітету як суттєвої ознаки держави обґрунтував у праці «Шість книг про республіку» Жан Боден (1530–1596): «Суверенітет — це абсолютна і постійна влада держави. Абсолютна — не пов'язана ніякими законами влада над громадянами і підданими». Найкращою формою правління він вважав обмежену законами монархію, де суверенітет повністю належить монарху, а управління державою та порядок призначення на посади поєднує аристократичні й демократичні принципи. Серед суттєвих ознак су-

веренітету держави Ж. Боден виділяв право видавати та скасовувати закони, оголошувати війну й укладати мир, призначати вищих посадових осіб, здійснювати суд в останній інстанції та ін.

Поняття державного суверенітету спочатку зберігало зв'язок з європейським феодально-ленним правом, позначаючи, насамперед, необмеженість влади верховного сюзерена на протипагу влади васальних правителів. Згідно з визначенням Ж. Бодена суверенітет — це необмежена і безстрокова верховна влада монарха в державі, що належить йому в силу його природного права. Однак у той же час канонічне право, що регулює міждержавні відносини в Західній Європі, визнавало верховну владу лише за Римським папою. І тільки в 1648 р. в документах *Вестфальського миру* був зроблений перший крок у бік визнання світських суверенних прав за всіма європейськими державами (включаючи васалів Священної Римської імперії), таким чином поклавши початок сучасній системі, у якій суверенітет передбачається необхідним атрибутом будь-якої держави. У Вестфальському мирному договорі визнавався територіальний суверенітет за державними утвореннями. Суверенітет не повний: правитель і раніше вважався васалом імператора, не міг укладати договори з іноземними державами, спрямовані проти імператора. Правитель був зобов'язаний брати участь в органах управління імперії (рейхстаг, окружні збори), брати участь у витратах на утримання імперської армії і імперських установ, забезпечувати виконання на території свого князівства рішень імперського рейхстагу, суду та інших імперських органів. Незалежність надавалася в галузі внутрішніх справ, митного та податкового законодавства, в організації збройних сил.

У сучасному міжнародному праві, крім державного суверенітету, сформулювали поняття *національного суверенітету*, що розуміється як право кожної нації на самовизначення. Змістом національного суверенітету є повновладдя нації та її політична свобода вибирати свою державно-правову організацію і форму взаємин з іншими націями. *Забезпечується суверенітет нації соціально-економічним і політичним устроєм суспільства, тобто він не є властивим із самого початку будь-якій нації. За своєю суттю національний суверенітет є демократичним принципом, реалізація якого залежить від усвідомлення нацією своїх життєвих інтересів, що об'єктивно впливають з умов її існування і розвитку.*

Однак принцип національного суверенітету не абсолютизує націю, а лише надає державному суверенітету нової якості. Право на державний суверенітет на певному історичному етапі стає правом нації, яке може реалізовуватись нацією як у формі створення власної держави, так і шляхом входження до складу більш великого державного утворення.

Держави одночасно є головними творцями і гарантами дотримання норм міжнародного права. У той же час держави юридично не підпорядковані одна одній. У цьому виражається суверенітет держав.

Державний суверенітет визначався до цих пір у нашій літературі як верховенство в межах своєї території і незалежність у міжнародних відносинах. Це, по суті, боденівське визначення суверенітету до початку ХХІ ст. потребує уточнення з урахуванням того, що властиві державі верховенство на своїй території і незалежність у міжнародних відносинах все більше обмежуються міжнародним правом.

Суверенітет — невід'ємна якість держави як суб'єкта міжнародного права. Він виник разом з державою. Його символи герб, прапор і гімн, що відображають історичні, географічні та національні особливості.

Завдяки суверенітету держави рівні між собою в правовому відношенні, тобто рівноправні незалежно від розміру їх території, населення, економічного та культурного розвитку, військової могутності і та ін. Це — суверенна рівність. *Принцип суверенної рівності всіх держав* належить до числа основних принципів міжнародного права.

Суверенітет — політико-юридична категорія. У той же час він тісно пов'язаний з проблемою економічної самостійності держав, хоча не може бути зведений до неї. Спрощене уявлення про співвідношення суверенітету та економічної самостійності спростовані всім ходом світового розвитку протягом ХХ ст. Його підсумком є виникнення багатьох десятків незалежних держав, набуття колоніальними народами державного суверенітету. Спираючись на свою політичну суверенну владу, ці народи провели у своїх країнах широкі економічні перетворення, встали на шлях самостійного економічного розвитку. Це, у свою чергу, призвело до зміцнення їх державного суверенітету.

Як видно з поданого вище визначення державного суверенітету, він має дві сторони: внутрішню і зовнішню.

Права держави, притаманні *внутрішній стороні її суверенітету*, включають в себе законодавчу, виконавчу і судову владу над населенням. При цьому влада й юрисдикція держави поширюється не тільки на його громадян, а й на іноземців, включаючи право на націоналізацію іноземної власності й ліквідацію будь-якого привілейованого становища іноземців. До прав, що розглядаються, належить також суверенітет держави над природними ресурсами країни.

Права держави, властиві *зовнішній стороні її суверенітету*, включають: право на мир, право на міжнародне спілкування та співпрацю з іншими державами в політичній, соціальній і культурній галузях, право обмінюватися з ними дипломатичними, консульськими та іншими представниками, право брати участь у міжнародних конференціях універсального характеру і в регіональних конференціях, у яких безпосередньо зачіпаються її інтереси, право на участь в універсальних міжнародних договорах без будь-якої дискримінації, на повноправне членство в міжнародних організаціях, право на нейтралітет.

Усі ці права належать до основних, або суверенних, прав держави. Вони складають юридичну сутність державного суверенітету.

Суверенним правам кожної держави відповідають обов'язки поважати їх усіма іншими державами.

Державний суверенітет передбачає наявність у держави своєї внутрішньої компетенції, втручання в яку з боку інших держав або міжнародних організацій неприпустимо.

Суверенітет є головною передумовою міжнародної правосуб'єктності держав. Остання *не залежить від волі окремих держав, у тому числі від визнання її іншими державами як суб'єкта міжнародного права*. Держава стає такою в силу факту свого виникнення як суверенної держави. При цьому, однак, недостатньо одного декларування свого суверенітету, необхідно, щоб претендент на міжнародну правосуб'єктність дійсно набув державного суверенітету у повному обсязі зазначених вище елементів.

Міжнародна правосуб'єктність націй і народів, що борються за незалежність. Крах колоніальної системи призвів до виникнення нових незалежних держав у результаті самовизначення націй. Коло

суб'єктів міжнародного права безперервно розширюється, і цей процес ще не завершений. Наприклад, у 1990 р. державну незалежність отримав народ Намібії на півдні Африки.

Особливістю сучасного міжнародного права, з точки зору його суб'єктів, є те, що учасниками міжнародно-правових відносин і створення норм міжнародного права визнаються нації і народи, які ведуть боротьбу за свою державну незалежність.

Боротьба націй і народів за утворення власної незалежної держави є законною відповідно до міжнародних прав та Статуту ООН. Це впливає з *права нації на самовизначення* — одного з найважливіших міжнародно-правових принципів.

У Статуті ООН та інших міжнародно-правових документах у відповідних розділах вживається термін «народ» як суб'єкт самовизначення, що не впливає на суть проблеми. У вітчизняній науці терміни «народ» і «нація» вважаються рівнозначними і часто використовуються обидва разом.

Боротьба народів (націй) за утворення власних незалежних держав законна в будь-якій формі — мирній і немирній, у тому числі і у формі національно-визвольної війни. Більше того, насильницьке перешкодження здійсненню права на самовизначення, збереження колоніального володіння, окупації, протекторатів і та ін.) і нових (у формі *неоколоніалізму* — нерівноправних договорів, кабальних позик і кредитів, іншого іноземного контролю) — несумісні з міжнародним правом.

У ході національно-визвольної боротьби народи можуть створювати свої керівні органи, що здійснюють законодавчі та виконавчі додаткові функції і виражають суверенну волю націй. У таких випадках нації, що борються, стають учасниками міжнародно-правових відносин, суб'єктами міжнародного права, які здійснюють свої міжнародні права та обов'язки через зазначені органи.

Як і суверенні держави, нації, що борються за свою державну незалежність, мають повну міжнародну правосуб'єктність, вони можуть вступати у відносини з іншими державами і міжнародними організаціями, направляти своїх офіційних представників для ведення переговорів, брати участь у роботі міжнародних конференцій та

міжнародних організацій, укладати міжнародні договори. У ході збройної національно-визвольної боротьби народи, як і держави, користуються захистом норм міжнародного права, розрахованих на випадок війни (про режим поранених, військовополонених та ін.), хоча ці норми нерідко порушуються. У всіх таких випадках йдеться, по суті, про нові незалежні держави, які народжуються в ході національно-визвольної боротьби, і тому вони вважаються повноправними суб'єктами міжнародного права.

Принцип суверенної рівності держав включає повагу суверенітету всіх держав та їх рівноправність у міжнародних відносинах. Ці дві складові частини даного принципу можуть розглядатися і як самостійні принципи міжнародного права.

Принцип суверенної рівності держав закріплений у Статуті ООН, п. 1 ст. 2 якого говорить: «Організація заснована на принципі суверенної рівності всіх її членів».

Тлумачення цього принципу дається в багатьох міжнародних документах, насамперед у Декларації про принципи міжнародного права 1970 р. і в Заключному акті загальноєвропейської ради 1975 р., де він стоїть на першому місці.

Принцип суверенної рівності держав сформувався в період переходу від феодалізму до капіталізму і став одним з основних принципів міжнародного права. Однак у старому міжнародному праві поряд з принципами поваги держави іншого суверенітету були принципи, які санкціонували його порушення, перш за все право держави на війну. Крім того, принцип суверенної рівності, як і інші принципи міжнародного права, поширювався тільки на «цивілізовані» держави. Він не застосовувався, у всякому разі, в повному обсязі, до держав Сходу, де «цивілізовані» держави не рахувалися із суверенітетом цих держав (протекторати, втручання у внутрішні справи, іноземні селтьменти, консульська юрисдикція, нерівноправні договори і та ін.).

У сучасному міжнародному праві зміст принципу суверенної рівності держав розширився. Він включає такі положення:

- 1) кожна держава зобов'язана поважати суверенітет інших держав;
- 2) кожна держава зобов'язана поважати територіальну цілісність і політичну незалежність інших держав;

3) кожна держава має право вільно вибирати і розвивати свої політичні, соціальні, економічні та культурні системи;

4) всі держави юридично рівні. Вони мають однакові права і обов'язки як члени міжнародного співтовариства незалежно від відмінностей їх економічних, соціальних, політичних систем;

5) кожна держава є суб'єктом міжнародного права з моменту виникнення;

6) кожна держава має право брати участь у вирішенні міжнародних питань, що так чи інакше стосуються її інтересів;

7) кожна держава має на міжнародних конференціях і в міжнародних організаціях один голос;

8) держави створюють норми міжнародного права шляхом угод на рівноправній основі. Ніяка група держав не може нав'язувати іншим державам створені нею міжнародно-правові норми.

Природно, що юридична рівність суб'єктів міжнародного права не означає їх фактичної рівності. Між принципом суверенної рівності держав і їх фактичною нерівністю є певна суперечність. Ця суперечність з точки зору принципів демократизму особливо різко проявляється на міжнародних конференціях і в міжнародних організаціях, де держави з невеликим населенням і держави, населення яких у тисячу разів більше, мають кожна один голос. Проте принцип суверенної рівності держав являє собою один із наріжних каменів всієї міжнародної системи і стоїть на першому місці серед принципів Статуту ООН.

Оскільки існування самостійних держав продовжує залишатися закономірністю суспільного розвитку, принцип їх суверенної рівності виступає як один із проявів цієї закономірності. Він спрямований на забезпечення вільного розвитку кожної держави проти політики диктату і підпорядкування і служить щитом для малих держав. Розглянутий принцип забезпечує рівну участь кожної держави у вирішенні міжнародних справ.

Одночасно принцип суверенної рівності є гарантією для великих держав, захищаючи від нав'язування їм волі малих держав, що мають чисельну перевагу в сучасних загальних міжнародних організаціях.

Принцип рівноправності й самовизначення народів. Зародження принципу самовизначення народів (націй) належало ще до періоду буржуазних резолюцій. Однак цей принцип не став загальноновизнаним

навіть у рамках європейського міжнародного права. Існування колоніальної системи, а також деяких європейських багатонаціональних імперій знаходилося в різкій суперечності з принципом самовизначення націй.

Широкий демократичний і національно-визвольний рух, викликаний боротьбою проти фашизму у Другій світовій війні, забезпечив включення принципу самовизначення народів до Статуту ООН. Хоча й у вельми загальних формулюваннях; цей принцип знайшов відображення в низці постанов Статуту і, таким чином, був закріплений як один з основних принципів сучасного міжнародного права.

У післявоєнний період велася запекла боротьба за реалізацію цього принципу, за його конкретизацію і розвиток. Боротьба йшла широким фронтом, насамперед на великих територіях Африки та Азії, де колоніальні народи один за одним повставали проти іноземного панування, в Організації Об'єднаних Націй, у політичній та правовій доктринах.

При розробці Пактів про права людини в ООН колоніальні держави рішуче опиралися включенню до них принципу самовизначення націй і народів у більш розгорнутому формулюванні, ніж це записано у Статуті ООН. Деякі представники західної доктрини міжнародного права намагалися довести, що цей принцип взагалі не є принципом міжнародного права.

Проте в результаті зміни ситуації, що тривала у світі, принцип самовизначення народів отримав подальший розвиток. Це відбилося в ряді міжнародних документів, з яких найбільш важливі Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960 р., ст. 1 Пакту права людини і Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., у яких дається розгорнуте визначення змісту принципу рівноправності і самовизначення народів.

Зміст аналізованого принципу в сучасному міжнародному праві включає в основному таке:

1) усі народи мають право вільно визначати без втручання ззовні свій політичний статус і здійснювати свій економічний, соціальний і культурний розвиток;

2) усі держави зобов'язані поважати це право;

3) усі держави зобов'язані сприяти шляхом спільних і самостійних дій здійсненню народами права на самовизначення;

4) усі держави зобов'язані утримуватися від будь-яких насильницьких дій, що позбавляють народи їх права на самовизначення, свободу і незалежність;

5) у своїй боротьбі за незалежність колоніальні народи можуть використовувати всі необхідні засоби;

6) забороняється підпорядкування народу іноземному пануванню. Принцип самовизначення націй і народів не означає, що нація (народ) зобов'язана прагнути до створення самостійної держави, що об'єднує всю націю. Право нації на самовизначення — це її право, а не обов'язок.

Звідси випливає також, що розглянутий принцип не визначає міжнародно-правового статусу тієї чи іншої нації (народу). Нація (народ) має право вільно об'єднуватися з іншою або з іншими націями (народами), і в цьому випадку залежно від характеру об'єднання відповідне національне утворення буде чи не буде виступати в міжнародних відносинах як суб'єкт міжнародного права.

Таким чином, від вільного рішення самої нації, самого народу повинно залежати створення державного утворення — суб'єкта міжнародного права. Як вказується у Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., «створення суверенної і незалежної держави, вільне приєднання до незалежної держави або об'єднання з нею, або встановлення будь-якого політичного статусу, вільно визначеного народом, є способами здійснення народом права на самовизначення».

У даний час, особливо у зв'язку з розпадом Радянського Союзу і Югославії, гостро постало питання про співвідношення права народів на самовизначення та *принципу територіальної цілісності держав*.

У Декларації про принципи міжнародного права 1970 р. говориться: «Ніщо ... не повинно тлумачитися як таке, що санкціонує або заохочує будь-які дії, які призвели б до розчленування або до часткового або повного порушення територіальної цілісності або політичної єдності суверенних і незалежних держав».

Безсумнівно, що кожен народ має право на вільне вирішення своєї долі. Але в ряді випадків цей принцип використовується екстремістами, націоналістами, що рвуться до влади і намагаються для цього роздроз-

бити існуючу державу. Виступаючи від імені народу, але зовсім не репрезентуючи його, розпалюючи оскаженілий націоналізм і ворожнечу між народами вони розвалюють багатонаціональні держави. Це в більшості випадків суперечить істинним інтересам народів даної держави, оскільки веде до розриву сформованих століттями економічних, сімейних, культурних, науково-технічних та інших зв'язків і *суперечить загальній інтеграційній тенденції світового розвитку.*

Суверенітет у сучасному світі. Наприкінці ХХ і початку ХХІ ст. у сфері суверенітету з'явилися нові аспекти, особливо в контексті обговорення проблем глобалізації та нового світового порядку. Все активніше стала обговорюватися тема зміни, «розмивання», «знищення» суверенітету. Останнім часом все голосніше говориться про посилення взаємних зв'язків і взаємозалежності між державами, що веде, з одного боку, до посилення ролі наднаціональних органів, яким держави частково делегують свої суверенні права (Європейський союз), з іншого — до визнання ряду проблем (права людини) такими, що виходять за рамки виняткової компетенції окремих держав і підлягають міжнародному регулюванню (принцип «порушення прав людини не є внутрішньою справою»). У політичній науці певною мірою усвідомлюється, що необхідні «комплексне переосмислення і переоцінка поняття «суверенітет» як у зв'язку з виникненням світового політичного співтовариства, так і у зв'язку з уточненням меж приватних суверенітетів, принципів їх поєднання один з одним і побудови їх ієрархії». Глобалізація в цілому сприяє зміні та скороченню суверенних повноважень держав, і при цьому процес стає двостороннім: з одного боку, посилюються чинники, що об'єктивно зменшують суверенітет країн, а з другого — більшість держав добровільно і свідомо йде на його обмеження.

2. Чинники становлення національних держав

Становлення перших національних держав (Велика Британія, Франція, Іспанія, Португалія, Нідерланди, Швеція, Німеччина, Італія та ін. — в Європі; Туреччина, Іран, Китай, Японія — в Азії) і виникнення десятків нових держав у процесі розвалу колоніальної системи

й на руїнах колишніх імперій стало можливим завдяки реалізації ідей націоналізму як ідеологічних рухів за досягнення й утворення незалежності, єдності та ідентичності від імені народів, що формувалися в нації [236, с. 104].

Існує три підходи до питання про формування націй:

- 1) нації — підсумок дії процесів культурно-історичної та етнотериторіальної інтеграції;
- 2) нації — результат дії процесів політичної інтеграції, що склалися в Європі після Вестфальського мирного договору;
- 3) нації — наслідок дії механізмів економічної інтеграції «акцентують увагу на різних етапах формування національної єдності. Економічна інтеграція — завершальний етап будівництва буржуазних держав. Захід у ХІХ ст. постав новою історичною єдністю, об'єднаною першою глобалізацією в першій єдиній глобальній ринку. У підсумку відмінності шляхів до капіталізму західних країн виявилися менш значущими, ніж відмінність Заходу від усіх незахідних країн.

У літературі з проблем націй існують давні суперечки, коли і в якій формі виникли нації. Серед різних точок зору з цього питання виділимо три.

Згідно з першою, нації існували вічно, вони визначаються історичною свідомістю і культурно-територіальною єдністю. Така точка зору в розгорнутому вигляді представлена, наприклад, у роботі «Нація» Курта Хюбнера.

На думку К. Хюбнера, «... не було усвідомлено, що феномен нації жодним чином не є відкриттям ХІХ ст., але здавна складаючи субстанціональну основу держави, її виключаючи, всупереч розхожій і помилковій думці, Античності і Середньовіччя» К. Хюбнер вважає, що нації не беруть своє начало від деякої протоетнічної субстанції. У якомусь сенсі його розуміння нації близько до знаменитого визначення Е. Ренана: «Існування нації — це постійний плебісцит. К. Хюбнер уточнює ренанівське визначення таким чином: «нація як спільна доля визначається своєю історією». Долю ж неможливо передбачати, нею можна розпоряджатися, але прагнення відповідати їй вимагає, згідно не тільки з Ренаном, а й Хюбнером, постійного плебісциту [221, с. 9].

Але для багатьох (і це друга точка зору) поява Вестфальської системи національних держав, що завершила процес Тридцятилітньої війни Вестфальським миром 1648 р., і була моментом формування нового історичного суб'єкта — націй. Вестфальська система здійснює формування націй як спільнот нового типу, що виникають з локальних структур традиційного типу, і об'єднаних адміністративно-територіально і політично в державу.

Вестфальська система поклала початок формуванню політичного порядку в Європі — порядку, заснованого на суверенітеті держав, верховенстві закону і спільно прийнятих угод, на міжнародному праві. Цілий ряд міжнародних заходів законодавчо закріпив знайдену під час Вестфальських переговорів формулу: «Хто править, того й релігія ...». Однак новий суб'єкт на історичній сцені — суверенна національна держава, виявився у вищій мірі придатною формою для розвитку економіки нового типу — капіталістичної економіки на рівні вже не локальних, а національних ринків. Адже перша хвиля капіталізму, що піднялася на півночі Європи та Італії, зійшла нанівець через неадекватність локальних структур економічному пориву. Локальність і обмежений простір ринкових відносин, що існували раніше, стримували розвиток капіталізму. Проте новий тип соціальної організації суспільства — просторово-територіальна національна держава, у якій об'єднані численні локальні структури, створював достатні умови для прогресивного розвитку капіталізму, для розвитку національних економік.

Третя точка зору, згідно з якою європейські нації остаточно сформувалися під впливом економічної інтеграції, обґрунтована відомим англійським ученим, фахівцем з проблем націй і національного розвитку Е. Геллнером. Згідно з його поглядами, держава і націоналізм як його політика багато в чому сприяли формуванню націй в індустріальних державах ХХ ст. [45]. Визначення нації через спільність культури, долі, мови або через етнічну приналежність не відображає єдності економічного життя, процесу формування буржуазних громадянських націй. Роботи Е. Дюркгейма, К. Поланьї, М. Вебера, Е. Геллнера підводять до думки, що тільки при класичному капіталізмі відбувається трансформація етнічно і культурно

різноманітних груп суспільства, територіально об'єднаних в єдину державу, в якусь цілісність нового типу, яка термінологічно отримує нову назву — «суспільство органічної солідарності», або «нація», або «капіталістичне суспільство». Е. Геллнер називає нацією той етап розвитку етносів, при якому їх соціальна, культурна і політична організація зростається з економічною організацією їх життя. Нація стає соціальних тілом для економіки нового типу, яка в подальшому забезпечує енергію її перетворень. Ринкова капіталістична економіка сплавляє етноси в націю, а нація буржуазних країн забезпечує ефективність функціонування ринкової економіки.

Вирішальним моментом, на думку Е. Геллнера, у формуванні націй був перехід від аграрного суспільства до індустріального. Для цього суспільства важливим стає ідея прогресу і безперервного вдосконалення всіх сторін життя. Причому прогрес виявляється залежним від зростання і поширення знань і від економічного зростання, які виявляються безпосередньо пов'язаними між собою. Однією з важливих відмінностей капіталістичного суспільства від аграрного та будь-яких традиційних є організація поширення знань і професійних навичок [113].

3. Національні інтереси держави

Одна з основних категорій міжнародних відносин — інтереси: національні, державні, коаліційні (міждержавні). Основу державних інтересів традиційно складають фізичне виживання і політична незалежність країни, збереження державної території і кордонів у військово-політичній недоторканності, забезпечення безпеки і добробуту громадян. Результативність всієї сукупності державних інтересів полягає в цілеспрямованому зміцненні геополітичної та гео економічної потужності країни. Поняття державних інтересів практично збігається з формулюванням національних інтересів і поняттям національної безпеки. Проте ця рівність можлива тільки в громадянському суспільстві, в якому дотримуються права людини. Відомі слова прем'єр-міністра Великобританії Генрі Пальмерстона (1784–1865),

що держава не може мати ні постійних друзів, ні постійних ворогів, але лише одні постійні інтереси. Об'єктивність цього положення може підтвердити такий приклад. Після сталінських репресій 1930-х рр. пакту Молотова — Ріббентропа 1939 р., цілком реальних секретних переговорів між Гітлером і Сталіним в 1940 р. про видалення США з Євразії, для Заходу союз зі Сталіним проти Гітлера здавався неможливим, однак баланс геополітичних інтересів привів до неминучого союзу, який виявився, правда, недовговічним.

Цікаво навести слова американського сенатора У. Дж. Фулбрайта: «У недавньому американському лексиконі існувало принаймні три концепції національних інтересів: ідеологічна — з антикомуністичним підходом «холодної війни»; геополітична, яка розглядає міжнародні відносини як нескінченну боротьбу за владу, як її останню мету, та інституційно-правова — підхід, відповідно до якого міжнародні справи, так само як і внутрішні, повинні відбуватися на основі законів. Залежно від того, який підхід ви визнаєте або не визнаєте, ваша концепція національних інтересів буде відрізнятися або конфліктувати з іншими» [101].

Необхідно підкреслити наступний аспект, пов'язаний із поняттям «національні інтереси». У сучасному світі з його інтеграційними тенденціями люди та інститути втрачають самостійність, вони все більше і більше прагнуть захистити свої інтереси, домогтися психологічного комфорту, тяжіючи до спільнот, до яких вони належать (етнічних, релігійних, класових). Процес глобалізації генерує консолідацію етнічних меншин, збільшує хвилю релігійного фундаменталізму.

Глобалізація розшаровує навіть давно сформовані нації, пробуджує і посилює у них прагнення до більшої політичної автономії (наприклад — Каталонія в Іспанії).

На земній кулі лише близько 20% держав етнічно гомогенні (однорідні). Але навіть і в таких державах інтереси «верхів» і «низів», тобто класів, не збігаються, як не збігаються й інтереси мешканців різних регіонів. Не можуть збігатися інтереси націй, що проживають у двох різних державах (колишні НДР і ФРН, нинішні Північна і Південна Корея і та ін.). Тим більше не збігаються національні інтереси

націй держав, які проповідують відвертий націоналізм: «великий Китай», у минулому — «велика Японія», «велика Німеччина».

Головні державні інтереси сформульовані в міжнародних документах: Статуті ООН, Заключному акті Наради в Гельсінкі, Основному акті взаємовідносин Росії і НАТО і т. д. У подібних джерелах міжнародного права фіксується політична незалежність країни, групи країн, умови їх фізичного виживання, неприпустимості будь-якого втручання ззовні в життя держави, недоторканність її кордонів.

Як державні інтереси може виступати нарощування ресурсної бази, а на її основі — нарощування економічної, військової, фінансової, науково-технічної та іншої потужності країни, посилення її геополітичного впливу, зростання добробуту населення, культурний, моральний, інтелектуальний прогрес суспільства. Специфіка географічного положення, внутрішньополітична, соціально-економічна ситуація, національно-культурні та цивілізаційні особливості, рівень авторитету у світовому співтоваристві — все це формує зміст державних інтересів. При цьому географічні, природно-ресурсні, економічні фактори відіграють особливу роль.

Безумовно, весь комплекс державних інтересів треба розглядати в динаміці. Найбільшу питому вагу мають ті з них, які підтверджуються нормами міжнародного права. Справедливими будуть і ті інтереси країни, що не порушують інтересів інших держав.

Зміст «державних інтересів» об'єктивний. Однак трактують його суб'єкти — лідери країн. Вони ж беруть на себе роль виразників державних інтересів, обґрунтовують пріоритетність цілей, а також першочерговість вирішення внутрішніх і зовнішніх завдань. У авторитарних і демократичних державах механізми досягнення цілей і завдань різні. В абсолютній більшості країн вирішальну роль відігравали і відіграють потужні *промислово-фінансові групи*. Головні об'єкти їхніх інтересів на початку ХХІ ст. — природні ресурси і ринки збуту готової продукції.

З розглянутою категорією тісно пов'язане й інше базове поняття — «механізм реалізації державних інтересів».

Практика показує, що на перший план виступають прагматичні інтереси. Геополітично сильні держави або їх група — хочуть відразу і все, інші — по частинах і поступово. Одні намагаються реалі-

зувати свої державні інтереси шляхом активної експансії, а інші — «повзучою». Ці методи (умовно — Заходу і Сходу) напрацьовувалися століттями, вони мають свою історію та методологію. Одні йдуть шляхом зміцнення національної геополітичної сили (Китай, Японія), інші — шляхом створення нових коаліцій.

Усередині цих коаліцій йде постійна прихована чи явна боротьба за лідерство як всередині коаліцій, так і в ключових районах світу.

Міць (могутність) держави історично проявлялася в першу чергу як міць військова. Перемагав той, хто був краще озброєний, чий війська були краще організовані, вивчені, більш мобільні, дисципліновані та ін. Військова міць зростала в міру розвитку науково-технічного прогресу, напрацювань військової думки. Все це вкупі з географічними факторами працювало на становлення чи занепад могутності держави.

Геополітичні конфлікти виникали найчастіше з приводу розділу і перерозподілу світу, за спірні території, за розширення сфер впливу. У міру накопичення економічного, фінансового, інтелектуального потенціалу державна міць стала проростати цими елементами.

Друга половина ХХ ст. показала, що боротьба за перерозподіл світу може вестися не тільки із застосуванням військової сили, а й шляхом економічної, фінансової, культурно-ідеологічної експансії. Більшість сучасних геополітиків вважають, що міць країни — це комплексний показник взаємодіючих факторів, величина не абсолютна, що вимірюється якимись одиницями, а відносна, тобто виявляється в процесі *інтерацій* держав у міжнародних відносинах і оцінюється за їх результатами. Певною мірою елементи могутності держави взаємозамінні.

Державні інтереси породжують ті чи інші дії країн і народів. Ці дії можуть носити оборонний або наступальний, загарбницький або визвольний характер. У теорії міжнародних відносин найчастіше застосовується категорія «*експансія*», під якою зазвичай розуміються будь-які територіальні придбання або встановлення військово-політичних сфер впливу.

Практика показала, що експансія може бути не тільки військовою, але й економічною (торговою, фінансовою), а також культурно-ідеологічною, інформаційною і т. д. Наприкінці ХХ — початку ХХІ ст.

головним видом експансії залишається територіальна — боротьба за сировинні ресурси суші і моря, біоресурси — іншими словами, за виживання. Територіальні придбання — це найчастіше довгострокові придбання, «життєвий простір». У силу низки причин експансія в сучасному світі має в основному «м'який характер».

Складові національних інтересів. Економічна безпека — стан, у якому народ (пануючий клас за сприяння держави) може суверенно, без втручання і тиску ззовні визначати шляхи і форми свого економічного розвитку. Національна економічна безпека має внутрішню матеріально-речову основу — високий розвиток продуктивних сил. Національна економічна безпека все тісніше пов'язується з міжнародною економічною безпекою у зв'язку з інтернаціоналізацією виробництва. Міжнародна економічна безпека — комплекс міжнародних умов, договорів і інституційних структур, що забезпечують кожній країні — члену світового співтовариства — можливість вільно вибирати і здійснювати свою стратегію соціального й економічного розвитку, без зовнішнього економічного і політичного тиску, при взаємовигідному співробітництві з іншими країнами. *Безпека національна* — безпека нації з усіма її етнічними групами, системою суспільних відносин, зв'язків, установ.

4. Недержавні утворення та їх роль у сучасному світі

Крім суверенних держав до складу світосистеми необхідно включати ряд акторів, у системі яких одне з провідних місць займають міжнародні організації. У сучасному світі міжнародні організації відіграють значну роль. У світі понад 4 тис. міжнародних організацій, близько 300 з них — міжурядові. Найвпливовіша й авторитетна — Організація Об'єднаних Націй.

Міжнародна міжурядова організація — це об'єднання будь-якої кількості держав, створене на основі установчого договору для вирішення якого-небудь завдання або досягнення певної мети, має постійно функціонуючі органи і діє відповідно до загальних інтересів держав, що входять до неї, при повазі їх суверенітету.

Міжнародні організації залежно від характеру членства поділяються на міждержавні і неурядові. Неурядові створюються не на основі міждержавного договору: наприклад, Асоціація міжнародного права, Ліга товариств Червоного Хреста і т. д.

Міжнародні організації залежно від кола своїх завдань поділяються на універсальні (наприклад, ООН) і регіональні. Також існують і інші класифікації.

Створення міжнародної організації проводиться в три етапи: 1) розробка та прийняття установчого документа; 2) забезпечення матеріальної структури організації; 3) створення та забезпечення функціонування головних органів.

При ліквідації, як правило, країни-члени організації підписують протокол про її розпуск. Усі рішення міжнародних організацій приймаються її органами.

Рішення може прийматися одноголосно, простою більшістю або кваліфікованою більшістю, а також без голосування. У міжнародній практиці більш поширено прийняття рішення на основі консенсусу.

Організація Об'єднаних Націй. З розвитком міжнародних економічних відносин, поглибленням спеціалізації та міжнародного поділу праці все більше виникає необхідність швидкого та ефективного прийняття рішень, що стосуються міжнародних проблем та господарської діяльності країн. Але все ж Організація Об'єднаних Націй має насамперед політичний характер. Це видно виходячи з принципів, закріплених у Статуті. Економічна ж діяльність ООН проводиться в чотирьох основних напрямках: 1) подолання загальносвітових економічних проблем; 2) допомога у співпраці країнам з різними рівнями економічного розвитку; 3) сприяння економічному зростанню країн, що розвиваються; 4) пошук рішень проблем, що стосуються регіонального розвитку.

Для вирішення цих завдань використовуються такі форми діяльності: 1) інформаційна діяльність; 2) техніко-консультативна діяльність; 3) валютно-фінансова діяльність.

Існує шість основних органів ООН, згаданих у Статуті. Але в рамках економічного співробітництва виділяють три з них: Генеральна Асамблея, Економічна і Соціальна рада і Секретаріат.

Генеральна Асамблея є по суті форумом для обговорення найважливіших проблем економічного характеру. Асамблея може на свій розсуд засновувати організації з міжнародного співробітництва держав у різних сферах, такі як Конференція ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД) та ін.

Економічна і Соціальна рада (ЕКОСОП) — наступний за важливістю після Генеральної Асамблеї. Вона координує діяльність ООН у соціально-економічній сфері. Її головні функції: кваліфіковане обговорення і розробка основної політичної лінії за найважливішими світовими питаннями, координація діяльності з соціально-економічних питань, дослідження в галузі міжнародного співробітництва та соціально-економічного розвитку.

Секретаріат ООН — адміністративно-виконавчий орган, покликаний забезпечувати нормальне функціонування інститутів і установ ООН, що виконують певні функції. Більшість працівників Секретаріату працюють на економічну службу. До складу економічної служби ООН включаються декілька підрозділів, найбільший з яких — Департамент з економічних і соціальних питань.

Ряд організацій ООН здійснюють свою діяльність у галузі міжнародних економічних відносин. У конференції з торгівлі та розвитку, хоча вона і не є торговою організацією, беруть участь практично всі країни — члени ООН. Вона сприяє розвитку світової торгівлі, забезпечує дотримання прав країн при співпраці, розробляє принципи та рекомендації, а також механізми функціонування відносин між країнами, бере участь у діяльності інших економічних установ ООН.

Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку сприяє індустріалізації країн, що розвиваються. Ця організація надає як матеріальну допомогу, так і розробляє рекомендації з використання ресурсів, налагодження виробництва, проведення науково-дослідних робіт і створення спеціальних органів з управління виробництвом.

Програма розвитку ООН — програма з надання допомоги країнам, що розвиваються, у найважливіших секторах економіки. Вона включає технічну, передінвестиційну та інвестиційну допомогу.

Продовольча і сільськогосподарська організація ООН займається питаннями координації діяльності інших організацій з надання допомоги матеріального і нематеріального характеру.

Європейська економічна комісія ООН вирішує проблеми екологічного характеру в галузі ефективного використання енергії і в транспортній і лісовій сфері (з позицій екології).

Економічна комісія для Африки надає консультації з економічного розвитку Африканського континенту. Економічна комісія для Латинської Америки і Карибського басейну виконує ті ж функції тільки для цього регіону.

Економічна і соціальна комісія для Азії і Тихого океану сприяє регіональному економічному співробітництву, передачі технологій, вкладень інвестицій та розвитку інфраструктури цього регіону.

Економічна і соціальна комісія для Західної Азії створює сприятливі умови для розвитку співробітництва в різних сферах і зміцнює економічні відносини.

Таким чином, ООН відіграє значну роль у регулюванні міжнародних економічних відносин. І незважаючи на те, що існують певні складнощі функціонування, вже більше п'ятдесяти років найважливіші економічні та політичні питання вирішуються за її допомогою.

COT (WTO) та інші організації й угоди. Зараз велику роль у світових відносинах відіграє Світова організація торгівлі (СОТ). Вона є наступницею Генеральної угоди про тарифи і торгівлю (ГАТТ).

Світова організація торгівлі (СОТ) була створена у квітні 1994 р. Вона зберегла за собою загальні положення ГАТТ і ставила своєю метою забезпечення свободи торгівлі.

Зараз СОТ включає близько 150 країн світу. На її частку в міжнародній торгівлі припадає майже 97%. Принципи поведінки країн, що є членами Світової організації торгівлі, були вироблені протягом десятиліть, і тому ця організація забезпечує в міру своїх можливостей рівноправність при здійсненні зовнішньоторговельного обміну.

Лібералізація міжнародної торгівлі в рамках СОТ вигідна країнам з двох причин: 1) при зниженні тарифів на імпорту змінюється відносний рівень цін, відповідно, ресурси перерозподіляються в напрямі виробництва, що веде за собою збільшення ВВП і національного доходу держави; 2) у довгостроковій перспективі економіка країни, що вступила до СОТ, отримує вигоду від адаптації до нових умов конкуренції, використання нових технологій у сфері виробництва.

Усе це призводить до того, що на ринку з'являються якісні і менш дорогі товари, доступні споживачеві. СОТ передбачає проведення власної, ні від кого незалежної політики. Ця організація самостійно здійснює контроль за виконанням прийнятих у її рамках рішень і угод. У ній існують органи, що займаються керівництвом і контролем за діяльністю СОТ у цілому.

Міжнародний валютний фонд був заснований для регулювання фінансових відносин, що виникають між країнами, і для надання допомоги при валютних труднощах за рахунок надання кредитів в іноземній валюті.

МВФ був створений у 1944 р. на конференції в Бреттон-Вудс. Його цілями є сприйняття в розвитку валютно-фінансової сфери, розширення світової торгівлі, забезпечення стабільності валютних курсів і т. д. Головним керівним органом є рада керуючих. У ньому кожна країна — учасниця цього фонду представлена керівником і його заступником. Міжнародний валютний фонд влаштований як акціонерне підприємство: його капітал формується із внесків країн, що входять до нього. Кожна країна має певну квоту.

Окрім універсальних важливе значення мають регіональні організації, яких сьогодні налічується близько 60. Серед них особливо вирізняються регіональні інтеграційні системи (ЄС, НАФТА, АСЕАН тощо).

Крім того, простежується зростання ролі й інших утворень. Це насамперед:

- а) *неурядові організації*, які об'єднують індивідів різних держав;
- б) *інституційні інвестори* (інвестиційні фонди, страхові компанії тощо);
- в) *світові міста*, насамперед Нью-Йорк, Токіо, Лондон, Париж та десятки інших.

ТНК, роль та сфери діяльності ТНК у сучасній світовій економіці. Міжнародні корпорації — це великі об'єднання компаній і фірм, які ведуть свою діяльність не тільки всередині країни, а й за її межами. Перші з них з'явилися ще в другій половині XIX ст. і були пов'язані з діяльністю у сфері видобутку та збуту мінеральної сировини. У другій половині XX ст. сфера їх діяльності розширюється, до того ж вони функціонують вже у світових масштабах. Їх виникнення

пов'язане з розвитком поділу праці і кооперацією. Спеціалізація підприємства сприяє збільшенню масштабів виробництва, і це характерно для будь-якого господарюючого суб'єкта.

Міжнародні корпорації, як правило, ділять на три групи: транснаціональні корпорації (ТНК), багатонаціональні корпорації (БНК) та міжнародні корпоративні союзи.

Багатонаціональні корпорації — це виробничі об'єднання міжнародних фірм, причому ці фірми належать власникам з різних країн. Національні компанії об'єднуються на основі технологій, наукових розробок.

Міжнародні корпоративні союзи найчастіше є консорціумами за організаційною формою. Це об'єднання концернів для вирішення певних економічних завдань.

Транснаціональні корпорації — це компанії, контроль над якими здійснюється, як правило, акціонерами однієї країни. Але свою діяльність вони здійснюють і в інших країнах за допомогою створення філій та своїх дочірніх компаній, які мають свої служби збуту, виробництва продукції і та ін.

ТНК функціонують не в усіх галузях. Більшість транснаціональних корпорацій припадає на нафтову, хімічну промисловість, автомобілебудування та електроніку. Це пояснюється тим, що в цих напрямках простіше, вигідніше створювати міжнародні виробничі об'єднання. У ТНК є ряд переваг порівняно з іншими учасниками міжнародних економічних відносин. Перш за все це велика територія, на якій вони здійснюють свою діяльність. Маючи свої філіали в зарубіжних країнах, вони ведуть торгівлю своїми товарами, не сплачуючи при цьому мита. Завдяки цьому вони використовують ресурси й інших країн. Це не тільки природні ресурси але й людський та науково-технічний потенціал. Таким чином, транснаціональні корпорації широко використовують переваги міжнародної кооперації та поділу праці. Вони діють далеко за межами своєї «рідної» країни і, формуючи міжнаціональні комплекси, роблять значний вплив не тільки на економіку окремих країн, але і на стан світової торгівлі в цілому.

За останнє десятиліття ХХ ст. кількість ТНК та їх філій збільшилася в кілька разів. Уже наприкінці 1980-х рр. вони стали основними

постачальниками товарів і послуг на світовий ринок. Розвитку світової торгівлі сприяє зростання світового виробництва товарів. Сфера послуг вимагає безпосередньої близькості продавця і покупця, тут виробництво замінює торгівлю.

ТНК є основним суб'єктом вивезення капіталу у формі прямих зарубіжних інвестицій (ПЗІ). По суті, фірма приймає статус транснаціональної завдяки вивезенню капіталу. ТНК — це головне джерело основи сучасних конкурентних переваг — технології. Близько 90% усіх витрат на НДДКР припадає на розвинені країни, з них 90% на 7 розвинених країн, причому тільки на США — 40%. Інноваційна активність ТНК проявляється і в переведенні платежів за патенти і ліцензії і роялті.

Зараз налічується більше 60 тис. ТНК. Сотня найбільших з них відіграє величезну роль у світовій економіці. Список найбільшої сотні ТНК за складом практично не змінюється. Майже 90% у ній складають країни ЄС, США, Японії. Дві третини цієї сотні припадає на харчову, автомобільну промисловість, електроніку та електронне обладнання, хімію, нафту, фармацевтику.

Поява та подальший розвиток транснаціональних корпорацій значно вплинула на світову економіку окремих держав. Все більше беручи участь у народному господарстві країн, що розвиваються, транснаціональні корпорації займають панівне положення в деяких дуже важливих галузях. ТНК сприяють розвитку тих галузей економіки, які пов'язані з їх діяльністю, можуть змінити структуру народного господарства і розширити участь цієї держави в міжнародних економічних відносинах.

Транснаціональні корпорації впливають на світову економіку в цілому. Вони займають панівне становище в ряді галузей як в окремих країнах, регіонах, так і у світовій економіці в цілому. І це не тільки у виробництві, але і в торгівлі. ТНК інвестує кошти в економіку різних країн: вони розвивають на їх території свої підприємства і сприяють розвитку інших галузей.

ТНК сприяють міжнародному поділу праці, виробництву та розвитку науки і техніки. Незважаючи на те, що заробітна плата у філіях компанії нижче, ніж у країні базування, вона все одно часто досить висока для країн, що розвиваються.

Діяльність транснаціональних корпорацій пов'язана з інтересами їхніх держав. Транснаціональні корпорації дозволяють своїй державі отримувати доступ до ресурсів інших країн. До того ж продукція, вироблена за кордоном, не буде обкладатися митами з боку держави, де ця продукція була виготовлена.

Економічне і політичне значення транснаціональних корпорацій дуже велике. Вони допомагають розвивати взаєморозуміння, довіри відносини з країнами-партнерами, посилювати економічний вплив на світосистему в цілому. Таким чином, держава повинна певною мірою допомагати розвитку своїх ТНК, якщо вона прагне посилити свій вплив у світовому масштабі.

До кінця 1990-х рр. ТНК зайняли місце одного з двох найважливіших суб'єктів міжнародних економічних відносин. Змінилися і взаємовідносини між ними. У минулому, на рубежі століть і в 1970-ті рр., спостерігалися навіть сплески протистояння між міжнародними монополіями й урядами, що приводили до таких крайніх заходів, як націоналізація або експропріація іноземних активів. Але здебільшого розбіжність інтересів виражалася в тому, які види економічної діяльності та якої поведінки держава очікує від ТНК (і їх філій) і як розподілятимуться доходи від цієї діяльності. Такі питання, як охорона технологічних секретів, забезпечення монопольної влади на ринку, вплив на навколишнє середовище, відхід від податків за рахунок трансфертних цін, були предметом бурхливих дебатів у 1970-ті рр., що знайшло відображення і в документах міжнародних економічних організацій, у тому числі в системі ООН. Однак політичні та економічні зміни у світовій економіці в поєднанні з інформаційною революцією створили нові умови відносин між державою і ТНК. Починаючи із середини 1980-х рр. загальний тон дискусій з цих питань змінився з конфронтаційного на партнерський.

Сфери конфліктів залишаються, але дебати з питань взаємозалежності тепер відбуваються в загальному контексті глобалізації економічної діяльності і менше зосереджені на стратегіях і поведінці ТНК як таких. Є ряд причин такої зміни, але головною є зміна пріоритетів національних урядів і усвідомлення ними в 1990-ті рр. того, що для досягнення своїх соціальних та економічних цілей вони повинні створювати для ТНК принаймні такі ж сприятливі умови для доступу до своїх ринків і виробництва, як і їх основні конкуренти.

До кінця 1990-х рр. стала все більш поширеною думка про те, що держава і ТНК повинні розглядатися в першу чергу як партнери у виконанні завдання економічного розвитку та підвищення національної конкурентоспроможності та що цілі обох сторін починають все більше збігатися. Держави повинні приділяти більше уваги реструктуризації діяльності ТНК щодо створення доданої вартості у своїй країні, а не тільки намагатися збільшити свою частку прибутку від цієї діяльності. Однією з ознак такої зміни відносин стала повсюдна лібералізація режимів стосовно прямих іноземних інвестицій.

Контрольні запитання та завдання

1. Розкрийте поняття «суверенна держава» у складі світосистеми.
2. Назвіть основні чинники становлення національних держав.
3. Що таке національні інтереси держави?
4. Які недержавні утворення існують у сучасному світі?

ТЕМА 6

Основи геополітики та політичної географії

1. Теоретичні основи геополітики і політичної географії

Об'єкт і предмет геополітики. Термін «геополітика» існує вже більше сотні років. Геополітика — це політологічна концепція, згідно з якою політика держави обумовлюється географічними чинниками. У зв'язку з цим визначенням можна говорити про об'єкт і предмет геополітики. Об'єктом геополітики як науки є планетарний простір, геополітичні процеси та явища у світовому співтоваристві як системі.

Предмет геополітики — це взаємини між геополітичними суб'єктами при вирішенні світових і регіональних проблем.

Звичайно, предмет пізнання не тотожний об'єкту, це якийсь елемент об'єкта, що цікавить нас. Тому предметом геополітики у найпершому наближенні є контроль над планетарним простором. В останні десятиліття геополітика стала комплексною і багаторівневою дисципліною.

Сучасна геополітика аналізує розвиток подій на глобальному, регіональному, субрегіональному та внутрішньодержавному рівнях, що відображають інтереси окремих держав і їх коаліцій. Під впливом нових обставин світ постійно змінюється, і нові елементи не скасовують географічні чинники, а додаються до них і формують геополітичну модель сучасного світу. Роль тих чи інших факторів у геополітиці історично змінювалася. Наприклад, ще дві сотні років тому на першому місці стояли географічні, природно-кліматичні, просторові та економічні фактори, рівень розвитку продуктивних сил з відповідною виробничо-матеріальною базою. На початку XXI ст. ми є свідками перехідного періоду від однієї моделі світового порядку до іншої — *глобалістської*. Геополітична ситуація у світі стала менш

стійкою, тому що в ній діє значно більше факторів, ніж їх було, скажімо, 150–200 років тому. Залишаються майже незмінними географічні чинники — середовище, простір, клімат, ландшафт і т. д. При цьому геополітика спирається на такі дисципліни, як географія, історія, економіка, демографія, ідеологія, соціологія, політологія тощо. Військова справа і стратегія, етнологія, релігієзнавство, екологія, війська і стратегія, економіка, демографія, ідеологія, соціологія, політологія тощо.

У XXI ст. на перший план вийшли інформаційні фактори, що зачіпають військові, технологічні, фінансові, культурні та інші проблеми. Це означає високу міру залежності систем державного, військового, економічного управління від інформаційних і комп'ютерних технологій, що використовуються в глобальних комп'ютерних системах.

Як предмет геополітики все більш активно виступають інформаційні війни, націлені, насамперед, на формування громадської думки. Таким чином, предмет геополітики постійно змінюється, у той час як об'єкт залишається більш-менш стабільним. Із середини XX ст. у результаті науково-технічної революції до нових елементів предмета геополітики додалися техніко-економічні фактори, вплив яких на політичну ситуацію у світі в кінці століття різко збільшився. Економічні фактори у XXI ст. будуть ще більше впливати, і економічні конфлікти лише закріпляться на першому місці серед усіх видів міждержавних, міжнаціональних конфліктів. Економічні інтереси виступають на перший план при встановленні всіх форм міжнародних відносин. При цьому глобальні економічні процеси відрізняються високою динамічністю, зумовлюючи нестабільність сучасної геополітичної ситуації.

Результатом науково-технічного прогресу стало зниження ролі окремих географічних елементів: великих просторів, океанів, морів, гір, річок, лісів, степів. Разом з тим знизився і ранг багатьох видів комунікацій: залізниць, водних шляхів сполучення. Але водночас зросла роль трубопроводів, автотранспорту та повітряних перевезень; збільшилося значення країн, відносно малих за розмірами, але таких, що мають науковий потенціал, технології й фінанси.

При вирішенні геополітичних і регіональних проблем продовжує застосовуватися військова сила. Небагато регіонів уникли так званих локальних воєн, і назви країн або районів, які пережили або переживають це лихо, — Ірак, Югославія, Ліван, Чечня, Карабах, Абхазія,

Придністров'я, Південна Осетія. Будуть зростати вимоги до якості збройних сил, тобто до їх навченості та оснащеності, управління ними, ефективності постачання і т. д. Предметом все більшого занепокоєння для людства стає розширення числа ядерних держав.

Великий вплив на геополітичний баланс сил здійснює демографічна ситуація в країнах Південно-Східної Азії, півдня Азіатського континенту. У зв'язку з цим посилюється комплекс проблем: економічних, соціальних, військових, екологічних та ін. Проблеми демографії у купі з міграційними проблемами турбують і європейські країни, і підтвердження цьому — заворушення, підпали і напади, що охопили в останні роки такі країни, як Франція і Австрія. Вони викликані впливом соціальних, релігійних, етнічних і культурних чинників.

Отже, геополітика — це сфера діяльності та науки, що вивчає закономірності і рушійні сили розвитку політичних відносин країн і регіонів з урахуванням положення країни, впливу на її діяльність морських, повітряно-космічних, демографічних, інформаційних, оборонних, соціально-економічних, комунікаційних, духовно-моральних, релігійних, етнічних та інших факторів.

Структура геополітики та її місце в системі наук. Геополітику можна поділити на теоретичну (геополітологічну) і практичну (геостратегічну) складові.

За масштабністю досліджуваних процесів і явищ, геополітичним статусом акторів геополітику ділять на глобальну, регіонально-континентальну і регіонально-локальну. У першому випадку розглядається всесвітній рівень взаємин супердержав, або світових акторів геополітики; що стосується другої складової, то вона досліджує ситуації та процеси в регіонах континентального масштабу, виділяючи в кожній частині світу власних лідерів і акторів. Нарешті, регіонально-локальна геополітика займається проблемами регіонів кожної країни окремо.

Основні закони геополітики. Геополітика, як і інші науки про суспільство і природу, вивчає закони становлення, функціонування та розвитку соціальних, економічних, географічних, політичних, військових та інших систем. Головним законом, який найбільше привертає увагу дослідників цієї науки, на думку відомих фахівців, є закон фундаментального дуалізму, що виявляється як у географічному

устрої планети, так і в історичній типології цивілізацій. Наприклад, західні вчені Р. Челлен, А. Мехен, Х. Маккіндер і К. Хаусхофер, російські дослідники, цієї проблеми М. Я. Данилевський і В. П. Семенов-Тянь-Шанський, П. М. Савицький вважали, що цей дуалізм виражається в протиставленні сухопутної могутності (*телурократії*) і морської могутності (*таласократії*). Перша проявляється у вигляді військово-авторитарної цивілізації (наприклад, Стародавня Спарта, Стародавній Рим), друга — торговельної цивілізації (Стародавні Афіни і Карфаген). На думку родоначальників геополітики, особливо А. Мехена і Х. Маккіндера, цей дуалізм спочатку несе в собі насіння ворожнечі, які, падаючи на добрий політичний і військовий ґрунт, дають плоди непримиренної ворожнечі двох стихій, двох типів культурно-історичних цивілізацій (демократії та *ідеократії*).

Сухопутна могутність, або *телурократія*, характеризується чітко визначеними кордонами, фіксованим простором, способами життєдіяльності населення, стійкістю його якісних орієнтацій: осілість; обмеженість у виборі прикладання праці; консерватизм; чіткі моральні чи юридичні норми і закони, яким підкоряються всі індивіди, групи людей, роди, племена, народи, країни, імперії. Суша — те, що завжди міцно, стійко, твердо. Така твердість формує твердість моралі і закону, твердість традиції. Звичаї закріплюються в суспільній свідомості, передаються у спадок, формується кодекс етичних норм, принципів. Це проявляється, зокрема, і в тому, що сухопутним народам, особливо осілим, близьке почуття колективізму, а не індивідуалізму, чужий дух підприємництва, наживи. В управлінні великими і малими групами головним принципом є ієрархічність.

Морська могутність, або *таласократія*, на думку автора цієї концепції А. Мехена, — абсолютно протилежний тип цивілізації. Таласократія, або торгова цивілізація, більш динамічна і сприйнятлива до технічного прогресу. Їй притаманний дух індивідуалізму, наживи, підприємництва. Ці та інші якості індивіда чи групи зумовлює море, що вимагає такого типу особистості, який може вижити в екстремальних умовах. Тому індивідуум, здатний на підприємливість і нестандартні рішення, представляє вищу цінність. Отже, в такій цивілізації моральні та юридичні норми, принципи, закони стають відносними. Подібний тип цивілізації розвивається активніше, ніж

телурократичний, легко змінює моральні та культурні цінності, ознаки, зберігаючи тільки одну основну установку — прагнення вперед, до нових відкриттів, пригод, наживи.

Століттями континентальні цивілізації (суша) тяжіли над морськими, але ходом розвитку техніки (підвищення рівня кораблебудування, вдосконалення озброєнь, поділ суспільної праці і, отже, розвиток товарообміну і торгівлі) об'єктивно посилювалися позиції моря, морських цивілізацій.

Звідси випливає інший закон геополітики: *посилення фактора простору в людській історії*. Це особливо підкреслює А. Мехен у роботі «Вплив морської сили на історію». Зокрема, він зауважує, що англійська нація зобов'язана своєю величчю морю більше, ніж будь-яка інша. Зростання впливу таласократії починається разом з епохою Великих географічних відкриттів, а досягає вершини своєї могутності в кінці XX ст., коли англосаксонський капіталізм та індустріалізм сформувалися як єдиний комплекс. Головним оплотом таласократії із середини XX ст. стали США. У середині XX ст. геополітичний дуалізм досяг свого апогею, причому телурократія ототожнювалася з СРСР, а таласократія — із США і підконтрольними їм сферами впливу.

Як похідний основний закон геополітики — дуалізм таласократії і телурократії — можна з певною часткою умовності назвати закон синтезу суші та моря, тобто наявність «берегової зони». Це теж ключове поняття в геополітиці. «Берегова зона», або *Rimland*, — фрагмент таласократії або телурократії. Вплив моря зумовлює в «береговій зоні» більш активний розвиток, ніж на суші, тому вона більш складна і культурне утворення. *Rimland* нагадує одночасно, як вважає А. Дугін, «острів і корабель», а з другого боку — «Імперію і Дім». На його думку, *Rimland* — «складна реальність, що має самостійну логіку і у величезною мірою впливає як на таласократію, так і на телурократію». «Берегова зона» виступає як суб'єкт історії зі своєю волею і долею, але реалізуються вони в рамках геополітичного дуалізму. Таким чином, *Rimland* виступає поясом, прикордонною зоною, кордоном. У геополітиці цей термін несе інше смислове навантаження, ніж поняття кордону між державами. Мореплавці бачать берег не як лінію для самого материка, а як територію, яку можна відірвати від

континентальної маси, перетворити на базу, торговий, військовий анклав для подальшого наступу на сушу.

Категорії геополітики. Як правило, всі геополітичні теорії розвивають основну категорію цієї науки — *контроль над простором*. Геополітика вивчає основи, можливості, механізм і форми контролю простору з боку політичних інститутів, в першу чергу держав і союзів держав. Територія, яку контролює або прагне контролювати держава, характеризується насамперед ступенем її освоєння центром, рівнем розвитку їх зв'язків. Простір, контрольований державою або союзом держав, називають найчастіше *геополітичним полем*.

Геополітик К. В. Плешаков запропонував таку класифікацію подібних полів.

Ендемічне поле (від грец. *endetos* — місцевий) — простір, контрольований державою тривалий час. Приналежність цієї території даній національній спільноті визнають сусіди.

Прикордонне поле — територія, що знаходиться під контролем даної держави, але недостатньо демографічно, економічно, політично освоєна. Найчастіше таким полем бувають простори, населені національними меншинами. Суміжні держави іноді ставлять під сумнів принадлежність цих територій, але все ж не розглядають їх як свої. Наприклад, саме до числа таких полів належать величезні Азіатський, Північно-Східний, Далекосхідний регіони Росії, а також Кавказ, Калінінградська область, Карелія і мусульманський анклав на Волзі.

Перехресне поле — простір, на який претендують кілька суміжних держав. До таких просторів належать великі території колишнього СРСР, населені переважно росіянами та російськомовними народами, які не по своїй волі опинилися в складі незалежних держав СНД.

Тотальне поле — безперервний простір, що знаходиться під контролем національної спільноти.

Геополітична **опорна точка** — місце (територія), що знаходиться поза тотальним полем, контрольоване якою-небудь державою, але комунікації до цієї території контролюються іншою або іншими державами.

Метанполе — простір, освоєваний одночасно кількома країнами, державами. Найчастіше це освоєння відбувається в умовах геополітичного тиску ззовні.

Із глибокої давнини відомі різні форми контролю над освоєним геополітичним простором: військовий, політичний, економічний, демографічний, комунікаційний, релігійний та ін. Наприкінці ХХ ст. все більшу роль відіграють інформаційно-ідеологічний, технологічний та культурно-цивілізаційний контроль. Ці форми найчастіше використовуються в різних поєднаннях, оскільки геополітичний підхід вимагає врахування всіх факторів у міждержавній взаємодії, насамперед географічних, економічних, військових, демографічних, політичних, культурно-релігійних, етнічних.

Геополітичні відносини — це відносна єдність і боротьба різних світових сил. Найчастіше це боротьба протилежностей: суші і моря, центру і периферії. Єдність у світовому історичному процесі — явище тимчасове. Абсолютна тільки боротьба протилежностей. Вона постійна.

Звідси випливає, що наступною важливою категорією геополітики є *баланс сил*. Після розпаду СРСР баланс сил у світі значно змінився. Світ перестав бути біполярним.

Важливою категорією геополітики є поняття «*політичний простір*», який окреслено кордонами. Політичний простір — це одна з головних ознак держави. Таким його роблять певні межі, виступаючи чинником його безпеки, що відіграють вельми важливу роль у просторових відносинах між державами. Геополітична проблема кордонів виникає завжди, коли починається боротьба за контроль, приєднання, освоєння політичного простору.

Цю особливість зазначив Ф. Ратцель. Зокрема, він стверджував, що кордон є периферійним органом держави і як такий служить свідченням її зростання, сили і слабкості, а також змін у державі — організмі. У німецькій геополітиці проблема кордонів — головна тема досліджень. К. Хаусхофер культивував у німецького народу не тільки геополітичні почуття, а й «почуття кордонів». Він зазначав, що не можна розглядати кордони як щось назавжди дане, вони живі органи, що розширюються і стискаються, подібно до шкіри й інших захисних органів людського тіла.

Проблема кордонів порушувалася ще в Старому Заповіті і в давньоіндійському трактаті «Артхашастра», у давньогрецьких епосах. Кордон між державами, навіть самими дружніми, — це завжди політико-стратегічна лінія поділу їх інтересів.

Одним із перших досліджував проблему кордону британський лорд Дж. Н. Керзон (1859–1925). Будучи віце-королем Індії, він добре вивчив азіатський досвід розмежування, зазначивши, що багато народів Азії уникають жорстко фіксованих меж, що пов'язано багато в чому з їх кочовим способом життя і неприйняттям всяких регламентуючих установок. Кордон як жорстко зафіксована лінія характерна в основному для країн Європи. При гострих прикордонних суперечках між державами Дж. Н. Керзон рекомендував створювати буферне утворення. Кордон виконує певні функції: обмеження або виключення в'їзду небажаних осіб; припинення контактів між жителями суміжних держав; затримання злочинців, контрабандистів; збору мит з товарів, що ввозяться або вивозяться; контролю за квотами ввезених товарів, за рухом валюти, польотами, санітарного контролю і т. д. Умовно кордони поділяють на природні та штучні. З руйнуванням Радянського Союзу загострилися прикордонні питання по всьому периметру його колишнього кордону. Особливого значення у зв'язку з цим набуває фактор міграції.

Основною категорією геополітики є і поняття «*інтерес*». Знаючи, у чому полягає інтерес держави, нації, нескладно визначити загальний стратегічний курс країни. Можуть бути інтереси класові, національні, державні та ін. Якщо існує нація-держава, то ці інтереси збігаються. Дуже великі проблеми у світі пов'язані з національними інтересами (див. підтему «Суверенна держава»)

Методи геополітичної науки. Геополітика використовує різні методи вивчення відповідних явищ і процесів. Як правило, вони розроблялися іншими науками: політичною географією, історією, соціологією, політологією і та ін. У принципі це можуть бути будь-які методи, що застосовуються наукою: системний, діяльнісний, порівняльний, історичний, нормативно-ціннісний, функціональний, до якого примикає структурно-функціональний аналіз, інституційний, антропологічний, загальнологічний, емпіричних досліджень та ін.

Системний метод як основний використовує структурно-функціональний підхід, яким добре володіли Карл Маркс (1818–1883), Толкотт Парсонс (1902–1979) та інші економісти, соціологи, політологи. Прийнято вважати, що системний метод в соціології та політології детально розроблений у 1950–1960-х рр. Т. Парсонсом. Суть

його полягає в розгляді кожної сфери суспільного життя, науки, зокрема геополітики як цілісного, складно організованого і саморегульованого організму, що знаходиться у безперервній взаємодії з навколишнім середовищем за допомогою входів і виходів системи. Будь-яка система прагне до самозбереження (геополітична не виняток) і виконує певні функції, найважливіші серед яких — розподіл цінностей і ресурсів та забезпечення прийняття громадянами розподільних рішень як обов'язкових.

Діяльнісний метод у науці (особливо в політології, психології, соціології та ін.) називають психологічним або соціально-психологічним. Він орієнтований на вивчення залежності поведінки індивідів або груп від їх включення в більш глобальні спільноти, а також на дослідження психологічних характеристик націй, класів, натовпу, малих груп тощо. У геополітиці діяльнісний метод спрямований на аналіз геополітичної діяльності в динаміці. Вона розглядається як специфічний циклічний процес, що має конкретні стадії (або етапи): визначення цілей діяльності, прийняття рішень; організація мас і мобілізація ресурсів на їх здійснення; регулювання діяльності груп, мас; контроль за досягненням поставлених цілей; аналіз результатів діяльності та постановка нових цілей і завдань. Діяльнісний метод становить методологічну базу теорії геополітичних рішень. Як вважає переважна більшість вчених, специфічним розвитком і конкретизацією діялісного підходу виступає критико-діалектичний метод, який орієнтує на критичний аналіз явищ, фактів, течій у геополітиці, з'ясування суперечностей як джерела саморуху в суспільстві, джерела економічних, соціально-політичних, геополітичних змін. Він активно використовувався марксистами, *неомарксистами* (Ю. Габермас, Т. В. Адорно та ін.), вченими і політиками ліволіберального і соціал-демократичного толку і т. д. Цей метод плідний, застосовується досить широко.

Порівняльний метод поширений у багатьох науках про суспільство: в історії, соціології, географії та політології. Його використовували Платон, Аристотель та інші мислителі античного світу. У соціологію його ввів французький філософ Огюст Конт (1798–1857). Політологія, відокремившись від соціології, взяла його на озброєння.

Геополітика як синтетична наука також широко користується цим методом. Він передбачає зіставлення однотипних явищ життя для виділення їх загальних рис і специфіки, знаходження оптимальних шляхів вирішення завдань і т. п. Цей метод дозволяє плідно використовувати досвід інших народів і держав. Безумовно, це має бути не сліпе копіювання тих чи інших способів досягнення геополітичних цілей, а творче вирішення завдань відповідно до умов, місця і часу.

Історичний метод також здавна застосовується в усіх суспільних науках. Він вимагає вивчення всіх явищ життя в послідовному часовому розвитку, виявлення зв'язку минулого, теперішнього і майбутнього. Цей метод в геополітиці, як і у філософії, соціології, історії, політології, є одним із найважливіших.

Перший російський професійний соціолог М. Ковалевський (1851–1916) на базі порівняльного та історичного методів запропонував порівняльно-історичний метод. Він отримав значне поширення в історичній науці, мовознавстві, етнографії, соціології, юриспруденції, літературознавстві.

Сутність *нормативно-ціннісного методу* — в його назві. Він включає в себе з'ясування значення тих чи інших фактів, явищ для держави, особистості, оцінку цих фактів або явищ для блага країни, індивіда. Оцінка дається з позицій справедливості або несправедливості, поваги чи нехтування свободи народів інших країн. При цьому передбачається, що політик, державний діяч повинен у своїй діяльності, при прийнятті рішень виходити із загально визнаних етичних цінностей і норм і поводитися відповідно до них. Цей метод, безумовно, має багато недоліків. Найчастіше реальна політика та моральні норми лежать у різних площинах. Нормативний метод, як правило, ідеалізує політику і політичних лідерів, які приймають часом непродумані політичні рішення, що змінюють докорінно геополітичну картину світу. Нормативний метод часто буває відірваний від реальності. Його слабкість — у відносності ціннісних суджень, їх залежності від соціального стану та індивідуальних особливостей людей. Але він надає геополітиці людський вимір, вносить у неї певне моральне начало.

Функціональний метод вимагає ретельного вивчення залежностей між різними сферами суспільного життя або між країнами або групами країн: їх економічними, політичними відносинами; рівнями військових контактів або протистояння; щільністю заселення території країни і ступенем урбанізації населення; політичною активністю громадян і висотою морально-психологічного духу і т. ін. Цей метод практично далекий від етичних оцінок геополітичних рішень і базується на позитивістсько-прагматичних установах. Одним з перших його широко використовував відомий італійський політик і мислитель Н. Макіавеллі. У книзі «Державець» він проголосив відмову в реальній політиці не тільки від релігійних догм, а й етичних цінностей. Його заслуга полягає в тому, що він виводив закони держави, спираючись на розум і досвід, а не на теологію.

Відомості про цей метод будуть неповними, якщо не сказати про *біхевіористський метод*, що примикає до нього. Біхевіоризм — це провідний напрям у американській психології першої половини ХХ ст. Його ідеї були перенесені в антропологію, соціологію, педагогіку, тобто науки, що вивчають поведінку. Біхевіористський метод вимагає ясності, чіткості й однозначності при дослідженнях, а також можливості перевірки знань досвідом. Вимоги біхевіористського методу стосовно політики сформулював у 1880 р. американський історик і політолог Вудро Вільсон (1856–1924), який був президентом США в 1913–1921 рр. Суть їх зводилася до такого:

1. Політика (і геополітика) має особистісний вимір. Дії людей (їх інтереси) фокусує і висловлює конкретна особистість. Вона і є головним об'єктом дослідження.

2. Головними мотивами поведінки, дій людей є психологічні мотиви. Вони можуть бути соціально обумовлені, але можуть мати специфічну індивідуальну природу.

3. Широко використовуються методи природничих наук, зокрема кількісні виміри, коли можна застосовувати математичні, статистичні дані тощо.

До цих методів примикає *структурно-функціональний аналіз*. Він розглядає суспільство, державу, союз держав як систему, що має складну структуру, кожен елемент якої виконує специфічні функції,

що задовольняють певні потреби та очікування системи. Діють елементи системи згідно з певною програмою, заданою самою структурою організації. Головне завдання організації (спілки) — зберегти рівновагу системи, домогтися справного виконання функцій (ролей) всіма елементами.

Інституційний метод орієнтує на вивчення діяльності інститутів, за допомогою яких здійснюється політична діяльність — функціонування держави, партій, організацій, об'єднань тощо. Цей метод до початку ХХ ст. був провідним у політології, знаходив широке застосування в соціології, геополітиці. Саме поняття «соціальний інститут» прийшло в науку із соціології, а ввів у науковий обіг цей термін англійський соціолог Герберт Спенсер (1820–1903).

Варто згадати й *антропологічний метод*. При його застосуванні на перше місце за важливістю стають не соціальні фактори, а природа людини, що має великий набір потреб, насамперед матеріальних (у повітрі, воді, їжі, одязі, житлі, безпеці, духовному розвитку і т. д.). Прихильники цього методу бачать в людині родову істоту і це поняття вважають принципово важливим. Людина сприймається як істота біологічна, соціальна і розумна, що від початку має свободу. Рід людський єдиний незалежно від расових, національних, соціальних, географічних та інших відмінностей, всі люди рівноправні. Антропологічний метод пропонує не обмежуватися вивченням соціального середовища чи раціональної мотивації при прийнятті важливих рішень — політичних, економічних, соціальних, військових тощо, але виявляти, вивчати ірраціональні, інстинктивні мотиви поведінки, детерміновані людською природою.

Логічні методи належать більшою мірою до організації та процедури пізнавального процесу, пов'язаного з геополітичними діями, змінами. До цієї групи входять: аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування і сходження від абстрактного до конкретного, поєднання аналізу історичного й логічного, всі види експерименту, моделювання, кібернетичні, математичні, прогностичні та інші методи. *Методи емпіричних досліджень* прийшли в геополітику і взагалі в науку із соціології, статистики, кібернетики та інших наук. До них належить аналіз документів, опитування, експерименти, теорія ігор та ін.

2. Розвиток геополітичних та політико-географічних ідей

Німецька школа геополітики підкреслювала роль географічних чинників у політичному розвитку. Німецькі геополітики сформулювали три важливі ідеї: ідея *держави-організму*, запропонована Ф. Ратцелем: держава народжується і розвивається подібно до організму, природним чином прагнучи до територіального розширення; сформульована Р. Челленом (одним із перших ідеологів створення німецької наддержави) ідея *державної самодостатності* як непорушного закону успішного функціонування державного організму; ідея *панрегіонів*, яку висунув К. Хаусхофер.

Усі німецькі геополітики прагнули обґрунтувати посягання Німеччини на статус головної «континентальної» сили, що йде на зміну Великобританії. Таким чином, кінцевою метою німецької школи, так само як і англо-американської, було визначення умов, за яких Німеччина могла б встановити панування над Європою, а потім і світом. Її головним представником був К. Хаусхофер, видавець журналу «*Zeitschrift für Geopolitik*» і автор багатьох монографій і статей. Він розвивав концепцію «життєвого простору», запропоновану Ф. Ратцелем, щодо міжвоєнної Німеччини, усічені кордони якої представлялися йому неприродними і спотворюючими національне життя німців. Достатнім простором для Німеччини могла б стати «Середня Європа», концепція якої була запропонована Ф. Ратцелем. Хаусхофер, розширюючи зону геополітичних претензій Німеччини, висунув ідею «панрегіонів» — великих просторів, на які світ поділений за «меридіональним» принципом, із центром кожного регіону в північній півкулі і периферією в південній. Спершу К. Хаусхофер виділяв три панрегіони — Америка з центром у США, Європа — Близький Схід — Африка з центром у Німеччині, Східна Азія і Тихоокеанський регіон із центром у Японії, пізніше він «виділив» і зону для Росії — Російська рівнина і Сибір, Персія й Індія. Підлаштовуючись під потреби зовнішньої політики нацистів К. Хаусхофер перейшов до концепції «континентального блоку» між Німеччиною, СРСР і Японією проти морських держав. Цей блок повинен був забезпечити посилення Німеччини в протистоянні з Англією як головним ворогом.

Однак при підготовці та в ході Другої світової війни Третій рейх дотримувався цієї теорії не в усьому. Хоча Радянському Союзу спочатку було запропоновано вступити в Троїстий пакт, об'єктом життєвого простору й експансії Німеччини, крім Європи і Африки, стали вважатися території СРСР до Уралу (у той час як Сибір надавалася далекосхідному союзнику — Японії). Втілюючи претензії на гегемонію, в ході війни Німеччина тимчасово встановила майже повний контроль над Європою. За винятком територій своїх союзників по Осі та Великобританії, решта країн стали або фактичними колоніями, або маріонетковими державами-сателітами. Німецька геополітика, що виправдовувала нацистську військову експансію, після війни втратила актуальність під гаслом *денацифікації*.

Продовжувачем німецької геополітичної школи, але вже без мілітаристської складової, виступив інтелектуальний рух європейських «нових правих», на який значно вплинув філософ і правознавець Карл Шмітт, що написав ряд есе, присвячених «*номосу землі*» — принципу, інтегруючому територіальну геополітичну організацію простору й особливості його державного устрою, правової системи, соціального та духовного складу. К. Шмітт протиставляє «традиційне», військове, імперське й етичне улаштування «номоса землі», символом якого є Будинок, і «модерністське», торгове, демократичне й утилітаристське улаштування «номоса моря», символом якого є Корабель. Таким чином, геополітична опозиція Моря і Суші виводиться на рівень історіософського узагальнення. Сучасні антиамериканськи налаштовані «нові праві» — Жан Тіріар, Ален Бенуа, Роберт Стекерс та ін. — розвивають ці ідеї К. Шмітта, протиставляючи глобалістському американському «морському» порядку ідею євразійського континентального порядку, заснованого на Росії та Євросоюзі, головною силою якого є Німеччина.

Японія століттями залишалася авторитарною країною зі слабкою єдиною державністю. Однак японська геополітика мала короткочасний період різкого розвитку та практичного прояву під час Другої світової війни. Як і нацистська Німеччина, в ході війни мілітаристська Японія зробила спробу стати новою наддержавою. Японія на час знайшла військово-морський флот, порівняний за міццю з американським тихоокеанським флотом, мала численні фактичні колонії в Азії

(у тому числі найбільшу країну — Китай), а також мала узгоджені зі своїм європейським союзником — Німеччиною плани експансії на територію СРСР аж до Уралу, до Австралії і за сприятливого збігу обставин — в Індію. Теоретично й формально претензії Японії були оформлені у вигляді Великої Азіатської сфери співпроцвітання, до якої увійшли всі придбані японські колонії і маріонеткові держави-сателіти. У ході війни Японська імперія була розгромлена, а після неї Японія зосередилася на меті стати однією з найпотужніших економічних і науково-технологічних держав планети, яка була успішно досягнута.

Британська геополітична школа, до втрати Британією статусу імперії, запропонувала глобальну геополітичну концепцію. Її сформулював у 1904 р. в роботі «Географічна вісь історії» англійський географ і політик Хелфорд Маккіндер. Згодом концепція Х. Маккіндера змінювалася під впливом подій світових воєн у роботах «Демократичні ідеали та реальність» (1919) і «Завершеність земної кулі і набуття світу» (1943). Х. Маккіндер виходив з уявлення про світ як про географічне і політичне ціле, в якому, особливо після «Колумбової ери» Великих географічних відкриттів і глобального розширення Європи, ключовим є протистояння сухопутних і морських держав.

Х. Маккіндер виділяє дві макрогеографічні зони планети — *океанічну півкулю* (Західну півкулю і Британські острови) і *континентальну півкулю*, або Світовий острів, — Євразію і Африку, що є основною зоною розселення людства. Центральною зоною Світового острова є *Хартленд* — зона, яка практично недоступна для морського проникнення (Російська рівнина, Західний Сибір і Середня Азія). Хартленд є джерелом зосередження «континентальної сили», яка здатна управляти всім Світовим островом, захоплюючи контроль над внутрішнім півмісяцем — районами Островів, доступними морському вторгненню і які є одночасно і захисним буфером Хартленда, і об'єктом експансії морських держав.

Самі морські держави спираються на *зовнішній півмісяць*, що включає в себе Америку, Британію, Японію і Південну Африку. Розташована у Хартленді практично невразлива «середина держава» є міцною, але маломобільною структурою, навколо якої здійснюється більш жвавий політичний «кругообіг» країн внутрішнього і зовнішнього півмісяців. У подальших модифікаціях теорії Х. Маккіндера

зберігався мотив побоювання загрози морським державам, яку становить держава Хартленда, зазвичай асоційована з Росією. Тому Х. Маккіндер вибудовував концепцію глобального домінування, у якій контроль над Хартлендом забезпечує безумовну геополітичну перевагу будь-якій державі. У західній геополітиці розробка теми обмеження експансії з Хартленда і встановлення контролю над ним посідає величезне місце, перш за все, в розробках американської геополітичної школи.

У роки Другої світової війни британські геополітики першими ввели поняття *наддержави*, однак самій Британській імперії, яка постраждала у війні і втратила колонії після неї, стати такою не судилося. Хоча Британія активний член військово-політичного блоку НАТО, її ставлення до геополітичної концепції та практики «Єдиної Європи» стримане — вона увійшла до Європейського Союзу, але не вважала за можливе прийняти його конституцію і єдину валюту євро.

Американська геополітична школа сформувалася під впливом ідей військово-морського історика адмірала Альфреда Мехена. У роботах «Вплив морської сили на історію» (1660–1783) та «Зацікавленість Америки в морській силі» А. Мехен висунув концепцію «морської сили» як чинника, що забезпечує безумовну геополітичну перевагу. Саме забезпеченість країни морськими базами і торговим флотом, а також міць військового флоту роблять її великою державою, що вирішує долі світу, а морська цивілізація забезпечує більш сприятливі умови для розвитку. Бачачи в історії протистояння морських і сухопутних держав, А. Мехен запропонував використання як глобальну геополітичну стратегію «*принципу Анаконди*» — придушення супротивника шляхом морської блокади його стратегічних об'єктів.

У концепції Ніколаса Спикмена були об'єднані ідеї А. Мехена і Х. Маккіндера. Розробляючи геополітику в рамках концепції стратегічної безпеки США, він висунув принцип «інтегрованого контролю над територією», який має здійснюватися Америкою по всьому світу з метою недопущення посилення геополітичних конкурентів. Дотримуючись ідеї протистояння моря і суші (СРСР і Америки), Н. Спикмен, однак, вважав геополітичною віссю миру не нерухомий Хартленд, а зону протистояння *Римленд* — прикордонну зону Суші і Моря, що простягається уздовж кордонів Хартленда через Європу,

Близький і Середній Схід, Індію та Китай. Держава Хартленда здійснює тиск на цю зону, намагаючись об'єднати її під своїм контролем, у той час як США повинні здійснювати політику стримування і «удушення» континентальної держави, насичуючи Римленд своїми військовими базами і створюючи там військово-політичні союзи. Концепція Н. Спідмена вплинула на принципи американської зовнішньої політики й особливо стратегії в «холодній війні», насамперед у 1950–1960 рр. (доктрина Трумена та ін.).

Після Другої світової війни США, що не зазнали руйнування та інших серйозних втрат, і, навпаки, їх економіка і наука зміцнилися, стали першою наддержавою планети, а також очолили найбільший військово-політичний блок НАТО. Розвиток міжконтинентальних балістичних ракет і вихід СРСР з «кільця оточення», завоювання ним позицій на Кубі, в Африці та ін. призвели до переінтерпретації американської геополітичної концепції в дусі принципів «динамічного стримування», здійснюваного на всьому геополітичному полі, а зростання могутності країн третього світу призвело до поступової відмови від жорсткого дуалізму в американській зовнішній політиці.

Під впливом ідей Саула Коена розвинулася концепція регіональної геополітики, заснованої на ієрархічному принципі. Він виділяв чотири геополітичні ієрархічні рівня: геостратегічні сфери — Морська та Євразійська, що мали першорядне значення для колишньої геополітики; геополітичні регіони — частини геополітичних сфер, порівняно однорідні і такі, що мають свою специфіку (Східна Європа, Південна Азія та ін.); великі держави — Росія, США, Китай, Японія та інтегрована Європа, що мають свої ключові території; нові держави — країни третього світу, які ввійшли в силу порівняно недавно, такі як Іран, і не роблять ще вирішального впливу на глобальний геополітичний порядок.

Розпад СРСР і припинення жорсткого протистояння Суші і Моря призвели до дестабілізації світової системи та її регіоналізації. У регіонах йде інтеграція, і вони поступово стають провідним геополітичним рівнем, формуючи «багатополярний світ». Однак цей багатополярний світ все більше розшаровується за рівнями розвитку, для диференціації яких С. Коен запропонував використовувати поняття *ентропії* — міри хаосу, невизначеності. До регіонів з низьким рівнем

ентропії відносять країни Заходу і частково Хартленд і Середній Схід; регіони з високим рівнем ентропії — Африка і Латинська Америка. За С. Коеном, саме низькоентропійні формують світовий геополітичний баланс, а високоентропійні виступають як постійне джерело проблем і нестабільності.

Концепція С. Коена дає дві можливості для свого подальшого розвитку. Ідея домінування низькоентропійних країн веде до формування концепції «однополярного світу», центрами якого виступають США, Європа і Японія як три сили, які мають однакову політичну систему, високорозвинену економіку та інтересу, що виключають їх війну один проти одного. Айр Страус висунув концепцію глобального *уніполя*, заснованого на дружелюбності, співпраці та спільних демократичних цінностях. На думку А. Страуса, міцність цього уніполя залежить від входження в нього Росії, без якої база для глобального уніполярного лідерства стає обмеженою. Для геополітиків цього напрямку характерна ідея довготривалості сформованого після закінчення «холодної війни» геополітичного порядку, ідея «кінця історії», запропонована Френсісом Фукуямом.

Інший напрям пов'язаний зі зростанням «оборонної свідомості» в США і констатацією того факту, що регіоналізація веде до втрати геополітичного домінування США. Яскравого вираження це знайшло в концепції зіткнення цивілізацій Семюеля Гантінгтона. На його думку, для цього часу характерна тенденція до *десекуляризації* — повернення до релігійної ідентичності великих регіонів, отже, провідну роль відтепер відіграють локальні цивілізації, що протистоять глобальній цивілізації Заходу. Ілюстрацією цієї концепції є зростання ісламського фундаменталізму. У цих умовах Заходу доведеться докласти більших зусиль для збереження свого домінування в протистоянні відразу декільком конкуруючим цивілізаційним центрам.

Практично американські геополітики змушені враховувати нові реалії. США виявляють стримане ставлення до Євросоюзу, який потенційно наближається до статусу конфедерації, вважається потенційною наддержавою, що формується, і має єдину валюту євро, що вже жорстко конкурує з долларом, раніше єдиною світовою валютою. У зв'язку з тим, що з початку XXI ст. Китай де-факто наблизився до статусу наддержави, геополітики США стали приділяти йому підви-

щину увагу. У 2010 р. вустами американського істеблшменту була озвучена адресована китайському керівництву ідея оформлення із США і Китаєм «Великої двійки» наддержав (G2), проте Китай поки залишився вірним концепції багатопольярного світу і відхилив цю пропозицію, вгледівши в ній насамперед засіб розділення відповідальності за домінуючу американську зовнішньополітичну діяльність, з якою часто не згоден.

Відомим американським геополитиком сучасності є противник західної експансії на схід політичний емігрант *Вільям Енгдаль*, місцем проживання якого є Німеччина.

Провідним американським геополітиком ХХ–ХХІ ст. є З. Бжезинський, він на посаді радника Президента США з національної безпеки активно виступав проти комунізму, проти КНР і проти СРСР. Після відходу з державної служби З. Бжезинський продовжує свою громадську діяльність.

Російська геополітична школа. У XV ст. чернець Псковського Свято-Єліазарівського монастиря Філофей став першою людиною, яка озвучила Руську геополітичну думку (Москва — третій Рим). Серед російських авторів термін «геополітика» вперше став вживатися в 1920-х рр. представниками руху євразійства. У кінці 1920-х рр. він з'явився і в СРСР. У зв'язку з цим деякі сучасні історики вважають часом появи російської геополітичної школи саме ці роки.

Один із головних теоретиків і політичних лідерів євразійського руху із самого зародження — Петро Миколайович Савицький — російський географ, економіст, геополітик, культуролог, філософ, поет, громадський діяч, один із головних діячів євразійства.

Він створив базові для євразійства теорії місця розвитку, господарство-державія, циклів економічної історії, циклів євразійської історії. Був творцем нової науки — кочовикознавства, творцем євразійської версії російської геополітики, зробив внесок у географію, економіку, політологію, літературознавство, мистецтвознавство, історію і т. д.

П. М. Савицький — учасник всіх євразійських видань, учасник керівних органів євразійського руху (Рада трьох, Рада п'яти, Рада семи), активний пропагандист ідей євразійства в російській емігрантській і в зарубіжній пресі, борець з лівим ухилом у євразійстві («Клармарський ухил»).

Серед праць П. М. Савицького є роботи про старовинну архітектуру України, розвиток сільського господарства в Росії і з багатьох інших питань. Однак центральне місце в його творчій спадщині займає вивчення культурної та геополітичної специфіки Росії в її минулому і сьогоденні.

Особливий інтерес викликала у П. М. Савицького взаємодія російського етносу з монгольським, від якого російський, на думку Савицького, успадкував «почуття континенту».

Татаро-монгольське ярмо П. М. Савицький вважав, незважаючи на всю його тяжкість, найкращим результатом для давньої Русі, яка, на його думку, була нестабільна і повинна була пройти через підпорядкування якійсь зовнішній силі.

Контрольні запитання та завдання

1. Визначте об'єкт і предмет геополітики.
2. Розкрийте основні закони та категорії геополітики.
3. Назвіть основні методи геополітичної науки.
4. Проаналізуйте процес розвитку геополітичних та політико-географічних ідей.

ТЕМА 7

Геопростір і територія. Географічне та геополітичне положення країни

1. Простір і територія в країнознавстві

Географи використовують два терміни — простір і територія, часто наповнюючи їх одним змістом. Так, у Географічному енциклопедичному словнику [46, с. 56] поняття географічного простору визначається шляхом перенесення терміна «простір» із філософії в географію за аналогією, але з урахуванням особливостей Землі як планети: *геопростір* — форма існування географічних об'єктів і явищ межах географічної оболонки.

У філософії «простір» — це універсальна форма буття, яка невіддільна від матерії і часу; це абстрактне поняття, що виражає існування, зв'язок речей між собою, а також порядок їх розміщення відносно один одного. І в географії, очевидно, простір повинен розумітися як філософська концептуальна категорія, як об'єктивна, загальна і пізнана форма існування географічних об'єктів [4].

Останнім часом відбувся відхід від фізикалістського трактування. Робляться спроби виділення різних типів просторів, пов'язаних із тими чи іншими сторонами буття: *фізичний тип простору*, який є базовим. Слід підкреслити, що його не можна ототожнювати з простором як універсальною формою руху матерії, оскільки остання є абстрактно-філософським поняттям.

Біологічний простір, існування якого доведено в етології, — одній із гілок науки про поведінку тварин у природному середовищі.

Соціальний простір як простір, що регулює відносини в суспільстві. У Російській соціологічній енциклопедії [176, с. 423] йому дається таке визначення: *простір соціальний* — атрибутивна форма існування й розвитку соціально організованої матерії (суспільства).

Простір соціальний висловлює співіснування і взаємодію різних сторін і моментів соціального буття, характеризує протяжність, щільність і структуру суспільної форми руху матерії.

Це досить формалістичне визначення раніше трактувалося в Короткому словнику основних понять з соціології [111, с. 33] більш змістовно: «Простір соціальний — поле соціальної діяльності, що включає сукупність різних соціальних груп, індивідів, об'єктів, розташованих стосовно один одного в соціальній структурі суспільства, які взаємодіють між собою і справляють вплив один на одного, згідно зі своїм статусом і наявністю соціальних ресурсів».

Соціально-психологічний простір як суб'єктивно-сприйманий простір. На Заході в 1960–70-ті роки значного поширення набула географія сприйняття простору. Цей важливий для пізнання вид простору філософськи не суперечить матеріалізму. Адже *свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, а й створює його*. Географи використовують, як правило, прості уявлення про простір, прості просторові мови, наприклад, геометрію Евкліда, координатну систему Декарта.

У цьому немає нічого, що виділяє географію серед інших «неточних» наук. Але навіть стосовно точних наук, слід зазначити, що, незважаючи на існування теорії відносності А. Ейнштейна, практично вся сучасна техніка — ЕОМ, телебачення, радіо, управління космічними польотами, сучасна хімія і біологія — обходиться ньютонівськими уявленнями про простір і час.

Є спроби класифікації простору і в географії, одну з яких зробив польський географ С. Лещицький [121, с. 120]. Він запропонував виділяти такі види простору в географії:

1) *геодезичний простір*. Він визначається величиною і формою земної кулі (геоїдом);

2) *фізико-географічний простір*, на відміну від геодезичного, якісно диференційований на сушу, океани, моря, які у свою чергу диференціюються у фізико-хіміко-біологічному відношенні;

3) *соціально-економічний простір* — це територія, на якій живе і діє людина, де зосереджені всі поселення людини. За величиною він поступається фізико-географічному простору, особливо за рахунок великих водних площ. Проте людство суттєво просунулося в господарському освоєнні Світового океану.

Географічний простір має структури. Структурність геопростору відображає складну будову географічної оболонки. Приватні географічні простори виділяються і відповідно до цілей дослідження зі змістовно-географічними ознаками, тобто за природою пануючих у них закономірностей. Поняття соціально-економічного простору характеризує локалізацію і просторову розчленованість людської діяльності та її результатів. Зв'язок цього простору з часом здійснюється через діяльність людини. Організація соціально-економічного простору багато в чому детермінується лімітом часу і добовим режимом діяльності. У процесі історичного розвитку соціально-економічний простір «стискається» у зв'язку з прогресом комунікацій, а час «уцільнюється» за рахунок його насичення діяльністю.

Поняття «стиснення географічного простору» означає відносне зменшення масштабів земної поверхні за рахунок прогресу на транспорті і в засобах зв'язку. У зв'язку з цим британський дослідник П. Діккі підкреслив процес «стиснення» під впливом зростання швидкостей переміщення через картографічне зображення Землі. М. Ю. Сорокін наводить такі досить наочні зіставлення. У 1492 р. Колумб подолав відстань між портом Палое (Іспанія) і островом Сан-Сальвадор (Багамські острови) за 70 днів, у 1838 р. колісний пароплав «Грейт Вестерн» перетнув Атлантику за 15 днів, через півстоліття гвинтове судно «Сіті оф Паріс» пододало шлях з Ліверпуля до Нью-Йорка за 6 днів, в 1927 р. Чарльз Ліндберг здійснив переліт з Нью-Йорка в Париж на одномоторному гвинтовому літаку за 33,5 години, а в наш час надзвуковий реактивний авіалайнер «Конкорд» долає цей же шлях за 3,3 години. Незважаючи на те, що маршрути дещо не збігаються, різниця у відстанях не настільки велика, і нею можна знехтувати. Таким чином, можна зробити висновок про те, що за період близько 500 років часові витрати на подолання Атлантики скоротилися більш ніж у п'ятсот разів.

До основних категорій країнознавства належать поняття *територія*. Поняття території відрізняється від поняття простору своєю конкретністю, приналежністю до певних координат.

Один із генеральних і найбільш традиційних напрямів у географії *регіональна концепція*, у якій основним об'єктом дослідження виступає територія (континент, країна, регіон, район), оскільки вся

життєдіяльність суспільства, його господарська і соціальна організація глибоко географічні, мають зональну й регіональну виразність.

Територія (лат. *territorium*, від *terra* — земля, країна) — частина поверхні суші з притаманними їй природними умовами і ресурсами, а також створеними в результаті людської діяльності властивостями. Характер території істотно впливає на об'єкти (природні й створені людиною), розташовані на ній, і на взаємодію між ними; у свою чергу самі об'єкти впливають на характер території. Поняття території більш конкретне, ніж простір. У Великобританії в словнику із суспільної географії територія визначається як «частина простору, зайнята певною особою, групою осіб або державою».

Територія країни (держави) — частина земної кулі, яка знаходиться під суверенітетом (верховенством) певної держави; важливий об'єкт країнознавчих досліджень. До складу території держави входять суша в межах кордонів, внутрішні води, територіальні води і повітряний простір над ними (тропосфера, стратосфера, іоносфера, але верхня межа юридично не встановлена).

Територія і географічне положення — це ті опорні елементи комплексних регіональних і країнознавчих характеристик, які мають для них універсальне значення. В енциклопедичних словниках і, відповідно, в літературі територія визначається як частина поверхні земної суші з притаманними їй природними, а також створеними в результаті людської діяльності (тобто антропогенними) властивостями і ресурсами [153, с. 109].

Дуже часто поняття «територія» вживається як синонім поняття «простір». Не вдаючись у тонкощі філософського, географічного трактування останнього, зазначимо, однак, відмінності між ними. Географічний простір — трьохмірний, а територія, з точки зору геометрії, двомірна. Територія відрізняється своєю конкретністю, прихильністю до певних координат. Територія розглядається як особливий вид ресурсів. Вона об'єднує всі види природних ресурсів, народонаселення, виробничі потужності, культурний та інтелектуальний потенціал. Територія виявляється важливішою ресурсів натурально-речових (мінеральних, водних, рослинних та ін.) Останні, так чи інакше, можна замінити природними або штучними ресурсами, а територія — ресурс вичерпний і невідновний, його практично не-

можливо і вкрай дорого приростити технічними засобами. Не випадково академік А. А. Мінц характеризував територію як узагальнюючий ресурс.

У поняття «територіальні ресурси» (а воно більш ємне і більш складне, ніж поняття «земельні ресурси») зазвичай включають три елементи: площа території, багатство, стійкість ландшафтів.

Площа території — це суто фізична величина, яку треба оцінювати об'єктивно. Територія Якутії за площею дорівнює майже шести Франціям, але розселити на ній 360 млн осіб (населення Франції — 59,5 млн) було б очевидною утопією.

Багатство (ресурси території) — це елемент, який вимагає економічного підходу, комплексної оцінки всіх видів ресурсів. *Стійкість ландшафтів* — це природна база території, здатність ландшафту зберігати свою структуру і можливість функціонування в просторі і в часі при змінних умовах навколишнього середовища. «Легкоуразливі» ландшафти тундри і лісотундри болісно реагують навіть на незначний вплив людини (наприклад, на вириту для трубопроводу траншею). Ігнорування цієї особливості північних територій може призвести до незворотних змін у ландшафті, до втрати ним стійкості.

Територіальні ресурси нерівномірно розподілені як між частинами світу, так і між країнами.

Розмір території разом з багатством матеріальних ресурсів визначає її економічну ємність, а з урахуванням стійкості — *екологічну ємність* (тобто межа можливого освоєння того чи іншого ландшафту). Вперше ємність території, виходячи з її природних властивостей, розрахував Г. Тейлор: у 1918 р. він визначив максимальну ємність Австралії — 30 млн осіб (так що межа ємності цієї держави-континенту, за Тейлором, поки ще далеко не досягнута: населення Австралії зараз — 19,7 млн осіб). Зараз робляться спроби розрахувати *екологічну ємність всієї біосфери Землі* з точки зору можливих меж її розвитку.

Територія, будучи підсумовуючим, узагальнюючим ресурсом, оцінюється на основі трьох блоків явищ: природно-ресурсного потенціалу ландшафту (мінерального, водного, агрокліматичного, ґрунтового і біотичного); етнодемографічного потенціалу (національного, трудоресурсного, соціального); потенціалу господарського освоєння

території (виробничого, інфраструктурного та розміщення) [58, с. 249]. Територія, внаслідок приналежності до певного природного комплексу, має ряд фізичних властивостей, тип (або типи) природного ландшафту (характер рельєфу, ґрунтів, рослинності тощо), особливості географічного положення.

Територія з усіма її властивостями, ресурсами, будучи простором для життєдіяльності людей, що її населяють, впливає на всі сфери цієї життєдіяльності — економічну, соціальну, політичну, а також духовно-культурну.

Зрозуміло, мова не йде про прямий автоматичний вплив території на життєдіяльність людей. Не можна забувати і про зворотний вплив — вплив цієї життєдіяльності на територію. Проте участь ресурсів і властивостей території у всіх сферах діяльності людей безсумнівна.

У комплексному країнознавстві найважливішою територіальною одиницею є держава. Територія держави (країни) — це частина земної кулі, що знаходиться під суверенітетом певної держави. До складу території держави входять суша в межах кордонів, внутрішні і територіальні води і повітряний простір, що лежить над сушею. Надра, що знаходяться під сухопутною і водною територією, також є власністю держави. Велика частина держав світу — це приморські країни. Для них важливе значення мають прибережні території.

Прибережні території — це:

1. Територіальні води. У їх межах держава володіє юрисдикцією в повному обсязі. Більше 100 приморських держав мають територіальні води від 3 до 12 миль. 22 країни після Другої світової війни оголосили встановлення 200-мильної зони територіальних вод.

2. 200-мильні прибережні економічні зони. Вони не входять до складу державних територій, але прибережні держави мають суверенні права на розвідку і розробку природних ресурсів дна і надр цих зон. Інші ж країни користуються свободою судноплавства і мають доступ до надлишків допустимого улову.

3. Континентальний шельф. Шельф — це материкова мілина, глибина якої від 133 до 550 м. Шельф має таку ж геологічну будову, що і прилегла суша. Він є економічною приналежністю прибережних держав, але не входить до складу їх державних територій. Країни

мають виключне право на розвідку й експлуатацію «свого» шельфу, але не мають суверенних прав на відповідну акваторію. Компромісна формула про визначення зовнішнього кордону континентального шельфу говорить, що вона не повинна перевищувати 350 миль від берега. Морські економічні зони і континентальний шельф деяких приморських країн нерідко перевищують площу сухопутної території і суттєво збільшують їх ресурсний потенціал. У 1988 р. Японія витратила велику суму — 30 млрд йен — для збереження крихітного безлюдного острівця Окінаторі (його донна частина загрожувала ось-ось надломитися). Втрата острівця загрожувала Японії скороченням її морської економічної зони на 400 тис. км², що перевищує всю сухопутну японську територію [153, с. 113].

Економічне значення прибережних територій ще більше зросте найближчим часом, тому що, на думку експертів, частка підводних родовищ у видобутку нафти може скоро досягти 40–50%. Ця обставина пояснює ту боротьбу за арктичний континентальний шельф, яка розгортається на наших очах між «арктичними країнами».

Територія кожної країни має свої особливості. Останні визначаються такими параметрами, як розмір, географічне положення, межі, конфігурація, схильність ризику стихійних лих і катастроф.

Розмір території. Розмір (площа) території країни — це один з її постійних параметрів. Його вплив на життя країни, її долю очевидно. Чим ширша країна, тим, як правило, різноманітніші й багатші її ресурси, тим більші можливості для створення більш повного набору галузей господарства. Велика територія може врівноважувати несприятливе географічне положення, на ній більше можливостей для економічних маневрів. Але у країнах з великими територіями гостріша проблема міжрайонних зв'язків, складніше подолати спокуси екстенсивного розвитку. Все це наочно демонструє Росія — країна, що займає перше місце у світі за розмірами території.

Територіальні ресурси нерівномірно розподілені не тільки між частинами світу, але й між державами.

Найбільшими за площею державами є Росія (17,1 млн км²), Канада (9,9), Китай (9,5), США (9,3), Бразилія (7,7), Індія (3,2). На частку цих 7 держав припадає більше 48% території суші (без Антарктиди).

У науці є поняття про ефективну територію країни, тобто ту її частину, яка лежить поза простором з екстремальними малоприсаєднаними для життєдіяльності умовами. Такими вважаються ті території, де середня річна температура не нижче — 20 °С, а висота над рівнем моря перевершує 2000 м. Наприклад, у Росії ефективна територія складає всього 5,51 млн км² із 17,1 млн км². Росії належить 15% усіх практично не порушених діяльністю людини земель світу, 46% світової площі нетропічних лісів. Саме тому ця країна вважається однією з небагатьох на земній кулі центрів стабілізації біосфери — 2/3 площі країни практично зберегли природні біосистеми.

Ватикан, Монако, Науру, Сан-Марино, Тува, Ліхтенштейн, Андорра та ін. — це мікрокраїни. Перша з них має площу 44 га, Андорра — 465 км².

Географічне положення — один із найважливіших параметрів, що індивідуалізує територію регіону, країни. За образним зауваженням Я. Г. Машбіца, «це як відбиток пальців, неповторний у кожної людини».

Географічне положення може створювати переваги для країн, а може бути і не дуже прихильним до них. Відома, наприклад, особлива роль приморського (тим більше — приокеанського) положення країн. Воно притаманне більшості країн. Але 42 держави світу не мають виходу до відкритого моря. В Азії це Афганістан, Лаос, Монголія, Бутан, Непал, Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан.

Конфігурація території країни. Вплив зміни території на суспільний розвиток давно привертав увагу вчених. К. Ріттер відзначав, що якби у материків були інші обриси, світова історія була б іншою. Дві країни з приблизно рівною площею — Болгарія і Куба — мають різну конфігурацію, і вона безсумнівно впливає на особливості територіальної організації господарства і політичних процесів у цих країнах. Вплив конфігурації території країни на відмінності в господарському розвитку її окремих частин явно простежується в Росії. Це, зокрема, пов'язано з характером її берегової лінії. Моря глибоко не «врізаються» у континентальні простори країни. Тому практично всі регіони Росії спираються на занадто перевантажені магістралі сухопутного транспорту. Давно помічено також, що в міру витягнутості території

країни при збільшенні відстаней зростання просторової взаємодії зменшується. Росія — країна, яка саме відрізняється і видовженістю території, і масштабами площі.

При тому, що вплив зміни території на суспільні процеси безсумнівний, вивчення цього впливу — справа дуже непроста, тому що його дуже складно виміряти. Проте наука виробила і кількісні заходи форм території. Зокрема, вчені оперують поняттям *компактності території*, яка визначається рядом показників. Один з них представляє співвідношення максимальної довжини до найменшої ширини. В Угорщині цей показник дорівнює 2,1, у Румунії — 2,3, у Франції — 2,2, у Китаї — 3,5. Ступінь компактності території країни зменшується у міру зростання її площі, тому що в цьому випадку подовжуються всі комунікації, ускладнюються зв'язки між віддаленими територіями. Якщо при цьому і столиця розташовується не в центрі, то це може провокувати сепаратизм, місництво, ускладнювати управління територією. Компактність території оцінюється також шляхом порівняння конфігурації території з конфігурацією певних геометричних фігур, найчастіше з колом, бо коло — ідеально компактна геометрична фігура. Тому вважається, що найбільш компактна й економічна для своєї підтримки територія має форму, близьку до кола. Однак подібна ідеальна конфігурація державної території або інших політико-адміністративних одиниць у реальному житті не зустрічається. Вивчення конфігурації країни має не тільки теоретичне значення, а й практичне. Її облік необхідний в управлінні, оскільки конфігурація впливає на параметри інфраструктури, розміщення продуктивних сил, на культурні, політичні зв'язки між районами країни, між центром і периферією.

Схильність до ризику стихійних лих. Вплив стихійних лих на територію безсумнівний. Але також безсумнівна і необхідність вивчення цього впливу для вирішення завдань щодо забезпечення стійкості території. Протягом усієї своєї історії людство було свідком багатьох трагедій, викликаних силами природи. На думку багатьох вчених, стихійні природні явища (СПЯ) сьогодні можуть бути віднесені до розряду глобальних. У літературі є різноманітні варіанти класифікацій СПЯ. Одна з них — за умовами виникнення, розроблена Б. А. Будаговим, А. А. Бабахановим у 1978 р. Відповідно до

неї виділяються космічні, метеоролого-кліматичні, гідрологічні, геологічні, геолого-тектонічні, тектоніко-гідрологічні та ін. СПЯ. У складі СПЯ приблизно 2/5 припадає на повені, по 15% — на землетруси та посухи [144, с. 102]. Новітня історія відзначена, на жаль, багатьма масштабними лихами природного характеру. Землетрус у Китаї в 1976 р. забрав, за різними оцінками, від 242 до 635 тис. життів [144, с. 107]. Циклон і викликана ним приливна хвиля в Бангладеш — тоді Східному Пакистані — забрали близько 1 млн чоловік. Потужний підводний землетрус в Індійському океані став причиною найбільшої природної та гуманітарної катастрофи у Південно-Східній Азії в грудні 2004 р. За деякими даними, тільки в Індонезії кількість жертв перевищила 400 тис. осіб. Сьогодні в усіх країнах світу розробляються спеціальні національні програми, що передбачають підготовку фахівців з «планування лих», ведуться наукові дослідження з вивчення економічних, соціальних, психологічних аспектів СПЯ. У кожній країні акцент робиться на ті явища, які найчастіше трапляються в даному регіоні. Наприклад, у Японії — це землетруси, в США — повені, торнадо, землетруси, у Великобританії — повені. За даними РАН, у Росії в зонах підвищеної сейсмічності (а це 1/5 території країни) проживає більше 20 млн осіб, тобто кожен сьомий житель РФ. Землетруси можуть досягати 7 балів, а в деяких прикордонних районах Росії та в Прибайкаллі й 9 балів за шкалою Ріхтера. У 1957 р. в Забайкаллі було зафіксовано землетрус силою в 10,5–11 балів. Вчені вважають, що найсильніші землетруси в СРСР були не в Ашхабаді, не в Ташкенті, не на Курилах, а саме на Байкало-Становому нагір'ї [144, с. 102].

Велика кількість стихійних лих відбувається у країнах, що розвиваються. Їх наслідки тут і в силу географічного положення (як правило, у тропічній зоні з її кліматичними аномаліями), і в силу техніко-економічної відсталості особливо спустошливі. Експерти вважають, що катастрофа в Бангладеш в 1970 р. перевищила всі рекорди за вкрай низькою ефективністю проведення рятувальних операцій.

Таким чином, тематика стихійних лих, фактори природних і техногенних катастроф, організація діяльності будь-якого роду науково-дослідних центрів з вивчення стихійних лих, державних структур типу МНС і т. п., безсумнівні, не можуть бути виключені з країно-

знавства. Вилучення цих сюжетів негативно позначиться на характеристиці території як найважливішого опорного елемента комплексних країнознавчих характеристик.

2. Формування території держави

Логіка формування конфігурації території держави чітко виділяється, наприклад, у формуванні території Австрії, де була заселена спочатку Віденська улоговина, а потім по полонинах зростала мережа розселення. Форма території Австрії відображає цей процес.

Формуванню території Російської держави присвячено багато праць, але єдиної думки з цього приводу не існує. Східноєвропейська (Російська) рівнина, крім своїх широких розмірів, відрізняється від усіх інших подібних рівнин світу тим, що на ній безліч значних річок, причому поточних у різних напрямках — на північ, на південь, на захід. Аж до середини XIX ст. при невеликих швидкостях пересування і труднощах прокладки гужових доріг водні шляхи були основними. В XI–XV ст. використовувалося для перевезень більше 100 річок [75, с. 110]. Основні річкові системи: Волга, Дніпро, Західна Двіна, Ільменсько-Ладозька (підходили близько один до одного), а також Дон, Північна Двіна. Системи з'єднувалися волоками (по 10–20 верст від річки до річки). У кінці XV ст. в Росії було 24 міста, з них 18 (3/4) розташовувалися на водних шляхах [75, с. 42]. Положення на основних водних шляхах суттєво вплинуло на географію російських центрів. Практично вся багатовікова історія Росії супроводжувалася до того ж освоєнням нових слабкозаселених районів, насамперед окраїнних земель.

Країни ж Західної Європи через менші розміри вже в період середньовіччя зайняли основні території, і надалі зростання їх населення призвело до перенаселення, що створило стимул для переходу від традиційних екстенсивних форм ведення господарства до нових, інтенсивних. Освоєння ж нових районів у Росії сприяло розвитку землеробства вширину і посиленню консервативних тенденцій соціальних процесів, а отже, і менш швидкому економічному розвитку Росії, відставанню від Західної Європи. Тут явно виявляється вплив роз-

мірів і конфігурації території на суспільний розвиток. За характером історичних особливостей формування державної території можна виділити такі групи держав:

- 1) *еволюційно-сформовані держави*. У цьому випадку, як правило, спочатку заселялася одна улоговина, потім вся рівнина, пізніше населення поширювалося на інші території, у тому числі гірські;
- 2) держави, які виникли внаслідок «історичного кидка», як, наприклад, Угорщина у IX ст.;
- 3) держави, які виникли внаслідок рухів світового масштабу, наприклад, держави Північної та Південної Америки.

У науці існує класифікація засобів формування території держави:

- 1) *освоєння територій*, що не мають господаря. Йдеться про землі, де кліматичні умови несприятливі для сталого проживання людей, або заселені людьми, що не мали сталої суспільної організації;
- 2) *набуття території*, що належала іншій державі. Такі акти можуть бути здійснені шляхом мирної угоди (добровільне приєднання), завоювання під час війни або шляхом договору про оренду території. Споконвіку завоювання було цілком природною підставою для зайняття території переможцем. Але в наш час агресивна війна засуджується світовою спільнотою і набуття території за допомогою сили вважається незаконним;
- 3) *оренда території* є законним способом набуття земель іншої держави для тих чи інших цілей.

3. Відмінності морфології та геопросторового положення держави

Розміри і форма території, якої набула та чи інша держава, безперечно позначаються на умовах та можливостях її розвитку. Закономірність очевидна:

- 1) чим більша територія країни, тим більше вона надає ресурсних можливостей;
- 2) чим більша країна, тим, як правило, різноманітніші й багатші її природні ресурси;
- 3) великі розміри території зумовлюють значне розмаїття середовища проживання;

4) країни з більшою територією мають, як правило, значно більше можливостей для створення повнішого набору галузей господарства;

5) чим менший розмір території країни, тим помітнішою є роль зовнішньоекономічної складової в її економіці. Вона змушена активніше брати участь у міжнародному поділі праці;

6) наявність великої території може врівноважувати несприятливе географічне положення;

7) для більшості великих країн порівняно з малими і середніми гостро постає проблема «подолання простору», тобто проблема міжрайонних зв'язків та інфраструктури;

8) великі країни мають більше можливостей для маневру в економічній сфері.

Однак потужність країни залежить не тільки від розміру території, а й від її заселення та рівня розвитку продуктивних сил. У більшості випадків потрібна подвійна чи потрійна різниця у площах земель, щоб різниця в економічному потенціалі стала помітною. При постійному зростанні населення та економічної активності проблеми якості організації простору набувають вирішального значення в перспективах розвитку й функціонування окремих національних господарств.

Інтенсифікація використання території виявляється в територіальній концентрації, підвищенні компактності ареалів людської діяльності, в інтенсифікації виробництва продукції на 1 га території. Наприклад, у Японії на 1 км² виготовляється у 15 разів більше продукції, аніж у США. Інтенсифікація використання території як ресурсу потребує розробки такого поняття, як *ємність території*, яке відображає межу кількості функцій території та навантаження на неї за додаткових капіталовкладень чи без них.

Цікаві факти містить аналіз забезпеченості населення територіальними ресурсами. Якщо середньосвітовий рівень узяти за 1, то для Австралії цей показник становитиме 19,4, Південної Америки — 2,6, Північної Америки — 2,5, Африки — 2,1, Європи (без СНД) — 0,42, з СНД — 0,13, Азії (без СНД) — 0,39, Росії — 5, Аргентини — 3,6, Бразилії — 2,5, США — 1,6, Китаю — 0,36, Індії — 0,17, Японії — 0,13.

Ознайомлення з географічними особливостями морфології території дає можливість звернути увагу на роль детермінованості її географічного положення. Насамперед виділяють держави острівні, континентальні (які не мають виходу до моря) і приморські. На початку ХХІ ст. налічувалася 41 держава, розташована на островах чи архіпелагах, 43 — внутрішньоконтинентальних, а також 110 — приморських держав, що мають різні можливості виходу до океану.

Держави, розташовані на островах та архіпелагах, реалізують усі вигоди свободи судноплавства й можливості прямих комунікацій у зовнішньоекономічних відносинах. Найпотужніші з морських держав — Велика Британія, Японія, держава-материк Австралія, а також такі країни, як Сінгапур, Індонезія, Філіппіни, Тайвань в Азії, Куба в Америці, мають значний політичний вплив у своїх регіонах. Вищезазначені держави, а також три десятки малих острівних держав можуть користуватися сприятливими можливостями своїх виключних морських економічних зон.

Континентальні держави за сучасних умов мають менше можливостей для комунікацій із країнами світу, їм доводиться узгоджувати свої зовнішньоекономічні дії з сусідами, від транзиту через територію яких вони залежать. У Європі завдяки густій мережі автошляхів та залізниць, міжнародним перевозкам по Дунаю, Ельбі, Рейну континентальні Австрія, Чехія, Угорщина, Словаччина, Швейцарія, Білорусь, не кажучи вже про крихітні держави, мають альтернативу вільного доступу як до північної Атлантики, так і до Середземного або Чорного морів. Надійний вихід за межі регіону багатих ресурсами країн Центральної Азії — Казахстану, Азербайджану, Узбекистану, Туркменії, Таджикистану, Киргизстану — поки що обмежений, достатньо потужні комунікації пролягають переважно через територію Росії, проте вже як альтернативи. Це — закавказький коридор до Чорного моря, залізниця та шосе через Іран до Індійського океану, залізниця з Казахстану в Китай. Особливо у скрутному транспортному становищі опинилися внутрішні країни Африки. З 14 таких країн лише Замбія, Зімбабве і Ботсвана мають надійне й альтернативне заліз-

ничне та автомобільне сполучення. Ефіопія, Малі, Буркіна-Фасо, Уганда, Малаві, Свaziленд мають по одному транспортному коридору через сусідню країну, інші позбавлені й цього. Обмеженість зовнішніх транспортних можливостей внутрішньоконтинентальних країн — істотний чинник, що стримує розвиток їхнього господарства.

Для приморських держав вважається оптимальним, коли протяжність їхніх морських кордонів становить близько 1/4 довжини всіх кордонів держави. У багатьох держав протяжність берегової лінії набагато більша. В Європі Данія і Греція, в Азії Малайзія розташовані як на континенті, так і на островах архіпелагу, а їхні мешканці здавна вважаються добрими моряками. У США і континентальна частина, й численні острівні території омиваються водами трьох океанів, понад 2/3 зовнішньоторговельного обороту припадає на морські перевезення. Такі приморські країни, як Бразилія й Аргентина (Південна Америка); ПАР, Марокко (Африка); Південна Корея, Індія та інші (Азія), з огляду на характер сусідства на суші (гірські хребти, слабкорозвинуті сусідні держави тощо) змушені більшу частину зовнішньої торгівлі здійснювати морем. Інша ситуація склалася у держав, які хоча й мають доступ до моря, але змушені докладати зусиль, щоб забезпечити собі можливість вільного доступу до основних світових морських комунікацій. В Європі, наприклад, для прибалтійських країн (Швеція, Польща, Фінляндія, Росія та ін.) важливо мати свободу виходу з Балтійського моря; а для чорноморських (Україна, Румунія, Болгарія, Грузія, Росія) — свободу проходу через Босфор і Дарданелли, а далі разом із середземноморськими країнами (Італія, Греція, Туреччина, Туніс, Алжир, Хорватія та ін.) в Атлантичний океан через протоку Гібралтар або в Індійський океан через Суецький канал та протоку Баб-ель-Мандеб.

Найпривабливішими у прибережних державах вважають території узбережжя, які, окрім цінних природних ресурсів, мають умови для будівництва портів і забезпечення тим самим виходу країни у Світовий океан, що дає їй економічні й геополітичні переваги. Зони національної юрисдикції прибережної держави визначаються між-

народним правом, зокрема: 1) Конвенцією ООН із морського права; 2) конвенціями про відкрите море, територіальне море і прилеглу зону, про континентальний шельф, про риболовство та охорону живих ресурсів відкритого моря.

4. Кордони держави

Державний кордон — це лінія і уявна вертикальна площина, що проходить по ній, які визначають межі території держави (суші, вод, надр, повітряного простору) і відокремлюють його від сусідніх держав і відкритого моря [48, с. 117].

Історія людства, на жаль, — це історія воєн, а більшість останніх мало на меті перегляд кордонів. Межі є об'єктом вивчення багатьох дисциплін — географічних, суспільних та ін. У рамках географії сформувалася спеціальна галузь наукового знання — *лімологія* (від грец. «лімес» — кордон).

За даними Н. С. Мироненка, що відбивали ситуацію у світі до 1991 р., розподіл державних кордонів за частинами світу виглядав таким чином. На Африку припадало 36% всієї їх довжини, на Азію — 30%, Америку — 23%, Європу — 11% [153, с. 122].

Існує два основних етапи встановлення державного кордону — *делімітація* і *демаркація*. Остання являє собою перенесення на місцевість (позначення відповідними прикордонними знаками) результатів делімітації, тобто угоди щодо загального напрямку проходження кордону та нанесення його на географічну карту.

При вивченні кордонів географами використовуються чотири основних теоретичних підходи: історико-картографічний, класифікаційний, функціональний, географо-політичний.

У рамках *класифікаційного підходу* досить відомий поділ кордонів з урахуванням таких підстав: морфології, природно-географічних особливостей, генезису, функцій.

За морфологією кордони поділяються на «геометричні», «астрономічні», *звивисті*, *прямі* тощо. Близько 42% всієї довжини сухопутних кордонів в Африці — астрономічні та геометричні, тобто проведені по паралелях і меридіанах, рівновіддаленим лініям і т. п., без

будь-якої відповідності соціальним, етнічним реаліям. Типовим параметром геометричних кордонів служать кордони між штатами в США, між США і Канадою — всі вони проведені, незважаючи на природні та історичні рубежі. Кордон між КНДР і РК проходить по 38-градусній паралелі.

За природно-географічними, природним особливостям кордони можуть бути *оро-* і *гідрографічними*, тобто прив'язаними до якихось природних кордонів.

За генезисом, походженням, історією, тривалістю існування виділяють кордони *компенсаційні*, *«нав'язані»*, *колоніальні*, *спірні*, *«післявоєнні»* та ін. В Африці близько 20% сухопутних кордонів проведені британською адміністрацією, 17% — французькою, як правило, при повному ігноруванні етнічного, економічного, соціально-культурного простору [153, с. 374].

За функціями виділяють кордони *бар'єрні*, *фільтруючі*, *контактні*, *відображення*, *регулювання*, *відділення та зіставлення*.

У принципі всі кордони виконують бар'єрні, фільтруючі, контактні функції, питання тільки в їх співвідношенні. Всі вони відображають особливості суспільного, політичного ладу, підтримують певний економічний режим рівноваги на державній території. Тобто кордони прозорі для одних потоків (тих чи інших категорій людей, товарів, продуктів і т. п.) і закриті для інших. Кордони країн з тоталітарними режимами мають яскраво виражені бар'єрні функції («кордони на замку»), розділяють людей за принципом «ми» і ворожий світ.

Для країнознавства більший інтерес представляє *географо-політологічний підхід*. Він сформувався в політології, в науці про міжнародні відносини. Стрижнем цього підходу є проблема впливу кордонів і їх стабільності на стан міжнародних відносин.

У рамках політологічного підходу вченими різних країн зроблено чимало цікавих висновків. Так, наприклад, з'ясовано, що *чим більший розмір державної території країни і вища чисельність її населення, тим більше в середньому вона була схильна до змін кордонів у результаті територіальних суперечок із сусідами*. Однозначний висновок про надійність кордонів зі стабільними країнами — ймовірність бути

втягнутими у військові дії втричі вище у країн, що мають воюючих сусідів.

Природно, що за інших рівних умов перспективи отримати додаткові прикордонні проблеми мають країни з великою протяжністю кордонів і які межують з великою кількістю країн.

До першої з названих різновидів належать: Китай, Росія, Бразилія, Індія, США, Конго (Заїр), Аргентина, Канада, Монголія, Судан.

До другої — Росія, Китай, Бразилія, ФРН, Судан, Конго (Заїр), Австрія, Франція, Саудівська Аравія, Танзанія, Туреччина. Зараз у вивченні кордонів позначилися нові теоретичні підходи. Вони виходять з того, що державні і внутрішні політичні та адміністративні кордони, а також культурні рубежі треба розглядати як єдину систему. Н. С. Мироненко називає дві передумови нового політико-географічного погляду на кордони.

Перша полягає в тому, що кордони не можна вивчати тільки на рівні країни. Друга полягає в тому, що кордони не можна вивчати у відриві від проблем ідентичності — самоідентифікації людини з певною соціальною та/або територіальною групою, насамперед етнічною.

Територіальні суперечки — це політична реальність, як і викликані ними збройні конфлікти. Тому важливо визначити райони загошення територіальних і прикордонних конфліктів на різних рівнях — глобальному, державному, регіональному, локальному.

5. Поняття, методологічні основи вивчення і властивості географічного та геополітичного положення країни

Географічне положення характеризується взаємовідношенням об'єкта з його зовнішнім середовищем. В основі цього поняття лежить категорія «відношення» — положення об'єкта відносно поверхні Землі, а також до інших об'єктів, з якими він взаємодіє. Саме географічне положення предметно виявляє індивідуальні риси і властивості будь-якої території. «Географічне положення має найбільше

методологічне значення. Місце, яке займає будь-який ареал, чи то країна, район, місто тощо, в системі географічного поділу праці, значною мірою визначається географічним положенням», — писав М. М. Баранський [2, с. 157].

Географічне положення відрізняється від місця розташування. Перше містить у собі відповідь на питання: стосовно чого? Друге передбачає питання: де і частиною чого є? Тобто місце розташування розкриває локалізацію або приналежність, тоді як положення відображає відношення.

Географічне положення країн, регіонів («внутрішніх», світових) — це відношення до будь-яких інших об'єктів, узятих поза їх територією, з якими країни і регіони знаходяться у взаємодії і які впливають на їх розвиток. Останнє визначається різними видами географічного положення.

У *фізико-географічному положенні* це відносини: а) в географічній координатній сітці, тобто в градусах широти і довготи, що дають найбільш точну адресу об'єкта (країни, регіону); б) в реальному фізико-географічному просторі — з його природними зонами, орографією, розподілом суші і моря тощо. Тобто фізико-географічне положення — це положення щодо природних об'єктів, які впливають на особливості природи даного місця, — морів, річок, лісових масивів, природних зон і т. д.

В *економіко-географічному положенні* (ЕГП) це відношення до економічно значущих об'єктів, різних даностей соціально-економічного характеру. У той же час до категорії економіко-географічного положення відносять і положення щодо природних об'єктів (незамерзаючі моря, родовища корисних копалин, лісові масиви і т. ін.). Оскільки економічно значущі об'єкти, стосовно яких визначається економіко-географічне положення території, різноманітні, вони, у свою чергу, поділяються на ряд «положень»: транспортно-, енерго-, ресурсно-, промислово-географічне і т. д.

ЕГП — один із найважливіших факторів, що визначають розміщення, характер, динаміку розвитку продуктивних сил.

У *політико-географічному положенні* це відношення до політичних даностей. У середині країн воно може, наприклад, визначатися

територіальним розрізом розстановки політичних сил, на світовій арені — центрами міжнародних політичних сил (світовими, регіональними державами, міжнародними союзами і т. ін.). Положення якоїсь території (світового регіону, країни, внутрішнього регіону) щодо центрів та країн зосередження військової потужності, військових вогнищ, вогнищ напруженості прийнято називати військово-географічним положенням.

Із політико-географічним, військово-політичним, економіко-географічним видами географічного положення тісно пов'язане геополітичне.

Геополітичне положення держави — це сукупність її просторових відносин, взаємозв'язків і взаємодії з іншими геополітичними системами. Геополітичне положення визначається насамперед геополітичною могутністю держави, її політико-географічним положенням, особливостями геополітики на різних рівнях політичної організації світу, а також впливом зовнішніх геополітичних акторів.

За Я. Г. Машбіцем, геополітичне положення відображає положення території щодо «центрів сили», вогнищ економічної та військової потужності, різних політичних, економічних і військових блоків, політичних і релігійних об'єднань» [144, с. 113].

Геополітичне становище багатьох регіонів і країн досить стійке в силу, перш за все, глибинної сутності його географічних коренів. Адаже в найзагальнішому вигляді геополітика вивчає географічну обумовленість політичних процесів. Але воно теж зазнає динамічних змін. У 1985 р. Чилі отримала власний вихід до Атлантичного океану в результаті передачі країні трьох островів у затоці Бігл. Таким чином, геополітичне становище Чилі істотно змінилося в кращий бік, бо розширилися можливості її зовнішньоекономічних зв'язків, видозмінилися стратегічні позиції. Останнє насамперед пов'язано з тим, що зараз зростає значення Південної Атлантики через прогнози геологів про наявність тут найбільших підводних родовищ нафти.

В *еколого-географічному положенні* сутнісним є відношення до еколого-значущих об'єктів, до країн і регіонів, які визначають еколо-

гічну ситуацію, або до країн і регіонів, на екологічний стан яких може впливати ця територія.

Географічне положення завжди було і залишається важливим чинником для розвитку регіонів, країн, впливає на генеральні лінії розвитку макрорегіонів світу.

Загальновідомо, що економічний прогрес США і Канади багато в чому визначався їх міжокеанським положенням. Воно полегшувало їх зв'язки з країнами басейнів Тихого й Атлантичного океанів. До того ж океани до появи ракетної і ядерної зброї надійно захищали Америку від вогнищ найбільших конфліктів і світових війн.

Географічне положення — історична категорія. Стародавня Русь була відкритим суспільством, загалом і в цілому вона розвивалася в руслі європейських процесів. Московська Русь, унаслідок, перш за все, через історичні обставини, опинилася на периферії європейського розвитку.

Португалія та Іспанія до Великих географічних відкриттів перебували на задвірках Європи, але вихід цих країн широким фронтом до Атлантики перетворив їх на потужні колоніальні держави. Географічне положення США у XIX і початку XX ст. після того, як був проритий Ері-канал, побудована перша трансконтинентальна залізниця, з'явився Панамський канал, за зауваженням М. М. Баранського, з положення «на краю світу» опинилися в положенні «між двома океанами».

Географічне положення має певні властивості (атрибути), якими, як правило, називають:

1) *положення*. Цей атрибут відображено в самому визначенні ГП;

2) *потенційність*. Ця властивість відображає ту обставину, що геоположення — це одночасно і передумова, і наслідок розвитку всякого роду зв'язків, а також розвитку самої території.

Історія знає чимало прикладів того, як одні райони в процесі історичного розвитку перетворювалися на провідні, інші втрачали свою роль. У зв'язку з цим можна згадати, наприклад, про роль Середземномор'я в давнину і в наступні століття і в даний час, про зміну географічного положення багатьох держав світу в результаті здійснення таких найбільших міжнародних проектів, як будівництво Суецького, Панамського, Кільського каналів тощо;

3) *дистанційність*. Неможливо змістовно охарактеризувати геоположення без урахування відстаней і інших метричних показників. У той же час ці показники не характеризують повністю ГП: при незмінності фізичної відстані між об'єктами їх положення може змінитися, наприклад, при покращенні інфраструктури, розширенні економічних, політичних зв'язків. Росію від Японії відокремлюють всього 500 км, але Японії «ближче» США, країнам Південно-Східної Азії — Австралія, і ця «близькість» визначається не метричним показниками відстані, а масштабністю, міцністю господарських зв'язків.

6. Ієрархічні рівні геополітичного положення країни

Геополітичне положення держави розглядається на трьох рівнях.

1. *Глобальне* — геополітичне положення держави у світовій геополітичній системі в цілому, відносно геополітичних макрорегіонів, провідних геополітичних акторів. Виявляються територіальні відношення і взаємодії держави з «полюсами» («фокусами») світової військово-політичної та економічної могутності, визначається положення щодо світових геополітичних «осей». Аналізуються також територіальні відношення й особливості взаємодії даної держави з провідними військово-політичними, економічними, релігійними угрупованнями країн світу і макрорегіонів. Для провідних держав світу важливо виявити їх геополітичний вплив в окремих макрорегіонах і регіонах планети.

2. *Регіональне* — положення держави у своєму регіоні (субрегіоні). Дуже важлива геополітична ідентифікація сусідів першого та другого порядку у цілому і, особливо, з точки зору їх взаємодії з даною державою. Необхідне виявлення характеру її територіальної композиції і взаємодії з державами-партнерами і супротивниками (конкурентами). Вивчається геопросторове положення держави щодо регіональних конфліктних рубежів (зон), «полів напруги», «гарячих точок» тощо. Аналізується також положення держави щодо Світового океану (враховуючи можливості експансії) і трансрегіональних транспортних комунікацій.

3. *Локальне* — положення окремих ділянок кордону держави з точки зору наявної геополітичної ситуації. Аналізуються особливості виникнення ділянок державного кордону, їх проходження через природні об'єкти, історичної трансформації. Виявляються особливості взаємовідносин із сусідньою державою, прикордонного режиму, політичної ситуації у регіоні по той бік кордону. Серед негативних аспектів можливі такі, як наприклад, наявність взаємних чи односторонніх територіальних претензій, існування поблизу від кордону вогнища воєнно-політичного конфлікту, партизанського руху тощо. Вигідне транспортне положення створює можливість активізації геополітичного впливу держави на суміжні території. За умов існування проблем щодо розподілу із суміжними державами прибережних акваторій Світового океану аналізуються особливості положення спірних ділянок морських державних територій, виняткових економічних зон і континентального шельфу.

Контрольні запитання та завдання

1. Визначте поняття «простір» і «територія».
2. Охарактеризуйте основні типи формування території держави.
3. Як позначаються розміри і форма території на умовах та можливостях розвитку країн?
4. Розкрийте зміст поняття «кордони держави».
5. Які основні етапи встановлення державного кордону?
6. Розкрийте основні підходи до класифікації державних кордонів.
7. Визначте поняття географічного та геополітичного положення країни.
8. Охарактеризуйте методологічні основи вивчення і властивості географічного та геополітичного положення країни.
9. Назвіть основні ієрархічні рівні геополітичного положення країни.

ТЕМА 8

Природні умови та природно-ресурсний потенціал країни

1. Поняття про природні умови та природні ресурси. Оцінка природних факторів у країнознавстві

Природні умови — тіла і сили природи, що на даному рівні розвитку продуктивних сил мають істотне значення для життя і діяльності людини, але не беруть безпосередньої участі в матеріальному виробництві.

Природа, або оточуюче людину природне середовище, — це сукупність частин, які називаються природними компонентами. До останніх належать рельєф, клімат, води, рослини, тварини, ґрунти.

Для науки мають певні значення зв'язки між окремими компонентами природи. Але головне полягає у виявленні зв'язків між природою, з одного боку, й людиною, суспільством, господарством, — з другого. Ця взаємодія почалася на зорі існування людського суспільства і зазнала відтоді значних змін.

По-перше, збільшилися його масштаби. Наприклад, на нижчих щаблях розвитку кожна спільнота людей взаємодіяла тільки з безпосереднім природним оточенням, а зараз можна говорити про взаємодію її з усім географічним середовищем (у силу насамперед міжнародного поділу праці та сучасних засобів комунікації). Ускладнилися зв'язки людини, суспільства з природою. Так, багато тисячоліть десятки хімічних елементів, що утворюють мінерали, по суті, не були елементами географічного середовища, тому що людство не знало про їх існування чи не володіло технологією їх вилучення та використання, і не відігравали ніякої ролі у розвитку суспільства. Багаті нафтою надра Західного Сибіру не позначалися до середини ХХ ст. на долях росіян, тому що не були відомі. Природно-географічне сере-

довище прямо або через матеріальне виробництво впливає на багато сторін життя людини і суспільства. По-перше, на здоров'я людей, їх здатність до праці. Наприклад, природно-вогнищеві захворювання підривають працездатність населення багатьох африканських країн.

По-друге, на різницю в обсязі необхідних коштів для задоволення біологічних потреб (в кількості і якості їжі, води, одягу і житла для створення температурного комфорту та захисту від впливу стихій).

По-третє, на виробництво: наявність або відсутність природних ресурсів багато в чому визначають асортимент вироблених продуктів, відмінності в продуктивності праці.

По-четверте, на переміщення людей, інтенсивність обміну. Вони до цих пір знаходяться, хоча, зрозуміло, не в тій мірі, як у попередні епохи, залежно від наявності природних перешкод, водних шляхів і т. д.

По-п'яте, на формування у людей специфічних способів адаптації до зовнішнього середовища, їх світосприйняття, ментальність, духовну і матеріальну культуру.

По-шосте, на характер військово-політичної ситуації: природні рубежі і сьогодні роблять більш безпечним становище і розвиток окремих територій.

Перелік векторів впливу природного середовища на суспільство, людину, взаємодії їх один з одним може бути продовжений. Причому далеко не завжди ці взаємозв'язки мають ту «лінійність», яка проглядається у названих вище позиціях. Розглядаючи вплив природи на людину, суспільство, важливо підкреслити дві дуже важливі обставини.

1. Не тільки природа впливає на людину, суспільство, а й людина впливає на природу (про це мова піде нижче).

2. Роль природного факту в житті суспільства не можна абсолютизувати. Мова тільки про те, що за інших рівних умов багатство і різноманітність природних ресурсів, сприятливі умови для життя і праці людей забезпечують додаткові переваги для розвитку суспільства. Водночас «занадто щедра та марнотратна природа» може і загальмувати цей розвиток.

3. Вплив природи на суспільство, людину не має уніфікованого характеру. Справа в тому, що географічна оболонка Землі вкрай неоднорідна, їй притаманна своя регіональна диференціація, зональність. Найбільш виразним проявом природної зональності є геогра-

фічні (кліматичні) пояси (екваторіальний, субекваторіальні, тропічні, субтропічні, помірні, субарктичний і субантарктичний, арктичний і антарктичний), природні зони.

Природні зони — території суші з подібними природними умовами (кліматом, рослинним і тваринним світом), що тягнуться і змінюються в певному порядку від полюсів до екватора в широтному напрямку [49, с. 233].

У сучасних фізико-географічних атласах кількість зон іноді перевищує (з урахуванням підзон) 50. В. В. Докучаєв на рубежі XIX–XX ст. виділяв 7 зон, Л. С. Берг у середині XX ст. — 12. Сучасний вчений А. Г. Ісаєнко дає характеристику 17 зон [54, с. 70–75]. У навчально-освітній літературі, як правило, називаються й описуються такі природні зони: крижана пустеля (арктична й антарктична), тундра, лісостепова зона, зона лісів помірного поясу, лісостепова зона, степ, пустеля, савани, вологі і змінно-вологі тропічні ліси, зона вологих екваторіальних лісів.

Природа, за словами В. В. Докучаєва, — не математика. Тому природні зони не є ідеально правильними ареалами. Вони не покривають планету суцільними смугами і нерідко розімкнуті, на одній широті можуть бути різні природні зони. Крім зональних закономірностей, існують азональні. Прикладом азональності на суші може служити висотна поясність, вертикальна зональність, яка залежить від висоти суші і зміни з висотою теплового балансу. Відомо, що на 1 км підйому температура повітря знижується на 6°, на висоті 2–3 км збільшується хмарність і кількість опадів. Зональність проявляється не тільки на суші, вона є і в Світовому океані, причому не тільки в поверхневій товщі, але й на океанічному ложі.

Основні причини природної зональності — це форма Землі і її положення щодо Сонця. Саме ці два фактори визначають зональний розподіл променевої енергії, що, у свою чергу, обумовлює зональність температур, випаровування, хмарності, системи вітрів, процесів вивітрювання і ґрунтоутворення, навіть геохімічних особливостей ландшафтів (наприклад, кальцій характерний для степів і пустель, залізо — для тундри і тайги) і та ін.

Основи вчення про географічну зональність почали складатися давно. Ще в античний час виникла гіпотеза про теплові пояси. У XIX ст.

А. Гумбольдт простежив зональність рослинного і тваринного світу у зв'язку з кліматом і відкрив явище висотної поясності. Проте вчення про географічну зональність у його сучасному вигляді сформувалося тільки на рубежі XIX–XX ст. у результаті досліджень російського вченого В. В. Докучаєва, який, за загальним визнанням, і є його основоположником. В. В. Докучаєв обґрунтував зональність як загальний закон природи, що виявляється в рівній мірі і на суші, і на морі, і в рівнинах, і в горах. До розуміння цього закону В. В. Докучаєв прийшов від вивчення ґрунтів. Його праця «Російський чорнозем» (1883) досі вважається класикою у фізичній географії. Природні зони як фактор регіональної диференціації стосуються всіх сторін життєдіяльності людей. Але не менше на неї впливає природно-ресурсна регіоналізація світу.

Природні ресурси — компоненти, тіла і сили природи, що на даному розвитку продуктивних сил і вивченості використовуються в матеріальному виробництві для задоволення потреб людського суспільства.

Ресурси (від фр. *ressource* — допоміжний засіб) — джерела необхідних для людей матеріальних і духовних благ, які можна реалізувати при існуючому технологічному рівні і соціально-економічних відносинах. Виділяють ресурси природні, матеріальні, економічні, фінансові, трудові. Природні ресурси поділяються на *невичерпні* (енергія Сонця, припливів і відпливів, геотермічна, вітру, морських хвиль) і *вичерпні* (ресурси надр і екосистем). У свою чергу вичерпні ресурси поділяються на *невідновлювані* (мінерально-сировинні) і *відновлювані* (водні, рослинні, тваринні), а за видами на: *агрокліматичні* (світло-, тепло- і вологозабезпеченість певної території); *біологічні* (культурні і дикі рослини, тварини, мікроорганізми); *водні* (поверхневі і підземні води); *гідротермальні* (запаси внутрішнього тепла землі, що передаються через перегріту воду); *гідроенергетичні* (запаси енергії рік і водойм, що знаходяться вище рівня моря); *енергетичні* (сонячна, вітрова, припливу в морях, атомна і ядерна, нафта, біопаливо); *земельні* (площа земель, що використовуються, або можуть бути використані в господарській діяльності); *кліматичні* (сонячна енергія, волога, енергія вітру); *космічні* (космічні випромінювання, що можуть бути використані); *лісові* (деревні, технічні, харчо-

ві, кормові, лікарські); *мінеральні* (сукупність розвіданих корисних копалин); *паливно-енергетичні*; *паливні*; *рудні*; *рекреаційні* (природні й антропогенні об'єкти, що використовуються для задоволення рекреаційних потреб населення) — *клімат*, *ландшафт*, *поверхневі та підземні води*, *мінеральні води*, *курорти*, *бальнеологічні курорти* тощо.

Природні ресурси — елементи природи, залучені у виробництво і які складають його сировинну й енергетичну базу. Існують різні класифікації природних ресурсів: за приналежністю до тієї чи іншої сфери географічної оболонки (літосфери, гідросфери, атмосфери, біосфери); за спрямованістю їх використання (для теплоенергетики, кольорової, чорної металургії і т. д.); за використанням в основних сферах господарства (ресурси матеріального виробництва та невиробничої сфери) і т. д.

Екологічна класифікація природних ресурсів заснована на принципах вичерпності й відновлюваності. За цією ознакою всі природні ресурси поділяються на вичерпні та невичерпні. До невичерпних належать ті ресурси, використання яких людиною не приводить до видимого їх виснаження в майбутньому, — енергія вітрів, внутрішньоземне тепло, сонячна енергія і т. п. Вичерпні ресурси можуть бути відновлювані й невідновлювані. Перші — це ті, які при безперервному використанні можуть зменшитися до рівня, що робить їх подальшу експлуатацію економічно недоцільною, і які при цьому нездатні до самовідновлення за терміни, сумірні з термінами споживання.

Відновлювані ресурси — це ресурси, здатні до відновлення — флора, фауна, водні ресурси і т. п.

Традиційна природна (генетична) класифікація — це класифікація природних ресурсів за природними групами: мінеральні (корисні копалини), водні, земельні (у тому числі ґрунтові), рослинні (у тому числі лісові), тваринного світу, кліматичні, ресурси енергії природних процесів (сонячне випромінювання, внутрішнє тепло Землі, енергія вітру і т. п.). Дуже часто в даній класифікації виділяються ресурси Світового океану й рекреаційні ресурси.

У даній час світове співтовариство проявляє помітну заклопотаність у зв'язку зі збіднінням природних ресурсів, насамперед нафти, газу, вугілля. Підстави для занепокоєння, безумовно, є. Але є й підстави для певного оптимізму. По-перше, природні ресурси, у тому

числі мінеральні, не тільки не вичерпані, але й далеко не повністю виявлені. По-друге, наявні природні ресурси все ще використовуються малоефективно. По-третє, складно передбачити, які ще відкриття у ресурсній сфері будуть зроблені. Наприклад, ще зовсім недавно людина нічого не знала про енергію, що міститься в атомному ядрі.

Розміщення природних ресурсів у світі характеризується нерівномірністю. Це пояснюється відмінностями в кліматичних і тектонічних процесах на Землі, умовами утворення корисних копалин у минулих геологічних епохах і т. д. У результаті не тільки між країнами, а й великими регіонами світу існують помітні відмінності в рівні і характері їх забезпеченості природними ресурсами. Близький Схід виділяється великими ресурсами нафти і газу, Андські країни — мідних і поліметалічних руд і т. д. Всіма відомими видами природних ресурсів володіють лише три країни — Росія, КНР, США. Високозабезпеченими, з точки зору природних ресурсів, є Індія, Бразилія, Австралія. Багато країн мають великі запаси світового значення одного або кількох ресурсів (Кувейт — запаси нафти, Габон — марганцю, Марокко — фосфоритів і т. д.).

Зрозуміло, обділеність країн природними ресурсами створює значні труднощі для їх економічного розвитку. Але, як показує світовий досвід, їх можна подолати. По-перше, існують міжнародні зв'язки. По-друге, національне багатство будь-якої країни вимірюється не тільки сукупністю її матеріальних цінностей і запасами природних ресурсів, але і людьми — їх працьовитістю, ступенем використання їх енергії, знань. Усім відомий приклад Японії, яка домоглася видатних успіхів в економіці. Але Японія володіє лише великими запасами пиритів, сірки, їй різко не вистачає нафти, залізної руди, калійних солей і т. ін. У той же час існує чимало держав, що мають багаті ресурси сировини, але не досягли великих успіхів у соціально-економічному розвитку.

Природа, потужно впливаючи на життя і діяльність людей, у той же час сама є об'єктом їх впливу. Він проявляється, насамперед, у *природокористуванні*. Цей термін був введений в обіг у кінці 1950-х рр. екологом Ю. М. Куражковським. Відтоді він неодноразово уточнювався і розширювався. Я. Г. Машбіц вважав, що для комплексного крайнознавства (регіонознавства) плідно визначення природокорис-

тування як теорії і практики господарського використання природного середовища [144, с. 155].

У різного роду географічних словниках під природокористуванням розуміється сфера суспільно-виробничої діяльності, спрямованої на задоволення потреб людства за допомогою природних ресурсів.

Природокористування може бути раціональним і нераціональним. Раціональне природокористування запобігає шкідливому впливу на навколишню природу, регулює освоєння її ресурсів, забезпечує нормальні умови життєдіяльності людини. Нераціональне природокористування означає одностороннє, утриманське ставлення до природи, прагнення взяти від неї якомога більше благ.

У даний час люди переробили для своїх потреб значну частину земної суші: 23% — під пасовища, 11% — під рілля і лісництво, 2–3% для будівництва житла, промислових об'єктів, доріг і т. ін. Інша частина суші — ліси, чагарники (30%), малопродуктивні землі (33%). З доступних джерел прісної води використовується більше половини. 60% найбільших водних артерій (їх 277) перегороджені греблями та іншими інженерними спорудами, що істотно змінює екологію існуючих водойм і гірло річок. Наслідком нераціонального природокористування є те, що природне середовище починає втрачати ресурси, істотно знижує свої якості та властивості, необхідні для життя людини. Тобто вимирають окремі види флори і фауни, знижується родючість ґрунтів, відбувається забруднення атмосфери та підземних вод відходами. Вчені підраховали, що в результаті нераціонального землекористування людство за історичний період свого розвитку вже втратило від 1,5 до 2 млрд га колись продуктивних земель, тобто більше, ніж вся сучасна площа рілля. Екологічну небезпеку являють собою промислові відходи, особливо так званих «брудних» виробництв (енергетики, металургії, хімічної, целюлозно-паперової промисловості). Ці галузі більшу частину використаної сировини пускають у відходи, сприяючи тим самим металізації та хімізації природного середовища. Процес знеліснення в південному лісовому поясі набуває характеру екологічної катастрофи, тим більше що ліси саме цього поясу виконують найважливішу функцію «легень» нашої планети і в них зосереджено більше половини всіх видів флори і фауни, представлених на землі. Найбільш

активно процес знеліснення йде в ряді регіонів, у тому числі в Південній і Південно-Східній Азії. Під загрозою зникнення, за даними американських вчених, знаходиться 14% видів рослин, 11% видів птахів загрожує вимирання. Перелік сумних і катастрофічних за характером прикладів результатів нераціонального природокористування, на жаль, можна продовжувати і продовжувати. Нераціональне природокористування почалося не сьогодні і не вчора. Але особливих масштабів воно досягло в епоху індустріалізму. Саме в цей час у суспільстві набули поширення уявлення про те, що природа — це лише майстерня, а людина в ній працівник, що не треба чекати милостей від природи. Попередження ж про небезпеку подібних уявлень до уваги не бралися. А вони були. Так, наприклад, Ф. Бекон стверджував: щоб підкорювати природу, їй треба підкорятися. А на піраміді Хеопса є ієрогліфічний напис: «Люди гинуть від невміння користуватися силами природи і від незнання істинного світу» [58, с. 182].

Експерименти з природою призвели до порушення природної рівноваги. Зараз, за даними Я. Г. Машбіца, більш ніж на 36% площі суші природні системи деградовані, на 37% — видозмінені [144, с. 155]. Порушивши рівновагу в природі, людина створила нову реальність, у якій вона взаємодіє не стільки з непорушеним природним середовищем, скільки із середовищем, нею ж створеним, тобто з природно-антропогенним. Але якщо закони першого вона більш-менш пізнала, то закони другого нею поки практично ще не усвідомлені. Наприклад, хто сьогодні може чітко відповісти на запитання про наслідки вживання людиною генетично модифікованих продуктів?

Проблеми раціонального природокористування сьогодні тісно переплелися, по суті, злилися з проблемами охорони навколишнього природного середовища. Вона припускає систему заходів, спрямованих на забезпечення гармонійної взаємодії людини, суспільства і природи на основі збереження і відтворення природних багатств, раціонального використання природних ресурсів» [48, с. 393]. Це одна з актуальних глобальних проблем, вирішення якої неможливе без мобілізації зусиль суспільства як на міжнародному, так і на локальному, регіональному рівнях.

Розглянуті вище загальні положення, що стосуються проблем природокористування та охорони навколишнього природного середовища, дозволяють сформулювати такі позиції для їх характеристики.

1. Стан, якість навколишнього природного середовища на території, що вивчається (тобто виявлення на ній антропогенних змін природного середовища).
2. Характер і масштаби наукового вивчення природного середовища.
3. Система заходів (економічних, адміністративних, правових і т. ін.) з охорони навколишнього середовища.
4. Діяльність з відновлення порушеного природної рівноваги.
5. Використання попереднього досвіду природокористування.
6. Формування у людей дбайливого, розумного ставлення до природного середовища.
7. Участь території в міждержавному співробітництві з охорони навколишнього середовища.
8. Наявність охоронних природних територій. Такими є насамперед національні парки, заповідники, окремі пам'ятки природи, заказники.

Національні парки. У них вирішується складне завдання поєднання охорони природи і відпочинку людей. Перший національний парк — Єллоустонський — був створений в 1872 р. в США. Світовою популярністю користуються національні парки Цаво в Кенії, Серенгеті в Танзанії, на берегах водоспаду Ігуасу в Бразилії та Аргентині, Прибайкальський в Росії, Корбетт в Індії та багато інших.

Заповідники. Вони створюються з метою збереження острівків первісної природи. На території заповідників повністю забороняється господарська діяльність. Найбільш відомі заповідники в Росії — це Астраханський (для охорони нерестовищ цінних осетрових риб, рідкісних рослин, водоплавних птахів), Баргузинський (для охорони соболя), Кандакашський (для охорони птаха гаги) та ін. Найбільший у Росії заповідник — Криницький — знаходиться на Камчатці. Його територія складає 100 га і головною його визначною пам'яткою є гейзери. По суті заповідником є територія Галапагоських островів (власність Еквадору). Головна визначна пам'ятка цієї території, що охороняється — гігантські черепахи (до 1,5 м). З 1964 р. на островах функціонує Міжнародна біологічна станція. У зоні пустель Південної

Африки розташований Центрально-Калахарський заповідник, головним об'єктом охорони в якому є унікальна рослина вельвігія. Широка мережа природно-заповідних територій є в Україні (майже 6 тис. об'єктів), на Кавказі (Кавказький, Тибердинський та ін.), у Середній Азії та Казахстані (Іссик-Кульський, Чаткальський та ін.). Заповідники в усьому світі є свого роду науковими полігонами, де ведеться комплексне вивчення природних умов. Вони дуже важливі для порівняння зміни освоєних людиною районів з природними ділянками, що дозволяє виявляти наслідки впливу людини на природу.

Пам'ятки природи. Ними можуть бути печери, скелі, дерева та ін. природні об'єкти.

Заказники. Тут забороняється видобуток певних видів рослин і тварин. Тривалість заборон різна: вони можуть бути цілорічними, сезонними.

Охоронювані природні території, як видно, виконують різні функції: збереження тих чи інших унікальних природних об'єктів, науково-дослідну, еколого-виховну, просвітницьку.

Розгляд названих вище сюжетів для країнознавчого аналізу, природно, повинен «працювати» на виявлення територіальної специфіки, особливостей природокористування, охорони природного середовища, їх орієнтації на людину, підвищення якості її життя.

Оцінка природних умов і ресурсів у країнознавстві — певна шкала виміру природного потенціалу, суб'єктивний образ об'єктивної реальності. В практичній і науковій діяльності, пов'язаній з вирішенням соціальних і економічних проблем, важливу роль відіграє поняття вибору, яке виникає на основі оцінок. Дати оцінку таким поняттям, як природні умови і ресурси, можна тільки з вказівкою для кого і для чого, тобто на основі знання про об'єкт (природу) і суб'єкт. У логіці оцінок виділяються 4 компоненти: суб'єкт, об'єкт, характер і обґрунтування. В компоненті «суб'єкт — об'єкт», виходячи із завдань суспільної практики, зараз виділяють такі системи оцінок: «природний комплекс» — технічна система (технологічна оцінка); «природний комплекс — економіка» (економічна оцінка); «природний комплекс — людина» (медико-біологічна, екологічна, естетична, рекреаційна оцінки). В компоненті «характер» використовують порівняльні оцінки («кращий», «гірший»). У компоненті «обґрунтування» характеризуєть-

ся позиція (наукова форма), яка привела до оціночного міркування. До 50-х рр. у СРСР використовували *натуралістичну оцінку* природних умов і ресурсів. Потім деякий час панувала *технологічна оцінка*. З переходом до ринкових відносин введені різні види економічних (вартісних) оцінок, зокрема на основі диференційної ренти, за вартістю відновлення природних ресурсів і природного середовища, за величиною витрат на дослідження, освоєння й експлуатацію.

2. Вплив природних умов на життя та господарську діяльність людини. Ступінь і характер освоєння природи

Сумарна оцінка природних умов визначається рівнем їхньої комфортності для людини. Для його вимірювання використовують 30 параметрів (тривалість кліматичних періодів, контрастність температур, вологість клімату, вітровий режим, наявність природних осередків інфекційних хвороб та ін.).

За рівнем комфортності виділяють:

- 1) *екстремальні території* (полярні регіони, високігірні райони високих широт тощо);
- 2) *дискомфортні* території — райони із суворими природними умовами, малоприсадибні для життя некорінного, неадаптованого населення; поділяються на *гумідні* (арктичні пустелі, тундра), *арідні* (пустелі та напівпустелі), а також гірські райони;
- 3) *гіперкомфортні* території — райони з обмежено сприятливими природними умовами для переселенського населення; поділяються на *боральні* (ліси помірного поясу) і *семіаридні* (стеми помірного поясу);
- 4) *прекомфортні* території — райони з незначними відхиленнями від природного оптимуму для формування постійного населення;
- 5) *комфортні* території — райони з практично ідеальними умовами зовнішнього середовища для життєдіяльності населення; характерні для південної частини помірного поясу.

Поняття «природні умови» вже само по собі передбачає той чи інший вид господарської діяльності. Саме природні умови визначають різноманітність господарської діяльності людини, галузеву спеціалізацію окремих регіонів, темпи економічного і соціального розвитку.

Так, при організації видобутку корисних копалин ураховуються не тільки їхні запаси та якісні характеристики, а й умови залягання, що безпосередньо впливають на спосіб, масштаби та собівартість видобутку. У практиці гірської промисловості нерідко відбувається так, що найбільш економічними стають не найбагатші, а відносно бідні, однак розташовані у сприятливіших природних умовах родовища.

Найбільшою мірою від природних умов залежать майже всі види будівництва. Його собівартість визначається такими параметрами місцевості, як твердість й обводненість ґрунтів, сейсмічність, заболоченість території, наявність вічної мерзлоти, гористість рельєфу тощо. Природні параметри території істотно впливають також на організацію міського комунального господарства. Так, вартість опалення, водопостачання, каналізації, освітлення житла, й насамперед його будівництво, також значно різняться залежно від клімату та інженерно-геологічних умов.

На півночі та в інших регіонах з екстремальними природними умовами виникає потреба у створенні спеціальних технічних засобів, пристосованих до таких умов, наприклад, із підвищеним запасом міцності. У північному варіанті це здатність витримувати низькі температури, а в південному — високі. Для районів із мусонним кліматом — здатність нормально працювати в особливо вологих умовах. Особливої уваги заслуговує питання про вплив природних умов на ведення сільського господарства. Специалізація й ефективність аграрного сектору економіки безпосередньо пов'язані з природною родючістю ґрунтів, кліматом, водним режимом території.

Для розуміння й оцінки глибини втручання людини у природу важливо, наскільки тривалим було господарське освоєння й використання природних умов і ресурсів.

Аналіз територіальної структури природних ресурсів ґрунтується на таких критеріях:

- 1) ступінь диференціації в забезпеченості ними території;
- 2) їх різноманітність;
- 3) територіальна концентрація;
- 4) територіальні поєднання ресурсів;
- 5) їх доступність;
- 6) географічне положення.

При цьому оцінюється ряд територіальних співвідношень. Серед них — територіальний розрив між ресурсами, з одного боку, й виробництвом і населенням — з другого. Великий розрив характерний в основному для великих розвинутих країн, усередині яких чітко виділяються:

1) економічно активна територія, де зосереджені населення та основне виробництво і де триває експлуатація агрокліматичних ресурсів, однак мінерально-сировинні ресурси значною мірою вичерпані;

2) неосвоєна територія, часто з екстремальними, несприятливими для життєдіяльності людини фізико-географічними умовами, проте багата мінерально-сировинними ресурсами — *ресурсний резерв країни*.

До таких країн відносять Росію, США, Канаду, Австралію, Бразилію, Китай, Індонезію та ін. Тут особливо складними є проблеми дорожньої інфраструктури, необхідної для подолання значної територіальної розбіжності районів споживання природних ресурсів із природним розміщенням їхніх видів. Є випадки й меншого, але все ж таки помітного розриву, навіть у невеликих країнах. Наприклад, розрив між гідроенергоресурсами і споживанням енергії у Швеції і Норвегії. Масштаби освоєння ресурсів в екстремальних районах визначаються не тільки їхніми запасами, а й інтенсифікацією ресурсоспоживання у країні.

Серед оцінюваних співвідношень — *співвідношення між: територіальною концентрацією основних природних ресурсів і територіальною концентрацією виробництва й населення*. Висока територіальна концентрація найважливіших мінерально-сировинних ресурсів в окремих країнах є основною базою важкої індустрії, а отже й усього виробництва і населення. У країнах із «дисперсними» ресурсами можуть бути дуже різні рівні територіальної концентрації промисловості, а отже й населення.

Важливо оцінити також, яку роль відіграють природні ресурси у формуванні територіальної структури господарства країни. Для невеликих і середніх країн із бідним ресурсним потенціалом географія природних ресурсів може не відігравати важливої ролі, або вона відіграла її тільки раніше, на попередніх історичних етапах. У таких країнах важливе значення має система розселення й інфраструктура, особливо та, що пов'язує країну із зовнішнім світом — основним сучасним джерелом ресурсів. Так, у Японії, Італії, Нідерландах, Швейцарії власні ресурси вже давно не визначають територіальної структури господарства.

Зі зростанням інтернаціоналізації у сфері природних ресурсів збільшується взаємодоповнюваність ресурсно-сировинних баз країн. Тому, аналізуючи країну, важливо оцінити також *роль зовнішнього чинника*.

З другого боку, підходи до природокористування визначаються загальною моделлю економіки країни: інтенсивною або екстенсивною. За умов *екстенсивної* економіки технологічний розвиток головним чином відбувається завдяки нарощуванню одичної потужності агрегатів, технологічних ліній, транспортних засобів, а також збільшення маси сировини та напівфабрикатів, що переробляються або переміщуються за одиницю часу. Удосконалення старих технологій спричинило формування «ресурсоспоживчої» моделі економічного розвитку. У свою чергу, вона зумовила появу відповідної моделі територіальної структури господарства, характерною ознакою якої є стягування до центрів переробної промисловості величезних об'ємів сировини та палива. Зрештою, у певний момент ресурсні та екологічні обмеження такого розвитку заведуть у глухий кут. Крім того, як наслідок господарського використання нових територій, у країні неминуче відбувається розпорошення капіталу, відчувається його дефіцит і збільшення обсягів незавершеного будівництва.

Така модель вичерпала свої можливості. На новому етапі НТР з'явилося нове покоління обробної техніки, зокрема інформаційні технології, освоєні нові ресурсозберігаючі технології. Зміна технологій сприяла появі сучасної моделі інтенсивної економіки. Така модель дає можливість не лише зберігати ресурси й забезпечувати економічне зростання, а й піклуватися про середовище проживання. При цьому зростання виробничих сил супроводжується істотною перебудовою суспільних потреб, що виявляється, зокрема, у зростанні всіх неутилітарних значень природи країни.

Контрольні запитання та завдання

1. Визначте поняття «природні умови» та «природні ресурси».
2. Які види оцінки природних факторів використовуються у країнознавстві?
3. Охарактеризуйте вплив природних факторів на життя і господарську діяльність людини.

ТЕМА 9

Країнознавчі аспекти народонаселення та демографії

1. Методика вивчення населення країни.

Зайнятість населення.

Статевіковий склад населення

У системі показників, якими оперує ООН, нещодавно з'явився показник «індекс людського розвитку». Певною мірою це синонім якості населення. У літературі при характеристиці населення вживаються різні терміни: «люди», «населення», «народонаселення». Термін «люди», маючи загальне, збірне значення, на відміну від двох інших названих термінів, робить більший акцент на біологічну сутність людини. Терміни «народонаселення», «населення», як правило, вживаються як рівнозначні: їх пов'язує в певну єдність насамперед територія. У країнознавстві, на думку Я. Г. Машбіц, переважає поняття «народонаселення», яке включає в себе, крім усього іншого, і характеристики видового поняття «народ», тобто расовий, етнічний склад. Таким чином, під «народонаселенням» (народом) розуміють насамперед сукупність людей, що проживає одночасно на будь-якій території. Тобто можна говорити про народонаселення Землі, частин світу, регіонів, держав [28, с. 19].

Чисельність і відтворення населення. У рамках геодемографічного блоку розглядаються тенденції зміни чисельності населення в межах певних територій. Демографічні ж показники мають першорядне значення у всій сукупності параметрів суспільного розвитку. За великим рахунком кількість і якість населення — це найважливіший стратегічний ресурс Землі, її регіонів, країн. З аналізу чисельності, народжуваності, смертності, природного приросту населення (далі — ППН), як правило, і починається вивчення населення. Оцінка чисельності населення Землі в минулі епохи вкрай ускладнена. Припущення, які робляться науковцями щодо динаміки чисельності населення

аж до XVIII ст., істотно різняться. І це цілком зрозуміло. Підрахунок населення у давні й середні віки мав епізодичний характер. Так, відомо, що в Китаї з 92 р. н. е. велися обліки населення, але нерегулярно, з великими перервами. У нашій країні переписи аналогічного характеру відомі з часів Київської Русі [28, с. 79]. Перші переписи в їх сучасному розумінні відбулися в США (1790 р.), у Швеції і Фінляндії (1800 р.). У середині XIX ст. переписи населення в економічно розвинених країнах світу стають регулярними і поступово поширюються по всіх країнах. На кінець XX ст. загальна кількість переписів у світі складала більше 2000 [107, с. 18]. Ними охоплюється близько 98% населення Землі. Велика робота з організації переписів, обліку чисельності населення світу та регіонів, його динаміки, складу, прогнозування ведеться комісією з народонаселення ООН. У Росії першим загальним переписом населення став перепис 1897 р. Відтоді їх проведено ще 7 (1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989, 2002 — (145,165 млн), 2010 — (142,905 млн). У КНР останній перепис населення відбувся у 2010 р. — 1 339 724 852 осіб. В Японії переписи проводяться починаючи з 1920 р. Останній був у 2005 р. — 127,76 млн осіб.

Сучасна чисельність населення світу за оцінкою дослідників становить понад 7 млрд осіб на липень 2013. У цілому зростання чисельності населення обумовлюється взаємодією складних процесів і явищ, що мають характерні суспільно-історичні та територіальні особливості.

Основні чинники зростання чисельності населення світу такі:

- 1) природний, або біологічний, відтворений у природному прагненні людей до продовження роду;
- 2) соціально-економічний, що відображає рівень господарського розвитку суспільства, народні звичаї, традиції, відносини у виробничій сфері;
- 3) політичний, відтворений у цілеспрямованій діяльності держави з регулювання демографічних процесів (демографічна політика);
- 4) релігійний, що виражається у впливі релігійної свідомості на демографічну поведінку людей;
- 5) медичний, пов'язаний з розвитком медичної науки, охорони здоров'я;

- 6) гуманітарний, що відбивається в рівні і якості життя населення;
- 7) екологічний, що відображає стан навколишнього середовища як сфери людського життя [55, с. 169–170].

Відтворення населення. Чисельність населення безпосередньо залежить від відтворювального процесу. Існує кілька визначень поняття «відтворення населення». Найчастіше відтворення населення розглядається як сукупність процесів народжуваності, смертності та природного приросту, що забезпечують відновлення і зміну людських поколінь [55; 146].

Зміна чисельності та розміщення населення, обумовлені народженнями, смертями, освітою і розпадом шлюбних союзів, формують природний рух населення.

Народжуваність, смертність, природний приріст населення в своїй основі є біологічними процесами. Але на їх рівні впливає ще ряд факторів.

Соціально-економічні фактори: рівень добробуту населення, розвиток охорони здоров'я, освітній, культурний рівні населення, суспільне становище жінки, релігії, рівень урбанізації і т. ін. У міських жителів народжуваність нижче, ніж у сільських жителів. Різниця між ними, за деякими оцінками, 1:3.

Релігійний фактор робить помітний вплив на такі демографічні показники, як шлюбність, розлучення. В індуїзмі, наприклад, є заборона на повторні шлюби. Релігійний фактор присутній і в законодавчих актах, що встановлюють час вступу в шлюб. У мусульманських країнах, за законами шаріату, вік вступу в шлюб 9 років. У християнських країнах він вищий.

Демографічні чинники: статеві і вікова структура населення, шлюбність, розлучення. Так, «старіння» населення тягне за собою зниження загальних показників народжуваності. Вплив названих чинників на народжуваність і смертність не адекватний, складний і суперечливий. Один і той же фактор може діяти в прямо протилежних напрямках. Так, поліпшення матеріальних умов, з одного боку, веде до зменшення смертності, з другого — до підвищення середньої тривалості життя, а це викликає збільшення загального показника смертності.

Природно-біологічні чинники. Різний ступінь пристосованості жіночого і чоловічого організмів до умов зовнішнього середовища призводить до відмінностей у кількості народжень хлопчиків і дівчаток (постійне їх співвідношення 105 до 100) і різної їх смертності у віці до 5 років. Різниця в настанні статевої зрілості в районах з теплим і холодним кліматом викликає неоднакову тривалість фертильного (дітородного) віку жінок. На смертність впливають хвороби, що мають регіональне природне забарвлення: малярія в заболочених місцях, сонна хвороба в тропіках, епідемії і т. ін. [107, с. 27–28].

Для вимірювання народжуваності демографи використовують систему багатьох показників, пов'язаних один з одним. У той же час кожен з них відображає окремі аспекти процесу дітородження, завдяки чому має самостійну цінність. Так, *загальний коефіцієнт народжуваності* розраховується як відношення абсолютного числа народжень до середньої чисельності населення за період, зазвичай за рік. Це відношення множиться для наочності на 1000, тобто загальний коефіцієнт народжуваності вимірюється в *проміле*. Величина цього коефіцієнта дає найперше, наближене уявлення про рівень народжуваності. Відповідно до приблизної шкали величин загального коефіцієнта народжуваності, запропонованої демографами В. А. Борисовим і Б. Ц. Урланісом, його значення менше 16% вважаються низькими, від 16 до 24% — середніми, від 25 до 29% — вище середніх, від 30 до 40% — високими, більше 40% — дуже високими [28, с. 122].

Сумарний коефіцієнт народжуваності характеризує середнє число народжень в однієї жінки в гіпотетичному поколінні за все її життя при збереженні існуючих рівнів народжуваності у кожному віці, незалежно від смертності та змін вікового складу. Сумарні коефіцієнти вище 4,0 вважаються високими, менше 2,15 — низькими.

Для вимірювання смертності теж використовується система показників. Один з них — *загальний коефіцієнт смертності*. Він визначається кількістю смертей на рік у перерахунку на 1000 осіб населення без урахування статевого та вікового складу населення. Показники народжуваності та смертності служать основою для обчислення природного приросту населення. Загальний коефіцієнт природного приросту населення становить різницю коефіцієнтів народжуваності і смертності, і його так само, як правило, виражають

у проміле. У механізмі відтворення населення розрізняють *режим і тип*. Режим відображає кількісні характеристики відтворення населення, що розглядаються в певний період часу. Можна говорити про *розширений, простий, звужений* режими.

Розширене відтворення. Для нього характерне стійке перевищення народжуваності над смертністю, що забезпечує постійне і стабільне збільшення населення. При *простому відтворенні* співвідношення народжуваності і смертності складається таким чином, що не може забезпечити приріст населення, через що відбувається просте заміщення одного покоління іншим. Режим простого відтворення населення передбачає приблизно 2–3 дитини на кожну жінку фертильного (дітородного) віку, здатну мати потомство. Кількість дітей, що припадає на одну жінку, зараз становить: у світі — 3,3; у високорозвинених країнах — 1,9; у слабкорозвинених — 3,7, у тому числі в Африці — більше 5; в Росії — менше 2,15.

Звужене відтворення. Це така ситуація, за якої коефіцієнт смертності перевищує коефіцієнт народжуваності, і народжених дітей не вистачає для кількісного заміщення покоління батьків. Між цими трьома режимами відтворення населення існують різного роду перехідні режими. Для більшості високорозвинених, індустріальних і постіндустріальних країн характерні *слабкорозширене* (наприклад, США, Франція, Канада, Норвегія), *просте* (Австрія, Бельгія, Іспанія), *звужене відтворення*.

Сумарний коефіцієнт народжуваності поступово знижується, що призводить (після зниження більше 2,15) до скорочення населення. Наприклад, в Іспанії сумарний коефіцієнт народжуваності на 1 січня 2009 р. становить 1,31; у Росії — 1,41; в США — 2,05.

Причини зниження *ППН* у цих країнах різноманітні:

- 1) старіння населення через зростання середньої тривалості життя;
- 2) підвищення частки розлучень. За деякими даними, на кожні три шлюби припадає 1,5–2 розлучення;
- 3) прагнення жити поза шлюбом — частка таких пар наближається до 20%;
- 4) підвищення частки жінок, які в статевозрілому віці не можуть мати дітей. Причини цього явища — хвороби, спадковість, психічні

стреси, аборти і застосування протизаплідних засобів, куріння, алкоголізм, наркоманія;

5) небажання певної частини сімейних пар мати дітей. Переважна ж більшість обмежує число дітей у сім'ї до одного-двох. У цьому випадку виходить просте відтворення: на зміну двом батькам приходить стільки ж дітей або навіть одна дитина. Обмеження числа дітей в сім'ї пов'язується, головним чином, із фінансовими міркуваннями: дорого обходиться утримання і виховання дітей;

7) широке залучення жінок у виробництво, науку і суспільне життя. Роботодавці, як правило, з небажанням беруть на роботу жінок з дітьми;

8) високий рівень урбанізації. Народжуваність і природний приріст у містах в індустріально розвинених країнах набагато нижчий, ніж на селі.

Основні причини смертності в економічно розвинених країнах — це сучасні хвороби і насильницькі смерті. Перше місце в ряді цих причин займають серцево-судинні хвороби, друге — онкологічні та діабетичні, на третьому — насильницькі смерті (вбивства, самогубства, загибель на автошляхах, виробничі та інші смерті).

Високим ППН, розширеним режимом відтворення відрізняється більшість країн, що розвиваються. Основні причини високої народжуваності в цих країнах:

1) низький соціальний та інтелектуальний рівень населення, невисока грамотність;

2) традиції не обмежувати число дітей у сім'ях, прагнути народити більше хлопчиків, яким передбачається більш висока, порівняно з жінками, статусна роль у суспільстві;

3) релігійні заборони на аборти;

4) ранній вступ у шлюб;

5) низький рівень урбанізації.

Причини смертності в країнах, що розвиваються, відрізняються від таких у розвинених країнах. Це шлунково-кишкові хвороби, інфекції, епідемії, недоїдання, голод. Щороку від голоду помирає 12–18 млн. Основна частина цих втрат припадає на африканський континент.

Тип відтворення відображає спільність найбільш важливих якісних характеристик відтворення в більш-менш подібних соціально-

економічних умовах. Виділяються традиційний, сучасний і перехідний типи.

Традиційний тип відтворення населення є початковим. Він охоплював період первісності і далі тривав в аграрному суспільстві. Зараз цей тип зберігається в слабкорозвинених країнах, де демографічний баланс досягається в режимі високої смертності та народжуваності. Такий тип характеризується низькою економічністю і нестійкістю. *Сучасний тип відтворення* населення представлений в економічно розвинених країнах. Демографічна рівновага в них досягається в режимі низької смертності і народжуваності. Тому цей тип відрізняється керованістю, економічністю, стійкістю. *Перехідний тип* — це щабель між традиційним і сучасним суспільствами, особливий демографічний стан, демографічна кульмінація.

Слід зауважити, що в літературі нерідко йдеться про два типи відтворення. Перший (невисокі показники народжуваності, смертності, ППН) властивий економічно розвиненим державам. Другий (високі і дуже високі показники народжуваності і ППН) характерний для багатьох країн Африки, Латинської Америки, Південної і Південно-Східної Азії.

Для пояснення зміни типів відтворення використовується *теорія демографічного переходу*.

Демографічний перехід у контексті цієї теорії включає в себе чотири фази:

1) однаково високі рівні смертності і народжуваності (традиційний тип відтворення) роблять чисельність населення практично стабільною. Подібне положення притаманне аграрному суспільству;

2) індустріальна стадія суспільства робить людське життя цінністю. Значні кошти спрямовуються в гуманітарну сферу, насамперед в охорону здоров'я. Майже всі країни у ХХ ст. долають багато смертоносних інфекцій. У результаті швидкого зниження смертності при збереженні високого рівня народжуваності ППН збільшується до максимального рівня. На цій стадії й відбувається демографічний вибух, тобто різке посилення темпів зростання населення. Європа пережила його у ХІХ ст., у більшості ж країн Азії, Африки, Латинської Америки він почався в середині ХХ ст.;

3) характеризується подальшим зниженням смертності, а також народжуваності, і в кінці фази чисельність населення знову стабілізується. Перехідний тип відтворення замінюється сучасним. Цю стадію в даний час практично завершили високорозвинені країни (слабкорозширене відтворення в них змінюється простим);

4) чисельність населення стає практично незмінною. Показники народжуваності та смертності вирівнюються таким чином, що починає переважати не розширене, а просте відтворення, що веде до стабілізації чисельності населення світу.

Процес демографічного переходу у світі практично завершиться, за прогнозами до ХХІІ ст. Передбачається стабілізація чисельності населення на рівні 12 млрд. Але в умовах подальшого прогресу — науково-технічного і гуманітарного — можуть відбутися не тільки структурні економічні зміни, а й соціальні, що стосуються в тому числі і фізичного здоров'я людини, і моральних основ суспільства. З урахуванням цих тенденцій максимальна чисельність населення світу може бути іншою. Цю обставину і мають на увазі ті вчені, які визначають чисельність населення у ХХІ ст. в 40–50 млрд осіб.

Із ростом населення змінюється і його ставлення до простору, яке воно займає, і багатству, яке воно має у своєму розпорядженні.

Демографічний фактор серйозно впливає на рівновагу Землі. Виникають серйозні побоювання: чи може планета «прогодувати» стільки людей та забезпечити їх від природних лих і т. д.

Відповідно до теорії демографічного переходу рівень народжуваності та смертності обумовлюється соціальними умовами, а сам демографічний перехід означає процес послідовних змін народжуваності, смертності та природного приросту в міру соціально-економічного розвитку країн. Тобто в умовах привласнюючої й аграрної економіки потреби відтворення населення при високій смертності реалізуються за допомогою високої (на межі біологічних можливостей) народжуваності. Індустріалізація, громадський прогрес підбивають доцільність високої народжуваності. Відбувається регулювання відтворення населення, за якого рівень народжуваності, зрештою, визначається рівнем смертності. Будь-яка демографічна ситуація, тим більше обидві демографічних крайності — вибух і криза, породжує необхідність демографічної політики.

Демографічна політика — це цілеспрямована діяльність державних органів і інших соціальних інститутів у сфері регулювання відтворення населення, покликана зберегти або змінити тенденції динаміки його чисельності та структури. Вона тісно пов'язана із соціальною та економічною політикою, але має свої особливості. Як об'єкт такої політики можуть виступати країни, окремі їх райони, а також окремі групи людей. Найчастіше в демографічній політиці виділяється три блоки заходів: економічні, адміністративно-юридичні та соціально-пропагандистські. У різних країнах вони реалізуються по-різному.

У державах першого типу відтворення населення мета демографічної політики — підвищити зростання народжуваності та природний приріст. Така мета ставиться у Франції, Чехії, Угорщині, Австрії, Данії та ін. В основному використовуються економічні важелі — допомоги по догляду за дітьми, виділення пільгових кредитів молодят, збільшення оплачуваного післяпологового періоду, більш широке використання неповного робочого дня або робота за змінним графіком тощо.

У країнах з перевагою другого типу відтворення, з високими показниками народжуваності, природного приросту, прагнуть знизити народжуваність, скоротити ППН. Зростанням населення стурбовані більше за всіх в Китаї, Індії, Бангладеш, Нігерії, В'єтнамі. Тут проводиться жорстка політика планування сім'ї.

Соціально-класова структура населення у процесі розвитку суспільства стає все більш різноманітною і складною. Для визначення змін у цій структурі вчені розробили різні підходи. Найбільшу популярність отримала теорія класів і теорія соціальної стратифікації. В основі виділення соціальних страт лежать множинні критерії, що базуються на поєднаннях багатства, престижу, влади (професія, дохід, освіта тощо). Світова спільнота знає три типи соціальної структури.

Модель демократичного ринкового суспільства. Схема розподілу соціальних шарів у ній нагадує за формою овал з розвиненою центральною частиною (середні верстви), відносно невисокими полюсами вищого класу (майново-управлінською елітою) і групами бідніших шарів. Середній клас становить 65% населення в США, 60% — у Франції, близько 70% — в Японії.

Середній клас — це широка професійна група населення, зайнята ефективною виробничою діяльністю на основі високого рівня технічної та загальної культури. Якість життя середнього класу виступає економічною функцією і необхідною передумовою соціально-політичної стабільності в суспільстві. За межами середнього класу знаходиться прошарок політичної, господарської та інтелектуальної еліти. Нижче нього розташовуються декласовані елементи й інші нижчі верстви населення.

У розвинених країнах Заходу індивідуально-трудова діяльність також є джерелом існування більше 80% всього населення. Одночасно із збільшенням числа найманих працівників скорочується чисельність промислового робітничого класу. Наймані працівники, як правило, складають добре забезпечену частину населення, мають достатньо високий рівень освіти.

Модель соціальної структури слабо розвиненого суспільства, але такого, що стирається на ринкову основу. Вона становить витягнутий догори трикутник, який має широку основу. У ньому розташовані найбільш бідні верстви.

Модель розширення колишніх соціалістичних країн. Вона нагадує «розчавлену піраміду», значно сплющений трикутник з дуже широкою основою, більшу частину якого займає прошарок «трудящих», а вершину — «люди влади», середнього класу — менше 10%.

Статевий склад населення. Під ним розуміється співвідношення кількості чоловіків і жінок. Виявлення статевого складу країни, регіону дуже важливе з різних точок зору. З демографічної — тому що співвідношення статей є фактором шлюбності (тобто процесу укладання шлюбів) і формування сімейної структури населення. Із соціально-економічної — тому що без урахування співвідношення статей неможливо підрахувати трудові ресурси.

Статева структура населення складається під впливом трьох основних факторів: співвідношення статей серед новонароджених; статевих відмінностей у смертності; статевих відмінностей в інтенсивності міграції населення.

Зараз у світі простежується тенденція до збільшення частки чоловічого населення.

Варто, однак, підкреслити, що співвідношення статей неоднакове в різних вікових групах: уже в працездатному віці в багатьох регіонах переважання чоловіків змінюється перевагою жінок. Щодо літнього віку, перевага жінок у ньому спостерігається майже повсюдно.

У цілому чисельність чоловіків на Землі перевищує чисельність жінок на 2%. Але якщо виключити дві найбільші за чисельністю населення країни — Китай та Індію, то співвідношення різко зміниться і жінок виявиться на 25 млн більше. З усіх країн світу приблизно в половині більше жінок, у 80 — більше чоловіків, у 20 — їх приблизно рівна кількість.

Фактори, які мають найбільший вплив на статеву структуру населення: 1) війни; 2) міграції населення (у разі, якщо серед мігрантів одна стать переважає); 3) зростаюча в повоєнний час і особливо характерна для розвинених країн різниця в середній тривалості життя у чоловіків і жінок; 4) історичні, національно-культурні, соціально-економічні фактори.

Перевага чоловіків в Азії, особливо в Східній і Південно-Східній, — якоюсь мірою результат багатовікового припущення положення жінок у сім'ї, суспільстві, а також ранніх шлюбів, частих пологів, тяжкої праці вдома і на роботі. Соціальні перетворення щодо зміни в положенні жінок у країнах Азії ще тільки починають позначатися на статевому складі населення.

Ще більш виразні відмінності за статевим складом населення між країнами. За цим показником усі країни світу можуть бути умовно розділені на три групи.

I група. До неї входять країни, у яких число жінок і чоловіків однакове. Це в основному країни Африки і Латинської Америки. Є, зрозуміло, й винятки. У північній арабо-мусульманській частині Африки спостерігається деяке переважання чоловіків. Крім того, деякі корективи в загальну картину вносять трудові міграції.

II група. До неї входять країни з перевагою жінок. Їх перевищення особливо характерно для країн Європи (крім Ірландії й Ісландії). Подібна картина і в більшості країн СНД.

III група. До неї входять, насамперед, країни Азії (за винятком Японії, Ізраїлю, Ємену, М'янми). Для них характерна перевага чоло-

віків. Найбільш сильно диспропорція статей спостерігається в Південній Азії (Індія, Пакистан) і в Китаї.

Особливо слід згадати про країни масового припливу іммігрантів. У США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії до 1970-х рр. була перевага чоловіків. Зараз же в них спостерігається тенденція до зменшення долі чоловіків внаслідок безперервно зростаючої різниці в тривалості життя у чоловіків і жінок, а також скороченням міграції і зміною її статеві структури.

Серед країн із перевагою чоловіків пальма першості належить Катару (67,2% чоловіків), Кувейту (61,4%), ОАЕ (60,9%), Оману (57,5%), Бахрейну (56,9%), Саудівській Аравії (55,7%), серед країн із перевагою жіночого населення — Латвії (53,7%), Україні (53,5%), Естонії (53,4%), Білорусії (53,4%), Росії (53,1%), Литві (52,8%).

Варто зауважити, що досить істотні відмінності у статевій структурі спостерігаються і всередині окремих країн: це і відмінності між містами та сільською місцевістю, і між народами у багатонаціональних державах.

Віковий склад. В країнознавчих характеристиках виявлення картини за цим показником має велике значення. Вікова структура населення відіграє важливу роль у демографічних процесах, визначає багато параметрів загального розвитку. При високій процентній частці молоді у складі населення, як правило, буде спостерігатися високий рівень шлюбності, народжуваності і низький рівень смертності. Вікова структура відіграє важливу роль і в соціально-політичних процесах. Із віком пов'язані психологія, емоційність, певною мірою — розум людини. У суспільстві з високою часткою молоді багато ентузіазму, гарячих поривів, навіть нерозсудливості. Заколоти, революції найчастіше відбуваються в суспільствах з молодію віковою структурою. Навпаки, старіючі суспільства більш схильні до догматизму, застою.

Оскільки на різних етапах свого життя людина виконує неоднакові демографічні, соціальні, економічні функції, вченими розроблені різні класифікації віків. У міжнародній демографічній статистиці зазвичай усі люди укрупнено поділяються на три вікові групи: дитячу (0–14 років), дорослу (15–59 років) і літню (60 років і старше).

Загалом сучасне людство досить молоде. Більше половини населення Землі має вік менше 25 років.

Великі регіони світу, природно, розрізняються за віковою структурою населення. Але при всіх їхніх відмінностях можна виділити два типи вікової структури населення, які в цілому відповідають двом типам відтворення.

Перший тип відрізняється дуже великою часткою дітей та молоді у населенні і незначною часткою літніх людей. Цей тип характерний для деяких країн Азії, Африки, Латинської Америки. Так, в Азії вікова група до 15 років складає 32,2%, в Африці — 44,8%, в Латинській Америці — 33,8%, частка людей старше 65 років, відповідно, — 5,4, 31, 5,1%. *Другий тип* характеризується меншою часткою дітей і високим відсотком людей похилого віку. Це стосується насамперед країн Західної Європи, Північної Америки, певною мірою — країн СНД, Австралії та Океанії.

Кожен із цих типів вікової структури населення має свої плюси і мінуси. У регіонах з перевагою першого типу вікової структури не є гострою проблема забезпечення пенсіонерів. У країнах другого типу старіння населення вже викликало серйозні економічні та соціальні проблеми. На пенсійні фонди лягає надмірний тягар витрат на виплату пенсій. У розвинених країнах Заходу на пенсійне забезпечення витрачається 1/10 їх ВВП. Перед суспільством гостро постає проблема догляду за літніми людьми, тим більше, що питома вага людей старше 80 років зростає швидше, ніж частка літніх людей у цілому. Вимагає додаткових вкладень медичне обслуговування. Загострюється проблема зайнятості «молодих літніх», оскільки робочих місць не вистачає. Статевовікова структура — одна з найважливіших характеристик населення. Вона представляє великий інтерес із соціально-економічної точки зору, у тому числі і для підрахунку трудових ресурсів.

Трудові ресурси — частина населення країни, яка має необхідний фізичний розвиток, розумові здібності й знання, що дозволяють брати участь у суспільно-корисній праці.

Переважну частину трудових ресурсів складає населення у працездатному віці (за винятком непрацюючих інвалідів і «пільгових» пенсіонерів). Додатковими трудовими ресурсами є працюючі підлітки (з 14 до 16 років) і працюючі пенсіонери.

Межі робочого, або працездатного, віку в усіх країнах встановлюються законом. І вони неоднакові. В економічно розвинених країнах межі працездатного віку набагато ширші, ніж у деяких країнах СНД: у США, наприклад, і для чоловіків, і для жінок — із 16 до 65 років, у Фінляндії, Японії, Канаді, Німеччині робочий вік з 15 до 65 років. У Великобританії пенсійний вік у чоловіків починається із 65 років, у жінок — із 60, в Італії, відповідно, — із 62 і 57 років, у Франції з 60 років (і для чоловіків, і для жінок).

Трудові ресурси світу у 2008 р. оцінювалися в 3181,8 млн.

ООН ввела ще одну категорію — *економічно активне населення* (ЕАН). Це поняття охоплює не всіх людей працездатного віку, а лише тих, хто дійсно бере участь у суспільному виробництві або хоче в ньому брати участь. До ЕАН, таким чином, не належать особи, зайняті в домашньому або підсобному господарстві, учні, які досягли працездатного віку, але продовжують навчання в школі або очному вузі. З другого боку, безробітних, які одержують допомогу з безробіття і шукають роботу, відносять до категорії ЕАН.

Економічно активного населення у 2005 р. налічувалося понад 3 млрд осіб, що становило більше 50% усього населення світу, у тому числі чоловіки — 60%, жінки — 40%.

Відмінності між країнами щодо трудових ресурсів визначаються низкою факторів і насамперед режимом відтворення населення, рівнем соціально-економічного розвитку. Відмінності можуть бути дуже значними. У країнах, що розвиваються, питома вага трудових ресурсів низька — до 45%. Це зумовлюється соціально-економічною відсталістю цих країн, невеликою тривалістю життя, переважанням молодших вікових груп у структурі населення. У ЕАН тут низька частка жінок. Отже, на кожного працюючого припадає більше навантаження, ніж в економічно розвинених країнах.

У країнах різного рівня економічного розвитку значно відрізняється і структура зайнятості населення в господарстві. У розвинених країнах основна частина населення працює в невиробничій сфері, у країнах, що розвиваються, — у сфері матеріального виробництва. Чисельність трудових ресурсів і ЕАН дуже важлива для розвитку як світової, так і національної економік. Але в них, як у дзеркалі, відбивається не тільки рівень розвитку економіки, а й демографічна ситуація, і якість життя.

2. Методика вивчення народів. Расовий, етнічний, мовний, релігійний склад населення

Расовий склад населення. Людська раса — це історично сформована група людей, які мають подібні, що передаються у спадок зовнішні (тілесні) ознаки. До числа таких ознак належать колір шкіри, волосся, очей, форма носа, губ, пропорцій тіла тощо.

У наші дні прийнято виділяти три головних (великих) раси: європеїдну (білу), негроїдну (чорну), монголоїдну (жовту). Перша з них найбільше поширена в Європі, Південно-Західній, Південній Азії, Північній Африці, Північній і значній частині Південної Америки, в Австралії. Друга — головним чином у Тропічній Африці, третя — у Східній, Південно-Східній Азії, частково на півночі Канади, в центральних регіонах Південної Америки, в деяких регіонах Азіатської Росії. Іноді вчені виділяють також четверту расу — австралоїдну, з такими характерними рисами, як темна шкіра, широкий ніс, хвилясте волосся, сильний ріст волосся на обличчі і тілі. Поширена австралоїдна раса головним чином в Південній Азії, Океанії, Австралії. Великі раси звичайно поділяються на расові групи, які діляться на малі раси. 70% населення світу припадає на великі раси.

Межі між територіями поширення великих рас, як правило, нечіткі, розмиті. На таких стиках зазвичай утворюються змішані, перехідні расові форми (метиси, мулати, самбо і т. ін.). Їх частка становить 30% населення світу. Вважається, що расові особливості виникли в глибоку давнину при розселенні людей у тодішній ойкумені в результаті адаптації до різних природних умов. Але є й інше пояснення: внаслідок розселення припинився генетичний обмін, що і зумовило виникнення расових зовнішніх відмінностей, викликаних конкретними мутаціями.

Етнічний склад населення. Слово «раса» є грецьким за походженням і означає «плем'я», «народ», «рід». Як це не дивно, але в сучасній науковій мові єдиного розуміння сутності етносу немає. Дискусії з проблем етнічної ідентичності тривають (і, мабуть, ще довго триватимуть), тому можна виявити найрізноманітніші визначення поняття «етнос», які відповідають наявним концептуальним

підходам до проблем етнічності. Як правило, йдеться про *примордіалістський, інструменталістський, конструктивістський* підходи.

У навчальній літературі досі віддається перевага еволюційно-історичному різновиду *примордіалістського* («споконвічного», «вихідного») підходу до проблем етнічності. Тобто під етносом розуміється «стійка спільність людей, що склалася на певній території, яка має, як правило, єдину мову, деякі спільні особливості культури і психіки, а також спільну самосвідомість, тобто усвідомлення своєї єдності, на відміну від інших утворень» [107; 132].

Досить широкий і спектр відповідей на запитання про кількість етносів у світі: від 4 до 5,5 тис. (В. П. Максаковський), від 2 до 2,5 тис. (І. М. Любимов), від 2 до 3 тис. (Ю. Н. Гладкий, А. І. Чистобаєв). М. М. Голубчик і С. П. Євдокимов пишуть про 1200 народи. Значною мірою цей розкид — результат недостатнього вивчення етнічної картини світу, а також того, що вона не статична, зазнає змін під впливом постійних етнічних процесів і, природно, відсутності будь-якого уніфікованого підходу до визначення поняття «етнос». Етнічна строкатість властива не тільки світу в цілому, а й державам. Для країнознавства питання про національний, етнічний склад населення дуже важливе. Відповідно до особливостей національного складу виділяється кілька типів держав.

Однонаціональні держави. Їх досить багато в Європі (близько половини всіх країн), в Азії — менше (Японія, Бангладеш, Саудівська Аравія і деякі інші невеликі країни), ще менше в Африці (Єгипет, Лівія, Сомалі, Мадагаскар). У Латинській Америці майже всі держави однонаціональні.

Держави з різким переважанням однієї нації, але за наявності значних національних меншин. Такі країни також зустрічаються досить часто: Франція, Великобританія, Іспанія, країни Балтії, Китай, Таїланд, Монголія, М'янма, Ірак, Туреччина, Алжир, США, Австралійський Союз та ін.

Двонаціональні держави. Цей тип країн зустрічається значно рідше. Прикладами можуть служити Бельгія, Канада.

Держави з більш складним національним складом, але відносно однорідні в етнічному відношенні. Найчастіше вони зустрічаються в Центральній, Східній, Південній Африці, в Азії.

Багатонаціональні, зі складним і різномірним в етнічному відношенні складом держави. До цього типу відносять Росію, Індію, Швейцарію, Індонезію, Філіппіни, багато країн Західної та Південної Африки.

Вченими розроблені різні класифікації етносів: географічна, антропологічна, соціальна, демографічна, лінгвістична, конфесійна, за економічним розвитком, культурною та психологічною приналежністю. Увесь комплекс проблем, пов'язаних з етносами, етнічними процесами, як відомо, є предметом етнології.

Чисельність етносу відображає не тільки його кількісні параметри, а й значною мірою історію. Народи світу суттєво відрізняються за своєю чисельністю. 11 з них налічують 100 і більше мільйонів осіб, на їх частку припадає більше половини людства. Найчисленніші народи світу — це китайці (1120 млн чол. у 1992 р.), хіндустанці (240 млн), американці США (205 млн), бенгальці (200 млн), бразильці (160 млн), росіяни (150 млн), японці (123 млн).

На іншому полюсі знаходяться сотні нечисленних етносів, серед яких є навіть такі, що налічують 1000 і менше осіб (юкагири в Росії, андаманці в Індії, тоала в Індонезії і т. ін.).

Цілком очевидно, що формування і розвиток великих етносів значно відрізняється від подібних процесів у дрібних етносів. Взаємодія і розвиток етнічних процесів багато в чому визначається чисельним співвідношенням контактуючих груп.

Одна з найважливіших умов формування етносів — це спільність мови. За деякими даними, людство сьогодні використовує 5650 мов, величезну кількість діалектів. Абсолютний рекорд по діалектам утримують Індія і Папуа — Нова Гвінея: в Індії, найбільш багатонаціональній країні світу, населення користується 1652 мовами і діалектами, в Папуа — Новій Гвінеї — 1010.

Особливо важливе значення при вивченні етносів має їх лінгвістична характеристика. Вона групує всі народи за ознакою мовної спорідненості і дає генетичне тлумачення існуючій подібності між народами.

Різняться і дані про кількість етнолінгвістичних сімей. *Етнолінгвістична сім'я* — це найбільш велика одиниця в класифікації етносів. В. П. Максаковський говорить приблизно про 20 сімей, І. М. Любимов — 28, В. А. Копилов — 35.

У всіх класифікаціях виділяються: 1) індоєвропейська сім'я; 2) афразійська (семіто-хамітська); 3) уральська (уральсько-юкагірська); 4) алтайська; 5) дравідійська; 6) чукотсько-камчатська; 7) ескімосько-алеутська; 8) північно-кавказька; 9) сино-тибетська; 10) паратайська; 11) мяо-яо; 12) австронезійська; 13) айстро-азіатська; 14) північноамериканська; 15) центральноамериканська; 16) андська; 17) нігеро-кордофанська; 18) ніло-Сахарська; 19) андаманська; 20) картвельська.

Ряд народів світу в мовному відношенні займає ізольоване становище. У Росії проживають два відокремлених по мові народу — нивхі, кети; в Іспанії ізольованою мовою говорять баски, в Японії — айни (мова айнів фактично вийшла з ужитку). Є подібні мови у Новій Гвінеї.

Етнолінгвістична класифікація народів, при всій її значущості, розробленості, далека від досконалості. Як уже було зазначено, немає єдності думок щодо питання про кількість мовних сімей. Багато мов (в Африці південніше Сахари, Південно-Східної Азії, Океанії, індіанські мови в Америці) ще взагалі слабо вивчені.

Потрібно враховувати і те, що чи не 2/3 усіх мов сучасного світу — тільки розмовні і не мають писемності.

Найбільш велика мовна сім'я — індоєвропейська, мовами якої говорить 45% населення світу. Індоєвропейська сім'я ділиться на 11 мовних груп. Найчисленніша з них — індо-арійська (мови гінді, урду, кашмірська, бенгальська, пенджабська, непальська та ін.). Великими мовними групами цієї сім'ї є також романська (французька, італійська, іспанська та інші мови), німецька (німецька, англійська, шведська та ін.), слов'янська (російська, українська, білоруська, польська, чеська, сербська, болгарська та ін.), іранська (перська, таджицька, осетинська та ін.). Ареал поширення мов індоєвропейської родини теж найбільший — він охоплює Європу, Південну і Північну Америку, Австралію, Південно-Західну і Південну Азію.

Другою за чисельністю є сино-тибетська мовна сім'я (китайська мова з усіма її діалектами, тибетська, мова жителів гірських районів Гімалаїв канаурі, мьянмська і деякі ін.). На мовах сино-тибетської сім'ї говорять 22% жителів планети.

Народи алтайської мовної сім'ї (6% населення Землі) утворюють ряд не пов'язаних географічно один з одним ареалів від Балкансько-

го півострова до Далекого Сходу. На мовах цієї сім'ї говорять турки, азербайджанці, туркмени, татари, башкири, карачаївці, казахи, киргизи, уйгури, узбеки, алтайці, шорці, якути, тувинці, чуваші та ін. Названі мови складають тюркську мовну групу алтайської сім'ї.

До мов монгольської групи належать монгольська, калмицька, бурятська і деякі ін. До тунгусо-манчжурської групи входять мови евенків, евенів, нанайців, удигейців, манчжурів. У деяких довідниках до алтайської мовної сім'ї належать корейська та японська мови. У той же час є роботи, у яких йдеться про відсутність ясності з питання про те, до яких сімей треба відносити ці мови.

У Заураллі, на Крайній Півночі, в Сибіру, Поволжі, на півночі європейської частини Росії, у державах Прибалтики, Фінляндії, на півночі Скандинавії, в Угорщині живуть народи уральської мовної сім'ї (0,5% населення світу). На мовах цієї сім'ї говорять фіни, карели, естонці, саамі, мордва, марійці, комі, удмурти, угорці, ханти, мансі, а також ненці, нганасани, селькупи.

Північнокавказьку мовну сім'ю складають мови народів, як це видно із самої назви сім'ї, Північного Кавказу — абхазів, адигейців, кабардинців, черкесів, чеченців, аварців, інгушів, даргинців, лезгин та ін.

У Південно-Східній Азії та Океанії поширені мови, пов'язані з австронезійською мовною сім'єю, — малайська, яванська, тагальська, мови мікронезійських народів (кірибаті, науру та ін.), маланізійських фіджійців та ін.), полінезійських (маорі, гавайців та ін.). До цієї мовної сім'ї належить також мова малагасійців, що живуть на Мадагаскарі.

На мовах айстро-азіатської мовної сім'ї говорять в'є, кхмери і деякі інші народи Індокитаю.

Народи і народності лао, чжуан, чи, тайці (сіамці), дун та ін. говорять на мовах, що належать до паратайської мовної сім'ї.

За кількістю мовців перше місце у світі посідає китайська мова, друге — англійська, на третьому — хінді і урду, мови Індії, на четвертому — іспанська, на п'ятому — російська, на шостому — арабська. Шість мов — англійська, французька, російська, іспанська, арабська, китайська — служать офіційними і робочими мовами ООН. Їх із повним правом можна назвати мовами міжнародного спілкування.

Конфесійний склад населення. Роль релігії в суспільному житті була і продовжує залишатися значущою. Релігія — сфера духовного життя індивіда, в основі якої лежить специфічне відображення дійсності, що ґрунтується на вірі в існування Бога (богів), надприродного. Вивчення цього явища має пізнавальний, світоглядний і практичний сенс. Віросповідання, як показує досвід світової історії, відбивається на життєдіяльності людей, багато в чому визначає спосіб їх життя. Досить, наприклад, згадати вплив протестантизму на розвиток капіталізму в західному світі. Загальну чисельність віруючих у світі встановити складно. Те ж відноситься і до кількості вірувань. Але існує досить чітка класифікація релігій, без опори на яку дуже проблематична характеристика релігійного складу населення.

Усі релігії прийнято поділяти на: 1) світові; 2) національні та регіональні; 3) родоплемінні релігії, або культу.

До світових релігій належать християнство, мусульманство (іслам), буддизм.

Расова, етнічна і конфесійна характеристики населення у країнознавстві важливі не самі по собі. Відносини між расами відіграють значну роль у суспільних відносинах, і в окремих випадках вони доходять до расової дискримінації.

Ідейну основу останньої складають всякого роду расистські теорії про поділ рас на нижчі і вищі, про перевагу одних людей над іншими. Безпідставність цих теорій доводиться дослідженням генної інформації, яке говорить про те, що все людство являє собою єдиний біологічний вид, має стійкість потомства при расовому змішанні. Представники різних рас, як показують вікові спостереження, мають однаковий рівень інтелекту, духовного багатства, якщо вони живуть в подібних умовах і отримують однакову освіту і виховання.

Сучасний світ характеризується міжетнічними проблемами, які притаманні фактично всім регіонам і країнам світу. Їх коріння різні. В одних випадках це зберігається дискримінація щодо корінного населення (індіанців, аборигенів Австралії, маорійців). В інших — це недооцінка мовної та культурної самобутності національних меншин (басків в Іспанії, корсиканців у Франції, франко-канадців у Канаді). У країнах, що розвиваються, міжетнічні проблеми нерідко є наслідками колоніальної епохи, коли кордони володінь проводили без ураху-

вання етнічного чинника. Міжетнічні суперечності досить часто доходять до воєнничого сепаратизму (в Індії, Шрі-Ланці, Індонезії, Ефіопії, Судані, Іспанії і т. ін.).

У даний час набуває нових масштабів і проблема діаспор. Причина — потужні міграційні процеси. Величезні маси людей переміщуються по всьому світу, виштовхані соціальними катаклізмами на батьківщині. Мільйони людей, не рухаючись із місця, виявляються жителями нових держав у положенні національних меншин і змушені вибирати між міграцією і життям у складі діаспори.

Цивілізаційні відмінності між мігрантами та приймаючими суспільствами, інтенсивність, масштабність процесу роблять діаспори політичним інструментом. Вони нерідко використовуються для реалізації інтересів їх «національних осередків». І ця обставина вже дає підставу говорити про діаспори в контексті глобальних проблем.

Якість населення. Країнознавча характеристика народонаселення вимагає відповіді не тільки на питання: хто живе? У ній важлива і відповідь на питання: у яких умовах живе, що має людина? Тобто в характеристиці народонаселення ключове місце займає те, що сьогодні прийнято називати якістю населення.

Категорія «якість населення» досить міцно утвердилася в понятійному апараті суспільних наук, але її трактування неоднозначне і багатопланове. Загальні положення, що стосуються цього поняття такі:

1. Якість населення — це ресурс і гарантія стабільного розвитку, основа національної безпеки держави, регіону.

2. Якість населення невіддільна від життєдіяльності людей, середовища їх проживання, але разом з тим вона є необхідною умовою матеріального виробництва.

3. Якість населення можна розглядати як інтегральну сукупність властивостей народонаселення, що характеризують його відтворення в системі соціальних і природних відносин.

В. П. Максаковський виділяє три головні, агреговані частини цього поняття: здоров'я населення; освітній рівень населення; кваліфікаційний і професійний рівень населення.

Із поняттям «якість населення» тісно пов'язане поняття «якість життя населення». Це два взаємодоповнюючих поняття. Під *якістю*

життя населення в широкому сенсі розуміється задоволеність населення своїм життям з точки зору різних потреб та інтересів.

До основних критеріїв оцінки якості життя населення належать:

1) екологічні (оцінка навколишнього середовища та характеристика рекреаційних можливостей території);

2) економічні (валовий національний продукт у розрахунку на душу населення, рівень безробіття, середньодушове виробництво і споживання продуктів харчування та ін.);

3) психологічні (задоволеність роботою, сім'єю, здоров'ям, культурним дозвіллям тощо);

4) соціальні (рівень розвитку освіти, охорони здоров'я, ступінь безпеки громадян, дотримання прав людини тощо).

У системі ООН і Світового банку порівняно недавно з'явився новий показник оцінки якості життя — індекс людського розвитку (ІЛР) або індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП). Він включає три основні компоненти, що характеризують розвиток людини: довголіття (середня очікувана тривалість життя), освіта (освіченість, обумовлена грамотністю дорослого населення і середньою тривалістю навчання), рівень життя (дохід, вимірюваний реальним валовим внутрішнім продуктом на душу населення з поправкою на вартість життя).

Не будучи ідеальним показником, ІЛР, проте, дозволяє проводити наочні порівняння досягнень різних країн, визначати пріоритети для державної політики. Нескладно також помітити безумовний «вихід» цього показника і на якість населення.

Серед усіх показників, що характеризують якість населення, здоров'я, принаймні в економічно розвинених країнах, ставлять на перше місце. І це зрозуміло: саме здоров'я є основою повноцінного життя та діяльності кожної людини окремо і суспільства в цілому. Оцінка здоров'я населення включає в себе і витрати на охорону здоров'я, і доступ до медичного обслуговування, і показники смертності, особливо дитячої. Але найбільш узагальнюючим інтегральним показником стану здоров'я населення вважається середня очікувана тривалість життя. З наукової точки зору правильніше говорити про очікувану тривалість майбутнього життя при народженні. Це теоретичні розрахунки (шляхом математичної обробки безлічі змінних величин умов життя) середньої кількості років, які належить прожи-

ти щойно народженим немовлятам за умови, що при переході з однієї вікової групи в іншу смертність дорівнюватиме сучасному рівню.

У ХХ ст. показник середньої тривалості життя набув ще більш виразної тенденції до підвищення. Так, у 1950 р. він дорівнював 50 рокам, в 1970 р. — 57, 1990 р. — 63, у 2000 р. — 66 років.

Але ця світова закономірність неоднаково проявляється в розвинених країнах і країнах, що розвиваються, а також у різних регіонах світу. У розвинених країнах і таких регіонах, як СНД, Зарубіжній Європі, Північній Америці, показник середньої тривалості життя, який уже досяг високого рівня, починає поступово знижуватися. Звертає на себе увагу і той факт, що жінки по цьому найважливішому демографічному показнику все більше «переганяють» чоловіків.

Особлива велика перевага за цим показником характерна для економічно розвинених країн. Якщо у світі різниця між тривалістю життя у жінок і чоловіків становить приблизно 4 роки, то в Японії — 6 років, у Росії ж — 12 років. Слід зауважити, що у світі є країни, у яких тривалість життя чоловіків вище такої у жінок — це Індія, Нігерія, Пакистан, Шрі-Ланка.

Середня тривалість життя істотно відрізняється і по країнах. За рівнем тривалості життя країни, як правило, ділять на три групи.

I група. Держави з високою тривалістю життя, в середньому не менше 70 років. Це, перш за все, країни з розвинутою економікою, високими показниками ВВП на душу населення: Японія, Австралія, Швеція, Швейцарія, Канада, Норвегія, Ізраїль, США, Великобританія та ін.

II група. Держави із середньою тривалістю життя (55–70 років). До них, наприклад, належать Китай, Росія, Індія, Мексика, Бразилія, більшість країн СНД та ін.

III група. Представлена державами з низькими показниками тривалості життя (нижче 55 років). До цієї групи належить багато країн Африки, Південної та Південно-Східної Азії.

Характеристика такої складової якості населення, як освіта і кваліфікація, у країнознавчому аналізі потребує звернення до цілого ряду показників. Зупинимося на головних із них.

1. Рівень неграмотності. Частка неписьменних у світі у ХХ ст. неухильно скорочувалася: у 1950 р. вона становила серед дорослого

населення (людей старше 15 років) 44%, у 1990 р. — 26,9%, до 2000 р. — 20,6%. Але за цими показниками ховалися і ховаються істотні відмінності — регіональні, країнові. У розвинених країнах відсоток неписьменних у 2000 р. становив 1,1%, а в найменш розвинених країнах 47,3%. Особливо велика частка безграмотного населення у таких країнах, як Нігер, Буркіна-Фасо, Ефіопія, Малі, Сенегал, Сьєрра-Леоне, Афганістан, Гаїті, Бенін, Мавританія та ін. Залишається високою питома вага неписьменних у Китаї (15%), Індії (44%), Ірані (29%), Бразилії (17%), Мексиці (15%).

2. Продовжує зберігатися розрив між країнами в термінах навчання: у країнах, що розвиваються, тривалість навчання — близько чотирьох років, тоді як у розвинених середня тривалість навчання становить 10 років (у США, Канаді та деяких інших країнах Західної Європи — 12 років і навіть більше).

3. Стан вищої освіти. Для характеристики стану вищої освіти користуються різними показниками. Один із них — чисельність студентів з розрахунку на 100 тис. жителів. За цим показником лідирують США, Канада, РК, Нова Зеландія, Норвегія. Інший показник того ж роду — частка людей з університетською освітою серед населення віком від 25 до 64 років. У США вона становить 24%. У групі країн, де цей показник знаходиться в межах від 10 до 15%, входять країни Західної Європи (ФРН, Великобританія, Франція), Південної (Іспанія), Північної Європи, а також Канада, Австралія, Нова Зеландія.

Від рівня освіти залежить кваліфікація робочої сили і, таким чином, ступінь залучення населення у виробництво. Кваліфікація трудових ресурсів набула особливого значення на сучасному етапі НТР, коли робоча сила, яка має новаторський потенціал, стає навіть більш важливим фактором розвитку, ніж передові технології. Це пов'язано з усе більшою інтелектуалізацією праці, характерною для постіндустріального суспільства.

До країн, які мають максимальний ІЛР (цей показник ООН, як уже зазначалося, оцінює якість життя людини), належать Норвегія, Швеція, Канада, Бельгія, Австралія, США, Іспанія, Нідерланди, Японія, Фінляндія, Швейцарія, Франція. Мінімальний ІЛРП мають Сьєрра-Леоне, Нігер, Бурунді, Мозамбік, Буркіна-Фасо, Ефіопія, Гвінея-Бісау, Чад, ЦАР, Малі, Малаві, Руанда.

3. Розселення населення. Поняття та види

Розселення населення — опорний елемент комплексного країнознавства і регіоназнавства — має чимало точок дотику з іншим опорним елементом — народонаселенням, але при цьому у кожного з них є свій предмет.

Розселення населення — це його територіальна організація, до складу якої входять як розміщення населення, так і вся іманентно притаманна йому система зв'язків. Іншими словами, поняття «розселення населення» включає в себе розміщення населення, тобто його розподіл по регіонах світу, країнам, всередині країни по регіонам і под., і власне розселення, тобто розподіл населення по населених пунктах, як результат процесу заселення людьми території, а також міграцій, тобто перерозподіл населення по території. Відповідно, країнознавчий і регіоназнавчий аналіз розселення — це дослідження розподілу населення, його перерозподілу, тобто міграцій, і результатів цього процесу — утворення мережі поселень, взаємозв'язку населених місць і міграцій.

Розселення населення — це складний соціально-економічний процес, що відображає багато сторін життя суспільства. Тому так чи інакше розселення вивчається багатьма науками: демографією, географією населення, геополітикою, екістиком, географією, історією, соціологією та ін. У рамках географії населення виділяється географія поселень, у якій чітко позначилися дві гілки — георурбаністика і георуралістика.

Розміщення населення зараз, як і в минулому, має нерівномірний характер. Це, перш за все, розподіл жителів по територіях різного рангу, це просторовий малюнок розподілу населення на території. Вимірюється воно абсолютними показниками (чисельністю і часткою населення) або відносними. Найбільш узагальнений з останніх — середня щільність населення.

У 2000 р. частка Зарубіжної Азії у світовому населенні становила 59,6% (у 1950 р. — 55,1%), Африки — 13,5% (у 1950 р. — 8,7%), зарубіжної Європи — 8,3% (у 1950 р. — 15,5%), Латинської Америки — 8,5% (у 1950 р. — 6,5%), Північної Америки — 4,9% (у 1950 р. — 6,6%), в Австралії й Океанії — 0,5% (у 1950 р. — 0,5%), СРСР, Росії — 4,7% (у 1950 р. — 7,1%).

За приблизними оцінками, близько 2/3 жителів Землі сконцентровано на 8% площі суші. Головні скупчення світового населення знаходяться в Південній та Східній Азії, в Європі і на північному сході США. Середня щільність населення на населеній частині суші становить тепер 47 чол. на 1 км². По частинах світу цей показник виглядав у 2003 р. таким чином: в Азії — 87 осіб, Європі — 70, Африці — 28, Америці — 21, Австралії та Океанії — 4 особи на 1 км². Як видно, вище середньої щільності населення тільки в Європі та Азії. Але саме в цих частинах світу проживає більшість населення Землі (72%).

За щільністю населення розрізняються не тільки частини світу, континенти, але і субконтиненти, країни, території всередині країн. Існує тричленне угруповання країн за цим показником. Щільність понад 200 осіб на 1 км² вважається високою. До цієї групи країн належать Бельгія, Нідерланди, Великобританія, ФРН, Ізраїль, Індія, Республіка Корея, Шрі-Ланка та ін. Середня щільність — це щільність, близька до середньосвітового показника. До цієї групи входять, наприклад, такі країни, як Білорусь, Таджикистан, Еквадор та ін. До показників найнижчої щільності можна віднести щільність 2 осіб на 1 км². До групи країн з низькою щільністю входять Монголія, Ісландія, Австралія та ін.

Росія являє собою приклад країни з низькою середньою щільністю населення: менше 9 осіб на 1 км², але за цим показником ховаються дуже великі внутрішні регіональні відмінності: між Східною і Західною зонами, між окремими районами. Так, наприклад, у Московській області щільність населення — приблизно 350 осіб на 1 км², а в багатьох районах Сибіру і Далекого Сходу — менше 1 особи. Контрасти щільності населення притаманні всім країнам. Наприклад, на о. Ява (Індонезія) щільність становить понад 2000 чол. на 1 км², а у глибинних районах інших островів країни припадає до 3 осіб на 1 км².

Великі контрасти в розміщенні населення в Китаї. При середній щільності близько 135 осіб на 1 км² значення цього показника в КНР коливається від приблизно 1 особи на 1 км² у західних і гірських районах до більше 1000 на східних приморських низовинах. У Японії, де середня щільність 340 осіб на 1 км², високою щільністю відрізняється мегаполіс Токайдо — більше 1000 осіб на 1 км².

Нерівномірність розміщення населення по поверхні Землі визнається цілою низкою чинників. Головними є такі:

1. *Природні умови.* Більше половини населення Землі проживає на низовинах до 200 м над рівнем моря, у гірських же районах мешкає менше 10% жителів. І це не випадково: низинні райони, як правило, є найбільш зручними для ведення всіх видів господарської діяльності. Постійно збільшується частка населення, що живе не далі 200 км від берегів Світового океану. Тут уже сьогодні проживає більше половини населення Землі. Внутрішньоконтинентальні, пустельні, високогірні області, райони Арктики і Антарктики менше або явно несприятливі для життя і діяльності людей. Але слід зауважити, що з плином часу значення природних умов як чинника, що впливає на просторове розміщення населення, знижується, і все більшої значущості набувають соціально-економічні фактори.

2. *Історичні особливості розселення людей по земній поверхні.* Вважається, що первинні згустки населення утворилися в Африці, зарубіжній Азії, Західній Європі. Але поступово відбувався перерозподіл жителів у менш заселені регіони світу. Перерозподіл населення відбувався у процесі історичного розвитку і всередині регіонів, країн. Цілком очевидно, наприклад, що слабка заселеність Азіатської Росії багато в чому визначається, крім усього іншого, порівняно недавнім, за мірками історичного часу, початком заселення, колонізації цього регіону Росії.

3. *Сучасна стадія демографічного переходу.* «Демографічний вибух» в Африці, зарубіжній Азії, безумовно, позначається на зростанні чисельності населення в цих регіонах світу. Несприятлива ж демографічна ситуація в багатьох європейських країнах призводить до скорочення чисельності населення в Європі.

4. *Рівень розвитку та переважна структура господарства.* Панування аграрного господарства не могло забезпечити високу щільність населення, оскільки, по суті, визначалося місцевими природними умовами. Індустріальна, і тим більше постіндустріальна економіка, використовують не тільки місцеві, а й віддалені природні ресурси, соціально-економічні фактори. Це забезпечує високу концентрацію населення в містах, дозволяє збільшувати щільність населення і, таким чином, істотно впливає на його територіальне розміщення.

4. Методи дослідження мережі розселення країни. Міграції. Діаспора

Людські ресурси завжди розглядалися як найважливіший стратегічний ресурс держав. Сьогодні такий підхід тим більш актуальний, оскільки в умовах постіндустріального господарства головним чинником розвитку стають самі люди. Тому країнознавчі характеристики не можуть не включати в себе такий кількісний показник, як чисельність населення регіону, країни.

12 країн світу мають населення від 50 до 100 млн. Це Німеччина, Великобританія, Франція, Україна, Туреччина, Єгипет, Філіппіни, Італія, Ефіопія, Іран, Таїланд, В'єтнам. У 55 країнах чисельність населення коливається від 10 до 55 млн. Ще більше країн із населенням від 1 до 10 млн, а приблизно в 30 — населення не досягає і 1 млн осіб.

Процес розподілу населення, його розміщення визначається багатьма факторами, у тому числі демографічними, тобто відтворенням населення — природним рухом населення. Але помітно впливає на його розподіл і перерозподіл механічний рух населення, тобто міграції.

Міграція населення — це переміщення людей (мігрантів) через кордони тих чи інших територій зі зміною місця проживання назавжди або на тривалий час. Від інших форм просторової мобільності міграції відрізняються дистанцією і тривалістю. Тому до міграції, як правило, не відносять рухи всередині постійного місця проживання (квартири, будинку, району), до того ж ті, що здійснюються з невеликим тимчасовим ритмом (відрядження, туристичні поїздки).

Основними причинами, що викликають міграцію, є такі:

- 1) *політичні* — у результаті революцій, політичних переворотів, зміни форм державного правління, воїн. Такою, наприклад, була міграція з Радянської Росії, фашистської Німеччини, Чилі — після військового перевороту Піночета у 1973 р.;
- 2) *соціально-економічні* — переміщення людей у пошуках роботи;
- 3) *природні* — переміщення людей через стихійні лиха;
- 4) *екологічні* — переміщення людей із зон техногенних катастроф, з інших зон з несприятливою екологічною ситуацією;

5) *релігійні* (переселення протестантів до Австралії, Америки в Новий час, православних сербів Косово — через переслідування з боку мусульман-албанців, мусульман Таїланду до Малайзії — через переслідування з боку буддистів у наш час та ін.);

6) *національні* (міграція через національну дискримінацію).

Різноманітність причин, що породжують міграцію, дозволяє виділяти добровільну, вимушену і насильницьку міграції. Приклади останньої — вивезення негрів-рабів із Тропічної Африки до США, Бразилію та інші країни, депортація ряду народів СРСР (чеченців, інгушів, карачаївців, калмиків, кримських татар) у 40-ві рр. XX ст.

За способом реалізації міграція класифікується на організовану, здійснювану за участю державних та громадських органів, і неорганізовану (індивідуальну, самодіяльну), яка здійснюється силами і засобами самих мігрантів. Міграція різниться за типами — зовнішня і внутрішня. Зовнішня міграція (міжнародні міграції) підрозділяється на еміграцію — виїзд громадян своєї країни в іншу на постійне проживання або на тривалий термін і на імміграцію — в'їзд громадян в іншу країну на постійне проживання або тривалий термін. Okремо виділяється зовнішня трудова міграція. Її суб'єктами є особи, які займаються оплачуваною діяльністю в державі, громадянином якої вони не є. Зовнішні міграції відрізняються не тільки причинами, а й територіальним охопленням, тривалістю. За територіальним охопленням прийнято виділяти міжконтинентальні і внутрішньоконтинентальні міграції.

Уся історія людства — це безперервне переміщення людей і народів. Значне масове переміщення людей в давнину було обумовлено першим суспільним поділом праці — виділенням пастуших племен. Картина розселення людей істотно змінилася з відокремленням ремесла від землеробства. Величезний вплив на розміщення населення Євразії зробило велике переселення народів на початку нашого літочислення. Масовими переселеннями народів відзначена й епоха Великих географічних відкриттів (XV — середина XVII ст.), причому «візитною карткою» її стали міжконтинентальні міграції. Створення численних колоній, що почалося з часу великих географічних відкриттів, викликало багато міграційних потоків з Європи до Америки, Африки, Австралії, Азії.

Встановлено, що з початку колонізації до Другої світової війни з Європи тільки до Америки й Океанії виїхало близько 60 млн чоловік, з них 60% емігрувало в США — класичну країну імміграції, нині заселену майже виключно нащадками емігрантів і емігрантами (в основному з Європи та Африки), де корінне індіанське населення піддалося значному знищенню. Те ж можна сказати про Канаду, Австралію, Нову Зеландію і частково про Латинську Америку.

Масштаби міжконтинентальних міграцій в наш час, порівняно з минулими століттями, зменшилися, але кількість їх векторів значно і навіть дещо збільшилася. Наприклад, у другій половині ХХ ст. позначився міграційний потік з Японії до Бразилії. До кінця Другої світової війни японські поселення в Бразилії налічували до 250 тис. осіб. Цей потік поновився на початку 1950-х рр. У другій половині ХХ ст. зростають масштаби тимчасових внутрішньоконтинентальних міграцій.

Характер міжнародної міграції у ХХ ст. не залишався незмінним. У 1920–1930-х рр. він носив переважно економічний характер. У 1940–1950-ті рр. масові переміщення людей були пов'язані з війнами, із змінами кордонів держав та іншими політичними причинами. Так, 10 млн німців були виселені у ФРН з районів, захоплених свого часу фашистською Німеччиною у сусідніх країн і повернутих їм після поразки фашизму. Більше 6 млн японців були репатрійовані з Китаю, Кореї, Сахаліну після Другої світової війни. Масові міграційні рухи викликав і розділ Індії у 1947 р. на дві держави на основі релігійної приналежності населення, створення в 1948 р. на території частини Палестини держави Ізраїль. Розпад колоніальної системи спричинив значний потік репатріантів у Францію, Португалію, Англію і т. ін.

За деякими даними, чисельність міжнародних мігрантів на початку ХХІ ст. досягла 175 млн чоловік. З них близько 60% припадало на розвинені країни (у тому числі 56100000 — на Європу), 40 800 000 — на Північну Америку, 5 500 000 — на Австралію і Нову Зеландію, 1 600 000 — на Японію. Міжнародні міграції в даний час мають переважно економічний характер. При цьому міграційні потоки направлені з менш розвинених країн у більш розвинені і щільно населені, на відміну від 1870–1920 рр., коли мігранти в основному переїжджали з більш розвинених до менш розвинених або менш заселених.

Головний стимул трудових міграцій — це великі відмінності в забезпеченості країн трудовими ресурсами і, в ще більшій мірі, відмінності між ними в оплаті праці. Робоча сила в основному мігрує з країн з високим безробіттям і низькою заробітною платою в країни з дефіцитом трудових ресурсів і високою заробітною платою. Не менше 2/3 трудових мігрантів — вихідці з країн, що розвиваються, зазвичай претендують на некваліфіковану роботу.

Найбільшими світовими центрами тяжіння іноземних робітників є країни Європейського Союзу, США, ПАР, країни Перської затоки. Приплив іммігрантів до США і Канади у середині 1990-х рр. оцінювався в 900 тис. осіб на рік, до Західної Європи — на рівні 180 тис. осіб на рік. Більше 50% робочої сили Саудівської Аравії, ОАЕ, Бахрейну, Кувейту і Оману становлять іммігранти.

Крім світових центрів тяжіння трудових мігрантів, існують подібні і в регіонах. У Латинській Америці трудових мігрантів особливо приваблюють Аргентина, Бразилія, Венесуела, у Південно-Східній Азії — Сінгапур і т. ін.

Порівняно новим міграційним явищем є «витік умів». Сутність його полягає в переманюванні іноземних працівників високої кваліфікації. Початок цьому процесу поклали США після Другої світової війни: саме тоді кілька тисяч фахівців у галузі фізики, ракетобудування було вивезено в цю країну з Німеччини.

За опублікованими даними, Росію з 1990 р. залишило 70–80% математиків, 40% фізиків-теоретиків, що працюють на світовому рівні. За оцінкою ректора МДУ В. Садовнича, за 1990-ті рр. Росія втратила близько третини свого інтелектуального потенціалу.

Переважає в даний час у міжнародних міграціях економічних причин, не означає повної відсутності в них політичних мотивів. Розпад СРСР, Югославії, військові дії на території колишніх республік СРСР і т. ін. супроводжувалися і супроводжуються міграціями політичного характеру. Ці та інші подібні події сприяли зростанню таких міграційних груп, як біженці. На відміну від інших міграційних потоків, які формуються повільно і піддаються регулюванню, поява біженців часто є непередбачуваною.

Останнім часом у літературі все більше уваги приділяється наслідкам зовнішніх трудових міграцій населення. Більшість вчених

відзначає, що вплив міграцій на соціально-економічні процеси країн неоднозначний. Як позитивні наслідки для країн-експортерів робочої сили зазвичай називаються такі:

- 1) зниження рівня безробіття;
- 2) забезпечення припливу надходжень з-за кордону (у вигляді, наприклад, переведення частини доходів мігрантів на батьківщину);
- 3) приватне інвестування коштів мігрантів у вітчизняну економіку;
- 4) ввезення товарів виробничого призначення, аж до машин і обладнання, з метою організації невеликих виробництв у себе на батьківщині;
- 5) підвищення кваліфікації, набуття досвіду виробничої організації;
- 6) податки до державного бюджету країни від фірм-посередників з працевлаштування мігрантів за кордоном.

Але міграція робочої сили має для країн-експортерів і негативні наслідки: відбувається відтік робочої сили, знижується демографічний, технологічний потенціал тощо. Щодо країн, які беруть трудових мігрантів, то акцент зазвичай робиться на негативні для них наслідки. Вони дійсно є. Це виникнення соціальної напруженості через зростання безробіття серед корінного населення, зниження рівня оплати праці, загострення житлової проблеми, значне збільшення навантаження на об'єкти соціальної інфраструктури, розвиток тіньової економіки. Міграція своєчасно сприяє криміналізації обстановки, загостренню етнічних і конфесійних проблем. У таких країнах набувають все більш широкого розмаху націоналістичні настрої.

Але, визнаючи все це, не слід не помічати й інше. Іммігранти привносять новий досвід, знання, навички. США, Канада, Австралія виникли в результаті імміграції. Іммігранти підвищують динамізм економічного розвитку цілих галузей. Прикладом можуть служити китайські робітники в Індонезії, Малайзії, індійські та ліванські бізнесмени в Африці, палестинські службовці в нафтопереробних країнах Перської затоки. Іммігранти в багатьох країнах заповнюють вакансії, на які немає претендентів серед місцевого населення. Імміграція може поліпшувати демографічну ситуацію.

Вчені виявляють деяку обережність щодо майбутнього міжнародних міграцій. Проте прогнозується подальше її зростання, хоча пункти відправки та призначення, на думку експертів, можуть змінювати-

ся. Зростання зовнішніх трудових міграцій, безумовно, зумовлюється економічною глобалізацією та інтеграцією. Прогнозується також подальше зростання нелегальної міграції, що обумовлюється низькою оплатою праці нелегальних мігрантів.

У світової спільноти поки що немає чіткого уявлення, як вирішувати проблему міграцій. З одного боку, постіндустріальні країни проголошують лібералізацію міжнародного переміщення не тільки товарів і капіталів, а й людей, виступаючи за захист прав особистості. Але, з другого боку, щодо міграції трудових ресурсів їм доводиться вводити обмеження. Зрозуміло, що потрібні інші, більш конструктивні шляхи вирішення міграційних проблем. Найбільш перспективними представляються різні програми сприяння техніко-економічному розвитку відсталих країн. На цьому шляху можуть бути досягнуті дві найважливіші в даному контексті мети: зниження через прискорене економічне зростання природного приросту населення і, отже, зростання надлишкової робочої сили в країнах-постачальниках трудових ресурсів і одночасно прив'язка цієї частини їхнього населення до робочих місць у самих таких країнах.

Внутрішні міграції — це міграції всередині країн. Вони є важливою рисою сучасного соціального та культурного життя країн.

До внутрішніх міграцій належать:

1) *сезонні міграції*. Під ними розуміється тимчасове переміщення населення, викликане необхідністю залучення додаткової робочої сили на сезонні роботи. Сезонні роботи пов'язані із сільськогосподарською діяльністю, з будівництвом, промислами або ремеслом. Наприклад, із перегоном худоби на інші пасовища, зі збором врожаю, сезонними будівельними чи лісозаготівельними роботами, сезонами полювання, рибальства;

2) *вахтові міграції*. Вони типові для районів, де екстремальні природні умови не дозволяють створювати поселення з постійним населенням. Наприклад, це видобуток сировини на Крайній Півночі, в пустелях, на морському шельфі;

3) *маятникові міграції*. Це регулярне, зазвичай щоденне переміщення населення з одного населеного пункту в інший, на роботу чи на навчання. Особливо розвинена маятникова міграція в приміських зонах великих міст;

4) *кочівництво*. Це особлива традиційна форма господарської діяльності та пов'язаного з нею способу життя (наприклад, кочове тваринництво, кочове збиральництво, мисливство, надання примітивних традиційних послуг, таких як ворожіння, гра на музичних інструментах, показ диких тварин та ін.). Новий вид кочівництва з'явився в 70-ті рр. ХХ ст. у США. Це сучасне сільськогосподарське кочівництво. Його суб'єкти — люди, що живуть в трейлерах і переїжджають у них від ферми до ферми за певним маршрутом з року в рік. Згідно зі статистикою, в США виросло вже не одне покоління людей, які не знають іншого, крім трейлера, будинку і способу життя;

5) *насильницькі переселення*. Цей вид внутрішньої міграції з'явився в Росії, де вони були і до 1917 р., але особливо яскраво проявилися в сучасний період. Це висилка «розкуркулених» селян, «колишніх експлуататорських класів», депортація низки народів у роки Великої Вітчизняної війни;

6) *освоєння нових земель і колонізація*. Освоєння нових земель як вид міграції характерний насамперед для країн з великими територіями і різкими контрастами щільності населення, тобто для Канади, Росії, Австралії, Бразилії, Китаю, Казахстану;

7) *переміщення населення із сільської місцевості в місто*. У наш час воно набуло таких масштабів, що його стали називати «великим переселенням народів ХХ ст.».

У більшості випадків міграції призводять до зміни місця проживання мігрантів, тобто вони не повертаються до первісного місця проживання. Але є тимчасові міграції, тобто які здійснюються на певний строк, час від часу. Іноді тимчасові переміщення взагалі не відносять до міграції. Так, наприклад, ними не є виїзд людей під час відпустки в інший район, в іншу країну. Тривале відрядження в більшості країн також не входить до поняття міграції. Тимчасові міграції в основному обумовлені економічними причинами, тобто належать до трудових міграцій. З названих вище різновидів внутрішніх міграцій це сезонні, вахтові, маятникові міграції, а також кочівництво.

Міграції були і залишаються найважливішим фактором, що помітно впливає на багато сторін суспільного розвитку. Вони сприяють більш повному використанню виробничого потенціалу. Найважливіша їх функція саме і полягає в забезпеченні певного рівня рухливості населення та його територіального перерозподілу.

Міграції впливають на зміну соціальної структури населення, на демографічні процеси.

Міграції безсумнівно впливають і на саму людину. Це складний соціальний процес, який складається з власне міграції, а також адаптації до нових умов життя, геопросторової обстановки. Тому вони різко підвищують цінність таких якостей людини, як рухливість, динамізм, підприємливість, вміння орієнтуватися в нових і швидко мінливих обставинах. Тим часом результати міграцій суперечливі. Вони можуть викликати знелюднення та соціально-економічний регрес одних районів і надмірну концентрацію населення в інших.

5. Методи аналізу територіальної організації систем розселення країни. Урбанізація

Поняття «розселення населення», як уже зазначалося, означає не тільки процес розподілу населення і його переміщення, але і результат цього процесу у вигляді сукупності населених місць. Населеним пунктом можна назвати будь-яке місце на земній поверхні, де є житло людини. Поселення людини різноманітні і суттєво відрізняються за розмірами, функціями, походженням, природними та територіальними особливостями, плануванням, рівнем благоустрою і т. ін. І по кожному з цих параметрів можна провести класифікацію поселень. Але, мабуть, основою всіх класифікацій є їх поділ на сільські та міські.

Сільські поселення не мають достатньо точного і повного визначення. До них можна віднести в основному невеликі населені пункти, жителі яких займаються територіально розосередженими видами діяльності. Відповідно до переважаючих функцій у суспільному поділі праці виділяють три типи сільських поселень:

1) *сільськогосподарські поселення*. Їх жителі зайняті переважно сільськогосподарською працею. Для цього виду сільських поселень існує безліч назв: села, селища, присілки, станиці, хутора, ферми, аули, кишлаки тощо;

2) *несільськогосподарські поселення*. Їх жителі зайняті поза сферою сільського господарства і беруть участь у здійсненні інших територіально розосереджених функцій, тобто в лісовому господарстві, на транспорті, нафтопромислах і т. ін. Сюди ж належать службові

селища, що виникли при санаторіях, будинках відпочинку, насосних станціях, об'єктах наукового призначення і, крім того, маса поодиноких будівель: будинків колійних обхідників, лісових сторожів, доглядачів маяків і т. ін.;

3) *агро-індустріальні поселення*. Поняття «агро-індустріальне селище» поєднує в собі риси двох попередніх типів. Таке селище формується на основі розвитку в сільській місцевості переробної, в першу чергу сільськогосподарської сировини, промисловості.

Таким чином, слід розрізняти поняття «сільське населення» і «сільськогосподарське населення». Особливо великі ці відмінності в розвинених країнах. Сільські жителі в них складають близько чверті всього населення, але приблизно 15% населення, хоча і живе в сільській місцевості, працює поза аграрним сектором (тобто на частку власне сільськогосподарського населення припадає менше 10%).

До початку XIX ст. сільське населення переважало у всіх країнах світу, навіть у промислово розвинених. У XX ст. на Заході відбулося різке скорочення його чисельності. Тільки за 1970–1990 рр. розвинені країни «втратили» близько 66 млн сільських жителів. У країнах, що розвиваються, сільське населення як і раніше становить переважну частину. Це і обумовлює сучасне світове співвідношення сільського і міського населення: у 2000 р. на частку сільського населення припадало 52,5%. Тобто поки що у світі сільське населення перевищує за чисельністю міське. По окремих регіонах світу картина, природно, неоднакова. У 1990 р. сільське населення в Африці становило 64,45%, Латинській Америці — 29,44%, Північній Америці — 22,88%, Західній Європі — 18,83%, Південній Азії — 69,94%.

Міське поселення являє собою особливий вид територіальної концентрації. У найзагальнішому вигляді місто — це великий населений пункт, переважна більшість жителів якого зайнята поза сільським господарством: у промисловості, торгівлі, сфері обслуговування, науці, культурі. Критеріїв, єдиних для країн щодо віднесення населених пунктів до розряду міських, не існує. Так, критерій людності міста варіює від 200 чоловік у Данії до 100 тис. у Китаї. У США початкова чисельність населення міста становить 2,5 тис. осіб, у Японії — 30 тис. осіб, у Росії — 12 тис. Демографами ООН для зіставлення даних про структуру розселення в країнах світу нижньою ме-

жею людності міст береться 20 тис. осіб, тому дані ООН зазвичай відрізняються від національних.

У світі для виділення міст також значно поширений адміністративний критерій (Алжир, Еквадор, царська Росія та ін.).

У деяких країнах при виділенні міст спираються на такий критерій, як щільність населення або щільність забудови (у Японії, наприклад, така щільність для міста повинна становити не менше чотирьох жителів на 1 км²). Існує і критерій так званих міських ознак, під якими розуміються рівень благоустрою, наявність певних зручностей (бруковані вулиці, електрика, каналізація, мережа культурно-побутових закладів). Цей критерій застосовується, наприклад, у Замбії, Перу, Індонезії.

За кількістю людей міста класифікуються таким чином: малі міста — до 50 тис. жителів, середні — 50–100 тис., великі — 100–250 тис., крупні — 250–500 тис., найбільші — 500 тис. — 1 млн, міста-мільйонери — понад 1 млн.

Перші міста виникли в глибоку давнину, таким чином, міське життя має тривалу історію. Але термін «урбанізація» (від лат. *Urbus* — «місто») з'явився тільки у другій половині XIX ст. Єдності думок у визначенні поняття «урбанізація» не має. *Урбанізація* розглядається як концентрація виробництва і населення в містах, а також повсюдне поширення міського способу життя.

Під урбанізацією розуміється часом і зростання числа міських поселень, підвищення питомої ваги міського населення в загальній чисельності населення.

Ще одне визначення урбанізації: історичний процес підвищення ролі міста в розвитку суспільства, який охоплює зміни в розміщенні виробництва і насамперед у розселенні населення, його соціально-професійній, демографічній структурі, способі життя, культурі тощо.

Як видно з усіх наведених визначень, урбанізація — складний процес, який стосується усіх сфер життя населення: демографічної, соціальної, економічної та ін. Основним показником урбанізації є зростання чисельності городян і їх частки в усьому населенні (урбанізація «вшир»). Процес поширення міського способу життя на сільську місцевість називається *рурбанізація* (від англ. *Rural* — «сільський»).

У літературі можна зустріти такі характеристики міського способу життя: збільшена рухливість населення; свобода вибору свого

середовища, а також можливість легко ізолюватися від нього; врегульований робочий час і можливість планування вільного часу; дезінтеграція сім'ї; зменшення середньої величини сім'ї та домашніх господарств.

У процесі світової урбанізації виділяється кілька етапів. Останній, сучасний, почався приблизно в середині ХХ ст. Саме в цей час урбанізація остаточно стала глобальним процесом, який охопив усі регіони світу.

Характерні риси сучасного етапу урбанізації:

1) прискорення темпів зростання міського населення. У 1950 р. на частку міського населення у світі доводилося 29,3%, у 2000 р. — вже 47,5%;

2) швидке зростання числа великих міст. У 1950 р. у світі налічувалося 950 міст із населенням більше 100 тис. чоловік, і в них проживало понад 5% населення. Відповідні показники на 2000 р. — 4000 міст і 1/3 світового населення;

3) швидке зростання числа і ролі міських агломерацій.

Міська агломерація — це компактне просторове угруповання поселень (головним чином міських), об'єднаних різноманітними зв'язками (виробничими, трудовими, культурними, рекреаційними) у складну багатокомпонентну систему.

Агломерації прийшли на зміну колишньому «точковому» місту. Вони знаменують перетворення міських поселень у системи. Статистика показує не тільки зростання числа агломерацій, але ще більше зростання числа агломерацій-«мільйонерів». У містах-мільйонерах зараз проживає 21% населення світу і більше 40% усіх городян (їх кількість до кінця ХХ ст. перевищила цифру 330).

Найбільші агломерації світу — це Токіо (27,9 млн чоловік), Мумбаї (18,1 млн), Сан-Паулу (17,8 млн), Шанхай (17,2 млн), Нью-Йорк (16,6 млн), Мехіко (16,4 млн), Пекін (14,2 млн), Джакарта (14,1 млн), Лагос (13,5 млн), Лос-Анджелес (13,1 млн). До числа 25 найбільших агломерацій світу увійшла так само Москва з 9,8 млн жителів;

4) усе більш виразний прояв різних форм процесу гіперурбанізації. Одна з «візитних карток» цього процесу — мегаполіси.

Мегаполіс — найбільш велика форма міського розселення, яка утворюється в результаті зрощення великого числа сусідніх агломе-

рацій. Мегаполіси не являють собою суцільної міської забудови — приблизно 90% їх площі становлять відкриті простори.

До найбільших мегаполісів світу належить Північно-Східний у США з населенням 45 млн осіб (найбільша агломерація — Нью-Йорк), Приозерний у США (населення 35 млн, найбільша агломерація — Чикаго), Тихоокеанський (населення 20 млн, найбільша агломерація — Лос-Анджелес), Токайдо в Японії (населення 55 млн, найбільша агломерація — Токіо), Англійський у Великобританії (найбільша агломерація — Лондон, населення 30 млн), Рейнський (найбільша агломерація — Рейнсько-Рурська, населення 30 млн) та ін. Найбільшим мегаполісом світу є Токайдо — урбанізована зона, що тягнеться від Токіо до Осаки і охоплює 70 тис. км².

Фахівці прогнозують подальше зростання числа найбільших агломерацій та мегаполісів. Один з останніх формується в Росії між Москвою і Нижнім Новгородом.

Сучасний процес урбанізації, ставши світовим, глобальним явищем, відрізняється великим різноманіттям, різними відтінками, які простежуються по регіонах, субрегіонах, країнах. Проте генералізований підхід до зазначеного різноманіття дозволяє виділити два типи урбанізації. Один з них характерний для економічно розвинених країн, інший — для тих, що розвиваються. Відмінні риси урбанізації в розвинутих країнах:

1) зростання міського населення в основному завдяки природно-му приросту. У розвинених країнах відтік сільського населення в міста вже не має масового характеру, тому темпи приросту міського населення тут знизилися в середньому до 0,6–0,8%;

2) зростання нових форм міського розселення (агломерації, урбанізовані райони, зони, мегаполіси), розвиток процесів рурбанізації, субурбанізації, тобто урбанізація переважно «вглиб».

В основі процесу субурбанізації (тобто більш інтенсивного зростання населення приміських зон) порівняно з центрами міст і агломерацій лежить ряд причин: зростаючі ціни на земельні ділянки в центрах і, отже, збільшення цін на житло; погіршення стану навколишнього середовища; вдосконалення транспортних умов пересування у приміських зонах, доместикація праці, тобто переміщення його в житлові приміщення, невеликі офіси і т. ін.

Більше того, як зазначають багато авторів, у розвинених країнах одночасно відбувається процес дезурбанізації, тобто відтоку населення в сільську місцевість.

Як типові риси урбанізації в країнах, що розвиваються, можуть бути названі такі:

1) дуже високі темпи зростання міського населення. У середньому вони становлять приблизно 3,5% на рік, тобто в 4–5 разів вище, ніж у розвинених країнах;

2) зростання міського населення переважно за рахунок сільських мігрантів;

3) феноменальне зростання не просто міського, а великоміського розселення. Із 23 надміст світу (із чисельністю населення від 26,4 млн до 10 млн) на економічно розвинені країни припадає лише 8. Серед решти 15 — Мехіко, Мумбаї, Сан-Паулу, Лагос, Шанхай, Колката (Калькутта), Буенос-Айрес, Дакка, Карачі, Маніла та ін.;

4) високі темпи урбанізації, але низький рівень урбанізованості. Якщо в усьому світі у 2000 р. на частку міського населення припадало 47,5%, в економічно розвинених країнах — 75%, то в країнах, що розвиваються, — тільки 41%. Тобто рівень урбанізованості тут нижчий середньосвітового.

Що ж до високих темпів зростання міського населення в країнах Азії, Африки, Латинської Америки, то треба враховувати, що він набагато випереджає їх реальний розвиток. Надмірне сільське населення, що постійно виштовхується з міста, поповнює в них ряди знедолених людей, що живуть в убогості в міських нетрях. Таку урбанізацію називають помилковою.

Регіони світу за рівнем урбанізованості (за даними на 2000 р., у %) вишиковуються таким чином: Північна Америка — 78%, Латинська Америка — 77%, Зарубіжна Європа — 76%, Австралія і Океанія — 74%, СНД — 64%, Зарубіжна Азія — 38%, Африка — 37%.

Природно, за рівнем урбанізації відрізняються не тільки регіони, а й країни. За цим показником країни прийнято поділяти на три групи: держави з високим рівнем урбанізації — більше 70%, із середнім — від 40 до 70%, з низьким — менше 40% міського населення.

Найбільш високоурбанізованими країнами світу є Сінгапур (100% міського населення), Бельгія (97%), Кувейт (97%), Ісландія (92%),

Ізраїль (92%), Уругвай (91%), Великобританія (91%), Нідерланди (89%), Аргентина (89%), Ліван (89%).

До найменш урбанізованих країн належать переважно країни Тропічної Африки з додаванням кількох країн Азії (Руанда, Камбоджа, Бутан, Ефіопія, Непал та ін.) Росія належить до країн з високим рівнем урбанізації — 73% у 2003 р. Але регіональні відмінності за цим показником досить істотні: від 82,3% у Північно-Західному федеральному окрузі (тут найвищий по Росії рівень урбанізації) до 57,1% — у Південному, де він найнижчий.

Вивчення процесу урбанізації включає в себе, крім названих, безліч інших аспектів: урбанізація і демографія, урбанізація та міграції, урбанізація й економіка, патологія урбанізації, урбанізація і екологія і т. ін.

Загальне занепокоєння у світовому співтоваристві викликає негативний вплив міст на навколишнє природне середовище — міста є потужними джерелами його трансформації.

У великих містах уже зараз майже неможливо досягти екологічної рівноваги. Тому розробка і, головне, реалізація науково-обґрунтованої політики розселення — це актуальне завдання для всіх країн світу.

Поява і розвиток нових форм міського розселення стимулює процес формування систем розселення — територіально цілісних і функціонально взаємопов'язаних сукупностей поселень. Саме міста є ключовим елементом цих систем. М. М. Баранський у 1956 р. сформулював найважливіше положення про економічний каркас території, що складається з міст і дорожньої мережі, як остові, на якому все тримається і який формує територію, надає їй певної конфігурації. Подальший розвиток ідея М. М. Баранського отримала в працях Г. М. Лаппо, Б. С. Хорева, І. М. Маєргойза, П. М. Поляна.

Системи розселення характеризуються як за параметрами поселень, що входять до них, так і складом та інтенсивністю соціально-економічних зв'язків між ними. Тобто системи розселення включають в себе мережу поселень — сукупність усіх населених пунктів, розташованих на якій-небудь території, яка визначає те, що можна назвати малюнком території. Але для перетворення мережі поселень на територіально-цілісну систему необхідно забезпечити високу інтенсивність зв'язків між ними. Така інтенсивність може базувати

тися тільки на загальній виробничій, транспортній інфраструктурі, єдиній мережі громадських центрів культурно-соціального обслуговування та місць відпочинку населення, і вона не може бути досягнута без відповідної державної політики розселення. В даний час концепції єдиної системи розселення існують у багатьох країнах світу. Системи розселення різних ієрархічних рівнів (локальні, регіональні, на рівні країни в цілому) дозволяють більш рівномірно розмістити населення по території, стимулювати зростання малих і середніх міст, запобігти диспропорційному зростанню міст, забезпечити погоджений розвиток міських і сільських поселень. У розвинутих країнах ці завдання, так чи інакше, вирішуються за допомогою державної політики розселення, хоча і в них залишається ще чимало проблем, пов'язаних із розселенням.

6. Опорний каркас розселення країни

Ідея опорного каркаса території була висловлена М. М. Баранським. У його афористичному визначенні простежується правило логіки про співвідношення обсягу і змісту поняття: «Подібно до того як у геометрії форму ареалам надають лінії, що оконтурюють їх, і створюються на перетині ліній точки, так в економічній географії основний малюнок країни чи району утворюється дорогами і містами. Піднімаючись вгору над земною поверхнею і розширюючи свій горизонт, ви тим самим збільшуєте розміри розглянутого ареалу, розширюєте обсяг вашого уявлення і збіднюєте його зміст в міру того, як із поля вашого зору випадають, зливаючись у загальному тлі, більш дрібні дороги та населені пункти і залишаються тільки великі міста і магістралі» [14, с. 19]. Далі: «З економіко-географічної точки зору, міста плюс дорожня мережа — це каркас, це остов, на якому все інше тримається, остов, який формує територію, надає їй певної конфігурації». «Вузли та лінії опорного каркаса створюють вершини і хребти економічного рельєфу території» [116, с. 114].

Таким чином, М. М. Баранський дав синтезуючий образ територіальних характеристик держави чи району, що передував таким фундаментальним поняттям, як «територіальна структура», «територіальна організація». Словосполучення «опорний каркас розселення» введено

Б. С. Хоревим. Особливе місце в ряді робіт із цього питання займає монографія П. М. Поляна за методикою виділення й аналізу опорного каркаса розселення. У ній докладно проаналізовано погляди М. М. Баранського, І. М. Маєргойза і Г. М. Лаппо на роль опорного каркаса. У роботі П. М. Поляна доведено, що опорний каркас розселення відображає найважливіші (недругорядні) географічні особливості країни, причому не тільки особливості розміщення продуктивних сил, а й фізико-географічних умов, таких як орографія, гідрографічна мережа, конфігурація території тощо. Можна говорити про «географічну логічність або нелогічність» каркасу. Назвемо морфологічні особливості опорних каркасів розселення, що найчастіше зустрічаються:

центровий, найчастіше з радіально-кільцевою структурою. Прикладами можуть бути каркаси Франції, Угорщини, Центрального району Росії;

агломераційний тратчастий із численними центрами різної величини в місцях перетину ліній (транспортних комунікацій) «решітки». Прикладами можуть бути каркаси Південної Німеччини, Центрально-Чорноземного району Росії;

лінійний у вигляді морського фасаду країни чи району. Яскраво виражені такі каркаси в Бразилії, ПАР, на Каліфорнійському узбережжі США;

лінійний континентальний, розташовується уздовж значної річки або уздовж загальнодержавного значення полімагістралі. Прикладами служать каркаси Канади (вздовж урбанізованої осі і відповідної полімагістралі біля кордону з США), Поволжя (вздовж річки);

Басейновий тип каркаса характерний для вугільно-металургійних районів: Рур, Верхня Сілезія, Донбас. Ланки каркаса концентрують у собі провідні елементи продуктивних сил, на них, як правило, припадає більша частина промислового виробництва, транспортних потоків і сфери послуг. Опорний каркас розселення виконує функцію скріплення всіх складових частин країни, тобто функцію інтеграції країни в цілісну систему. Економічне зближення різних частин країни відбувається завдяки вузловій (у містах) і лінійній (на магістралях) концентрації господарських функцій і зв'язків. Функціонування опорного каркаса розселення країни дозволяє отримати додатковий економічний, соціальний та екологічний ефект. Г. М. Лаппо виділяє три

основні складові каркасного ефекту: 1) ефект агломерації; 2) ефект магістралізації; 3) композиційний ефект, або ефект зміщення.

Ефект агломерації дозволяє використовувати потенціал великого міста. Агломерація, як правило, формує локальні виробничо-територіальні системи з високою часткою економічних ближніх зв'язків.

Ефект магістралізації, з одного боку, знижує витрати і скорочує час на перевезення, а з другого, підвищує ефективність роботи транспорту, оскільки діяльність різних видів транспорту, складових полімагістралей, спеціалізується.

Композиційний ефект (ефект зсуву) виникає в результаті поступового просторового зближення вузлів, у зв'язку з чим значно скорочуються обсяги транспортних перевезень між великими містами. «Зближення провідних центрів, а в підсумку економія відстаней у побудові каркаса дають підставу говорити про закон економії відстаней. Фактичні відстані при історично сформованому, тобто реально існуючому каркасі, майже в два рази коротше, ніж при теоретичній антитезі рівномірного розподілу».

Контрольні запитання та завдання

1. Розкрийте зміст понять «чисельність» і «відтворення населення».
2. Що таке демографічна політика?
3. Поясніть значення поняття «соціально-класова структура населення».
4. На основі яких параметрів оцінюється статевий і віковий склад населення?
5. Розкрийте поняття расового, етнічного, мовного та конфесійного складу населення.
6. Що таке якість населення?
7. Визначте поняття «розселення населення». Які його види ви знаєте?
8. Чим пояснюється нерівномірність розселення населення поверхнею Землі?
9. Розкрийте значення поняття міграції населення. Які виділяють її види?
10. Які види сільських і міських поселень виділяють у країнознавстві? Що таке урбанізація?
11. Розкрийте значення опорного каркаса розселення країни. Які існують його типи?

ТЕМА 10

Економічна сфера країни

1. Методи аналізу економіки й інфраструктури країни

Поняття системи та системно структурного підходу країни, у межах якої взаємопов'язані природа, населення, господарство і культура, — надскладна система. При характеристиці систем можна користуватися «мовою» функцій і «мовою» структур, при дослідженні складних систем — ефективніший опис структури.

Сенс цього твердження полягає в тому, що для складної системи набагато важче перерахувати функції, ніж описати те, як вона влаштована. Складні системи ефективніше вивчаються із застосуванням системно структурного підходу, а прості, навпаки, — системно функціонального.

В основі концепції територіальної структури лежить системний підхід. Слово *система* означає «ціле», «з'єднання». Для країнознавства з його провідною ідеєю синтезу розвиток системних ідей особливо плідний. Системний підхід нібито об'єднує роздроблені спеціалізацією знання.

Конструктивні ідеї системного підходу полягають у такому:

- 1) розгляд частини (галузі, району) з точки зору цілого (країни);
- 2) складна система управляється і контролюється емерджентними (інтегративними) чинниками. Дві ці ідеї дозволяють говорити про принципові можливості синтезу знань у країнознавстві. Окремі регіональні частини, не кажучи вже про галузеві, повинні вивчатися перш за все з точки зору цілого — країни, точніше її територіальної структури. Без цього уявлення про країну — лише конгломерат частин. Якщо ціле вивчати з точки зору частин, то його зрозуміти як ціле просто неможливо.

Основоположники системного підходу. Кібернетика — наука про принципи управління. Цей термін увів А. М. Ампер (у перекладі з грец. — «рульовий»), а основоположником наукового напряму був

Н. Вінер. Кібернетика виникла пізніше загальної теорії систем, але в побут увійшла раніше. Принципи організації складних систем розкриваються в ній за допомогою процесів передачі та обробки сигналів прямого і зворотного зв'язку. Кібернетика охоплює лише системи управління.

Загальна теорія систем або загальна теорія організації, закладена працями А. А. Богданова (Малиновського) і Л. фон Берталанфі, австрійського біолога, який з 1949 р. жив в США і Канаді. В основі дослідження лежить ідея *ізоморфізму*, що означає універсальність ряду наукових принципів, відволікання від різноманітних конкретних форм з метою знаходження за ними ядра єдиної «принципової схеми». У методологічному плані важлива ідея про існування *емерджентних* (від англ. *emergent* — раптово виникаючий) властивостей, які має система, але не мають її окремі частини.

Системний аналіз (системотехніка) був розроблений вперше американськими технічними фахівцями корпорації РЕНД для математичного розв'язання надскладних проблем військового, політичного, соціального та іншого характеру.

Система і структура. Відправним пунктом розуміння принципів системного підходу є визначення двох понять: системи та структури. Визначення системи багато в чому залежить від того, які взаємодії розглядаються дослідником, а які ні, тобто вводиться критерій доцільності. Звідси випливає проблема деякого свавілля у визначенні поняття системи, її меж. Загальноприйнятого визначення ні системи, ні структури немає. Однак всі визначення акцентують увагу на взаємодії частин, неможливості звести ціле до суми частин. Вивчаються не стільки елементи, скільки зв'язки між ними, а також зв'язки з навколишнім середовищем. При цьому дослідник стикається з головною складністю, яка полягає в тому, що зв'язки — це найменш доступна спостереженню і виміру складова системи. І тому доводиться звертатися до різних непрямих методів. До речі, це підштовхує розвиток методики країнознавчих досліджень.

Структура системи як поняття вказує на властивості організації та стійкості системи. Отже, система — це більш широке поняття порівняно зі структурою. Головна роль структури — зберегти систему як ціле. Тільки структура виявляє субстанціональний характер сис-

теми: всяке докорінне перетворення системи вимагає часу. Елементи та їх властивості можуть змінюватися в досить широких межах, а система залишається завдяки інерційності структури. Структура — це нібито «закон міцності». Структура не відразу, не прямо і не автоматично слідує за зміною частин, а в певних межах залишається постійною, зберігаючи тим самим систему в цілому і створюючи в багатьох випадках труднощі її перебудови. Тому структуру визначають як інваріант системи, як носій пам'яті системи. Із цих апріорних положень випливає, що розвиток системи пов'язаний зі зміною однієї її структури на іншу.

2. Організаційно-управлінська, функціонально-господарська та територіальна структура господарства

Структури господарства країни. Господарство країни — складна система. Маючи інтегральну структуру, господарство в той же час може бути розділене на кілька взаємопов'язаних структур. Іншими словами, господарство можна представити як поліструктурну систему. Є безліч варіантів наукових структуризацій господарства. Із деяким спрощенням виділимо чотири фундаментальні і відносно автономні структури: 1) соціальну; 2) галузеву; 3) технологічну і тісно пов'язану з нею організаційну; 4) територіальну.

Вони відносно автономні, бо розвиваються не обов'язково синхронно. Розглянемо кожну з виділених структур.

Соціальна структура господарства. Її основною структуроутворюючою ознакою є відносини власності та економічної влади.

Співвідношення укладів. Соціальна структура виражає в першу чергу суспільно-економічні уклади господарства. *Уклад* — це система виробничих відносин певного типу. Серед них виділяються, наприклад, патріархальний, феодальний, капіталістичний. Застосовується і більш докладний поділ. Уклади та їх співвідношення варіюються від країни до країни і від району до району. У країнах колишньої Югославії, наприклад, диференціація укладів у сільському господарстві спостерігається навіть залежно від абсолютної висоти місцевості, через відмінності якості земель.

У країнах, що розвиваються, дослідники звичайно підрозділяють економіку на два сектори: а) традиційний, що ґрунтується на законах натурального господарства; б) іноземний, привнесений колонізаторами і що залишився в певних районах країн як свого роду анклав.

Проте з цим складно погодитися, оскільки у ряді країн, наприклад у Непалі чи Афганістані, іноземний сектор відсутній. Однак і цим країнам властива стійка багатокладність, яка простежується протягом багатьох століть.

Уклади — потужний історичний фактор, знання якого необхідні для оцінки рушійних сил розвитку будь-якої території. Наприклад, Нечорнозем'я РФ — регіон специфічного формування укладів. Тут з XIX ст., особливо після реформи 1861 р., населення в селах мало займалося сільським господарством, набули поширення відходництво і різні промисли. Мабуть, це було наслідком малоземелля і поганої якості земель. Традиції відходництва збереглися тут до недавнього часу, але тепер вже у вигляді підвищеної міграції в міста.

Суб'єкти господарювання. Серед економіко-географів перемогла точка зору, що економічна географія повинна вивчати лише продуктивні сили. Це проявилось у вивченні безсуб'єктних виробничих одиниць — галузей, заводів, транспорту, навіть трудових ресурсів і територіально-виробничих комплексів як якоїсь абстрактної субстанції. Однак загальним стало уявлення про економіку як про продукт діяльності людей. Проте при всій очевидності сказаного на економічну географію великий вплив зробила «безлюдна» політекономія, яка залишала осторонь так званий людський фактор, точніше суб'єкти господарювання, які, у свою чергу, багато в чому залежать від форм власності. Політекономія тривалий час не займалася проблемами економічних інтересів і економічної поведінки.

Потім відродилася економічна соціологія, на стику з якою з'явилися роботи з територіальної диференціації соціальної структури економіки. І все ж обмежена база емпіричних досліджень з економічної соціології суттєво стримує розвиток економіко-географічних уявлень про соціальну структуру господарства країни.

Для пізнання соціальної структури господарства недостатньо вивчити співвідношення укладів. За укладами стоять власники, виробники, управлінці і та ін. Неможливо пізнати економічні процеси, якщо

невідомо, хто суб'єкт господарювання, кому належить власність і реальна влада в економіці (а це одне з центральних питань), хто є суб'єктом управління.

Отже, поглиблено досліджує цю проблему економічна соціологія, що вивчає механізм функціонування економіки як системи господарюючих суб'єктів. За кожним з укладів стоять соціальні верстви зі своїм стереотипом (гальмуючим або активізуючим) економічної поведінки. Економісти-соціологи трактують економіку як частину більш широкої інституційної системи.

Відомо, що модель соціалізму будувалася на вирівнюванні соціальної структури з метою підвищення керованості суспільства. Потрібно було зменшити кількість суб'єктів, особливо суб'єктів власності. Незважаючи на це, соціальна диференціація та соціальна мобільність все ж відбувалися. Так, новосибірська школа економічної соціології виділяла в СРСР на момент перебудови більше 70 соціальних шарів і 12 укрупнених соціальних груп.

Перебудова і подальша революція 1991 р. визначили роздержавлення господарства і відтворення знищеного радянською владою приватного сектору, формування класу приватних власників, заміну адміністративно-командної системи управління економікою на більш гнучкішу систему, що відповідає ринковим відносинам.

Приватизація початку 1990-х рр. характеризувалася появою симптомів ринку: мільйони людей отримали ваучери та приватизаційні чеки, тисячі підприємств були акціоновані, бурхливо йшла вулична торгівля, вперше з'явилися фермери, «човникарі» і т. п. Багато експертів позитивно реагували на ці симптоми. Вони були переконані, що процес приватизації буде йти і, незважаючи на «труднощі зростання», дасть позитивні результати.

Проте надалі сталися фатальні трансформації, що виразилися в кримінальному переродженні економіки. У зв'язку з цим оцінки ринкових перетворень практично радикально змінилися. У них основним мотивом жалю була помилковість «роздачі» державної власності.

Для багатьох країн світу, включаючи країни колишнього СРСР, виняткову роль має такий устрій, як тіньова економіка. Вона значно поширена у світі, хоча точних статистичних відомостей про неї просто не може бути.

Видатний перуанський економіст Ернандо де Сото у своєму бестселері «Інший шлях» (1995) показав шляхом проведеного його інститутом експерименту в Перу, що нелегальна економіка — паралельна і в багатьох відношеннях більш розумна, продуктивна і дає суспільству більше, ніж законна. Дослідження Е. де Сото підтвердили, що в Перу тільки мізерне число законів — не більше 1% — видається легітимним органом — парламентом. Решта 99% — плід діяльності виконавців, які бюрократично облуптують приватну ініціативу по руках і ногах і створюють дискримінаційну елітаристську систему, у якій панує найменша з меншин. Тіньова економіка, за Е. де Сото, — це реакція мас на систему, яка ставить їх у становище жертв свого роду правового й економічного апартеїду.

Система винаходить закони, що роблять нездійсненними природні прагнення народу мати роботу і дах над головою. Звичайно, Е. де Сото не ідеалізує чорний ринок. Крім переваг як альтернатива офіційній економіці, гальмує виробництво національного продукту, вчений зазначає такі обмеження господарської діяльності поза рамками закону: урізані або нездійсненні в принципі можливості економічного розвитку; відсутність перспективного планування; уразливість для кримінальних структур; легка схильність до будь-яких криз.

Соціальна структура не тільки дуже динамічна, але, безумовно, також територіально диференційована, що стосується в першу чергу країн із перехідною економікою.

Крім соціальної структури, необхідно враховувати й особливості соціальної психології суб'єктів господарювання, тому що при однаковій соціальній структурі господарства (і за формами власності, і за соціальною стратифікацією), ефективність економіки різна в силу відмінностей як людського фактора економіки. Інакше не було б настільки явних відмінностей навіть між високорозвиненими країнами в особливостях робочої сили.

Найважливішим методологічним принципом є відмова від штучного поділу суспільства як єдиного цілого на базис і надбудову, між якими існує взаємозв'язок впливу. Матеріальний і духовний аспекти у ході розвитку цивілізації завжди були нерозривні.

Галузева структура. Вона є вираженням суспільного розподілу праці. Відомо, що праця може розглядатися з двох боків: з матері-

ально-речової сторони (конкретна праця, що створює споживчі вартості) і з боку громадських відносин (абстрактна праця, що створює вартість). Конкретна праця диференціюється за родами та видами. Виділяються три великих поділи праці: 1) відділення землеробства від скотарства; 2) відділення ремесла від землеробства (поява іригаційних споруд, ткацтва, виплавки металів, гончарство, відкриття колеса, човна тощо, що призвело до нових форм організації суспільства); 3) відділення обороту від виробництва, тобто торгівлі від промисловості.

Селяни, ремісники дійшли висновку, що їм вигідніше продавати свою продукцію посереднику, ніж самим зв'язуватися з ринком. Так відбувся поділ *продуктивного* і *торговельного* капіталу.

Крім того, потрібно відзначити, що К. Маркс найбільшим поділом праці називав поділ матеріальної і духовної праці. Цей величезний стрибок пов'язаний з появою писемності. Із поділом матеріальної і духовної праці він пов'язав відокремлення міста від села, що сталося близько VI–III тис. до н. е. Змінилися і форми власності, що виразилося у відокремленні капіталу від земельної власності. Безумовно, це шабель і в територіальній організації суспільства.

У першу промислову революцію мануфактура змінюється поділом праці, заснованим на машинах. У даний час йде становлення нового типу поділу праці, що відповідає новому типу продуктивних сил, який отримав назву *постіндустріального*. Його характерні риси — автоматизація, комп'ютеризація, інформатизація, децентралізація, гнучкість виробництва, переважний розвиток сфери відтворення життя і послуг. Скорочується кількість живої праці, необхідної для виробництва одиниці продукції. Суспільство «масового виробництва» і «масового споживання» замінюється «суспільством двох третин». Так стали називати соціальні та професійні прошарки, що виграють від процесів економічної модернізації.

К. Маркс класифікував суспільний поділ праці на роди і види: 1) загальний, тобто поділ виробництва на великі роди (промисловість, землеробство, транспорт); 2) приватний, тобто розподіл великих родів на види і підвиди (галузі та підгалузі); 3) одиничний, тобто поділ праці всередині підприємства.

При вивченні країни дуже важливо усвідомлювати той факт, що активна роль у структурі суспільного поділу праці перейшла (особливо в машинобудуванні) до одиничного поділу праці. Після другої світової війни одиничний поділ праці вийшов за рамки окремих підприємств, і на цій основі почала розвиватися кооперація. Більше того, одиничний поділ праці вийшов за рамки національних кордонів і став найпрогресивнішою частиною міжнародного поділу праці (частка кооперованої продукції в усьому зовнішньоекономічному обміні в ЄЕС більше 40%). Прогресивність полягає в тому, що на світовий ринок виходить не тільки кінцева стадія відтворювального процесу, а центральна ланка — сам процес виробництва.

Новітня тенденція полягає і в зростаючому значенні приватного поділу праці. Прояв цієї тенденції полягає в усуненні відокремлених спеціалізованих операцій та виробництві готових продуктів або агрегатів у рамках одного підприємства. У майбутньому — це автоматизовані заводи з виробництва готової продукції. Зараз це машинобудування з роботами, гнучкими виробничими системами, хімічні виробництва, тенденція заміни в сільському господарстві спеціалізованих машин комплексними, що поєднують в собі багато спеціалізованих знарядь з обробки ґрунту та догляду за рослинами.

Тенденції у співвідношенні одиничного і приватного поділу праці суперечливі. Багатопрофільність підприємств — часто наслідок недостатньої спеціалізації. Тому великі фірми розвинених країн широко кооперуються з десятками дрібних і найдрібніших підприємств, де число робочих нерідко сягає не більше 10. Вони вузькоспеціалізовані і повністю залежать від замовників, а замовники не можуть обійтися без них, оскільки структурно складні фірми недостатньо рухливі. Завдяки такому поділу праці, справжня технічна новинка зараз на 70% комплектується зі стандартних деталей і виробів, раніше освоєних уніфікованих вузлів, що є проявом явної тенденції зростання ролі приватного поділу праці.

Зі збільшенням усупільнення продуктивних сил підвищується і роль загального поділу праці. Відбувається функціональне об'єднання великих підрозділів виробництва. З'являються великі міжгалузеві функціональні комплекси: паливно-енергетичний, конструкційних матеріалів, інфраструктура, агропромисловий, інвести-

ційний (фондостворюючий, що включає чорну і кольорову металургію, машинобудування в тій його частині, у якій воно обслуговує інвестиційний процес; будіндустрію, відповідні проектні та наукові інститути).

У галузевій структурі виділяють два рівні: 1) функціонально-галузевий; 2) власне галузевий.

Функціонально-галузєва структура відображає основні народно-господарські пропорції: співвідношення між матеріальною і нематеріальною сферами; фондами споживання і накопичення; поділ на галузі з низькою і високою органічною будовою капіталу; пропорції між основним виробництвом та інфраструктурою тощо.

Власне галузева структура відображає загальний, приватний і одиничний поділ праці. При класифікації галузей в економічній статистиці існує три основних критерії: 1) однорідність сировини, використовуваної для виробництва продукції; 2) подібність технологічного процесу; 3) єдність у функціональному призначенні продукції.

На склад галузей все більше впливає зміна суспільних цінностей і потреб. Прагнення до здорового і духовного способу життя призводить до зміни виробничих пріоритетів. Зараз увага вчених-суспільствознавців прикута до скандинавських країн, де на чільне місце виходять різні соціальні, культурні та екологічні програми.

Галузеву структуру господарства країни як системне поняття найкраще описує міжгалузевий баланс виробництва і розподілу суспільного продукту за галузями, який вперше був розроблений і застосовувався в СРСР у 20-х рр. Пізніше американський економіст В. Леонт'єв дав методам економічне обґрунтування. Його основу складає економіко-математична матрична модель, у якій по рядках (горизонтально) показано розподіл продукції кожної з галузей (так званий проміжний продукт) по всіх інших галузях відповідно до коефіцієнта прямих витрат (витрати вартісні або натуральні), а також частина продукції, що надійшла у кінцеве споживання (суспільне або приватне, накопичення, експорт).

За стовпцями (вертикально) показана структура вартості галузі: її матеріальні витрати, витрати на робочу силу (доходи трудящих), чистий дохід.

Технологічна й організаційна структури. Економічні епохи, насамперед, розрізняються не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці і якими методами організації. У товарній технології фокусуються виробничі відносини економічної системи. У більшості досліджень у сфері технологічних укладів і найтіснішим чином зв'язаних з ними способів організації виробництва дотримуються еволюційної схеми, в основі якої лежить уявлення про дві індустріальні і постіндустріальну революції і п'ять циклів Кондратьєва. Досить систематизоване уявлення про основні віхи технологічного та організаційного розвитку промислово розвинених країн дає регуляційна теорія GREMI. Відповідно до цієї теорії ринкова економіка пройшла три стадії розвитку, що корелюють за часом із довгими хвилями циклів Кондратьєва:

1. Першою стадією розвитку ринкової економіки була стадія «конкурентного капіталізму», що тривала з кінця XVIII ст. до кінця XIX ст., тобто до кінця Другої хвилі циклів Кондратьєва. Конкурентний капіталізм зародився у Великобританії і поширився потім у більшості інших країн Західної Європи і в США.

Ця стадія характеризувалася розквітом вільного підприємництва, мінімальним ступенем втручання держави в економіку, конкуренцією між малими сімейними підприємствами, які змагаються один з одним на місцевих ринках збуту. Добробут промислово розвинених країн на цій стадії ґрунтувався на моделі «метрополія — колонія»: колонії виконували дві функції — були джерелами сировини для метрополій і ринками збуту промислових товарів. Деякі сімейні підприємства в промислово розвинених країнах зростали швидше і поступово поглинали бізнес своїх конкурентів. Підприємництво ставало все більш організованим у міру того, як промислові компанії все більш переходили на обслуговування не місцевих, а регіональних і навіть національних ринків. Ринки праці також ставали більш організованими в міру поширення певних норм рівня заробітної плати. Таким чином, все більш явною ставала необхідність державного регулювання національних економік.

2. У другу стадію розвитку капіталізму — стадію «організованого капіталізму» — промислово розвинені країни вступили до кінця

XIX ст. Ця стадія тривала близько 75 років (приблизно до середини 1970-х рр., тобто до кінця четвертого циклу Кондратьєва).

На цій стадії відбулося істотне збільшення середнього розміру промислових підприємств і почався процес глобалізації їх діяльності внаслідок подорожчання робочої сили і посилення екологічних обмежень у високорозвинених країнах.

3. Нарешті, з початку 1970-х рр. промислово розвинені країни увійшли в третю стадію «дезорганізованого капіталізму», на якій у національних економіках істотно знизилася регулююча роль держави і зменшилося значення суто національних фірм, зменшився середній розмір підприємств, виробничий процес у багатьох галузях став глобальним внаслідок експансії транснаціональних корпорацій, сфера послуг стала розвиватися випереджаючими темпами порівняно з промисловістю.

Теорія GREMI ставить у відповідність кожній із трьох стадій розвитку ринкової економіки визначений «акумуляційний режим» і певний «спосіб регулювання».

Під «акумуляційним режимом» розуміється взаємопов'язаний комплекс способу організації виробництва, споживання та розподілу доходів усередині національної економіки.

«Спосіб регулювання» являє собою набір норм (як законодавчо оформлених, так і некодифікованих правил економічної поведінки), які забезпечують функціонування і відтворення відповідного «акумуляційного режиму». Ці норми регулюють, зокрема, фінансову політику, рівень заробітної плати, взаємини бізнесу і держави, соціальну і торгову політику тощо.

Акумуляційний режим, що існував на стадії «організованого капіталізму», отримав назву фордизм на ім'я Генрі Форда, який був автором технологічних і організаційних інновацій в автомобільній промисловості, що стали виробничою складовою нового «акумуляційного режиму». Фордизм ґрунтувався на взаємозв'язку і взаємозумовленості масового виробництва і масового споживання: стандартизоване конвеєрне виробництво великих обсягів продуктів супроводжувалося їх масовим споживанням, що ставало можливим завдяки зростанню доходів населення за рахунок зростання продуктивності праці.

За допомогою відповідного «способу регулювання» відтворювався і розширювався платоспроможний попит населення, зайнятого як у виробничій, так і у невиробничій сферах.

Регулювання відносин між працею і капіталом набувало форм переговорів підприємців і профспілок про умови праці. Відносна лояльність робітників «обмінювалася» на постійну індексацію заробітної плати в міру збільшення продуктивності праці. Крім того, істотна частина зростаючих прибутків спрямовувалась на забезпечення зайнятості у невиробничій сфері державного сектору (охороні здоров'я, освіті, страхуванні), а також у тій сфері приватного сектору, яка обслуговувала виробництво (маркетинг, НДДКР, фінансові послуги).

Можна зробити висновок, що терміном «організований капіталізм» позначається система загальної залежності праці, капіталу і держави, яка виступає як посередник між великим бізнесом і профспілками, а також реалізує програми соціального забезпечення.

У 1970-ті рр. фордистський «акумуляційний режим» став руйнуватися через те, що обсяги прибутків, одержуваних у промисловості, стали знижуватися внаслідок збігу ряду обставин — енергетичних криз, кризи недоспоживання, що виникла в результаті перенасичення ринків одноманітною стандартизованою продукцією. Важливим чинником кризи фордизму стала інтенсифікація процесів глобалізації світового господарства, яка дозволила транснаціональним корпораціям фактично вийти із зони впливу національних урядів і профспілок, зруйнувавши тим самим систему взаємозалежності великого бізнесу, праці і капіталу. Відбувся перехід до стадії «дезорганізованого капіталізму».

Останній означає істотно меншу взаємозалежність між працею, капіталом і державою і супроводжується зміною «акумуляційного режиму», названого постфордизмом. Основа його докорінно інша: постфордизм базується не на взаємозумовленості масового виробництва і масового споживання, а на використанні «гнучких» способів організації виробництва.

Таким чином, якщо фордистський «акумуляційний режим» становив модель економічного розвитку, засновану на масовому виробництві, зростанні продуктивності праці за рахунок економії на масштабах виробництва, зростанні доходів і платоспроможності

населення за рахунок зростання продуктивності праці в промисловості, то постфордистський «акумуляційний режим» ґрунтується на «гнучкому» виробництві, зростанні продуктивності внаслідок економії за рахунок широти асортименту вироблених продуктів, зростанні доходів висококваліфікованих робітників у промисловості та у персоналу сфери складних послуг, зростанні попиту на інноваційні товари (high-tech).

Поряд із постфордистською перебудовою промисловості в постіндустріальному суспільстві істотно зросло значення інформації та її обробки. Останні роки характеризуються швидким розвитком Інтернету, який за швидкістю завоювання аудиторії обігнав усі інші види засобів зв'язку.

Головна властивість Інтернету — це наявність ряду стандартів програмного забезпечення, що дозволяють його використовувати людям практично без спеціальної підготовки для різних цілей у відтворювальному процесі — як клієнтів, постачальників, працівників і т. ін. При цьому завдяки Інтернету можна більш ефективно організувати передачу величезних масивів даних, можливими стали також своєчасність надання та доступність інформації. У цьому контексті найважливішими перевагами Інтернет-економіки стають підвищення «прозорості» ринків, зменшення можливостей для встановлення цін виробниками і зниження трансакційних витрат.

Постфордистська модель організації виробництва породила логістику, під якою спочатку розуміли лише управління матеріально-технічним забезпеченням, товарно-матеріальними запасами (тобто організацію постачання і збуту) і якій відводилася швидше другорядна роль. Зараз логістика починає відігравати провідну роль.

Згідно з останніми визначеннями логістика розглядається як організаційна серцевина всього підприємства. У середині 1990-х рр. з'явилося поняття «Supply Chain Management» (SCM, менеджмент «постачальницьких ланцюгів»), яке зараз все більше визначає сутність логістики. Під «SCM» розуміються не тільки фізичні процеси виробництва, складування і транспортування, але і супроводжуючі їх нематеріальні потоки, які протікають у зворотному напрямі, що і приводять до функціонування «постачальницьких ланцюгів», а також грошові потоки. Актуальність концепції «SCM» пояснюється тим, що

вона сприяє підвищенню конкурентоспроможності підприємства в цілому за рахунок поліпшення маркетингу, більш повного задоволення потреб клієнтів, різкого зниження витрат і за рахунок збільшення адаптивності підприємства до постійно змінюваних умов. Концепцію «SCM» активно розробляв відомий американський економіст М. Портер, який висловив ідею, що системний розгляд та оптимізація процесів на підприємстві більш ефективні, ніж ізольована оптимізація окремих функцій. Більше половини (часом до 80%) усіх трудових і сумарних витрат, а також істотна частина успіху підприємства на ринку залежать від того, наскільки добре чи погано організований менеджмент «постачальницьких ланцюгів».

Із кінця 1970-х рр. у сфері технологічної структури виробництва спостерігається сильна тенденція «космополітизації», пов'язана з інформаційно-технологічною революцією. У міжнародній практиці виділяється приблизно 20 базових інноваційних технологічних напрямів. Заміна ручної й особливо розумової праці відбувається на основі електроніки, а не на базі механіки. У центрі технологічних змін знаходяться:

- 1) мікроелектроніка з робототехнікою; саме тут широко застосовуються гнучкі виробництва. Крім високої якості й низької собівартості забезпечується така властивість, як гнучкість — здатність дати споживачам продукцію на індивідуальний смак без перевищення собівартості виробу масової серії;
- 2) використання біотехнології. Вважається, що той, хто контролює доступ до найважливіших винаходів і відкриттів біотехнології, отримує найпотужніший геополітичний вплив;
- 3) створення нових конструкційних матеріалів. Зараз із виробництва та споживання алюмінію не можна судити про рівень розвитку країни. У США виробництво сталі порівняно з максимумом скоротилося більш ніж у 2 рази. Створюються технології одержання матеріалів із заданими властивостями, для виробництва яких використовують низько- й високотемпературну плазму. Широко впроваджується порошкова металургія;
- 4) виникнення нових технологій, пов'язаних з освоєнням космосу;
- 5) розвиток пріоритетних технологій, пов'язаних із поверненням економіки до соціальних і екологічних програм.

Технологічна структура тісно пов'язана з галузевою та територіальною структурами господарства, а також з екологією країни. При застарілій і неекологічній технології для порятунку генофонду націй і природи є два виходи:

- 1) скорочення потреб (свідоме) для запобігання незворотних екологічних катастроф;
- 2) революційна перебудова технологічної структури виробництва. Зрозуміло, другий шлях кращий, однак він вимагає часу й істотних витрат.

Територіальна структура. В основі її виділення лежить територіальний поділ праці. Це провідний, хоча і не єдиний, критерій. Територіальна структура кожної країни має свою специфіку, яку можна визначити як «географічну логіку», сформовану як дією процесу територіального поділу праці, так і особливостями природи країни, її розмірами і конфігурацією, історико-географічними особливостями освоєння, розселенням та іншими факторами.

Територіальна структура, за словами І. М. Маєргойза, несе на собі весь «вантаж» емпіричних умов території, хоча системоутворюючим її чинником є територіальний (географічний) поділ праці.

Територіальний поділ праці — це окремий випадок суспільного розподілу праці і, за висловом М. М. Баранського, його просторова форма. У теоретичному визначенні територіального поділу праці підкреслюються два взаємопов'язані аспекти:

- 1) «експортний», коли в окремих країнах і районах налагоджується виробництво матеріальних благ і послуг понад внутрішні потреби;
- 2) «імпортний», коли розвивається споживання понад внутрішні виробничі можливості за рахунок придбання продукції ззовні.

Територіальна структура виникає на досить високому рівні розвитку територіального поділу праці, коли райони країни об'єднуються (інтегруються) в ціле утворення.

У понятті територіальної структури виділяються дві сторони:

- 1) відображення територіальних пропорцій, просторової будови в статистичному розумінні;
- 2) відображення взаємодії територіальних частин господарства країни (системний підхід до аналізу).

До Географічного енциклопедичного словника (1989) увійшло визначення територіальної структури господарства, яке дав І. М. Маєргойз: територіальна структура господарства — сукупність певним чином взаєморозташованих і зчленованих територіальних елементів господарства, що знаходяться в складній взаємодії у процесі розвитку народно-господарської системи (включає населення, сфери, види і результати його діяльності на певній території в комплексі з відповідною соціальною і природною основою).

3. Економічна сутність і зміст інфраструктури. Підходи до вивчення інфраструктури у країнознавстві

Родова ознака, за якою виділяється сукупність галузей та видів діяльності, називається інфраструктурою, — її функціональна роль у процесі суспільного відтворення. Через функції проявляються також сутність і внутрішня логічна єдність цієї сфери народного господарства. Однак при деталізації критерію функціонального призначення можливі два підходи — вузький і широкий. Прихильники вузького підходу виступають за суворість і ясність відбору критеріїв, що дозволяють уникати невизначеності меж інфраструктури і домагатися відносно стабільного в часі її економічного сенсу. У ряді таких робіт, як функція інфраструктури, визначається її роль «сполучної ланки», сфери, «яка обслуговує економічний оборот країни» і т. ін. Її роль можна обмежити однією важливою економічною функцією — відносити до неї ті галузі і ті види діяльності, які сприяють прискоренню економічного обороту в народному господарстві.

Інфраструктура згідно з цим критерієм виступає як одна з підсистем матеріального виробництва, покликаної обслуговувати зв'язки між окремими, просторово віддаленими один від одного економічно відокремленими ланками виробництва. Конкретно йдеться про переміщення в просторі матеріальних благ та інформації, збереження матеріальної продукції, заготівлю та постачання (включаючи електро-, газо-, водопостачання та ін.).

Зазначені види діяльності не збільшують фізичну масу суспільного продукту, а тільки сприяють зміні її просторового положення

(транспорт, зв'язок), допомагають зберігати споживчі вартості вироблених матеріальних благ (складське господарство) та їх раціональний розподіл (матеріально-технічне постачання, електро-, водопостачання та ін.), завдяки чому збільшується тільки вартісна маса суспільного продукту. При більш широкому підході до визначення інфраструктури, який здається більш обґрунтованим і конструктивним, обслуговування господарського обороту розглядається лише як частина функцій інфраструктури. У цьому випадку інфраструктура є фундаментом, або базою, для здійснення будь-якого виду господарської діяльності, загальною умовою відтворювального процесу. Цілком правомірно, наприклад, відносити до виробничої інфраструктури «виробництво ділових послуг», яке виконує під впливом НТР роль «індустрії» загального користування. До його функцій можуть входити розробка і здійснення регіональної політики країни чи району, розробка найбільш раціональної системи економічних зв'язків, впровадження різноманітних систем управління і т. ін.

Заслуговує оцінки давно висловлена, але незаслужено забута точка зору П. Г. Олдак (1973) і К. П. Космачева (1981) про необхідність виділення поняття «природна мета інфраструктури господарства», що об'єднує природні продуктивні сили і природні умови господарювання на певній території.

Зміст категорії інфраструктури розширює і збагачує поняття «вивченість території», яка є основою наукового підходу до вивчення соціально-економічного розвитку.

Не можна ігнорувати і таку складову фундаменту розвитку господарства, як психосуспільна інфраструктура, під якою розуміється сукупність закріплених у місцевих традиціях і способі життя культурних та господарських навичок і схильностей населення території. Вони проявляються в характерних для більшості жителів якостях, інтенсивності та дисципліні праці, в умінні взаємодіяти в процесі виробництва, сприйнятливості до досягнень науково-технічного процесу, а в кінцевому рахунку — в рівні продуктивності праці і властивій їй динамічності. Психосуспільна інфраструктура відрізняється високою інерційністю і вельми істотними територіальними відмінностями. Її відсталість гальмує впровадження технічних нововведень у господарську практику, негативно впливає на ефек-

тивність розвитку і розміщення господарства. І цей вплив, очевидно, не менш значущий, ніж недостатній розвиток транспорту, складського господарства і т. п.

У рамках широкого підходу можна говорити про загальні умови суспільного відтворення. Під впливом НТР зміст цих «загальних умов» істотно розширюється. Поступово відбувається організаційне відокремлення структурних підрозділів з відповідними об'єктами, пристроями та діяльністю, спрямованих на забезпечення всього процесу відтворення.

Таким чином, схожість обох розглянутих нами підходів до виділення інфраструктури полягає в тому, що інфраструктура — це спільна основа, фундамент господарства країни чи району, а не тільки окремих підприємств, виробництв і галузей. Вона звільняє галузі матеріального виробництва та невиробничої сфери від функцій самообслуговування основної діяльності.

Інфраструктура виконує системні, міжгалузеві і міжрайонні функції в плануванні та управлінні і, згідно з широким підходом, перетворюється із засобу забезпечення потреб обігу на загальну умову організації виробництва, у тому числі територіального.

Інше складне питання, тісно пов'язане з першим, — утримання інфраструктури. Тут також є відмінності в підходах, які полягають у тому, чи відносити до інфраструктури тільки сукупність засобів праці інфраструктурних підрозділів або галузі в цілому з їх основними фондами та діяльністю.

Серед економістів-географів та економістів-регіоналістів більш широко побутує думка, що інфраструктура — це сукупність інженерно-технічних споруд та об'єктів, що є важливою умовою здійснення процесу виробництва на даній території і чинником територіальної організації продуктивних сил.

Розуміючи інфраструктуру в такому сенсі, І. М. Маєргойз запропонував свого часу навіть замінити цей термін на «загальнофондову базу території», яка являє собою систему просторово виражених елементів матеріально-технічного характеру, що утворюють найбільш загальні передумови господарювання на будь-якій території.

При підході до економічної природи інфраструктури тільки з боку основних фондів також простежуються два напрями.

Для першого з них характерно віднесення до інфраструктури лише тих її основних фондів, які «прив'язані» до території. Тут, можливо, свою роль відіграли і їх яскрава географічна вираженість, і відносно легка доступність для картографування. У цьому випадку не розглядається не тільки господарська діяльність галузей і видів виробництв, що входять до інфраструктури, а й «активна» частина основних фондів (рухомий склад, частина обладнання). Таке вузьке розуміння інфраструктури істотно полегшує аналіз, але його явно недостатньо, особливо в тих випадках, коли вивчаються якісні категорії: швидкість, надійність і безперебійність господарського обороту, інтегруюча роль інфраструктури у формуванні та розвитку територіальної структури господарства в цілому. У цих випадках необхідний зв'язаний якісно-кількісний аналіз інфраструктури. Вузького розуміння інфраструктури як сукупності основних фондів недостатньо і з точки зору процесу відтворення, безперервності і послідовності якого багато в чому забезпечується інфраструктурою.

Більш правильним все ж є широкий підхід до змісту інфраструктури, коли вона розглядається як єдність фондів («активних» і «пасивних») та діяльності. При такому підході зберігається основна лінія безперервності і послідовності інфраструктурних процесів, створення і вдосконалення інфраструктурних систем, що охоплюють райони і країни. Продуктом «інфраструктурних» галузей є різні види послуг — послуги інфраструктурної сфери.

Однак було б методично неправильно виходити з того, що інфраструктура становить організоване ціле. Значна частина інфраструктурної діяльності все ще проходить майже у всіх галузях матеріального виробництва, організованого на засадах фордизму.

З розвитком продуктивних сил і вдосконаленням виробничих відносин у рамках постфордизму суспільний поділ праці поглиблюється й інфраструктурна діяльність обмежується більш спеціалізованим колом галузей. І поряд з такими типовими вже організаційно оформленими інфраструктурними галузями, як транспорт, зв'язок, матеріально-технічне постачання, будуть відокремлюватися нові галузі. Одночасно в силу тієї ж тенденції інфраструктурні галузі будуть звільнятися і від ряду не специфічних для них видів діяльності. Виходячи із зазначеного, відправними моментами у країнознавчому підході до вивчення

інфраструктури мають бути гіпотеза про виробничу інфраструктуру як цілісну систему, з одного боку, і досить правильне і повне відображення реального стану в інфраструктурній сфері, що характеризується в багатьох країнах світу, певною несформованістю, роз'єднаністю і недостатнім рівнем розвитку її окремих ланок як на загальнодержавному рівні, так і особливо на районному — з другого.

Вихідна передумова формування інфраструктури — суспільний поділ праці. У свою чергу, вона перетворюється на вирішальну умову поділу праці між підприємствами, районами і країнами. Чим більше розвинені країни і райони, тим у них більша потреба у розвиненій, адекватній економічному розвитку інфраструктурі і тим більше у них можливостей для її розвитку.

Конкретизуючи склад виробничої інфраструктури, виділимо лише ті її структурні підрозділи і споруди, які включаються до її складу більшістю авторів:

- 1) підприємства з виробництва електро- й теплоенергії та споруди для їх передачі;
- 2) транспорт;
- 3) комунальна зв'язок;
- 4) матеріально-технічне постачання;
- 5) підприємства та споруди з водозабезпечення, пристрої з регулювання водних ресурсів (дамби, греблі, іригаційні системи), центри НДДКР.

Підходи до вивчення інфраструктури в країнознавстві. При географічному підході складність аналізу полягає в тому, що в територіальному розрізі інфраструктура — це поняття ієрархічне. Мова може йти про інфраструктуру міжнародну, внутрішньодержавну, міжрайонну, внутрішньорайонну (міжвузлову) та локальну (вузлову, внутрішньоміську). Нерідко виділяють сільську інфраструктуру або інфраструктуру агропромислового комплексу. Для всіх цих видів інфраструктури можна розробити спеціальні методи та критерії їх оцінки.

Своєрідність розвитку інфраструктури визначається цілою низкою регіональних чинників:

- 1) масштабами і темпами економічного розвитку району, структурою матеріального виробництва (наприклад, за матеріало- або енергоємністю);

- 2) фондоємністю галузей господарства;
- 3) обсягом внутрішніх та зовнішніх зв'язків району;
- 4) ступенем розвиненості коопераційних зв'язків;
- 5) особливостями природного середовища;
- 6) властивостями економіко-географічного положення і т. д.

Тому рівень розвитку і склад інфраструктури істотно варіюються по території, значною мірою впливаючи на розміщення продуктивних сил, на процеси індустріалізації, інтенсифікацію сільського господарства, розвиток рекреаційних систем тощо. Іноді насиченість району інфраструктурними потужностями служить навіть провідним фактором розміщення.

У географічній літературі є приклади того, що ефект від орієнтації на інфраструктуру в багатьох випадках перебиває ефект від наближення до джерел сировини і палива, навіть у ряді випадків для галузей з яскраво вираженою паливно-сировинною орієнтацією. В економічно розвинених країнах особливо яскраво проявляється надконцентрація продуктивних сил у районах і центрах з розвинутою інфраструктурою. Тому зараз нерідкі випадки, коли найбільш динамічні давно засвоєні райони.

Зазначена тенденція робить актуальним географічний підхід до вивчення інфраструктури як передумови розміщення продуктивних сил, кінцевим результатом якого є виділення частин країни з різним характером і насиченістю інфраструктури, у тому числі психосоціальною.

Незважаючи на те що розміри і склад інфраструктурних галузей залежать від економіко-географічної ситуації району, мабуть, певний мінімум інфраструктурної забезпеченості необхідний для всіх районів. Виявлення оптимальних регіональних характеристик інфраструктури — завдання економічної географії. Цей напрям територіальних зіставлень інфраструктури, особливо транспортної, розвивається давно, і саме в ньому найбільш яскраво простежується підхід до вивчення «пасивної» (нерухомої) її частини і не зачіпається, як правило, активна. Більш глибокий з теоретичної точки зору підхід до вивчення інфраструктури починається в географії із початку 1980-х рр. Афористичне трактування транспортної інфраструктури як «судинної» («кровоносної») системи господарства, що

часто застосовувалося до цього, отримало в економічній географії поглиблене і прикладне обґрунтування. Витоки цього ми знаходимо ще в роботах М. М. Баранського.

Основна ідея підходу полягала в тому, щоб показати місце і роль інфраструктури в інтегральній територіальній структурі господарства країни чи району; визначити наукові принципи формування «географічно логічної» інфраструктури, тобто пов'язаної у своєму розвитку з економіко- та фізико-географічними особливостями. Ці питання, як правило, випадають з поля зору інших фахівців.

У той же час територіальні проблеми розвитку інфраструктури надзвичайно актуальні.

По-перше, як уже було зазначено вище, якісні та кількісні показники розвитку інфраструктури залежать від багатьох економіко- та фізико-географічних умов. Наприклад, такі показники, як конфігурація і лінійна концентрація транспортної інфраструктури, часто визначаються рельєфом, малюнком гідрографічної мережі, фізико-географічним положенням. Ці ж показники залежать від величини і конфігурації території країни, мережі розселення, від територіального співвідношення давно засвоєних і піонерних ресурсних районів, економіко-географічного положення та багато чого іншого, що в цілому може бути визначено як географічна специфіка країни чи району.

По-друге, інфраструктура активно бере участь у формуванні інтегральної територіальної структури господарства країни та інтеграційних угруповань країн. Територіальна структура господарства виникає на досить високому рівні розвитку господарства як єдиного комплексу, коли окремі райони країни об'єднуються в ціле. Вона є продуктом інтеграції колись відокремлених частин країни в результаті прогресу територіального поділу праці.

Інфраструктура відіграє при цьому системоутворюючу роль, поєднуючи, зокрема, територіально-виробничі осередки і прискорюючи економічний оборот у масштабі всієї країни.

Поняття каркасної структури — значний допоміжний засіб типізації інтегральних територіальних структур господарства у їх нерозчленованому вигляді, оскільки каркасні структури проявляються саме на загальнодержавному або регіональному рівнях. Так, І. М. Маєргойз виділяв моноцентрально, поліцентрально, ацентральну-периферійну

структури (1986). А. П. Алампієв за густотою вузлів каркасної структури запропонував виділяти два крайні типи країн.

До першого типу належать країни з високорозвиненою територіальною структурою. Тут густа мережа вузлів першої величини, маленські осередки між ними, окремі скупчення вузлів перетворилися, за висловом автора, на агломераційні плити. Країни з вогнищевим типом каркаса — другий тип, як, наприклад, Монголія. Виділення типів каркасних структур можна вважати узагальненим рівнем типології територіальних структур з урахуванням особливостей інфраструктури.

У ряді великих країн, де чітко виділяються економічно активні й неосвоєні райони з ресурсними резервами, виникає гостра проблема створення інфраструктури, необхідної для подолання розриву між ресурсами і виробництвом. Категорія економічної географії «опорна база активізації території». За своїм змістом «інфраструктурне» поняття, збагачене урахуванням чинника економіко-географічного положення.

Таким чином, інфраструктура відіграє поряд із розселенням системоутворюючу роль у формуванні та розвитку територіальної структури господарства країни.

4. Зовнішньоекономічна діяльність країни

Міжнародний поділ праці — це спеціалізація окремих країн на виготовленні тих або інших видів продукції з метою взаємного обміну ними.

Більшість країн не має багато видів необхідних їм природних ресурсів. Окрім того, існують відмінності у ґрунтово-кліматичних умовах різних країн, їхній флорі й фауні. Серед інших чинників можна назвати географічне розташування країни, забезпечення трудовими ресурсами, історичні традиції виробництва і под.

На сучасному етапі природні умови дедалі слабше впливають на міжнародний поділ праці, а головним фактором його поглинання стають науково-технічні досягнення країн, їхня спеціалізація на прогресивній техніці та наукомістких технологіях.

Можемо констатувати підвищення відкритості економіки, що передбачає усунення обмежень у міжнародному обміні товарами, послугами, робочою силою, технологіями та ін. На основі міжнародного поділу праці посилюється глобалізація економіки, розвиваються міжнародні економічні відносини, тобто господарські зв'язки між економічними агентами різних країн. Це здійснюється зараз у різних формах. Основними з-поміж них є світова торгівля товарами і послугами, міжнародний рух капіталів, міжнародна міграція робочої сили, міжнародний туризм, науково-технічне співробітництво, регіональна інтеграція країн і под.

Загалом участь країни у міжнародному поділі праці, передусім у світовій торгівлі, оцінюється за такими показниками:

експортна (імпортна квота) — відношення експорту країн до ВВП. Ця квота характеризує рівень відкритості національної економіки:

– обсяг експорту (імпорту) країни на душу населення; у розвинутих країнах із високим рівнем відкритості економіки обсяг експорту на душу населення становить 3–5 тис. доларів;

– експортний потенціал країни — обсяг виробленої продукції, яку країна може продати на світовому ринку без шкоди для задоволення своїх внутрішніх потреб;

– співвідношення частки країни у світовому виробництві певного продукту з її часткою у світовій торгівлі з ним;

– структура експорту, тобто питома вага різних товарних груп у загальному обсязі експорту;

– структура імпорту, що відображає залежність національної економіки від світової економіки у ресурсах, товарах і послугах, які країна не виробляє або виробництво яких тут неефективне;

– співвідношення між обсягом зарубіжних прямих інвестицій країни і обсягом іноземних прямих інвестицій в її економіку;

– обсяг зовнішнього боргу країни та його співвідношення з ВВП і експортом цієї країни.

Чим вищий рівень економічного розвитку країни, тим складніші форми її зовнішньоекономічних зв'язків, — і це передусім зовнішня торгівля. Крім неї вагомими формами зовнішньоекономічної діяльності країни є міжнародний рух капіталів, міжнародна міграція робочої сили, міжнародний туризм, науково-технічне співробітництво,

регіональна інтеграція. Тому участь країни у міжнародному поділі праці визначають насамперед її участю в міжнародній торгівлі.

Взаємовигідні спеціалізація й торгівля між двома країнами можливі доти, доки внутрішня альтернативна вартість виробництва двох будь-яких товарів різна. Спеціалізація відповідно до порівняльної переваги дає змогу країні досягти вищих доходів за тієї самої кількості ресурсів. Зростання витрат обмежує спеціалізацію й торгівлю. У точці, де співвідношення витрат в обох країнах однакове, подальша міжнародна спеціалізація вже економічно недоцільна.

Крива пропозиції експорту країни засвідчує обсяг експорту, який країна пропонуватиме, коли світові ціни перевищують внутрішню ціну — ціну в замкнутій економіці за відсутності міжнародної торгівлі. Крива попиту на імпорт підтверджує величину попиту країни на імпорт, коли світові ціни нижчі від внутрішньої ціни. У моделі двох країн рівнозначну світову ціну та рівнозначні обсяги експорту й імпорту досягають у точці перетину кривої пропозиції експорту однієї країни з кривою попиту на імпорт іншої.

Модель попиту та пропозиції засвідчує: хоча зовнішньоторговельні відносини взаємовигідні для країн загалом, вони дають вигоду одним групам населення і суперечать інтересам інших. Унаслідок введення міжнародної торгівлі виробники в країні-експортері виграють, а споживачі програють, і навпаки, виробники у країні-імпортері програють, а споживачі виграють. У правилі розподілу користі від торгівлі між країнами йдеться, що вигоди від зовнішньої торгівлі розподіляються прямо пропорційно змінам цін в обох країнах. Для визначення розподілу користі від зовнішньої торгівлі економісти використовують показник «умови торгівлі» — відношення експортних цін країни до її імпортних цін. Зростання цього показника переважно засвідчує поліпшення умов торгівлі й підвищення добробуту нації, а його зниження — погіршення цих умов. У короткостроковому періоді внаслідок запровадження зовнішньої торгівлі зростають доходи власників виробництва, які використовують в експортних галузях. У довгостроковому періоді розвиток зовнішньої торгівлі забезпечує зростання доходів тих чинників виробництва, котрі інтенсивно застосовують в експортних галузях, і зменшує доходи власників факторів виробництва, які інтенсивно використовують у галузях, що конкурують з імпортом.

Інструменти державного регулювання зовнішньої торгівлі поділяють, з одного боку, на митні й немитні, а з другого — на ті, які стимулюють експорт, і ті, котрі обмежують імпорт. Останні називають торговельними бар'єрами. За допомогою інструментарію пропозиції та попиту виявлено, що захисне мито та квоти підвищують ціни і зменшують попит на відповідні товари. Обсяг продажу іноземної продукції зменшується. Натомість вітчизняні виробники продають більше товарів і за вищими цінами. Мито й квоти знижують ефективність розподілу вітчизняних і світових ресурсів.

Добровільне обмеження експорту має такі самі наслідки, як й імпортна квота, але запроваджує його не країна-імпортер, а експортер. Експортні субсидії надають вітчизняним експортерам для розширення вивозу продукції за кордон. Вони можуть бути прямими (дотації вітчизняним фірмам) і непрямими (пільгове оподаткування, страхування, кредитування і под.). Демпінг у вигляді знаряддя конкурентної боротьби на світових ринках полягає в тому, що експортер встановлює ціни на певний продукт на будь-якому закордонному нижчому рівні, ніж на іншому, найчастіше вітчизняному.

Найвагомішими аргументами на користь протекціонізму є захист молодих галузей та потреба самодостатності оборонних галузей. Утрати споживачів від торговельних обмежень значно переважають вираш виробників та уряду, що знижує ефективність національної економіки. Як показують численні історичні приклади, а також досвід країн з перехідною економікою, вільна торгівля сприяє економічному зростанню, а протекціонізм його не стимулює.

Контрольні запитання та завдання

1. Охарактеризуйте методи аналізу економіки й інфраструктури країни.
2. Визначте зміст понять «організаційно-управлінська», «функціонально-господарська» та «територіальна структура господарства».
3. Розкрийте економічну сутність і зміст інфраструктури країни. Які існують підходи до вивчення інфраструктури у країнознавстві?
4. За якими показниками оцінюється зовнішньоекономічна діяльність країни?

ТЕМА 11

Політична сфера країни

1. Методика вивчення політичної системи країни

Політичні умови розвитку країни поруч з іншими мають вагому роль у його вивченні. Аналіз політичної системи починають зазвичай із загальних, довідкових відомостей про державний лад країни, тобто форму правління й адміністративно-територіального ладу країни. Далі необхідно зазначити, чи є країна членом воєнно-політичних або (і) економічних об'єднань та яких саме, простежити нові можливості або обмеження, передбачені цією участю, зовнішню політику держави на світовій арені. Варто також розглянути низку питань внутрішньої політики: внутрішньополітичний клімат у країні, особливості суспільно-політичного становища, наявність чи відсутність внутрішніх конфліктів або непорозумінь (релігійних, етнічних, воєнно-політичних або соціальних); райони конфліктів чи напруженості. Важливо дослідити настрої, що панують у суспільстві, ступінь демократичності, терпимості цього суспільства до інакомислячих, іноземців, криміногенну ситуацію, а потім розглянути питання правової та партійної системи країни, політики у сфері зовнішніх відносин. Наприкінці доцільно коротко охарактеризувати столицю, а також звернути увагу на незбіг у країнах понять — політична, історична й економічна столиця. У світі налічується 198 незалежних держав, 12 невизнаних, 3 території з невизначеним статусом, 62 залежні території.

2. Типи держав за формою правління, державним устроєм та політичним режимом. Політико-правові інститути

Типи державних політичних систем. У науковій літературі наводяться численні визначення поняття «політична система». Найчастіше під політичною системою розуміють сукупність державних

і недержавних суспільних інститутів, здійснення ними державної влади, управління суспільством, регулювання відносин між соціальними, етнічними, релігійними групами, а також громадянами, забезпечення порядку і стабільного розвитку суспільства. Для певної політичної системи притаманна відповідна сукупність політичних відносин, норм, свідомості і культури.

Політична система є підсистемою суспільної системи певної держави. Інші підсистеми (економічна, соціальна, культурна та ін.) значною мірою визначають особливості виникнення, розвитку, сучасного функціонування, структури політичної підсистеми. Особливо слід відзначити вплив на політичну підсистему економічної — рівня розвитку економіки, її галузевої та територіальної структури, характеру виробничих відносин тощо. З другого боку, політична підсистема активно впливає на розвиток інших підсистем. Отже, автономність політичної підсистеми є відносною.

Структуру політичної системи можна уявити собі як її внутрішню організацію — сукупність взаємодіючих компонентів, функціональних взаємозв'язків між ними. Саме певна структура забезпечує функціонування політичної системи, її здатність до реалізації програмних цілей та завдань. У структурі політичної системи, у свою чергу, виділяють низку взаємодіючих підсистем: інституціональну, світоглядну, комунікативну, інформаційну, нормативну, культурну. Предметом розгляду є насамперед інституціональна підсистема, що визначає певну політичну організацію суспільства. Вона включає державні та недержавні інститути: власне політичні організації (державу з її органами, політичні партії і рухи), політизовані суспільні організації, неполітичні організації, групи за інтересами тощо. Провідним політичним інститутом є, безперечно, держава. У демократичних країнах велика роль у політичній системі суспільства належить політичним партіям, суспільним організаціям та групам за інтересами.

Дуже важливою проблемою є типізація політичних систем, оскільки кожна з них у своєму роді унікальна. За основу типізацій беруться різноманітні критерії відповідно до суспільно-політичних позицій їх авторів. Поширеною є типізація політичних систем із розподілом їх на демократичні й недемократичні (тоталітарні чи авторитарні) або, дещо інакше, на конституційні, ліберально-демократичні, авторитарні й то-

тоталітарні. Французький політолог Ж. Блондель виділив *ліберально-демократичні, радикально-авторитарні, традиційні, популістські та авторитарно-консервативні системи*. Американський дослідник Д. Ептер запропонував розподіл політичних систем на *диктаторські, олігархічні, опосередковано представницькі й прямо представницькі*. Інший американський вчений А. Стейнер визначив політичні системи як *автократії, полікратії та державні союзи*. На думку ще одного американського вченого Дж. Коулмена, політичні системи можуть бути *конкурентними, напівконкурентними та авторитарними*.

Будь-яка типологія політичних систем має умовний характер, у «чистому» вигляді вони практично не зустрічаються. Крім наведених прикладів ще існують численні розподіли політичних систем на: завершені й незавершені; закриті, відкриті й напіввідкриті; військові та цивільні; мікроскопічні, макроскопічні й глобальні; традиційні й модернізовані; інструментальні й ідеологічні та ін.

Російським вченим К. С. Гаджиевим запропоновано визначати типи політичних систем за різними ознаками: природою політичної системи, характером політичного режиму (демократичний, авторитарний, тоталітарний); формами державно-адміністративного устрою (унітарна, федеративна, конфедеративна); співвідношенням різних гілок влади (монархія, республіка та їх різновиди).

Згідно з концепцією відомого американського вченого Г. Алмонда, у світі існує чотири типи політичних систем:

— *англо-американська*, для якої притаманні: структурована багатопартійність, поділ влади, стабільність; у суспільстві домінує прагматизм, раціоналізм, свобода особистості, високий рівень добробуту населення тощо (США, Велика Британія, Канада, Австралія, Нова Зеландія);

— *континентально-європейська*, для якої характерні розвинені демократичні інститути, багатопартійність із широким спектром ідеологій; розмаїття політичних культур, взаємодія традиційних політичних субкультур з модернізованими, усталеність ліберально-демократичних традицій тощо (Австрія, Італія, Німеччина, Франція, Швейцарія та ін.);

— *доіндустріальна*, або частково індустріальна, що характеризується недостатнім розвитком демократичних інститутів та громадянського суспільства, авторитарними методами державного управління, домінуванням провладних партій, посиленою роллю бюрократично-

го апарату і збройних сил, їх втручанням у політичне життя; у ній сполучаються різні політичні культури (західна з місцевими), велику роль відіграють етнічні та релігійні традиції тощо (багато країн Азії, Африки та Латинської Америки);

– *тоталітарна*, для якої притаманна надзвичайна централізація влади в руках бюрократичного апарату, гегемонія правлячої партії й домінування її ідеології, використання силових методів управління суспільними процесами тощо (нацистська Німеччина, фашистська Італія в історичному минулому; сучасна КНДР).

Наведені типізації політичних систем у більшості випадків стосуються держав.

Розглянемо державу як територіальну політичну систему. У літературі наводяться численні визначення поняття «держава». Наприклад, *держава* — організація публічної політичної влади, що покликана захищати інтереси людей, які мешкають на певній території, і регулювати за допомогою правових норм відносини між ними, використовуючи за потреби спеціальні органи примусу. За більш розгорнутим визначенням українського вченого С. Рябова, держава — це виділений із суспільства, сформований панівними верствами апарат управління громадськими справами, наділений монополією влади, незаперечними повноваженнями підпорядковувати волю громадян певної території, встановлювати закони і домагатися їх виконання, збирати податки, застосовувати силу для забезпечення цілісного та впорядкованого існування спільноти.

Держава є певною формою територіальної організації суспільства, навіть найкраще вираженою формою територіальної організації його політичного життя і складається із взаємодіючих органів державної влади, що здійснюють управління суспільством на різних ієрархічних рівнях. Форма держави містить: *форму правління, форму державного устрою, тип політичного режиму*.

Держава як провідний інститут політичної системи має три гілки влади: законодавчу, виконавчу та судову. Поділ влади здійснюється також по вертикалі: *загальнодержавна, регіональна і місцева*. Держава виконує внутрішні та зовнішні функції. До внутрішніх функцій держави належать: внутрішньополітична, законодавча, адміністративна, економічна, соціальна, культурно-виховна, функція підтримки

правопорядку тощо. Зовнішні функції держави стосуються реалізації її політичних цілей та інтересів у системі міжнародних відносин — держава має забезпечувати: державний суверенітет, цілісність, безпеку, виживання; захист економічних і політичних інтересів; рівноправну участь у міжнародному співробітництві.

У науковій літературі наводиться велика кількість різноманітних типізацій держав світу, спираючись, як правило, на типи політичних систем. Одна з перших типізацій належала ще видатному давньогрецькому філософу Платону, котрий виділив (як протилежні типи) монархію та тиранію, аристократію та олігархію. Для демократії Платон не назвав протилежного типу, оскільки вважав її найгіршою з форм правління. Як уже було зазначено в розділі II, Аристотель виокремив «правильні» (монархію, аристократію та політію) і «неправильні» (тиранію, олігархію та демократію) форми держави. У XX ст., наприклад, британський вчений Н. Паркінсон виділяв монархію, олігархію, демократію та диктатуру.

Відповідно до особливостей ідеологічної орієнтації держави поділяють, насамперед, на *плюралістичні* та клерикальні. У *плюралістичних* державах політичне життя може ґрунтуватися одночасно на кількох незалежних ідейних позиціях, система влади заснована на взаємодії політичних партій і громадсько-політичних організацій, розвинене громадянське суспільство значною мірою контролює політичний та соціальний розвиток. У *клерикальних* державах політична система значною мірою контролюється церквою, релігійними політичними партіями та іншими організаціями, релігія і церква домінують у різних сферах суспільного життя, політична культура та поведінка населення також ґрунтується на переважно конфесійній основі. У випадку домінування релігії в усіх основних державних інститутах використовується назва «теократична держава». Можливе виділення держав із домінуванням певної форми світської ідеології — комуністичних, фашистських та ін.

З погляду російського державознавця В. Є. Чіркїна, держава за своєю формою може бути:

– *моністична (монократична)* — ця державна форма характеризується найвищим ступенем концентрації влади в руках однієї особи, групи осіб або органу (абсолютного монарха, диктатора, військової хунти тощо);

— *сегментарна*, за якої існує розподіл ролей між різними інститутами держави при управлінні суспільством, проте немає рівноваги елементів управління, відсутня система взаємних стримувань і противаг; вирішальну роль у політичному житті відіграє або монарх, або президент; домінує виконавча влада (дуалістичні монархії, «супер-президентські» республіки тощо);

— *плюралістична (полікратична)*, що характеризується розподілом ролей між гілками влади, дієвою системою взаємних стримувань і противаг, існуванням кількох центрів влади в масштабі держави, переважанням демократичних методів управління (президентська, парламентська, змішана форми республіки, парламентська монархія).

Форми державного правління у країнах світу. Для характеристики державного ладу будь-якої країни необхідно розглянути перш за все її форму правління. Форма державного правління — це устрій вищої державної влади, її конституційний статус, організаційна структура й характер взаємовідносин між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади з приводу державного управління.

Основними формами державного правління є монархія та республіка, головна відмінність між якими полягає в системі заміщення посади глави держави. У розвинених демократичних державах політичні відмінності між монархією та республікою практично не мають значення. До речі, рівень розвитку демократії в парламентських монархіях Європи вищий, ніж у багатьох республік Азії, Африки та Латинської Америки.

У науковій літературі розглядається також демократична, азійська, тоталітарна, диктаторська та інші форми правління.

Найдавнішою формою державного правління є, безперечно, монархія. *Монархія* (у перекладі з грец. — єдиновладдя) — форма державного правління, за якої верховна влада в державі (повністю, частково або лише формально) зосереджена в руках одноособового керівника держави — монарха. За такої форми правління глава держави зазвичай отримує свою посаду у спадок і довічно. Монарх є недоторканною особою і, як правило, не може бути зміщений з посади глави держави, хоча можливі винятки. Наприклад, у Саудівській Аравії сімейна рада правлячої династії Саудідів має право призначити спадкоємця престолу і може відсторонити короля від влади.

У більшості монархій глава держави має титул короля, є також султани, еміри, князі, великий герцог, імператор і папа. Усього в сучасному світі налічується 29 монархій. При цьому слід взяти до уваги, що держави у складі Співдружності (про що йтиметься далі) мають офіційним главою держави одного монарха, тому їх не вважають окремими монархіями. Розрізняють основні типи монархії: *абсолютну* і *конституційну*.

Абсолютна монархія — це така форма правління, за якої вся повнота влади (вища виконавча, законодавча, судова) належить монарху. У країні може взагалі не бути конституції, а якщо вона і є, то легітимізує вищу владу монарха. Роль конституції може виконувати низка законодавчих актів (як у Саудівській Аравії). Може не бути і парламенту, а якщо він і є, то виконує переважно дорадчі функції. Монарх повністю контролює уряд, фінансову, податкову систему, збройні сили та ін. Унікальним різновидом абсолютної монархії є *теократична* (у перекладі з грец. — «влада бога»), за якої монарху належить і вища політична, і вища духовна (релігійна) влада.

Попри певні реформи, абсолютними монархіями по суті залишаються Катар, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія (дві останні вважаються ще й теократичними). Де-факто абсолютними монархіями зараз також Бахрейн і Бруней. Унікальною абсолютною теократичною монархією є, безумовно, Ватикан на чолі з Папою римським.

Найпоширенішим типом монархії в сучасному світі є *конституційна* (обмежена) монархія — форма правління, з влади монарха обмежена конституцією. За ступенем обмеження влади монарха розрізняють дуалістичну та парламентську монархії.

За *дуалістичної* монархії в політичній системі держави співіснують два політичні інститути — монарх і парламент. За такої форми управління державою здійснює монарх, він формує уряд, підзвітний йому, а не парламенту. Парламент має законодавчу владу, проте монарх, як правило, має дійсне право «вето» щодо законів, прийнятих парламентом, а також може його розпустити. Монарх, крім того, може мати повноваження видавати укази, що не потребують схвалення парламентом. Такою монархією є нині Кувейт. Незважаючи на конституційні реформи 90-х рр. XX ст., фактично дуалістичні монархії збереглися в Марокко та Йорданії. У 2008 р. дуалістичну монархію ліквідовано в Непалі — країну проголошено республікою. У Бутані

з 2008 р. у короля залишилися переважно суто формальні повноваження. Окремі елементи дуалістичної монархії збереглися в Таїланді.

Парламентська монархія — це така форма правління, за якої офіційним главою держави є монарх, законодавча влада належить парламенту, а виконавча — уряду, який формується парламентом і йому підзвітний.

Монарх, як правило, є формальним главою держави, «символом нації», вищим носієм політичних традицій країни тощо. У багатьох країнах монарх формально призначає уряд і приймає його відставку, очолює збройні сили, може мати право «вето» на закони, прийняті парламентом, та право його розпуску. Проте реально він не очолює державне управління і фактично ним не займається. Право «вето» (якщо воно є) належить до «сплячих прерогатив» — не застосовується протягом дуже тривалого часу. Переважна більшість повноважень глави держави насправді належить главі уряду. Парламентськими є більшість сучасних монархій: Бельгія, Велика Британія, Данія, Іспанія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Швеція, Японія та ін.

Монархії можуть бути як унітарними, так і федеративними країнами (Бельгія, Малайзія, ОАЕ). Малайзія як федеративна конституційна монархія складається з 9 султанатів на чолі із султанами і 4 штатів. Главу держави обирають султани на 5 років зі свого складу і по черзі. ОАЕ (Об'єднані Арабські Емірати) складаються із 7 еміратів, кожен з яких є по суті абсолютною монархією на чолі з еміром. Главу держави — президента обирають на 5 років.

Верховна рада емірів, причому традиційно президентом обирають еміра найбільшого емірату Абу-Дабі, а прем'єр-міністром — еміра Дубая. Парламентська монархія Бельгії, на чолі якої нині король Леопольд II, має у своєму складі три суб'єкти федерації: Фландрію, Валлонію та Брюссель.

Іноді дослідники окремо виділяють *патріархальну монархію*, за якої зберігаються численні пережитки родоплемінного устрою, і влада монарха є фактично модернізованою формою влади верховного вождя (Лесото, Свaziленд, Тонга). Самоа (Західне Самоа) по суті також було патріархальною монархією, але після смерті вождя самоанців у 2007 р. трансформовано у своєрідну республіку на чолі з «вождем уряду», що обирається на 5 років.

Мікродержава Андорра є «князівством без князя» і має специфічну форму правління: формально її очолюють водночас два глави — президент Франції та єпископ Урхельський (Іспанія).

Республіка (у перекладі з лат. — «справа» і «суспільний») є такою формою державного правління, за якої усі вищі органи влади формуються на виборній чи представницькій основі. Глава держави обирається або населенням на загальних виборах, або парламентом чи іншим представницьким органом. Законодавча влада звичайно належить парламенту, а виконавча — уряду. Республіканська форма правління виникла в давні часи, проте найбільшого поширення набула у ХХ ст., і на сучасній політичній карті світу республіки абсолютно переважають. Виділяють насамперед два основних типи республіки — президентську та парламентську, проте в сучасному світі переважають республіки з різними видами змішаної форми республіканського правління.

За *президентської* республіки президент є главою держави і водночас очолює виконавчу владу — уряд. Президент держави обирається на всенародних виборах, тому має широку соціальну базу підтримки. Він формує уряд (можлива несуттєва участь парламенту) й керує його діяльністю. Уряд підзвітний саме президенту, останній має повноваження відправити його у відставку. Глава держави наділений значними повноваженнями у сфері законодавства: має право законодавчої ініціативи, накладати «вето» на закони, прийняті парламентом (існує процедура подолання президентського «вето»). Як правило, президент є верховним головнокомандувачем. У президентській республіці функції різних гілок влади чітко поділені. Система вищих органів побудована на принципах стримувань і противаг, тому президент, парламент, вища судова влада мають такі повноваження, що надають їм певні можливості впливати один на одного. Строки перебування при владі президента і парламенту фіксовані і не залежать один від іншого.

Парламент наділений усією повнотою законодавчої влади та певними контрольними функціями. У разі президентського «вето», парламент має або скоригувати цей варіант закону, або підтвердити його конституційною більшістю (наприклад, для США понад 2/3 депутатів в обох палатах парламенту). Парламент має право імпичменту (суду) щодо президента в разі порушення ним конституції. Прикладами

президентських республік є Аргентина, Болівія, Бразилія, Венесуела, Мексика, Нігерія, США (класичний варіант) та ін.

Може існувати *суперпрезидентська* (ультрапрезидентська) республіка з фактично необмеженою владою президента в умовах однопартійної системи, коли глава держави очолює і партію, і весь партійно-державний апарат. Прикладами суперпрезидентських республік можна вважати Зімбабве, Конго, Уганду, Кубу. За умов військових режимів республіки (якщо вони існують) також, як правило, є суперпрезидентськими.

У *парламентській* республіці глава держави, як правило, має обмежені повноваження, а уряд фактично формується партією (або коаліцією), що має більшість у парламенті і підзвітний парламенту. Президента держави обирає або парламент, або спеціальна виборча колегія. Як глава держави він виконує переважно певний набір функцій (іноді формальних) і не має впливу на виконавчу владу. Якщо президент і має право видавати укази, то вони набувають сили лише в разі контрасигнування прем'єр-міністром та/або профільним міністром. Якщо президент і має право розпустити парламент, то лише у випадку урядової чи/та парламентської кризи і за згодою глави уряду та голови парламенту. Уряд підзвітний парламенту і, як правило, несе перед парламентом колективну (а може й індивідуальну) відповідальність. При втраті підтримки парламенту, вотумі недовіри уряд іде у відставку. Приклади парламентських республік: Ізраїль, Індія, Італія, ФРН, Чеська Республіка, Швейцарія та ін.

До *змішаних* форм республіки належать президентсько-парламентська та парламентсько-президентська. Чіткої межі між ними немає, у деяких державах (наприклад Франції) можливі еволюції від однієї форми до іншої. Вважається, що головною відмінною рисою є більший чи менший ступінь впливу президента на виконавчу владу.

У *президентсько-парламентській* республіці президент обирається на всенародних виборах, має значні владні й законодавчі повноваження і великий вплив на формування та існування виконавчої влади. Запропонований президентом глава уряду має бути затверджений парламентом. Уряд підзвітний як президенту, так і парламенту. У разі вотуму недовіри з боку парламенту уряд має йти у відставку, проте рішення щодо відставки уряду є прерогативою президента. У перед-

бачених конституцією випадках президент має право розпустити парламент і призначити нові парламентські вибори. У Франції президент, володіючи правом розпуску Національних зборів, фактично має у своєму арсеналі такий важіль впливу, яким не наділено главу президентської республіки. До президентсько-парламентських республік належать Білорусь, Колумбія, Македонія, Перу, Росія, Уругвай, Хорватія та ін.

У *парламентсько-президентській* республіці всенародно обраний президент також має значні владні і законодавчі повноваження, проте менший вплив на формування та функціонування виконавчої влади. Президент, як правило, лише формально має право пропонувати кандидатуру прем'єр-міністра для затвердження парламентом, не може відправити уряд у відставку. Прем'єр-міністр і уряд відповідальні, як правило, насамперед перед парламентом, який, висловивши вотум недовіри, має повноваження без погодження з президентом відправити їх у відставку. У передбачених конституцією випадках президент має право розпустити парламент і призначити нові парламентські вибори. До таких республік можна віднести Ісландію, Польщу, Португалію, Сінгапур, Фінляндію та ін.

У літературі виокремлюють форму правління держав у складі Співдружності, в яких офіційно главою держави є британський монарх (нині королева Єлизавета II), представлений у відповідній країні генерал-губернатором. Ці країни суверенні, мають парламент і уряд, що очолюється прем'єр-міністром, котрий фактично і керує державою. Визнаючи формальну зверхність британського монарха, держави Співдружності проводять незалежну зовнішню та внутрішню політику, мають власне громадянство, а також право одностороннього виходу зі Співдружності. По суті держави у складі Співдружності є конституційними (парламентськими) монархіями на чолі з британським монархом. Крім власне Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, у складі Співдружності ще 16 держав, серед них: Австралія, Барбадос, Беліз, Канада, Нова Зеландія, Ямайка та ін. Усі вони є також членами міжнародної організації *Співдружність Націй*, що охоплює значно більшу кількість країн (53), які хоч і були колись володіннями Великої Британії, усе ж у більшості своїй не визнають верховенства британського монарха.

Політичні режими в країнах світу. Під політичним режимом звичайно розуміють сукупність засобів і методів здійснення владних повноважень, що характеризують відносини між державою і суспільством. За відомим висловом, політичний режим — це той політичний клімат, що існує у суспільстві на даному етапі історичного розвитку. Політичний режим характеризується процедурами та способами організації установ влади здійснення ними владних функцій, відносинами між державою: громадянами, способами прийняття владних рішень. Взагалі політичний режим відображає, як уряд даної держави користується владою, контролює й управляє процесами в суспільстві. Сутність політичного режиму характеризується ступенем розвитку інститутів правової держави.

Політичні режими розрізняються залежно від співвідношення та взаємодії держави та громадянського суспільства. Їх можна також поділяти на певні види за принципом поділу влади, багатопартійністю, наявністю легальної опозиції тощо.

У науковій літературі набув поширення розподіл політичних режимів на демократичні та недемократичні.

Для демократичного політичного режиму характерне гармонійне поєднання правової соціальної держави та розвинутого громадянського суспільства. В основі демократії лежить визнання народу як головного джерела влади, його права брати повноцінну участь у вирішенні державних справ. До основних принципів функціонування демократичної держави відносять владу більшості, рівноправ'я громадян перед законом, захищеність їх прав і свобод, верховенство закону, поділ влади на гілки із системою стримувань і противаг, виборність глави держави та представницьких органів. Це принципи так званої ліберальної демократії, саме вона в поєднанні з ринковою економікою становить основу західного суспільства. Ліберально-демократичні політичні режими сформувалися в переважній більшості країн Європи, США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії. Близькі до ліберальної демократії (проте мають свою специфіку) демократичні політичні режими в окремих країнах Латинської Америки (Аргентині, Бразилії, Мексиці, Уругваї, Чилі та ін.) та Азії (Японії, Південній Кореї).

У світі досить багато країн, політичні режими в яких мають значну кількість демократичних ознак, проте в них залишилися певні прояви

авторитаризму (порушення принципів поділу влади на гілки, верховенства закону, прав і свобод громадян та ін.). Такі політичні режими пропонуються називати *напівдемократичними*, їх різноманітні модифікації досить поширені в Африці, Азії, меншою мірою в Латинській Америці.

Для недемократичних (*антидемократичних*) режимів характерна відсутність або незначна розвиненість інститутів правової держави, у таких державах панує політична воля (а не закон), влада меншості, мають місце нерівноправ'я громадян, масові порушення прав і свобод людини.

До недемократичних режимів відносять тоталітарні та авторитарні. Іноді в літературі як типи недемократичних політичних режимів виділяють диктатуру, апартеїд, геноцид.

Тоталітаризм — така форма політичного режиму, що характеризується повним (тотальним) контролем держави над усіма сферами життя суспільства, фактичною ліквідацією перетворених на фікцію конституційних прав і свобод, репресивним примушуванням громадян до виконання владної волі. Тоталітарний режим прагне тримати під контролем усі сфери суспільного життя й іноді, навіть, особисте життя громадян. У державі домінує одна ідеологія, одна політична партія, якій підпорядкований весь державний апарат. Очільником такої держави у більшості випадків є всевладний харизматичний «вождь», який має найвищий авторитет у суспільстві, величезний вплив на народні маси. Отже, тоталітаризму, як правило, притаманна особиста диктатура.

У науковій літературі тоталітаризм поділяють на різновиди: фашистський, нацистський та більшовицький (комуністичний). В основу італійського фашизму Б. Муссоліні було покладено корпоративну модель нації-держави, засновану на расово-кровній спільності. У корпоративній фашистській державі забезпечується панування державної (фашистської) партії і необмежена влада створеного нею уряду. Німецький нацизм (націонал-соціалізм), дуже близький по суті до фашизму, мав ще жорстокіший характер: відсутність прав і свобод громадян, масові криваві репресії, всевладдя партійно-державного апарату, мілітаризація суспільства. Тотальна влада нацистської партії в Третьюму рейху ґрунтувалася на ідеології національної та расової зверхності, культі надлюдини, пропаганді майбутнього світового

панування. Такі режими, як фашистський та нацистський, інакше називають *тоталітарно-інегалітарними*, тобто тоталітарними режимами, заснованими на нерівності: расовій, етнічній чи релігійній. Стосовно цього до них по суті був близький колишній режим «талібів» в Афганістані.

Більшовицький (комуністичний) різновид тоталітарного режиму в СРСР мав військово-бюрократичний характер. Для нього було характерним: засилля однієї партії з харизматичним вождем, всемогутність партійно-державного бюрократичного апарату, мілітаризація суспільства, монополія держави на засоби масової інформації, репресивне придушення будь-якого спротиву, система терору. Усе це досить близьке до характеристик фашистського та нацистського режимів. Проте економіка була майже повністю одержавлена (всенародна власність), проголошувалася всезагальна рівність усіх народів, повнота прав і свобод трудящих. Тому такий режим має назву *тоталітарно-егалітарного*. У науковій літературі пропонується вважати радянський режим за часів воєнного комунізму та владарювання Й. Сталіна (сталінізм) тоталітарним, а в період «хрущовської відлиги» та «застою» — жорстким авторитарним. Тоталітарно-егалітарними були також політичні режими Мао Цзедуня в КНР та «червоних кхмерів» у Кампучії (Камбоджі). Нині вважається, що цей різновид політичного режиму має місце у КНДР.

Геноцид — політика переслідування і знищення расових, нічних, релігійних, соціальних груп населення і усвідомлене створення спеціальних умов для їх винищення. З історії відомі акти геноциду: масові вбивства вірмен в Османській імперії в 1915 р., голодомор в Україні в 1930–1933 рр., винищення німецьким нацистським режимом євреїв, слов'ян, ромів та деяких інших народів, масове винищення «червоними кхмерами» власного народу та ін. На нашу думку, геноцид є не окремим різновидом антидемократичного режиму, а одним з напрямів політики особливо жорстоких тоталітарних режимів.

Для *авторитарного* політичного режиму притаманна концентрація основних складових державної влади в руках однієї особи чи обмеженої групи осіб за незначної ролі виборних і представницьких інститутів. Часто має місце особиста диктатура, розширення повноважень державного бюрократичного апарату, що отримує право на організоване на-

сильство — жорстке примушування до виконання законів та указів, при обмеженні політичних прав і свобод громадян, суспільно-політичних організацій. Законодавча влада фактично підкоряється організованій бюрократії. Авторитарний режим часто прикривається *патерналізмом* — «батьківською турботою держави про громадян.

Авторитарно-інегалітарним по суті був режим *апартеїда* в Південно-Африканській Республіці (ПАР) у 1948–1994 рр., що спирався на расову дискримінацію корінного африканського населення, яке було позбавлене політичних, соціально-економічних і цивільних прав, здійснювалася расова сегрегація в повсякденному житті, територіальна ізоляція корінного населення тощо.

Окремі дослідники дотримуються думки, що авторитаризм є можливим перехідним етапом від тоталітаризму до демократії; На цьому проблемному етапі розвитку суспільства держава і надкласовий верховний арбітр наділяється максимальними повноваженнями для того, щоб вивести суспільство з економічної кризи, створити передумови для розвитку демократії, формування правової держави та громадянського суспільства, запобігти поверненню до тоталітаризму.

Авторитарно-бюрократичний режим може бути популістським з *однопартійною* чи *гегемоністською* системою, коли єдина чи головна партія нібито виражає інтереси всього народу, і її партійний апарат фактично зростається з державним. Наприклад, КНР, Зімбабве, В'єтнам, Куба. Іншим варіантом авторитаризму є жорстко централізований режим військової диктатури, що панує в суспільстві заради, так би мовити, «порядку», блага і добробуту народу (наприклад, М'янма). Авторитарними вважаються також традиційні політичні режими в державах, де існує де-факто чи ще й де-юре абсолютна монархія (Бахрейн, Катар, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія).

Західні дослідники вважають, що сучасний теократичний республіканський режим в Ірані також є авторитарним. На нашу думку, його можна вважати напівдемократичним, оскільки в державі, попри домінування релігійної ідеології й засилля духовенства в політичному житті, все ж існують опозиційні політичні сили, йде боротьба за політичну владу під час президентських і парламентських виборів тощо.

Форми державного устрою. Під державним устроєм розуміють організацію території держави, її співвідношення як цілого зі скла-

довими. *Державно-територіальній устрій* — це система територіальної організації: центральних і місцевих органів державної влади, місцевого самоврядування, а також силових структур.

За формами державного устрою країни можуть бути унітарними чи федеративними. Унії та конфедерації в сучасному світі вже відсутні.

Унітарна — така форма устрою, коли держава має єдине законодавство і єдині вищі централізовані органи влади; держава єдина і не поділена на дрібніші державні утворення. Унітарні держави бувають:

— *прості* — складаються лише з адміністративно-територіальних одиниць (Алжир, Вануату, Кенія, Колумбія, Непал, Польща, Таїланд та ін.);

— *складні* — мають у своєму складі ті чи інші автономії (Велика Британія, Данія, Ірак, Іспанія, Італія, Україна, Філіппіни, Фінляндія та ін.)

Федеративна — така форма державного устрою, за якої з окремих суб'єктів федерації (штатів, республік, провінцій тощо), котрі мають значну політичну та юридичну самостійність, утворюється єдина держава зі спільними органами влади та єдиним громадянством. Характерною ознакою федерації є те, що її суб'єкти, відповідно до конституційно затверджених процедур, беруть участь у процесі прийняття рішень центральними органами влади.

Федерація є наслідком часто добровільного об'єднання державних одиниць, що мають високий рівень політико-правової самостійності, власний адміністративно-територіальний поділ. За федерації державні утворення мають спільні: територію, збройні сили, конституцію (у частини федерацій є конституції суб'єктів федерації), верховні законодавчі, виконавчі та судові органи, громадянство (іноді можливе ще й громадянство суб'єктів).

У федеративній державі суб'єктом міжнародного права є федерація в цілому. Суб'єкти федерації не мають справжнього суверенітету і не є суб'єктами міжнародного публічного права. Хоча в окремих державах суб'єкти федерації наділені правом вступати у відносини з іншими державами, це не утворює для них міжнародної правосуб'єктності. За суб'єктами федерації не визнається, як правило, право виходу з федерації (сецесії). Винятками (певною мірою) були СРСР і СФРЮ. Радянські республіки мали формальне конституційне право виходу зі складу Союзу і тому визнавалися суб'єктами

міжнародного права — УРСР (Україна) та БРСР (Білорусія) були навіть членами-засновниками ООН.

За децентралізації в унітарній державі зберігається ієрархія «центр-периферія», а у федеративній державі натомість наявні ширші (у «центра») і вузчі (у суб'єктів федерації) сфери компетенції. За федералізму «центр» і суб'єкти виконують різні управлінські функції, з різними цілями і повноваженнями і в межах різного геопростору.

Виділяють такі варіанти розмежування компетенції федерального «центру» і суб'єктів федерації (за В. Є. Чіркиним): встановлюється сфера компетенції федерації, а решта передається суб'єктам; встановлюється тільки компетенція суб'єктів федерації, а решта передається федеральному «центру» (у сучасному світі таких немає); встановлюються дві сфери компетенції, а остаточні повноваження — або тим, або іншим (Аргентина, Канада, Мексика, США); встановлюються три сфери компетенції: федерації, її суб'єктів і сфера конкуруючих повноважень, хоча в останній переваги все одно отримує «центр» (Індія, ФРН); конституція дає перелік лише двох сфер — федеральної та спільної компетенції, а те, що не входить до переліку, належить до компетенції суб'єктів федерації (Нігерія, Пакистан, Росія).

Федеральний «центр», безперечно, здійснює зовнішньополітичну функцію, розробляє головні напрями загальнодержавного соціально-економічного розвитку, тримає у своїх руках оборону, державну безпеку, фінансову систему тощо. У більшості федеративних держав парламент має дві палати, причому верхня формується суб'єктами федерації і представляє їх інтереси.

Суб'єкти федерації мають власні органи законодавчої й виконавчої влади, можуть мати навіть конституції. В одній державі суб'єкти федерації можуть бути з однаковим (США, Мексика) або різним ступенем автономії (Індія, Коморські острови).

Головний критерій справжньої федеративної держави — конституційне забезпечення участі суб'єктів федерації у процесі прийняття рішень у загальнодержавному центрі та їх права на внутрішнє самоврядування. Його можна порушити лише шляхом застосування надзвичайних конституційних процедур. У демократичних країнах «центр» не має права ліквідувати або змінювати межі суб'єктів федерації. Нормальне функціонування федеративної держави мож-

ливе лише на основі партнерства між «центром» і суб'єктами, постійного діалогу між ними, пошуку компромісів. Лише демократичні держави можуть бути дійсними федераціями, оскільки лише такий політичний режим може забезпечити конструктивну взаємодію між «центром» і суб'єктами. Проте федеративний державний устрій спостерігається у державах не лише з демократичними, а й напівдемократичними і авторитарними режимами.

У сучасному світі налічується 24 федеративні країни. Проте не всі конституційні федерації є такими насправді. У деяких федеративних державах (особливо Азії та Африки) суб'єкти федерації мають менше реальних прав, ніж в окремих складних унітарних державах Європи їх автономії (Велика Британія, Італія, Іспанія, Фінляндія). держава як геопросторова політична система

Серед головних причин формування федерацій виділяються зовнішньо- та внутрішньополітичні, історичні, економічні, соціальні, етнічні та ін. У спеціальній літературі виділяють федерації, створені «знизу» (у процесі розвитку окремих регіонів їх еліти досягають згоди щодо розмежування територій на певних соціально-економічних, демографічних, етнокультурних чи інших засадах) і «згори» (на основі політичної стратегії загальнонаціонального керівництва, що формує федеральний устрій відповідно до інтересів усієї держави). Федерації часто поділяють також на *договірні* і *конституційні*. Крім того, виділяють федеративні держави, утворені за *історико-географічним* — у результаті історичного об'єднання територій «знизу» чи «згори» (наприклад, Австралія, Бразилія, Канада, США та ін.) та *національно-територіальним принципом* (наприклад, Бельгія, Індія, Нігерія, значна частина суб'єктів Російської Федерації). Федерації розрізняють також за ступенем асиметрії відносин між «центром» і суб'єктами, відмінами у статусі членів федерації тощо.

В. О. Колосов вирізняє принаймні 7 політико-географічних типів федерацій, до кожного з яких близькі за державним устроєм ті формально унітарні держави з їх регіонами, що використовують у своєму устрої окремі принципи федералізму.

Західноєвропейський тип — це демократичні федеративні держави, що мають, як правило, сталий державний устрій, чіткий законодавчий розподіл повноважень між «центром» і суб'єктами федерації

з їх широкими правами і давніми традиціями самоврядування (Австрія, Бельгія, Німеччина, Швейцарія). Останнім часом у Бельгії загострилися відносини між Фландрією та Валлонією.

До *північноамерикансько-австралійського типу* належать англійські «переселенські» федерації, створені переважно «знизу». Вони пройшли тривалий шлях розвитку, мають значний ступінь децентралізації державної влади, чітке законодавче розмежування повноважень «центру» та суб'єктів федерації, що користуються значними правами (Австралія, Канада та США).

До *латиноамериканського типу* належать відносно старі «переселенські» федерації, створені переважно «згори» в постколоніальну епоху, з високим ступенем централізації державної влади. Федерації є асиметричними, мають значну кількість суб'єктів з досить розвиненим самоврядуванням, вони динамічно розвиваються — створюються суб'єкти федерації в районах нового освоєння та у результаті розподілу територій стосовно старих суб'єктів (Аргентина, Бразилія, Венесуела та Мексика).

Афро-азіатський тип представлений молодими, але відносно стійкими централізованими федераціями. Держави створені в основному «згори» на основі компромісів між «центром» і регіональними елітами або етнічними спільнотами колишніх колоніальних володінь. Федерації мають високий ступінь асиметричності, суб'єкти федерацій суттєво різняться між собою за територією, населенням, економічним розвитком тощо. У «центрі» і в суб'єкта федерації збереглися елементи традиційних режимів (Індія, Малайзія, ОАЕ, Південна Африка). Для Індії характерний певний динамізм федеративного устрою, поява нових штатів. У Республіці Південна Африка (у літературі її можуть трактувати як унітарну державу з елементами федералізму) йде процес розбудови федерації, її суб'єктами є історичні провінції, засновані в минулому європейськими переселенцями, і райони проживання корінних етнічних спільнот.

Молоді острівні постколоніальні федеративні держави, що мають асиметричний характер і недостатньо інтегровані, належать до так званого *острівного* типу (Коморські острови, Сент-Кітс Невіс, Федеративні Штати Мікронезії).

До *нігерійського* типу належать досить молоді високоцентралізовані федерації з напівдемократичними чи авторитарними режимами. Федеративний устрій у них було запроваджено центральною владою з метою збереження в єдиній країні різномірних в економічному, соціальному, етнічному та інших аспектах регіонів. Федерації мають асиметричний характер, права суб'єктів обмежені, а політичні інститути недостатньо розвинені; федеральний уряд часто реалізовує своє право втручатися у справи суб'єктів федерації. Можливі часті зміни політико-адміністративних меж. Федераціями цього типу є Ефіопія (федерація лише формально), М'янма, Нігерія, Пакистан.

«*Постсоціалістичний*» тип представлений нині лише Російською Федерацією. Федеральний устрій сучасної Росії сполучає численні елементи радянської і, певною мірою, імперської спадщини з новітніми запозиченнями із західного досвіду, додаючи до них власні новації. Росія успадкувала від РРФСР асиметричність суб'єкти федерації різних типів, з різкою диференціацією економічного та соціального розвитку. Залишаються численні проблеми, пов'язані з розподілом функцій між «центром» і суб'єктами федерації, їх статусом. Дещо скоротилася кількість суб'єктів федерації — із 89 до 83. Спостерігається посилення геополітичного впливу «центра» на регіони. До цього ж типу в принципі належала Союзна Республіка Югославія, що розпалася в 2006 р., коли Чорногорія проголосила незалежність.

Своєрідною федерацією є створена в 1995 р. держава Боснія і Герцеговина, що складається з Республіки Сербської й Федерації Боснія і Герцеговина, яка у свою чергу поділяється на 10 кантонів. Для країни притаманні численні політичні, економічні та соціальні проблеми, міжетнічні та міжконфесійні суперечності.

Конфедерація як форма державного устрою є союзом незалежних, суверенних держав, що об'єдналися для досягнення певних воєнних, політичних чи економічних цілей. Як правило, кожен член конфедерації зберігає власні органи влади і громадянство, залишаючись суб'єктом міжнародного права. Здебільшого конфедерації мають тимчасовий характер і після досягнення (чи недосягнення) поставлених цілей розпадаються на незалежні держави. Можливе також поступове перетворення конфедерації у федеративну державу, як це

сталось в XIX ст. із Швейцарською Конфедерацією. Конфедерацією були також США у 1778–1787 рр.

На політичній карті світу нетривалий час існувала Об'єднана Арабська Республіка — конфедерація Сирії та Єгипту (1958–1961 рр.), були спроби конфедеративного об'єднання Єгипту та Лівії, у 1982–1988 рр. існувала Сенегамбія — конфедерація Сенегалу та Гамбії. Останньою на політичній карті світу по суті конфедеративною державою (а формально федерацією) була Союзна Республіка Югославія у складі Сербії та Чорногорії. Окремі дослідники вважають, що Європейський Союз є по суті конфедеративним об'єднанням суверенних держав, проте «евроскептики» це категорично заперечують.

Історично *унії* виникали як об'єднання двох або більше держав до спільного державного утворення. При цьому держави-члени унії залишалися (хоча б формально) суверенними. Особисті унії були об'єднаннями держав під скіпетром одного монарха. Наприклад, у 1714–1837 рр. Велика Британія і Ганновер були об'єднані особистою династичною унією. У разі справжньої (реальної) унії відбувалося фактичне об'єднання країн, і виникала спільна держава — один суб'єкт міжнародного права. З історичного минулого відомі унії Польщі та Литви (1569 р. — фактично до 1795 р.), Швеції та Норвегії (1814–1905 рр.), Австрії та Угорщини (1723–1918 рр.) та ін. У сучасному світі унії відсутні.

3. Особливості політичної організації території держави

Реалії внутрішньої політичної організації території держави взаємопов'язані. З одного боку, географів цікавлять розміри й форма адміністративних одиниць та їх композиція в межах територіальних утворень вищого ієрархічного рівня; а з другого — обсяг повноважень органів управління адміністративних одиниць різних рівнів та розподіл їхніх повноважень із державними органами, інакше кажучи, стан місцевого самоврядування.

Місцеве самоврядування базується на засадах цінностей громадянського суспільства в поєднанні з традиціями організації суспільного життя тієї чи іншої країни. Основою його організації виступає

спільнота людей, які мешкають на певній території й пов'язані спільним життям і діяльністю. У межах територіальних одиниць різних ієрархічних рівнів цій спільноті під силу вирішити певне коло життєвих проблем. Невелика громада (комуна), що налічує кілька тисяч чоловік, має вирішувати проблеми забезпечення свого поселення водою, теплом, світлом, підтримувати в належному стані свої комунікації із зовнішнім світом (місцеві дороги, мости, зв'язок), наполягати на підтримці держави в забезпеченні першочергових потреб навчання своїх дітей та охорони здоров'я, реєструвати акти громадянського стану тощо. На вищих ієрархічних рівнях адміністративні одиниці стають дедалі більше самодостатніми. Їхні органи самоврядування можуть підтримувати діяльність місцевих систем освіти, охорони здоров'я, брати участь в організації регіональних систем транспорту, енергозабезпечення, зв'язку, створювати умови ефективного функціонування місцевого ринку, регулювати порядок використання землі та нерухомості на території общини та ін.

Територіальні органи державної влади, на відміну від органів місцевого самоврядування, підпорядковані відповідним органам адміністративно-територіальної одиниці вищого рангу або ж центральним інститутам держави (міністерствам і та ін.). Вони керуються призначеними чиновниками. При цьому «*владна вертикаль*» адміністративно-територіального поділу (АТТ) виконує доволі різноманітні функції. На думку В. Колосова та М. С. Мироненка, основні з них такі:

1) забезпечення контролю центральної влади над країною, що передбачає збір і передавання інформації «знизу вверху» і наказів центру «зверху вниз»; доступність організаційних центрів території зі столиці й регіональних центрів; протидію сепаратистським силам; забезпечення мобілізації сил і засобів у разі воєнних дій або надзвичайних ситуацій;

2) забезпечення збору податків;

3) розміщення органів влади, що відповідає б ефективному виконанню перших двох функцій;

4) забезпечення державного регулювання життєдіяльності різних сфер суспільства, у тому числі його економічної діяльності та освоєння програм регіонального розвитку;

5) територіальна організація державних служб (санітарної, поштової, пожежної та ін.).

Ключову роль у системі адміністративно-територіального поділу будь-якої держави відіграє столичний регіон. У федеративній державі він об'єднує політичне життя самоврядних територій, в унітарній — у ньому зосереджені всі адміністративно-управлінські зв'язки адміністративно-політичних одиниць держави.

Столиця — це головне місто держави, адміністративно-політичний центр країни. Тут розташовані вищі органи державної влади й державного управління, державних, судових, стратегічних військових та інших установ. У більшості випадків столиця, або весь столичний регіон, є основним економічним осередком країни. Столиця має широкі міжнародні зв'язки, це місце перебування дипломатичних представництв іноземних держав, а часом і впливових міжнародних організацій, офісів транснаціональних корпорацій та банків. Входячи з цього, у столичному місті держава прагне досягти кращого рівня обслуговування порівняно з іншими територіями.

Найважливішим для столиці є виконання управлінської політичної діяльності для країни в цілому, і це є або однією з провідних, або й основною функцією столичного міста. При цьому столичне місто має забезпечити виконання як внутрішніх, так і зовнішніх політичних функцій столиці держави. Для цього бажано, щоб воно мало кращу оснащеність системами інфраструктури, аніж інші міста держави. Для забезпечення внутрішніх потреб управління державою столиці слід мати хорошу транспортну доступність до регіонів країни, посилені комунікації ліній зв'язку, підвищений рівень управлінської інфраструктури, інфраструктури гостинності та сервісу, зрештою — якісний житловий фонд і відповідні системи комунального господарства. Для забезпечення зовнішніх потреб, тобто потреб у комунікаціях із зовнішнім світом, за сучасних умов потрібен ефективно діючий міжнародний аеропорт, засоби зовнішніх електронних комунікацій та доступ до міжнародних інформаційних систем, які надавали б державі, й особливо її столиці, доступ до інформації і контактів в усіх куточках планети.

Згідно з гіпотезою Д. Менделєєва, нині популярною в геополітиці, оптимальне місце для столиці держави слід шукати на однаковій від-

стані між географічним центром (*геоцентром*) і центром поля розміщення населення (*демоцентром*) країни. Ідеальним вважається демографічний центр, розташований поблизу геометричного центра країни. Наприклад, в Україні геоцентр розташований на 49°01' пн. ш., 31°02' сх. д. (неподалік від міста Ватутіно Черкаської обл.), а демоцентр — на 1° на схід (поблизу м. Чигирин). Отже, оптимальне місце розміщення столиці в Україні знаходиться у вищезазначеній зоні середнього Подніпров'я. Київ розташований на кілька градусів далі на північ. Пояснення цьому є. За часів становлення Києва як столиці держави східних слов'ян, з одного боку, геоцентр і демоцентр території, яку вона контролювала, розміщувався далі на північ (у Поліссі), а з другого — саме у цьому місці Дніпро перетинається межею лісу і лісостепу, а до історичного шляху «з варяг у греки» до дніпровських переправ стягувалися сухопутні шляхи зі сходу та заходу Європи.

Центральне положення характерне для столиць, розміщених у зонах перетину природних або економіко-географічних комунікацій. Окрім Києва така ситуація характерна для Будапешта, Праги, Варшави, Белграда, Риги, Москви; розташування, близьке до географічного центру країни, мають Варшава, Мінськ, Мадрид, Анкара, Багдад, Мехіко, Бразилія та інші столиці.

Периферійне положення столиці може бути пов'язане або зі зміною конфігурації державної території протягом певного періоду історичного розвитку, або з орієнтацією столичного міста на забезпечення міжнародних зв'язків держави. В першому випадку, це, наприклад, Відень, Братіслава, Скоп'є, Єреван, Сеул, Пхеньян; у другому — положення столиць значної частини країн, колишніх колоній (Алжир, Туніс, Дакар, Буенос-Айрес, Монтевідео, Ліма та ін.). Однак у цій групі присутні також приморські столичні міста країн, які здавна здійснювали морську торгівлю, наприклад Лондон, Лісабон, Копенгаген, Стокгольм, Амстердам, Афіни та ін. Тривалий час такий характер розміщення мала колишня столиця Росії — Санкт-Петербург.

Столиця, система управлінських (організаційних) центрів адміністративно-територіального поділу держави разом із системою комунікацій (транспортних коридорів), що пов'язують ці центри, утворює геопросторовий каркас території країни. Залежно від конфігурації

території формуються територіальні структури різної складності. Це можуть бути геопросторові лінійні структури, структури типу графу «дерево», або декількох «дерев», «зіркові» структури, ортогональні (або «матричні») структури.

Лінійна структура геопросторового каркаса території характерна для: а) країн, що мають витягнуту форму (таких небагато), наприклад Чилі, Куба, Норвегія, В'єтнам, Того, Бенін та ін.; б) країн, територія яких нерівномірно освоєна й економічна активність у них зосереджена уздовж одного (чи кількох) транспортних коридорів. Така схема геопросторової організації території характерна для сільських районів Росії або західних районів Китаю, Туркменії, Канади, Єгипту, Лівії, Алжиру, Пакистану тощо.

Структури типу дерево трапляються у країнах зі складною конфігурацією території, або у країнах, що розвиваються, які перебувають на стадії активного освоєння території. Це, наприклад, у першому випадку Японія, Греція, Хорватія, Узбекистан; у другому — Бразилія, Мексика, Іран, Казахстан, Австралія та ін.

Зіркові структури характерні для компактних територій розвинутих унітарних держав. Це, зокрема, центральна частина Європейської Росії, Франція, Велика Британія, північна частина Італії, Іспанія, Польща, Угорщина, Чехія, Білорусь, Мексика, Аргентина та ін.

Ототогальні (або матричні) структури трапляються в державах, великих за територією або з поліцентричною структурою господарства. До перших слід віднести США, Китай, Індію, до других — ФРН, Україну та ін.

4. Поняття та структура правової системи

Держава має власну національну правову систему. Історично склалося так, що у кожній країні діють свої правові звичаї, традиції, законодавство, юрисдикційні органи, сформувалися особливості правового менталітету, правової культури, об'єднаних загальним поняттям «правова система». У кожній державі правова система, будучи невід'ємним елементом правової культури, детермінована історичними та географічними чинниками, становить частину соціальної системи держави. Введене у вітчизняну юридичну науку на початку

80-х рр. XX ст. поняття «правова система» формується за аналогією до «політичної системи» у політології й «економічної системи» в економічній теорії. Як комплексну характеристику юридичної сфери життя конкретного суспільства правову систему варто відрізнити від системи права. За обсягом і змістом вони нетотожні. Система права входить до правової системи.

Правова система — комплекс взаємозалежних і узгоджених юридичних засобів, призначених для регулювання суспільних відносин, а також юридичних явищ, що виникають унаслідок такого регулювання (правові норми, правові принципи, правосвідомість, законодавство, правові відносини, юридичні установи, юридична техніка, правова культура, стан законності та її деформації, правопорядок і под.). Тобто це — обумовлена об'єктивними закономірностями розвитку суспільства цілісна система юридичних явищ, які постійно діють унаслідок відтворення і використання людьми та їх організаціями (насамперед державою) для досягнення своїх цілей. Правова система має істотне значення для характеристики права, стану законодавства, діяльності судів тієї та іншої конкретної країни.

Структура правової системи — стійка єдність елементів правової системи, їхніх зв'язків, цілісності, зв'язків елементів із цілим. Елементи правової системи суспільства:

— суб'єкти права — фізичні особи (громадяни, іноземці, особи без громадянства та ін.), юридичні особи — комерційні й некомерційні організації, держава, соціальні спільноти тощо. Тривалий час правовій системі була притаманна знеособлена структура, хоча без особи соціальна система не може творитися. Звернення до людини як до чинника, що систематизує всі суспільні явища, зажадало перегляду попередніх підходів до структури правової системи і виокремлення суб'єктів права — неодмінного її елемента;

- правові норми та принципи;
- правові відносини, правова поведінка, юридична практика режиму функціонування правової системи;
- правова ідеологія, правова свідомість, правові погляди, правова культура;
- зв'язки між названими елементами, котрі визначають результат їхньої взаємодії, — законність, правопорядок.

Взаємодія елементів (компонентів) правової системи суспільства дає змогу виокремити п'ять підсистем її функціонування:

1. Інституційну — суб'єктний склад (суб'єкти права) як такий, що створює систему, чинник усієї правової системи.

2. Нормативну (регулятивну) — правові норми та принципи, котрі регулюють відносини між суб'єктами права, об'єктивні і систематизовані в нормативно-правових актах.

3. Ідеологічну — праворозуміння кожної людини, її правосвідомість і правова культура, можливість оцінити правове буття й вибрати варіант поведінки — правомірної та неправомірної.

4. Функціональну — правотворчість, правореалізація, правозастосування, правове виховання, правовідносини, юридична практика. Через них формується, змінюється, здійснюється дія норм права.

5. Комунікативну — інтегративні (підсумовуючі) зв'язки всіх підсистем функціонування правової системи суспільства загалом, які визначають ефективність правового регулювання, законність, правопорядок.

Кожна із самостійних частин правової системи суспільства має власну структуру, свої принципи організації та діяльності.

Отже, поняття «правова система» має узагальнюючий характер. Воно містить у собі, по суті, всі правові явища: правотворчість; правосвідомість; діяльність, що реалізує право, правову ідеологію. Право — ядро та нормативна основа правової системи, її цементуючий стрижень. Праворозуміння — концептуальний фундамент правової системи. Законність і правопорядок — обов'язкові результативні елементи правової системи, без яких вона не спроможна ефективно функціонувати.

5. Політична сфера держави та світовий політичний процес і міжнародні відносини

Політика — складне й багатогранне соціальне явище. Тож її виявлення передбачає і внутрішньополітичний, і міжнародний рівні. Внутрішня політика вивчається через аналіз її різних напрямів та реалізацію в межах держави. *Міжнародна політика* — це відносини між двома і більше державами, а *зовнішня політика* — зовнішня діяльність однієї держави. Зовнішню політику держави визначають

внутрішні чинники, але її вияви спостерігаємо у тісній взаємодії і з зовнішніми чинниками. Суб'єктами міжнародних відносин є держави, взаємини між котрими ґрунтуються на засадах або суверенітету, або залежності.

Кожна держава монополізує політичну владу в межах країни, а також політичне життя всього суспільства. На міжнародній арені не існує єдиного центру світової політики, взагалі там діють рівноправні держави, відносини між якими складаються по-різному.

Міжнародні відносини це сукупність політичних, економічних, дипломатичних, культурних, науково-технічних, військових, гуманітарних взаємозв'язків між державами та групами держав, а також між суспільними рухами й організаціями, котрі діють на міжнародній арені. Із цього визначення міжнародних відносин випливає, що вони є середовищем, де реалізуються принципи міжнародної політики, які передбачають цілеспрямовані дії в інтересах суб'єктів, котрі вступають у ці відносини, і їх зміст ґрунтується на цих засадах. Для певного державного суб'єкта — це зовнішня політика, бо вона має на меті розв'язання питань, пов'язаних із урегулюванням навколишнього соціального середовища. Зміст міжнародних відносин між політичними одиницями становлять відносини між державами, що, за визначенням французького вченого Раймона Арона (1905–1983), і є міжнародними відносинами.

Поняття «*світовий політичний процес*» означає сукупність дій і взаємовідносин суб'єктів світового суспільства з реалізації власних і спільних інтересів. Політична практика та публіцистика це поняття розглядає зазвичай як синонім понять «міжнародна політика», «міжнародні відносини», «світова політика», оскільки міжнародна політика охоплює політичний процес, а він, відповідно, втілює і виражає міжнародну (світову) політику.

Особливості міжнародної політики й політичного процесу простежуються за допомогою аналізу їхніх структурних елементів, насамперед *суб'єктів*.

Головний суб'єкт світової спільноти, світового політичного процесу (і міжнародного права) — *держава*. Політику держави визначає зміст міжнародних відносин, що безпосередньо впливає на сутність свободи і рівень добробуту громадян, життя людей. Саме за допо-

могою держави народи та нації організовано представляють свої інтереси на світовій арені.

Держава — єдиний суб'єкт міжнародного процесу, який окреслюється суверенітетом. Категорія «національно-державний суверенітет» теж має два аспекти — внутрішній і зовнішній. Перший означає вільний вибір кожним народом власного шляху економічного розвитку, політичного режиму, наявність власного законодавства. Інший аспект передбачає невтручання держав у внутрішні справи одна одної, їхню рівність та незалежність. Підставою діяльності держави на міжнародній арені є її національний інтерес. Він становить усвідомлення й реалізацію у діяльності політичних лідерів держави її життєвих потреб. Відомий американський політолог Ганс Моргентау (1891–1967) вважав, що саме концепція інтересу, виражена у категоріях сили, рятує від «моралізованих крайнощів і політичної безрозсудності». Отже, варто трактувати державу політичною спільнотою, яка дбає про власні інтереси, виявлені у силовому впливі.

Саме баланс сил та інтересів є вагомим чинником гарантування стабільності світової політики. До складових сили суб'єктів світової політики (держав) належать: їхня військова підготовка й організація; географічне розташування; природні ресурси; промисловий потенціал; кількість населення; якість дипломатії та розвідки; стан моралі; національний характер і под.

Однак у сучасному світі держави не можуть керуватися лише вузько окресленими національними інтересами і розглядати те чи інше питання лише у категоріях сили. Кожна держава повинна брати до уваги інтереси інших країн, поважати їх, що змушує дотримуватися норм поведінки на міжнародній арені.

З погляду міжнародного права держави формально рівні в юридичному сенсі, але водночас вони суттєво відрізняються за національною могутністю, яку визначають згадані чинники. З урахуванням факторів національної могутності й здатності захистити свій суверенітет розрізняють *наддержави, великі держави, середні держави, малі держави та мікродержави*. До наддержав належать ті, що мають здатність впливати на умови існування всього людства і володіють силою руйнування планетарного масштабу. Великі держави суттєво впливають на світовий розвиток, причому не домінуючи у міжнарод-

них відносинах. Середні держави впливають на близьке оточення. Це відрізняє їх від малих держав, вплив котрих слабкий, але вони володіють достатніми засобами для збереження своєї незалежності й територіальної цілісності. Мікродержави взагалі не здатні захистити свій суверенітет власними силами.

До важливих суб'єктів міжнародних відносин, що безпосередньо створюються державами, належать міжнародні організації (глобальні та регіональні): Організація Об'єднаних Націй (ООН), Європейський Союз (ЄС), Ліга арабських держав (Арабська ліга), Організація африканської єдності (ОАЄ), Організація Північноатлантичного Договору (НАТО), Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), Співдружність Незалежних Держав (СНД) та ін.

У межах ООН функціонує низка організацій, які є і структурними її елементами, і самостійними суб'єктами. Це Світовий банк (СБ), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), Міжнародна організація праці (МОП), Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародне агентство з атомної енергетики (МАГАТЕ), Конференція ООН з торгівлі й розвитку (ЮНКТАД), Міжнародний суд ООН і под.

Вагома роль у формуванні й функціонуванні міжнародних відносин належить неурядовим організаціям, котрі об'єднують недержавні інститути та громадян різних країн і діють у специфічних галузях. Це Міжнародна асоціація політичних наук, Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол), Міжнародна демократична федерація жінок (МДФЖ), Всесвітня федерація демократичної молоді (ВФДМ) та багато інших.

Безумовно, міждержавні відносини мають велике значення у світовій політиці, бо саме вони створюють правові межі, які встановлюють позадержавні відносини. Тільки держави мають повноваження укладати угоди, починати й закінчувати війни, вступати в офіційні контакти з іншими державами. Водночас збільшується роль недержавних суспільних організацій, що не замінюють, а доповнюють компетенцію уряду в міжнародних справах. Наприклад, транснаціональні корпорації (ТНК) — це спеціалізовані неурядові організації, котрі значно впливають не лише на економічну ситуацію, а й на по-

літичне життя сучасного світу. Великі можливості допомагають ТНК впливати у своїх інтересах і на політичну сферу в країні розташування, і у світі загалом. Наприкінці ХХ ст. ТНК контролювали 50% світового промислового виробництва, 65% зовнішньої торгівлі, 80% патентів і ліцензій на нову техніку, технології та «ноу-хау». Ядро світової господарської системи становлять приблизно 500 ТНК, які володіють практично необмеженою економічною владою.

Суб'єктами міжнародних відносин (світового політичного процесу) є держави, міжнародні урядові й неурядові організації, суспільні рухи, транснаціональні корпорації, релігійні об'єднані народи, етноси, політичні та суспільні лідери.

Провідна роль політики у міжнародних відносинах зумовлена такими чинниками:

1. Суб'єкти світової політики використовують значні ресурси і можливості впливу не лише на політичні, а й на економічні та інші міжнародні процеси (згадаймо «холодну війну» у минулому столітті, коли з політичних міркувань над створенням зброї масового знищення людей працювала більшість найкращих учених і технічної інтелігенції планети).

2. Міжнародні відносини тяжіють до глобалізації. Ускладнення та розширення їх вимагають удосконалення міжнародні політичних механізмів.

3. Міжнародні політичні відносини значно впливають на формування міжнародного порядку, тобто забезпечення ефективного функціонування держави й інших міжнародних інститутів.

4. На сучасному етапі гостро постають питання безпеки всього людства, проблеми його виживання. На цих питаннях сконцентрована увага світової політики.

5. За допомогою світової політики можна найефективніше розв'язувати складні проблеми світового розвитку, пов'язані із суперечністю між прагненнями до інтенсифікації взаємовідносин народів і держав, з одного боку, та різноманітністю політичних і соціально-економічних систем — з другого.

Отже, світова політика визначає склад сучасного світу. Її пріоритети зумовлені необхідністю вирішення спільних проблем людства і національних інтересів її суб'єктів.

Контрольні запитання та завдання

1. Охарактеризуйте методи вивчення політичної системи країни.
2. Які типи держав за формою правління, державним устроєм та політичним режимом виділяють у науці?
3. Які функції виконує «владна вертикаль» адміністративно-територіального поділу в країні? Яке значення має положення столиці країни?
4. Що таке геопросторовий каркас території? Які виділяють його типи?
5. Визначте поняття правової системи країни. Назвіть елементи її структури.
6. Розкрийте зміст понять «світовий політичний процес» і «міжнародні відносини».

ТЕМА 12

Загальна характеристика країн Європи

1. Географічне положення Європи

Європа — одна з шести частин світу, центр розвитку світової цивілізації Нового часу. Площа у фізико-географічних межах від Атлантики до Уралу близько 10 млн км²; без Росії — 6,6 млн км², а без усіх держав колишнього СРСР — 5,1 млн км². До складу Зарубіжної Європи входить близько 40 держав (без країн СНД).

Кордони. Фізико-географічним кордоном Європи, розташованої на заході Євразійського материка, з півночі, заходу і півдня служить берегова лінія морів Північного Льодовитого океану на захід Карського моря і морів Атлантичного океану — Балтійського, Північного, Ірландського, Середземного, Мармурового, Чорного, Азовського. Східний фізико-географічний кордон зазвичай проводять по східному схилу Уральських гір, р. Емба до Каспійського моря, річках Кума і Манич до гирла Дону. У ряді досліджень, частіше закордонних, до Європи відносять і Кавказ.

Провести економіко-географічні кордони Європи набагато складніше. Питання в тому, які держави відносити до європейських, а які ні. Воно виходить далеко за рамки економічної географії та переплітається з найскладнішою проблематикою історичної, етнологічної, цивілізаційної та геополітичної ідентифікації регіону. Різні підходи існують щодо таких країн, як Кіпр, Мальта, Грузія, Вірменія і навіть Туреччина й Азербайджан.

Досить складне питання стоїть у сучасному країнознавстві: чи вважати Росію європейською країною? Це питання залишається відкритим як для Європи, так і для самої Росії з часів Петра I.

Географічне і геополітичне положення. Успішний розвиток Європи, яка відіграла вирішальну роль у становленні сучасної світової

цивілізації, було обумовлено як історичними, так і природними чинниками. До найбільш значущих природних факторів можна віднести:

1) компактність, «мініатюрність» (у масштабі земної кулі) території, що полегшувало обмін досвідом між осередками розвитку та транскордонне поширення інновацій по території Європи на всіх етапах її розвитку;

2) приморське положення великої частини території (максимальна віддаленість від моря внутрішніх районів Зарубіжної Європи — 800 км). Значна розчленованість узбережжів, наявність численних зручних для мореплавства бухт сприяли розвитку мореплавства і стали одним із факторів загальнопланетарної експансії європейців у період Великих географічних відкриттів і колоніального поділу світу;

3) сприятливе поєднання різноманітних форм рельєфу, у тому числі рівнинних і гірських територій. Середня висота — 300 м над рівнем моря. Більше половини території розташовано нижче 200 м над рівнем моря;

4) помірний океанічний і середземноморський типи клімату, що забезпечили умови для розвитку різноманітної господарської діяльності;

5) відносно сприятливі, але обмежені за площею ґрунтові ресурси, у поєднанні з м'яким кліматом створили сприятливі умови для розвитку сільського господарства. Раннє вичерпання територіальних можливостей для екстенсивного розвитку сільськогосподарського виробництва стимулювало пошуки шляхів його інтенсифікації;

б) різноманітність мінеральних ресурсів та їх вдале поєднання. Зосереджені на відносно невеликих територіях, вони задовольняли потреби людини на різних стадіях розвитку аж до епохи зрілої індустріалізації.

У цілому природні ландшафти Європи сприятливі як для життя людей, так і для ведення інтенсивного господарства. Важливо, що на більшій частині території Європи взимку не утворюється стійкого снігового покриву.

Величезну роль у розвитку європейської цивілізації відіграло Середземне море, а потім Атлантичний океан. Тепла течія Гольфстрім дозволила розвивати судноплавство далеко на півночі, аж до Баренцового моря.

До головних історичних передумов становлення Європи як найважливішого цивілізаційного центру II тисячоліття можна віднести:

1) культурно-історичну спадщину стародавніх цивілізацій Середземномор'я, насамперед античної;

2) християнство, що відіграло величезну роль у становленні європейської цивілізації. Лютеранство розкріпачило думку в боротьбі з католицьким фундаменталізмом, заклало основи європейських демократичних традицій і вільного ринку;

3) зовнішню експансію провідних європейських країн, включення у сферу впливу колоніальних володінь у Новому Світі, Азії та Африці.

Геополітичне положення Європи на карті світу змінювалося. Починаючи з епохи Великих географічних відкриттів протягом кількох століть Європа була загальносвітовою метрополією, а весь інший світ — її периферією.

Занепад європоцентричного світу, Старого Світу настав тільки в кінці XIX ст., коли почався стрімкий розвиток США — що відокремилися від Європи і стали відгалуженням європейської цивілізації у Новому Світі. У другій половині XX ст. європейські країни втратили майже всі свої колоніальні володіння. Страшними потрясіннями, що двічі кардинально змінили геополітичну розстановку сил в Європі, стали дві світові війни. Перша світова війна (1914–1918) поховала три імперії — Німецьку, Австро-Угорську і Російську, на сході Європи з'явилася соціалістична держава (з 1922 р. — СРСР).

Після Другої світової війни (1939–1945) Європа надовго розколася на дві частини. Одну утворили країни, що продовжили розвиток по капіталістичному шляху, другу — країни, що увійшли до табору соціалізму.

Розподіл між блоками пройшов в основному по межах зон окупації союзних військ і Радянської армії. Протягом декількох десятиліть Європа жила в умовах військового протистояння двох систем, яке оформилося у потужні військові блоки НАТО і Варшавського договору.

У перші повоєнні десятиліття західноєвропейські країни пішли шляхом лібералізації внутрішньо- і міждержавних економічних відносин, результатом чого стало утворення і подальше розширення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС — ЄС). Чималу

роль у розвитку Західної Європи того часу відіграв план економічної допомоги європейським країнам, висунутий держсекретарем США Джорджем Маршаллом у 1947 р., який був успішно реалізований.

У післявоєнному відновленні господарств східноєвропейських країн економічну допомогу надав СРСР. Однак планові економічні механізми інтеграції в рамках соціалістичного табору скасували конкурентну боротьбу в економіці. Вони створили «парникові» умови тисячам підприємств, які отримували разом з гарантованими сировиною та енергією директивно організовані стабільні канали збуту продукції, що випускалася. Ця «стабільність» досить швидко обернулася гальмуванням, а потім і застоєм у розвитку соціалістичних країн. Разом з тим післявоєнний політико-ідеологічний і економічний розкол Європи призвів до розриву багатьох традиційних зв'язків між західноєвропейськими та східноєвропейськими країнами.

Значні обмеження (в Угорщині, Польщі, Чехословаччині, Югославії) або повна відміна (у Румунії, Болгарії, Албанії) ринкових механізмів господарювання, неспроможність планово-адміністративного регулювання зумовили економічне відставання і більш низький рівень добробуту населення Східної Європи порівняно із західними сусідами. Це послужило однією з головних причин того, що в період ослаблення тоталітаризму в СРСР, в епоху «перебудови», один за іншим обвалилися всі політичні режими в східноєвропейських країнах, що ознаменувало не лише крах соціалістичного табору, а й кінець півстолітнього геополітичного розколу Європи.

З 1990-х до початку 2010 рр. в Зарубіжній Європі відбувалися значні геополітичні зміни, серед яких найбільш значущими були:

- 1) перехід країн Східної Європи від тоталітаризму до демократії;
- 2) виведення радянських військ із колишніх соціалістичних країн;
- 3) початок процесу розширення блоку НАТО на схід Європи;
- 4) об'єднання Німеччини;
- 5) розпад економічної інтеграції (Ради економічної взаємодопомоги) в рамках соціалістичного табору;
- 6) посилення дезінтеграційних процесів. «Оксамитове розлучення» Чехії та Словаччини, кривавий розпад Югославії;
- 7) посилення сепаратистських рухів. Тероризм в Іспанії (баскські сепаратисти), федералізація Бельгії;

8) істотне поглиблення інтеграції, насамперед у рамках Європейського Союзу;

9) залучення до інтеграційних процесів країн Східної Європи (Маастрихтська угода 1992 р.; Шенгенська угода 1995 р.; 2004 — п'яте розширення (приєднання Чехії, Угорщини, Польщі, Словаччини, Словенії, Естонії, Латвії, Литви, Кіпру, Мальти); 2007 — друга хвиля п'ятого розширення (приєднання Болгарії та Румунії); 2013 — шосте розширення (приєднання Хорватії)).

2. Субрегіони Європи, їх характеристика

Провести кордони європейських субрегіонів нелегко, загально-визнаного регіонального поділу Європи немає. Це відображає умовність регіональних кордонів у складному європейському клубку економічних, цивілізаційних та інших просторових взаємозв'язків.

Існує багато варіантів *регіоналізації* Європи. До розпаду соціалістичного табору її найчастіше ділили на Західну (капіталістичну) і Східну (соціалістичну). В економічній літературі досі терміном «Західна Європа» прийнято позначати субрегіон, що включає всі європейські країни, які в післявоєнний період продовжили капіталістичний розвиток. Географи зазвичай окремо виділяли Північну Європу, до якої включали Скандинавські країни, Ісландію, іноді Данію, Великобританію та Ірландію, і Південну, де «числилися» Італія, Іспанія, Португалія і Греція. Тепер все складніше. У побут входить назва Центрально-Східна (або Центральна та Східна) Європа (ЦСЕ), що об'єднує більшість країн колишнього соціалістичного табору.

Прибалтійські республіки відносять як до країн ЦСЕ, так і до Північної Європи. Республіки колишньої Югославії, а також Болгарію, Румунію й Албанію можна відносити як до ЦСЕ, так і до Південної Європи. Деякі географи окремо виділяють Південно-Східну Європу. Під Східною Європою тепер іноді розуміють Білорусь, Україну, Молдову, Росію і навіть нові держави Кавказу.

Ще один новий фактор, що впливає на зміну підходів до регіоналізації Європи, — процес так званої *федералізації* в рамках Європейського Союзу. Ідея прихильників федералізації ЄС полягає в тому, що на зміну союзу держав приходить союз регіонів.

У рамках ЄС національні держави свідомо позбавляють себе значної частини самостійності, вирішивши ділити суверенітет із Союзом. При цьому ряд конкретних функцій державного управління передається складовим частинам держав — землям, автономним областям, регіонам. У такому ракурсі вже не виглядає фантастичним, наприклад, «розчинення» Німеччини і Франції в єдиній «Франкогерманії», отримання статусу самостійних суб'єктів ЄС Каталонією, Країною Басків, Корсикою або Валлонією. А стане це реальністю або виявиться ілюзією — покаже час.

Питання регіоналізації Європи нерозривно пов'язане з питанням зовнішніх кордонів регіону. Пошуками найбільш «правильної» ідентифікації Європи та її субрегіонів вже давно зайняті не тільки географи, а й геополітики, економісти, історики, культурологи.

Так, С. Хантінгтон вважає, що Європа взагалі закінчується там, де на зміну західному християнству приходять православ'я та іслам. Між Європою та Західною Європою, по суті, ставиться знак рівності. У такому випадку з Європи випадає, наприклад, колицка європейської цивілізації Греція. Такий підхід категорично заперечує інший американський вчений — Л. Фероу, який вважає, що європейська цивілізація простяглася від Атлантики до Тихого океану. На його думку, тільки об'єднання Західної, Центрально-Східної і Східної Європи, включаючи Росію, дозволить Єдиній Європі скористатися своїми геополітичними перевагами, спираючись на «багатство її розмаїтості».

Місце у світовому господарстві. Оцінюючи становище і вагу Європи у світовій економіці, зазвичай окремо розглядають Західну Європу, Центрально-Східну Європу, а також, як нове міждержавне утворення, Європейський Союз. Така точка зору виправдана, оскільки їх ролі у світогосподарських зв'язках дуже різні.

Західна Європа — один із трьох загальноновизнаних центрів світової економічної системи, поряд із США та Японією. Тут знаходяться такі міста, як Лондон і Париж, які є найважливішими елементами «каркаса» всього світового господарства.

Головні географічні «осі» світогосподарських зв'язків з'єднують країни Західної Європи:

1) з країнами-сусідами на європейському економічному просторі, насамперед у рамках Європейського Союзу;

- 2) з іншими центрами світової економічної системи (США, Японія);
- 3) із країнами — колишніми колоніями (для Великобританії — з країнами Співдружності, Франції — з країнами Франкофонії, Іспанії — з іспаномовними країнами Латинської Америки та ін.);
- 4) із постсоціалістичними країнами Центрально-Східної Європи, а також Росією;
- 5) із країнами нової індустріалізації Азіатсько-Тихоокеанського регіону;
- 6) з відсталими країнами (в основному у формі економічної та гуманітарної допомоги).

Західна Європа активно включилася в процеси глобалізації світової економіки, що викликає неоднозначну реакцію її жителів. Звичними стали мітинги, маніфестації антиглобалістів. За останні десятиліття XX ст. країни Західної Європи в цілому зміцнили свої зовнішньоторговельні та фінансові позиції. Помітно скоротилося технологічне відставання від США, а також розрив у рівнях продуктивності праці і безробіття. Скорочується відставання від США і за показниками розвитку науково-технічної сфери, транспортної інфраструктури, якості життя людей. Частка Західної Європи у світовій торгівлі перевищує 40%.

У процесі боротьби за місце в глобальній економічній системі в Західній Європі народилися і вирости великі транснаціональні компанії (ТНК), активи і прибуток яких обчислюються десятками мільярдів євро. Серед 10 найбільших європейських ТНК шість «прописані» у Великобританії. Спеціалізуються провідні європейські ТНК на виробництві лікарських препаратів, нафтопереробці, виробництві продуктів харчування, на телекомунікаційних та фінансових послугах.

У розвитку Західної Європи яскраво проявляються постіндустріальні тенденції. Це світовий лідер із торгівлі не тільки матеріальними товарами, але й нематеріальними (транспортними, банківськими, страховими, туристичними, телекомунікаційними, консалтинговими послугами, інжинірингом тощо).

Західна Європа — головний центр фінансових операцій. За оцінками, тут розміщена третина всіх фінансових ресурсів світу. Велика частина капіталів (від 1/2 до 3/4) перетікає з одних західноєвропейських країн в інші, приблизно третина — іде за межі субрегіону.

Найбільш масштабні міжнародні фінансові операції відбуваються у Великобританії, Німеччині та Нідерландах. Найбільші світові фінансові столиці: Лондон, Франкфурт-на-Майні, Амстердам, Париж, Брюссель, Цюріх, Люксембург.

Західна Європа залучає багатомільярдні інвестиції з США, Японії, інших країн Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС), Близького Сходу. Ідуть вони в найбільш високотехнологічні галузі господарства.

Неухильно зростає частка третинного сектору, куди спрямовується від 50 до 70% усіх прямих інвестицій.

Позиції країн Центрально-Східної Європи у світовому господарстві поки що слабкіші. До розвалу соціалістичного табору в період існування *Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ)* зовнішньоекономічні зв'язки країн регіону були орієнтовані насамперед на Радянський Союз (крім Югославії та Албанії). Це стало одним із головних чинників їх прогресуючого відставання від розвинених країн Заходу за технологічним рівнем, продуктивністю праці, конкурентоспроможністю. В експорті найбільш процвітаючих країн ЦСЄ переважала продукція машинобудування досить низької якості. Переорієнтувавшись на Захід, країни ЦСЄ зіткнулися з проблемою погіршення товарної структури експорту. Вивозилися в основному сільськогосподарські продукти, чорні метали, продукція хімічної промисловості. Але намітилися і позитивні зрушення. Головним і дуже обнадійливим для країн ЦСЄ є стрімке зростання іноземних інвестицій. Безпрецедентним у 1990-х рр. було зростання прямих інвестицій, що спрямовуються до країн Центрально-Східної Європи, — у 40 разів. Це пояснюється тим, що реальні економічні реформи створили тут дуже сприятливі умови для залучення і взаємовигідного ефективного використання іноземних інвестицій. Але, незважаючи на настільки вражаюче зростання, частка країн ЦСЄ у світових прямих іноземних інвестиціях поки ще залишається малою. Для того щоб жителі країн ЦСЄ відчували реальні плоди активного впровадження іноземного капіталу в економіку регіону, знадобиться довгий «часовий лаг», оцінюваний багатьма експертами в кілька десятиліть. Якщо говорити про Європу в цілому, то, за оцінками багатьох експертів, у ХХІ ст. вона займе вигідну позицію на світовій економічній арені. Ця позиція

буде спиратися на величезний інтелектуальний і культурний потенціал регіону. Звичайно, складні соціально-економічні та геополітичні процеси, що відбуваються у глобалізованому світі, аж ніяк не гарантують Європі неминучого процвітання. Багато американських та російських експертів скептично ставляться до так званого «Єврооптимізму», більш характерному для європейських політологів та економістів. Але й «єврооптимісти» і «європесимісти» визнають, що дуже багато чого буде залежати від подій в інших регіонах і країнах світу, особливо в Китаї, США, Росії.

3. Економіка і природно-ресурсний потенціал країн Європи

Економічна міць Європи в цілому величезна і перебільшує США. Більшість країн перейшла до постіндустріального розвитку. Регіон має хороші перспективи і стає особливо привабливим для вкладення капіталу.

Природно-ресурсний потенціал завжди відігравав важливу роль у забезпеченні економічного розвитку європейських країн, формуванні центрів економічного зростання. Ключове значення він мав на період початкової індустріалізації, коли створювалися базові галузі промисловості. Так, із 22 давньопрпромилових міських агломерацій Європи, 18 сформувалися на вдалих поєднаннях залізрудних і вугільних родовищ.

Регіон і сьогодні володіє значними природними багатствами. Лотаринзький басейн — найбільший за запасами залізної руди в Зарубіжній Європі. У Рурському басейні залишилося ще чимало високоякісного вугілля. Однак в останні десятиліття його видобуток неухильно скорочувався. Так, із 1970-х по 1990-ті рр. він зменшився майже в 10 разів. Пояснюється це не стільки вичерпанням тут запасів вугілля, скільки економічною нерентабельністю видобутку через її високу собівартість, особливо при шахтному способі. Справа в тому, що в собівартості кожної тонни вугілля, видобутої в шахті, до 80% витрат — оплата праці шахтарів. У Західній Європі з високою планкою середньої заробітної плати видобуток вугілля обходиться дуже дорого. Тому вигідніше ввозити його з-за океану, навіть незважаючи

на транспортні витрати. У цілому до кінця ХХ ст. частка вугілля в енергоспоживанні впала до 25%. Істотну роль у скороченні його видобутку відіграло і безперервне посилення у Європі екологічних вимог до галузі, особливо в країнах ЄС.

Економічна оцінка природно-ресурсного потенціалу Європи, заснована на обліку попиту та пропозиції на споживані європейськими країнами ресурси, а також їх собівартості, і пояснює причини імпорту більшості природних ресурсів. Крім вугілля в Європу ввозяться залізна руда, глинозем, нафта, газ та інша сировина.

Проте Європа — не лише імпортер мінеральних ресурсів. Тут у величезних кількостях видобувається сировина для будівельної індустрії (пісок, глина, вапняк, мармур — Італія, граніт — Швеція і т. д.) і для виробництва мінеральних добрив (фосфати, калійні солі — Ельзас у Франції). Ряд європейських країн — постачальники мінеральної сировини на світовий ринок.

У ресурсозабезпеченні країн Європи в останні два десятиліття відбулися істотні зрушення. Після надзвичайно гострої енергетичної кризи 1973 р. частка країн, що розвиваються, у забезпеченні регіону сировиною впала: із 30 у 1980 р. до 15% в кінці 1990-х рр., палива з 55 до 25%, сільськогосподарської продукції з 10 до 6%. Таким чином, країни ЄС перейшли до політики скорочення сировинної залежності від країн третього світу.

Друге важливе зрушення — відкриття та активна розробка родовищ нафти і газу на шельфі Північного моря. Великобританія стала великим експортером нафти, Норвегія — нафти і газу, Нідерланди — газу. Європа отримала значні гарантії неможливості повторення енергетичної кризи 1973 р. У перспективі вона покладає великі надії на збільшення поставок енергоресурсів з Росії. Розробляється і вже здійснено ряд великих проектів будівництва нафто- і газопроводів з Росії в країни ЄС через Україну і Білорусь, а також по дну Балтійського і Чорного морів. Особливо великі перспективи має експорт російського газу, зокрема з півострова Ямал по новому газопроводу через Білорусь та Польщу («Ямал — Західна Європа»), оскільки, за прогнозами, в перше десятиліття нового століття споживання газу тільки в нинішніх країнах ЄС може подвоїтися і досягти 600–700 млрд м³.

Інтелектуальний потенціал. У постіндустріальний період інформація і знання стають набагато більш важливим фактором розвитку господарства, ніж наявність або відсутність тих чи інших природних ресурсів. Ключового значення набув фактор наукоємності економіки, а отже, стрімко зросла потреба у кваліфікованих фахівцях.

Інтелектуальний капітал акумулює наукові знання працівників, інтелектуальну власність. Упровадження досягнень науково-технічного прогресу стало основою для створення інтелектуальної інфраструктури Європи. Наука і культура все тісніше переплітаються з галузями матеріального та нематеріального виробництва, стаючи найважливішими продуктивними силами європейського суспільства.

У створенні новацій, у вдосконаленні асортименту та якості продукції, що випускається, велика роль належить розвитку сфери наукових досліджень і дослідно-конструкторських розробок.

Вони перетворилися на одну з найважливіших галузей економіки ЄС — виробництво знань, що перевершує за своїми розмірами найбільші галузі матеріального виробництва. Ще у ХІХ ст. англійці налагодили систему швидкого впровадження нових технологій у масове виробництво. У другій половині ХХ ст. з'явилися технопарки. Найвідоміші в Європі: Софія-Антиполіс (Франція, заснований у 1969 р.), Херіот-Уоттський і Кембриджський (Великобританія, обидва — з 1972 р.). Навколо деяких з них розмістилися підприємства галузей високих технологій. Наприклад, британська «Силіконова долина» в Шотландії, технологічні регіони Кембриджа і Гренобля, «Силіконовий Ізар» під Мюнхеном. Останнім часом розвивається концепція створення інформаційного міста: різного роду «Телепорт» (Мец, Амстердам, Роттердам), «міста телематики та комунікації» (Барселона, Кельн).

Значне поширення отримали Центри технічного розвитку (ЦТР). У Німеччині вони створювалися для полегшення структурної перебудови давньопромислових районів (Рурського тощо) і переведення їх на «постіндустріальні рейки» розвитку. У Франції поява ЦТР швидше сприяла піднесенню провінцій: більше половини з них розмістили в периферійних районах, у тому числі і в найбільш відсталих.

Синтез інтелекту і виробництва породив нові структури: консалтингові, маркетингові, інжинірингові та венчурні фірми, яких сьогодні в Європі тисячі.

Європейські університети поєднують у собі фундаментальну освіту з прикладною. Наприклад, у Великобританії налічується 83 університети та політехнічні інститути, які мають статус університетів. Їх діяльність фінансується парламентом. У політехнічних вузах наукові знання, що отримують студенти, орієнтовані на їх застосування в промисловості. Безліч технологічних і професійно-орієнтованих вузів пропонують навчання без відриву від роботи. З появою диверсифікації у сфері вищої освіти зростає кількість вузів, що обмежуються чіткими професійними завданнями, як, наприклад, вищі професійні школи в Німеччині або вищі професійні навчальні заклади в Голландії.

У рамках загальноєвропейської програми вже давно функціонують дві установи після університетської освіти: Європейський коледж у Брюгге (відкритий у 1949 р.), що випускає висококваліфікованих фахівців у різних сферах, і коледж у Флоренції (1972), який ставить за мету сприяти розвитку культурної й наукової спадщини Європи. У країнах Європейського Союзу є чітке розуміння того, що інтелектуальний потенціал — основа економіки XXI ст. Тому освіта і наука тут вже давно стали головними пріоритетами в рамках як загальної політики ЄС, так і внутрішньої державної політики країн-учасниць.

Галузева структура господарства. Для сучасного періоду розвитку галузевої структури господарства високорозвинених країн Європи характерні такі найважливіші риси:

- 1) широка поліспеціалізація сільського господарства, індустрії та сфери послуг;
- 2) домінування в індустрії галузей обробної промисловості;
- 3) домінування в індустрії виробництва товарів споживання (сектор Б) над виробництвом засобів виробництва (сектор А);
- 4) випереджаючий розвиток наукоємних виробництв;
- 5) перехід на постіндустріальну стадію розвитку, коли провідною в економіці стає сфера нематеріального виробництва.

Галузі господарства, що базуються на експлуатації природно-ресурсного потенціалу, за часткою у ВВП поступово «йдуть у тінь».

Однак абсолютні показники виробництва в багатьох з них як і раніше високі.

Сільське господарство, галузь первинного сектору економіки, відрізняється високою інтенсивністю і величезною різноманітністю продукції, що випускається. Незважаючи на те, що в більшості країн частка аграрного сектору в загальному ВВП невелика, наприклад у Німеччині — 3%, Франції — 5%, в Європейському Союзі одна з найгостріших проблем — перевиробництво сільськогосподарської продукції. Економічним органам ЄС доводиться витратити величезні кошти на стримування зростання виробництва і вводити жорсткі митні обмеження на ввезення продуктів харчування з-за кордону, крім продукції тропічного землеробства. Проте зняття митних кордонів всередині самого Союзу різко загострило конкуренцію між європейськими виробниками і дозволило найсильнішим з них значно розширити свій ринок збуту. В результаті поглибилася спеціалізація окремих країн у рамках ЄС. Наприклад, Іспанію називають загальноєвропейським «садом і городом», Данію — «тваринницькою фермою».

Рослинництво значною мірою обслуговує потреби тваринництва, у багатьох країнах площі посівів кормових культур перевищують площі продовольчих. Найважливіші зернові — пшениця і ячмінь. Урожайність зернових вдвічі вище, ніж у США (50–60 ц/га). Третина врожаю зернових в ЄС дає Франція — один із найбільших світових експортерів пшениці.

Загалом у валовому продукті сільського господарства Європи домінує тваринництво. Тут виробляється кожен п'ятий у світі кілограм м'яса (у два рази більше, ніж у США) і кожен третій літр молока. Середні надої на корову в Голландії перевищують 6 тис. літрів на рік. Європейці споживають у великих кількостях не тільки яловичину, але і свинину, баранину (особливо в Середземномор'ї).

Вторинний сектор представлений найпотужнішою і різноманітною промисловістю. Найбільших масштабів він досяг у Німеччині, Великобританії, Франції та Італії.

Європа має потужну паливно-енергетичну систему, хоча за душевими показниками енергоспоживання вона все ще значно відстає від США. Майже половина енергоносіїв імпортується. У процесі європейської інтеграції створена єдина електроенергетична мережа ЄС.

У паливно-енергетичному балансі частка вугілля неухильно скорочується, проте зростає частка газу, який імпортується, зокрема з Росії. До енергетичної кризи 1973 р. Західна Європа імпортувала нафту в основному з країн Перської затоки і Північної Африки. В останню чверть століття значно зросла частка своєї, європейської нафти, 90% якої видобувається в Північному морі Великобританією і Норвегією. Після Чорнобильської аварії 1986 р. в Європі було заморожено більшість проектів з розвитку атомної енергетики, а у ряді країн (Італії, Австрії, Швейцарії, Польщі та ін.) повністю відмовилися від використання енергії «мирного атома». Але, наприклад, Франція продовжує реалізацію своїх ядерних програм, оскільки для неї відмова від атомної енергетики неприйнятна — вона дає більше 70% всієї електроенергії країни.

На хвилі екологізації активно розвивається альтернативна енергетика. У Німеччині, Франції, Іспанії та деяких інших країнах почалося масове будівництво вітряних електростанцій, які вже забезпечують електроенергією сотні сіл і навіть невеликих містечок.

На базі наявних енергетичних потужностей і переважно привізних руд розвивається кольорова металургія, що обслуговує європейське машинобудування. Особливо виділяється виробництво алюмінію в Норвегії, Німеччині та Франції, рафінованих свинцю, цинку і міді в Італії, свинцю і цинку в Іспанії.

У Європі створено різноманітну хімічну промисловість. Тут слід відзначити Німеччину (різноманітна продукція неорганічної та органічної хімії) і Францію (виробництво мінеральних добрив, синтетичного каучуку та ін.). Вже завоювала світовий ринок продукція німецької та швейцарської фармацевтичної промисловості.

Провідна галузь промисловості — машинобудування. Воно дає близько третини всієї промислової продукції Європи, забезпечує майже половину експорту. Номенклатура виробів найширша: від ядерних реакторів (Франція) і гірничо-шахтного устаткування (Норвегія) до годинників (Швейцарія). Західноєвропейське автомобілебудування успішно конкурує з американським і японським. Тут вирости такі всесвітньо відомі транснаціональні гіганти, як «БМВ», «Фольксваген», «Даймлер-Крайслер» у Німеччині, «Рено» і «Сітроен» у Франції, «ФІАТ» в Італії та ін.

Лідери європейського авіабудування — Франція і Великобританія — тісно співпрацюють, об'єднавши зусилля для боротьби за «місце під сонцем» на світовому ринку авіапродукції, насамперед проти американського «Боїнга». Франція володіє національною космічною промисловістю і найпотужнішим у Європі військово-промисловим комплексом.

Набагато гірші справи із суднобудуванням. Через падіння попиту на велико- і середньотоннажні судна і появу таких потужних конкурентів, як Японія і Південна Корея виробництво суден на верф'ях Франції, Великобританії, Німеччини та Іспанії скоротилася в кілька разів.

У тісному зв'язку з центрами НДДКР працюють тисячі підприємств електроніки, яка в основному знаходиться в руках транснаціональних компаній. Країни Західної Європи виступають в ролі «мозкових» центрів, а масове виробництво продукції нерідко здійснюється за тисячі кілометрів від Європи, насамперед у країнах Південно-Східної Азії. У Німеччині знаходяться штаб-квартири таких компаній, як «Сіменс», «Телефункен», у Нідерландах — «Філіпс».

Третинний сектор — це сфера нематеріального виробництва, яка включає торгівлю, систему житлово-комунального та побутового обслуговування, управлінські та банківські структури, наукові організації, соціальні інститути (системи освіти, охорони здоров'я тощо). В останні десятиліття сектор розвивався випереджаючими темпами, що і дало підставу говорити про перехід високорозвинених країн Європи на постіндустріальну стадію розвитку. До кінця ХХ ст. третинний сектор став провідним в економіці країн ЄС. Як уже зазначалося, частка ВВП, одержаного від третинного сектору, у всіх країнах Західної Європи вже становить не менше 50% від загальноного ВВП, а в найбільш розвинених (Німеччина, Франція) — досягає 70%. У країнах ЦСЄ цей показник поки нижчий, хоча тенденція розвитку та ж.

Особливе місце в третинному секторі Європи займає система освіти. Планка європейської освіти традиційно дуже висока. Підготовка висококваліфікованих кадрів як для традиційних, так і для інноваційних сфер діяльності стала однією з головних галузей спеціалізації регіону.

Старовинні університети та вищі школи Великобританії, Німеччини, Франції, Іспанії щороку випускають десятки тисяч дипломованих фахівців, які потім працюють у всіх країнах світу.

Ще одна галузь європейського господарства, що має світове значення, — туризм. Саме в Європі сходяться шляхи більш 2/3 всіх подорожуючих за кордон. Найбільш успішно туристський бізнес розвивається в Південній і Східній Європі. Світові лідери з прийому іноземних туристів — Франція (60–70 млн на рік), Іспанія (50–60 млн) й Італія (30–40 млн). Прибутки від туризму в цих країнах обчислюються мільярдами євро.

Територіальна структура господарства та транспортні зв'язки. Сформована територіальна структура господарства (ТСГ) Європи відображає не тільки сучасне розміщення продуктивних сил, але і служить своєрідним «відбитком» попередніх етапів її соціально-економічного розвитку. Як результат цього розвитку, вона має високий рівень зрілості, що визначається: 1) інтенсивністю економічного використання територій, високою часткою освоєних земель у загальній площі території, високою щільністю промислового і сільськогосподарського виробництва; 2) розвиненістю системи економічних центрів, господарським поліцентризмом; 3) забезпеченістю території виробничою та невиробничою інфраструктурою (високе виробництво електроенергії на душу населення, густа транспортна мережа, інтенсивні вантажоперевезення).

Територіальна структура господарства регіону відрізняється винятковою складністю. Давньопромислові райони — спадщина періоду індустріалізації, який пройшли всі європейські країни у XVIII–XX ст. Більшість з них сформувалося на основі вугільних і залізрудних родовищ і їх вдалих поєднань.

У Західній Європі більше 20 металургійних районів. Найбільший з них — Рурський (Рейнсько-Рурський, Рейнсько-Вестфальський) у Німеччині. Великі давньопромислові райони Європи: Мідлендський, Південно-Уельський, Північно-Східний і Шотландський у Великобританії, Лотаринзький і Північний у Франції, Льеж-Шарлеруа в Бельгії, Саар-Люксембурзький на кордоні Німеччини й Люксембургу, Силезько-Краківський в Польщі, Остравський у Чехії.

З 1980-х рр., періоду світової кризи сталеливарного виробництва, багато давньопромислових районів перетворилися на депресивні і найбільш проблемні. Проте в 1990-х рр. намітилася стабілізація їх економічного становища, наявність сформованої інфраструктури, технічне переоснащення та успіхи у вирішенні найгостріших екологічних проблем повернули цим районам привабливість для інвестицій і розвитку в них нових виробництв. Це вже дало «друге дихання» Дюссельдорфа, Дуйсбурга, Ессена й іншим великим промисловим центрам.

Традиційно важливу роль у багатьох європейських країнах відіграють столичні агломерації. Найбільш великі з них Лондонська і Паризька, в кожній з яких проживає більше 10 млн чоловік і зосереджена значна частина всього економічного потенціалу цих країн. Лондон — один з так званих світових, тобто «каркасних» міст, міст глобальної економічної системи. У лондонському Сіті знаходиться відома Лондонська біржа, а також контори найбільших світових банків і представництва транснаціональних компаній.

Контраст між столичним регіоном і провінцією — одна з індикативних ознак рівня зрілості територіальної структури господарства. Чим він більше виражений, тим зазвичай рівень розвитку ТСГ і країни в цілому нижчий. Найбільш яскраві контрасти — у країнах ЦСЄ: Угорщині, Болгарії, Сербії й Чорногорії, Румунії та ін. За своєю «вагою», тобто за ключовими показниками соціально-економічного розвитку, Будапешт, Братислава, Софія, Белград, Бухарест різко і диспропорційно виділяються на економічній карті країн ЦСЄ.

В економічному житті регіону завжди винятково важливу роль відігравали портові комплекси. Найбільші порти Європи — Роттердам (300 млн т вантажообігу на рік), Антверпен, Марсель, Гамбург, Генуя, Барселона. Через європейські порти проходить більше половини світового товарообігу. Розвиток портових комплексів пов'язаний насамперед з інтеграцією Європи у світове господарство, що безперервно поглиблюється.

У 1990-х рр. швидко зросла роль технопарків та технополісів, особливо в Європі. Сьогодні вони складають організаційну основу інноваційних процесів, відіграють вирішальну роль у впровадженні високих технологій у виробництво. Найбільш ефективні з них: Парк

бізнесу і науки в м. Енсхеде в Нідерландах, Мюнхенська агломерація у ФРН, Софія-Антиполіс у Франції.

У найбільш розвинених країнах Європи відбувається реіндустріалізація — перехід від раньоіндустріальної та індустріальної бази виробництва до його нових техніко-технологічних основ, перехід виробництва на більш прогресивний шлях розвитку (прогресивні («високі») технології, інформатика, біотехнології, нові матеріали та джерела енергії).

У територіальній структурі НДДКР зростає роль найбільших агломерацій. Наприклад, у Німеччині в умовах пріоритетного значення науки посилюються позиції агломерацій Франкфурта-на-Майні, Гамбурга і навіть Рейнсько-Рурської конурбації, де в давньоіндустріальних ядрах із колишньою гіпертрофією важкої промисловості відбулося різке і прогресивне оновлення функціональної структури. Тепер у Рурській області налічується 120 тис. студентів і 100 тис. шахтарів.

Сучасна мережа НДДКР відрізняється дуже великою територіальною дисперсією. Підприємства компанії «Сіменс», найбільшого у ФРН розробника й виробника комп'ютерного обладнання, розміщені переважно на півдні, південному заході країни, а також у Берліні. Це пов'язано з широкою мережею постачальників у цих районах із сотнями вузькоспеціалізованих містечок (у «Сіменса» понад 130 тис. постачальників).

Транспортна система Європи — одна з найкращих у світі, а її значення для розвитку регіону складно переоцінити. Вона створює одну з найважливіших умов ефективної роботи всіх економічних суб'єктів в умовах сучасної глобальної економіки, яка базується на складному переплетенні зв'язків між суб'єктами економічних відносин, коли «найближчі» колеги по бізнесу, так само як і оптові склади товарів, знаходяться за тисячі кілометрів один від одного. Європа — регіон з найрозвиненішою, територіально насиченою транспортною інфраструктурою на планеті. Історично розвиток різноманітних комунікаційних мереж став одним із ключових чинників загальноєвропейської інтеграції.

Найбільш густа і якісна транспортна мережа — у Західній Європі, особливо в Німеччині й Великобританії. Сучасною «філософією» функціонування транспорту стала широко впроваджувана на Заході

концепція роботи під гаслом «точно в строк». Головний вид транспорту — автомобільний, який забезпечує 2/3 вантажообігу і 4/5 пасажироперевезень.

У більшості країн Західної Європи на одну сім'ю припадає більше одного автомобіля (у Німеччині 450 автомашин на 1000 жителів). Добре розвинений і громадський транспорт, де в останню чверть століття ключову роль відіграють автобуси. Залізничний транспорт, один із символів індустріальної епохи, поступово здає свої позиції. Традиційні залізничні перевезення дорожчі, повільні і не витримують конкуренції з авто- і авіаперевезеннями. У Великобританії, наприклад, за другу половину минулого століття розібрали тисячі кілометрів залізничного полотна. Правда, одночасно прокладалися швидкісні залізничні магістралі, особливо велику увагу цьому приділяли Франція і Німеччина.

Після Другої світової війни велося активне будівництво нафто-, газо- і продуктопроводів, у тому числі з Росії (колись — із СРСР) і арабських країн Середземномор'я, які продовжують відігравати важливу роль в енергопостачанні регіону.

4. Європейський Союз, його правова природа та історія формування

Держави-члени. Європейський союз (Євросоюз, ЄС) — економічне і політичне об'єднання 28 європейських держав. Націлений на регіональну інтеграцію, Союз був юридично закріплений Маастрихтським договором в 1992 р. (набрав чинності 1 листопада 1993 р.) на принципах Європейських співтовариств. З п'ятьмастами мільйонами жителів частка ЄС як цілого у світовому валовому внутрішньому продукті становила у 2009 р. близько 28% (16,4 трлн дол.) за номінальним значенням і близько 21% (14,8 трлн дол.) — за паритетом купівельної спроможності.

До Європейського Союзу входять 28 держав: Австрія, Бельгія, Болгарія, Великобританія, Угорщина, Німеччина, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Швеція та Естонія.

Кількість країн, що беруть участь в Союзі, зростає з початкових шести — Бельгії, Німеччини (приєдналася тільки ФРН (Західна Німеччина), територія НДР (Східної Німеччини) і Західного Берліна увійшли до складу ФРН (і відповідно ЄС) 3 жовтня 1990), Італії, Люксембургу, Нідерландів та Франції — до сьогоднішніх 28 шляхом послідовних розширень: приєднуючись до договорів, країни обмежували свій суверенітет в обмін на представництво в інститутах Союзу, що діють у загальних інтересах.

Для вступу до Європейського Союзу країна-кандидат повинна відповідати Копенгагенським критеріям, прийнятим у червні 1993 р. на засіданні Європейської ради в Копенгагені і затвердженим у грудні 1995 р. на засіданні Європейської ради в Мадриді. Критерії вимагають, щоб у державі дотримувалися демократичні принципи, принципи свободи і поваги прав людини, а також принцип правової держави. Також у країні має бути присутня конкурентоспроможна ринкова економіка, і повинні визнаватися загальні правила і стандарти ЄС, включаючи прихильність цілям політичного, економічного і валютного союзу.

Жодна держава не залишала Союзу, проте Гренландія, автономна територія Данії, вийшла зі складу в 1985 р. Лісабонський договір передбачає умови і процедуру виходу будь-якої держави із Союзу.

Зараз 5 країн мають статус кандидата: Туреччина, Ісландія, Македонія, Сербія і Чорногорія, при цьому Македонія і Сербія ще не почали переговори щодо приєднання. Інші держави Західних Балкан, Албанія та Боснія і Герцеговина входять до офіційної програми розширення. Косово також входить до цієї програми, але Європейська комісія не відносить його до незалежних держав, оскільки незалежність країни від Сербії визнана не всіма членами Союзу.

Три держави Західної Європи, які вважали за краще не приєднуватися до Союзу, частково беруть участь у союзній економіці і слідує деяким директивам: Ліхтенштейн і Норвегія входять у загальний ринок через Європейську економічну зону, Швейцарія має подібні відносини, уклавши двосторонні договори. Карликові держави Європи — Андорра, Ватикан, Монако і Сан-Марино використовують євро і підтримують відносини із Союзом через різні договори про кооперацію.

Ідея об'єднаної Європи. Одне з головних світових геополітичних зрушень повоєнного часу — процес об'єднання Європи. Ідея «загальноєвропейського дому» існувала давно. Об'єднати під своєю владою Європу мріяли ще давньоримські імператори. Вагомий внесок у європейську інтеграцію зробило християнство, що було важливим об'єднуючим началом у житті регіону. Ідею «Європи для всіх» у XIX ст. пропагував В. Гюго. Про перспективи «Сполучених Штатів Європи» писав В. І. Ленін. У 1946 р. до утворення Об'єднаних Держав Європи закликав У. Черчілль. Повоєнний процес реального об'єднання країн Західної, а потім і Центрально-Східної Європи в «загальноєвропейський будинок» став одним з найважливіших факторів розвитку регіону.

Інтеграційні процеси в Європі. 18 квітня 1951 р. Федеративна Республіка Німеччина, Франція, Італія, Бельгія, Люксембург та Нідерланди підписали угоду про утворення Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), яка заклала перший камінь в економічний фундамент майбутнього Європейського Союзу. У березні 1957 р. у Римі тими ж країнами були підписані договори про створення Європейського економічного співтовариства та Європейського співтовариства з атомної енергії (Євратом).

Пізніше всі три організації здобули єдині керівні органи і загальну назву — Європейське економічне співтовариство (ЄЕС).

Із підписанням 7 лютого 1992 р. в Маастрихті (Нідерланди) Договору про Європейський Союз почався новий етап європейської інтеграції. Розгорнулося будівництво економічного, валютного і політичного союзу з поступовою ліквідацією внутрішніх кордонів між країнами. Сформувався єдиний внутрішній ринок, що забезпечує вільне пересування людей, товарів, послуг і капіталів.

Бажання тісної інтеграції європейських країн у другій половині XX ст. було обумовлено низкою факторів:

- 1) суперечності між стрімкою інтернаціоналізацією сучасної економіки і тісністю національно-державних кордонів для її функціонування;
- 2) прагненням до зовнішньої експансії найбільш процвітаючих національних виробників;

3) втратою позиції Європи як світового центру в процесі розпаду колоніальних імперій;

4) прагненням до посилення загального економічного і військово-стратегічного потенціалу в умовах конфронтації двох політико-економічних систем аж до початку 1990-х рр.;

5) демократизацією життя повоєнної Західної Європи та реалізацією прав і свобод громадян.

Створення єдиного загальноєвропейського економічного простору йшло поступово протягом декількох десятиліть. Це природно, оскільки такі масштабні системні зміни завжди проходять болісно. Посилення конкуренції неминує призводить до загострення проблеми банкрутства неспроможних виробництв, безробіття. Складно інтегруються до загальноєвропейських структур менш розвинені країни. Наприклад, в Іспанії наприкінці 1980-х рр. після вступу до ЄЕС безробіття охопило 25% економічно активного населення. Загострилися численні соціально-економічні проблеми у відсталих за європейськими мірками Португалії, Греції. Проте життя вже довело жителів цих країн, що в довгостроковій перспективі вигоди перебивають витрати «великого шляху».

До цього часу засновано громадянство Європейського Союзу. Визначено права громадян ЄС, у тому числі на свободу пересування, вибір місця проживання, отримання освіти, купівлю-продаж нерухомості і підприємницьку діяльність, а також порядок захисту прав громадян Союзу. Все це стимулює ініціативу людей і створює величезні можливості для всіх, хто готовий ними скористатися. Зараз Європейський Союз проводить політику зближення рівнів розвитку колишніх національних економік своїх членів і формування спільного економічного простору. Найважливішим кроком у цьому напрямі наприкінці 1990-х рр. стало створення Валютного союзу й поетапне введення єдиної загальноєвропейської валюти (євро), що почалося в 1999 р. З 1 січня 2002 р. припинено готівкові операції з національними грошима.

По суті, створення єдиного загальноєвропейського економічного простору, остаточний перехід до євро і введення загальноєвропейського паспорта означають відмову від таких традиційних атрибутів державності, як кордони, національні економіки, громадянство. Не-

зважаючи на серйозні й неминучі проблеми росту, Європейський Союз вже став одним із ключових суб'єктів на політичній і економічній картах світу. Сьогодні це унікальне об'єднання держав з населенням, що майже в 1,5 раза перевершує населення Сполучених Штатів Америки і в 2,5 раза — населення Росії. Середньодушовий ВВП у другій половині 1990-х рр. перевищив 20 тис. доларів США. ЄС перетворюється на один з найпривабливіших для інвестицій регіонів світу. На форумі Європейського Союзу в Барселоні (березень 2002 р.) був проголошений курс на досягнення лідерства ЄС у світовій економіці до 2010 р. Стартові позиції для того, щоб «наздогнати і перегнати» США по найважливіших економічних показниках, за багатьма параметрами виграшні. Час покаже реалістичність висунутого гасла.

Країни — члени ЄС. До початку 2000-х рр. до складу Європейського Союзу входило 15 держав. З моменту свого утворення ЄС неухильно розширюється. Це породжує серйозні проблеми. Так, зі вступом до його складу нових членів у 1986 р. і 1995 р. ЄС «отримав» південні відсталі райони Іспанії, Португалії, Греції та північні території Швеції і Фінляндії з украй низькою щільністю населення. Поки незрозуміло, як поєднати нейтральний статус таких країн, як Австрія, Швеція і Фінляндія, з їх участю в спільній оборонній політиці і членством більшості держав ЄС у НАТО.

Політико-географічним стрижнем західноєвропейської інтеграції стала «вісь» Париж — Бонн (Берлін). У післявоєнній геополітичній боротьбі за лідерство між Францією і ФРН гору одержала остання, хоча німецькі та французькі дипломати вважають за краще говорити про те, що «перемогла дружба». Але все ж провідне становище в економіці регіону міцно зайняла Німеччина, яка спирається на найбільш потужний економічний і науково-технічний потенціал. Традиційно особливу позицію в ЄС займає «самостійна» Великобританія. У той час як Німеччина і Франція постійно лобюють економічні та політичні інновації, спрямовані на поступальне поглиблення інтеграції, Великобританія майже завжди займає вибікувальну позицію і приймає рішення тільки після того, як нововведення проходить випробування часом. Членом ЄЕС вона стала лише у 1973 р., через 16 років після його утворення. Великобританія не поспішає відмовлятися від своєї валюти і не перейшла у 2000 р.

«на євро», як більшість країн Союзу. У цьому є не тільки економічний, а й психологічний аспект — фунт стерлінгів для англійців такий же символ державності країни та її великої місії у світовій історії, як гімн «Боже, бережи королеву» чи національний прапор. Не ввійшли поки що до зони євро Данія і Швеція.

На відміну від Великобританії Італія завжди була великим ентузіастом загальноєвропейського об'єднання. Вона бачила в цьому процесі один з головних способів вирішення гострих повоєнних економічних, політичних і соціальних проблем. Твердий курс на інтеграцію до загальноєвропейської економічної системи виявився правильним і дав свої плоди — до кінця минулого століття периферійна для Західної Європи Італія порівнялася за валовим внутрішнім продуктом, за доходами на душу населення з Великобританією, зайняла стійку позицію в сімці найбільш розвинених країн світу.

До 2002 р. у черзі на вступ офіційно стояли 10 країн Центрально-Східної Європи: Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Словенія, Румунія, Болгарія, Естонія, Латвія і Литва. Для них можливість швидкого членства в ЄС розглядалася насамперед за результатами реформування економіки та побудови демократичної держави. Реально «візу» в Європейський Союз отримали Польща, Словенія, Угорщина, Чехія, Словаччина, Естонія, Латвія і Литва. Остаточного їх вступ до ЄС відбувся у травні 2004 р. На саміті ЄС в Афінах у 2003 р. до них додали ще Кіпр і Мальту.

До «другого ешелону» входили країни з більш серйозними економічними, політичними і соціальними проблемами, без вирішення яких питання про вступ буде відкладатися. Це Румунія, Болгарія, більшість республік колишньої Югославії. У 2007 р. відбулося підписання Договору про реформу в Лісабоні і друга хвиля п'ятого розширення (приєднання Болгарії та Румунії). Відзначається 50-річний ювілей створення ЄЕС.

У 2013 р. відбулося шосте розширення (приєдналася Хорватія).

У даний час діють три угоди, які передбачають різний ступінь інтеграції всередині Євросоюзу: членство в ЄС, членство в зоні євро та участь у Шенгенській угоді. Членство в ЄС не обов'язково тягне за собою участь у Шенгенській угоді. Не всі країни — члени ЄС входять у зону євро. Приклади різного ступеня інтеграції:

а) Великобританія та Ірландія підписали Шенгенську угоду на умовах обмеженого членства. Великобританія також не вважала за потрібне вступати в зону євро;

б) Данія і Швеція в ході референдумів також вирішили зберегти національну валюту;

в) Норвегія, Ісландія, Швейцарія і Ліхтенштейн не є членами ЄС, однак входять до Шенгенської зони.

Усього вступити в ЄС виявляють бажання понад 15 країн, серед них Туреччина. Орієнтується на майбутнє членство в ЄС керівництво ряду незалежних держав колишнього СРСР — України, Молдови, Грузії та Вірменії. Все частіше порушується питання стратегії поведінки Росії в її відносинах з об'єднаною Європою. Тут поки що дуже багато проблем. Питання про входження до ЄС Туреччини безпосередньо пов'язане з рішенням курдської і кіпрської проблем. Туреччина не може претендувати на вступ, залишаючись у стані конфлікту з членом Союзу — Грецією.

Визначення шляху подальшого розвитку ряду країн колишньої Югославії та Албанії намічається у міру «розв'язування» найскладнішого етнорелігійного Балканського вузла. Потенційна можливість вступу до ЄС колишніх республік СРСР і навіть Росії — питання не тільки економічне, а й геополітичне.

Цілі й завдання Союзу як «обтічника» показують основний напрям руху цього «локомотива» по рейках інтеграції. Таким чином, на відміну від колишньої схеми Європейського «дому» (храмової структури з трьох опор) нова схема точніше відображає велику однорідність, єдність, керованість і динаміку «нового» Європейського Союзу, які прагне надати йому Лісабонський договір про внесення змін до Договору про Європейський Союз і Договір про заснування Європейського співтовариства — 2007.

Цілі створення Європейського Союзу. Поняття «цілі Європейського Союзу» позначає дві групи правоположень: 1) мета створення; 2) цілі діяльності співтовариства.

Цілі створення Європейського Союзу відображають волю, прагнення, цінності держав-членів та їх народів, в ім'я яких вони заснували організацію Європейський Союз і наділили її владною компетенцією.

Ці цілі вказані в преамбулі установчих договорів і включають в першу чергу рішучість «закласти основи для все більш тісного союзу європейських народів» та «необхідність створення міцних основ для будівництва майбутньої Європи».

На цій основі покликані здійснюватися інші цілі: поглиблення солідарності між народами держав-членів; подальший розвиток демократичних і ефективних інститутів; економічний і соціальний прогрес; зміцнення «самобутності та індивідуальності Європи в інтересах миру, безпеки і прогресу Європи і всієї планети» тощо.

Преамбули установчих договорів не є самі по собі джерелами правових норм. Закріплені в них положення не мають юридично обов'язкового характеру. Вони набувають його шляхом трансформації в цілі діяльності Європейського Союзу, які містяться в конкретних статтях установчих договорів.

Цілі діяльності Європейського Союзу становлять сприятливі зміни в суспільному житті, до яких повинна прагнути ця організація при розробці та прийнятті правових актів та інших рішень. Загальні цілі діяльності Європейського Союзу закріплені у ст. 2 Договору про заснування ЄС і є єдиними для всього Союзу, тобто охоплюють усі три його опори. В даний час Союз ставить перед собою п'ять основних цілей діяльності.

5. Мета ЄС та засоби її реалізації. Маастрихтський договір

1. *Соціально-економічні цілі* — «сприяти економічному та соціальному прогресу, високому рівню зайнятості і досягненню збалансованого та сталого розвитку». У розвиток цих положень Договір про заснування ЄС (ст. 2) додатково вказує такі цілі: високий рівень соціального захисту, високий рівень конкурентоспроможності господарства і зближення економічних показників, повноправності чоловіків і жінок, високий рівень захисту і поліпшення стану навколишнього середовища, підвищення рівня і якості життя, економічної та соціальної згуртованості й солідарність держав-членів.

2. *Зовнішньополітичні цілі* (ст. 11 Договору про заснування ЄС) — «сприяти утвердженню його (Союзу) самобутності на міжнародній

арені». Ці положення розвиває ст. 11 Договору про заснування ЄС, яка фіксує цілі ОВПБ як спеціальної зовнішньополітичної «опори» Союзу:

- 1) захист спільних цінностей, основних інтересів, незалежності цілісності Союзу відповідно до принципів Статуту ООН;
- 2) всебічне зміцнення безпеки Союзу;
- 3) збереження миру і зміцнення міжнародної безпеки;
- 4) сприяння міжнародному співробітництву;
- 5) розвиток і консолідація демократії і законності, повага прав людини та основних свобод.

3. *Гуманітарні цілі* (ст. 17 Договору про заснування ЄС) — «посилити захист прав та інтересів громадян держав-членів за допомогою введення громадянства Союзу».

4. *Правоохоронні цілі* — «зберігати і розвивати Союз як простір свободи, безпеки та правосуддя». У рамках Європейського співтовариства до цієї мети повинні вести заходи у сфері вільної, міграційної політики, політики притулку, а також видання законодавства з питань правосуддя у цивільних справах (розділ IV і III Договору про заснування ЄС). В рамках третьої, кримінально-правої опори Союзу «ця мета досягається за допомогою запобігання заходу організованої та іншої злочинності ...» (ст. 29 Договору про заснування ЄС).

5. *Організаційні цілі* — повністю зберігати досягнення Співтовариства (*acquiscommunitaire*) і спиратися на них. Йдеться, отже, про постійне вдосконалення устрою самої організації Європейського Союзу, правових основ діяльності її інститутів.

Маастрихтський договір. Найбільшою, переломною віхою в розвитку європейської інтеграції стало створення Європейського Союзу. На підготовчому етапі зіткнулися два принципово різних підходи. Один з них базувався на так званій «концепції дерева». Прихильники цього підходу пропонували зробити нові напрями інтеграції свого роду «гілками» старого «дерева» Європейських співтовариств. Противники цього підходу вказували на те, що «метод громад» є недостатньо гнучким і, отже, обмеженим з точки зору сфери свого застосування. Для того щоб Європейський Союз був життєздатним, він повинен забезпечувати достатній простір і міжурядову співпрацю.

Вони пропонували зробити Європейське співтовариство головною опорою Союзу, а нові напрями інтеграційного процесу — додатковими, відносно самостійними його опорами. Ці додаткові опори пропонувалося будувати на принципах міжурядового співробітництва, але «під дахом» загальних інтеграційних інститутів та загального законодавства. Саме цей підхід і переміг в ході двох міжурядових конференцій, скликаних для підготовки нових положень Договору.

Підготовлений ними проект був схвалений главами держав і урядів на черговому засіданні Європейської ради в Маастрихті (Нідерланди) 9–10 грудня 1991 р. Там же 7 лютого 1992 р. було підписано Договір про Європейський Союз (Маастрихтський договір).

2 червня 1992 р. Маастрихтський договір був несподівано відхилений в ході референдуму в Данії. Співтовариство було змушене надати Данії ряд виключень і відстрочок. Виявилися труднощі в процесі ратифікації договору і в ряді інших країн.

Політична обстановка в Західній Європі ще більше ускладнилася внаслідок гострих валютних криз 1992–1993 рр. Однак, незважаючи на всі труднощі, Договір у кінцевому рахунку набув чинності 1 листопада 1993 р.

Маастрихтський договір вніс ряд фундаментальних змін у природу і механізм інтеграційного процесу. Суть стратегічних рішень, що втілилися в ньому, зводилася до такого:

- 1) від Єдиного внутрішнього ринку йти далі, до повної економічної і валютної інтеграції;
- 2) надати економічній інтеграції соціальний вимір на базі загальної соціальної політики;
- 3) доповнити наднаціональну економічну інтеграцію міцним і постійним міждержавним співробітництвом у галузі зовнішньої та внутрішньої політики.

Маастрихтським договором було оформлено створення Європейського Союзу, заснованого на трьох опорах:

- 1) Європейських співтовариств;
- 2) загальної зовнішньої політики і політики безпеки;
- 3) співробітництві в галузі внутрішніх справ і юстиції.

Усі три опори були об'єднані єдиною інституційною структурою. Держави-члени домовилися про створення Економічного і валютного союзу, введення єдиної валюти, заснування інституту громадянства Європейського Союзу, підтримку *acquiscommunitaire* (сума законодавчих норм і адміністративних правил Європейського співтовариства) і дотримання принципу субсидіарності. Сфера інтеграційного будівництва була поширена на ряд нових областей: освіту, культуру, охорону здоров'я, захист прав споживача та будівництво транс'європейських мереж у галузі транспорту, комунікацій та енергетики. Побіжно згадані в Римському договорі економічна політика, соціальна політика, політика економічного і соціального згуртування, політика в галузі наукових досліджень і технологічного розвитку, охорона навколишнього середовища були розгорнуті в окремі глави основоположних договорів.

Маастрихтський договір істотно змінив формулювання цілей економічної інтеграції. Спільна мета забезпечення гармонійного і збалансованого розвитку всіх видів економічної діяльності, що містилася в Римському договорі, була доповнена принциповими уточненнями. Було встановлено, що Європейський Союз прагне до сталого та неінфляційного зростання з належною охороною навколишнього середовища. Однією з вищих цілей економічної інтеграції було визнано досягнення високого ступеня зближення рівня економічної ефективності в державах-членах. Була підкреслена необхідність високого рівня зайнятості та соціального захисту. Було також встановлено, що метою економічної інтеграції є не тільки підвищення життєвого рівня, а й поліпшення якості життя. Враховуючи значні зміни у складі учасників європейської інтеграції, керівники ЄС додали до числа цілей економічної інтеграції забезпечення економічного та соціального згуртування й солідарності між державами-членами.

Відповідно змінилися й засоби подальшого здійснення економічної інтеграції. Маастрихтський договір не тільки істотно розширив і уточнив поняття спільного ринку, надавши йому більш розвинену форму Єдиного внутрішнього ринку. Він змінив і форму взаємодії національних держав: до досить розпливчастого «зближення» економічної політики додані «загальні політика і дії», причому число га-

лузей, у яких здійснюються такого роду політика і дії, становить не менше 13. І, нарешті, економічна інтеграція набула після Маастрихта такий потужний засіб, як Економічний і валютний союз.

2 травня 1992 р., незабаром після укладення Маастрихтського договору, в Оporto (Португалія) було підписано Угоду, яка засновує Європейський економічний простір (ЄЕП) між 12 державами — членами ЄС та 7 державами — учасницями Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ). Угода набула чинності 1 січня 1994 р. Вона передбачає поширення «чотирьох свобод», діючих на Єдиному внутрішньому ринку ЄС, на країни ЄАВТ. Це передбачає в першу чергу гармонізацію правил конкуренції та інших спільних правил економічної діяльності в країнах ЄС та країнах ЄАВТ з метою досягнення однорідності економічного простору в країнах — учасницях угоди. Для досягнення цієї мети країни ЄАВТ в односторонньому порядку прийняли *acquiscommunitaire*. Був створений міжнародно-правовий механізм, що дозволяє країнам ЄАВТ у подальшому інтегрувати нові акти ЄС у своє національне законодавство.

Із семи первісних учасників угоди з боку ЄАВТ три (Австрія, Фінляндія і Швеція) 1 січня 1995 р. стали повноправними членами ЄС. Швейцарія не ратифікувала угоду у зв'язку з негативними результатами референдуму з цього питання. Тому зараз до ЄЕП входять лише три країни — Норвегія, Ісландія і Ліхтенштейн.

90-ті рр. пройшли під знаком одночасного поглиблення інтеграції, поширення інтеграції на нові галузі і її географічного розширення.

Процес поглиблення інтеграції включав будівництво Економічного і валютного союзу, підготовку до введення єдиної валюти, демократизацію Європейського Союзу та підготовку інституційної реформи. У точній відповідності до наперед встановленого графіка 11 держав — членів ЄС (пізніше до них приєдналася Греція) успішно завершили створення Європейського центрального банку та Європейської системи центральних банків. 1 січня 1999 р. була введена нова валюта євро.

Через два роки, 1 січня 2002 р., були випущені в обіг банкноти і монети євро, а до кінця лютого того ж року національні валюти країн зони євро повністю припинили своє існування.

6. Структура та функції інститутів ЄС

Цілісна характеристика сучасної інституційної системи ЄС неможлива без з'ясування принципів її функціонування, серед яких відповідно до демократичних традицій провідним є принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Цей принцип доповнюється принципом суміщення функцій, у результаті реалізації якого інституції ЄС поєднують у межах своєї діяльності законодавчу, виконавчу, судову та контрольну функції. Так, законодавча функція є прерогативою відразу трьох інституцій — Єврокомісії, Ради ЄС та Європарламенту; виконавча зосереджена в руках Єврокомісії та Ради ЄС, а контрольну виконують всі чотири базові інституції (Європарламент, Рада ЄС, Єврокомісія та Суд ЄС) і Палата аудиторів. Крім вказаних, визначальними принципами функціонування ЄС є принцип субсидіарності та принцип пропорційності. Найважливішими атрибутами європейських інститутів стають принцип поділу лояльності як пошук «золотої середини» між наднаціональним і національним і принцип поліцентризму структури, тобто розміщення інституцій у різних державах — членах ЄС.

Сьогодні функціонування Європейського Союзу забезпечують основні та допоміжні інститути, до яких належать (ст. 13 Договору про Європейський Союз (ДЄС)):

- 1) Європейська рада;
- 2) Європейський парламент;
- 3) Рада (Рада міністрів);
- 4) Європейська комісія;
- 5) Європейський центральний банк;
- 6) Суд ЄС;
- 7) Рахункова палата.

Кожна інституція може діяти в межах повноважень, покладених на неї договорами та відповідно до встановлених у них процедур, умов і цілей (ст. 13 ДЄС).

Європейська рада. Серед основних інституцій вона посідає панівне місце. Складається з глав держав або урядів, Голови Європейської ради та Голови Єврокомісії. У роботі Ради бере участь і Верховний представник Союзу з питань закордонних справ і політики безпеки (ст. 15 ДЄС).

Рада збирається не рідше двох разів на рік (як правило, набагато частіше) і приймає рішення з найважливіших проблем ЄС на основі процедури консенсусу.

Європейська рада є унікальним органом, який немає чітких правил внутрішнього розпорядку, його рішення та резолюції мають політичний характер і не мають юридичної сили, однак саме цей інститут реалізує політичну функцію в ЄС — визначає стратегічні засади розвитку ЄС і приймає рішення з питань спільної політики ЄС. Також Європейська рада може кваліфікованою більшістю призупинити певні права держави-члена, яка постійно та істотно порушує цінності ЄС, а саме: повагу до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та прав людини (п. 3 ст. 7 ДЄС).

Основні завдання Європейської ради:

- 1) додавання необхідного імпульсу розвитку ЄС;
- 2) визначення загальних політичних орієнтирів для ЄС;
- 3) забезпечення вільного обміну думками для держав і урядів;
- 4) забезпечення політичного співробітництва.

Відповідно до положень Лісабонського договору Європейська рада обирає свого Голову кваліфікованою більшістю строком на два з половиною роки з можливістю повторного переобрання на один строк. У разі необхідності Європейська рада може змістити Голову (рішення також приймається за допомогою кваліфікованої більшості). 19 листопада 2009 р. на цей пост було обрано прем'єр-міністра Бельгії Хермана ван Ромпея.

Голова Європейської ради, згідно зі ст. 15 ДЄС, виконує такі основні функції:

- 1) очолює Європейську раду та керує її роботою;
- 2) забезпечує підготовку та послідовність роботи Європейської ради у співпраці з Головою Єврокомісії та Радою ЄС;
- 3) сприяє формуванню консенсусу в Європейській раді;
- 4) звітує перед Європарламентом після кожного засідання Європейської ради;
- 5) забезпечує зовнішнє представництво Союзу з питань Спільної зовнішньої політики та політики безпеки (СЗПБ).

Європейський парламент. На відміну від інших інститутів ЄС він зазнав найбільших трансформацій. Від скромної ролі спостерігача, відведеної йому засновницькими договорами, з кожним роком Європарламент набуває все більше повноважень у контексті розвитку та поглиблення демократії в межах наднаціональних інституцій.

Спочатку Європарламент мав назву «Збори» («Асамблея»), що підкреслювало його незначну роль, і було наслідком французького впливу у формуванні базових інституцій Спільнот. Згодом інституцію перейменували на Європейський парламент. Представниками Зборів були депутати національних парламентів, яких призначали за квотами, запровадженими засновницькими договорами.

У 1976 р. Рада міністрів прийняла Акт про прямі вибори в Європейський парламент, згідно з яким перші загальні вибори провели в 1979 р. на основі національних виборчих процедур.

Зараз Європарламент є представницьким органом, що покликаний виражати інтереси всіх громадян ЄС 736 депутатів (з 2014 р. — 750 + голова) обираються на основі прямого загального голосування за пропорційною системою на п'ять років. Кожна країна обирає їх на основі свого внутрішнього законодавства. При цьому депутати Європарламенту одночасно можуть бути й депутатами національних представницьких органів, але не мають права працювати в національному уряді чи інших інститутах ЄС.

Штаб-квартира парламенту ЄС знаходиться в Страсбурзі, де відбуваються щомісячні пленарні засідання парламенту. Парламентські комітети розміщуються в Брюсселі, де вони проводять свої засідання, а також позачергові сесії, ініційовані більшістю депутатів або членами Єврокомісії.

Місця в парламенті розподілені між країнами-членами відповідно до чисельності населення, що дало змогу новачкам ЄС отримати майже таку саму кількість депутатських мандатів, як і засновникам Спільноти.

Особливістю Європарламенту є фракційний склад — депутати засідають не в національних блоках, а в семи політичних групах європейського масштабу, які представляють всі погляди на європейську інтеграцію — від послідовних федералістів до відвертих євроскептиків.

Останні вибори в Європейський парламент пройшли у всіх державах — членах ЄС між 22 і 25 травня 2014 р. У 2014 р. Європейський парламент був обраний у восьмий раз, починаючи з перших прямих виборів у 1979 р.

Основними підсумками виборів є:

1. Перемога «Європейської народної партії» на виборах в Європейський парламент. Незважаючи на втрату кількох десятків мандатів, «Народна партія» зберегла найбільшу фракцію в парламенті. Їх основний суперник «Партія європейських соціалістів», якій деякі опитування пророкували перемогу, не змогла збільшити своє представництво.

2. Зростання популярності євроскептических сил. Євроскептики зайняли перше місце на виборах у Франції («Національний фронт» — 24 мандати), Великобританії («Партія незалежності Сполученого Королівства» — 24 мандати), Данії («ДНП» — 4 місця), збільшили своє представництво в Австрії («Австрійська партія свободи» — 4 мандати), Німеччини («Альтернатива для Німеччини» — 7 мандатів і «НДПН» — 1 мандат), Швеції («Шведські демократи» — 2 місця), Фінляндії («ІФ» — 2 мандати), Греції («Золота зоря» — 3 місця).

3. Збільшення підтримки виборцями вкрай лівих сил (фракція «Європейські об'єднані ліві/Ліво-зелені Півночі»), які, проте, однозначно не відносять себе до євроскептиків. З лівих партій найбільший приріст показали грецька СИРИЗА й іспанські «Об'єднані ліві». Крім того, до фракції лівих приєдналися іспанська «Подemos» («Ми можемо» — політичне крило руху індиґадос) і німецька Партія захисту тварин.

Незважаючи на свій представницький характер, Європарламент не є точною копією національних парламентів, а, навпаки, має низку істотних відмінностей, як у структурі, так і у функціях.

На першому засіданні новообраного Парламенту, яке проводить найстарший за віком депутат, таємним голосуванням, рішенням абсолютної більшості вибирають Голову (Президента), віце-президентів і квесторів, які утворюють Бюро парламенту. Термін їх перебування на посадах становить половину терміну роботи Парламенту — 2,5 року. Висунути кандидата на посаду Голови може будь-яка політична група (фракція). Діє негласне правило: Голову обирають з двох найчисленніших груп — з Європейської народної партії (Жан-Клод Юнкер) і Партії європейських соціалістів (Мартин Шульц).

Голова Європарламенту проводить його засідання, стежить за правильним ходом роботи, підписує бюджетні рішення та інші правові акти, прийняті Парламентом і Радою.

Квестори Європарламенту фактично виконують ту саму роль, що й сотні років тому в римському сенаті — відповідають за фінансові питання, частково на них покладені адміністративні обов'язки.

Секретаріат забезпечує функціонування Європарламенту. Голова призначає Генерального секретаря, якому підпорядковується великий апарат співробітників Секретаріату, розділений на 7 генеральних дирекцій.

Нарада керівників груп, до складу якої входять Голова та голови (або інші делегати) від політичних груп (фракцій) Парламенту, виконує такі завдання: утвердження порядку денного, підготовка запитів до Європейської комісії або Ради ЄС, право скликання позачергової сесії, формування спеціальних комісій та ін.

Основними діючими структурами Європарламенту, як, втім, і національних парламентів, є комітети, яких на 1 січня 2009 р. налічувалося 20, у складі кожного від 28 до 86 депутатів, зокрема комітети закордонних справ (AFET), прав людини (DROI), безпеки і оборони (SEDE), розвитку (DEVE), міжнародної торгівлі (INTA), бюджету (BUDG), бюджетного контролю (CONT), економічної та фінансової політики (ECON), зайнятості та соціальних питань (EMPL) та ін.

Основні функції Європарламенту (законодавча, бюджетно-фінансова, кадрова, контролю та нагляду) дещо відрізняються від функцій національних парламентів, насамперед внаслідок дії принципу суміщення функцій.

У розгорнутому вигляді можна вказати на такі прерогативи Європарламенту (ст. 225–234 Договору про функціонування ЄС (ДФЄС)):

– Європарламент приймає закони спільно з Радою (Радою міністрів), обидві інституції мають однакові повноваження;

– Європарламент не має права на законодавчу ініціативу, але, спираючись на рішення більшості членів може звертатися з пропозиціями щодо вирішення найактуальніших (з погляду парламентаріїв) питань, які вимагають підготовки правового акта Союзу;

Європарламент затверджує бюджет ЄС разом з Радою, а також контролює його виконання;

– згода Європарламенту потрібна при укладанні низки міжнародних угод (п. 5 ст. 218 ДФЕС);

– Європарламент затверджує кандидатуру Голови та склад єврокомісії, контролює її роботу, володіючи правом винесення вотуму недовіри (2/3 голосів), а також призначає омбудсмена та проводять консультації щодо інших призначень.

Однією з найважливіших функцій Європарламенту є контроль над діяльністю фактично всіх інституцій ЄС. Голова Європейської ради звітує перед Європарламентом за підсумками кожного засідання. Європарламент може звертатися із запитом до Ради ЄС, Єврокомісії та Європейського центрального банку з питань, що його цікавлять. У свою чергу рада ЄС, Єврокомісія та країни-члени зобов'язані звітувати перед Парламентом і надавати йому необхідну інформацію. Крім того, Європарламент має право на проведення власних розслідувань (за допомогою тимчасових слідчих комітетів) та оскарження в Суді ЄС цілої низки рішень. Існує і механізм опосередкованого парламентського контролю у вигляді доручень Палаті аудиторів представити свої висновки з певних питань.

Отже, на сьогоднішній день Європейський парламент відіграє ключову роль у формуванні та реалізації політики Європейського Союзу.

Рада (Рада міністрів). Вона була створена в 1967 р. Зараз це головний законодавчий (у деяких випадках і виконавчий) орган, представлений міністрами від кожної держави-члена. Засідання Ради проходять у Брюсселі та Люксембурзі.

Цей інститут має важливі особливості: його засідання проходять не на постійній основі, оскільки склад Ради змінюється залежно від порядку денного, коли запрошують профільних міністрів (промисловості, транспорту, сільського господарства тощо). Відповідно викремлюють кілька видів конфігурації Ради міністрів: Рада із загальних питань та зовнішньої політики; Рада з питань економіки та фінансів; Рада з питань судочинства та внутрішніх справ; Рада з питань зайнятості, соціальної політики, охорони здоров'я та захисту прав споживачів; Рада з питань конкуренції (внутрішній ринок, промисловість, дослідження); Рада з питань транспорту, телекомунікацій, енергетики; Рада з питань сільського господарства та рибальства; Рада з питань навколишнього середовища; Рада з питань освіти, молоді та культури.

Кожна країна по черзі головує в Раді протягом шести місяців, при цьому Голова Ради не має вищої влади над іншими членами. Головуюча держава виконує адміністративну, ініціативну, координуючу та представницьку функції.

Рада ЄС є унікальним органом і внаслідок своєї двоїстої функції з одного боку, відіграє виняткову роль у процесі прийняття рішень, а другого — є своєрідним форумом для озвучування державами-членами своїх національних інтересів.

Рада ЄС виконує функції: законодавчу, бюджетно-фінансову, розроблення політики, координаційну.

Отже, Рада розділяє повноваження в законодавчій і бюджетній сферах з Європарламентом; має право подати Комісії пропозиції, які можуть бути трансформовані в законопроект; координує спільні політики ЄС та дії держав-членів у межах «трьох опор»; укладає міжнародні договори після того як Єврокомісія провела переговори.

Існує три процедури голосування, які застосовують залежно від того чи іншого випадку, і відповідно до законодавчих актів ЄС, що ґрунтуються на трьох принципах (одноголосності, кваліфікованої і простої більшості).

Під процедурою «кваліфікована більшість» в Раді ЄС розуміють згоду 255 членів Ради (із 345, тобто 73,9 %), які представляють одночасно більшість країн-членів (14 держав) і 62 % населення ЄС (305 млн). Блокуюча меншість становить не менше ніж 91 голос. Із 1 листопада 2014 р. кваліфікованою більшістю вважаються голоси 55 % членів Ради (як мінімум 15 країн), які представляють як мінімум 65 % населення Союзу; блокуючою меншістю — голоси держав, які представляють 35 % населення ЄС + 1 держава.

Голоси в Раді ЄС розподілені між країнами відповідно до кількості населення. Мальта, населення якої практично в 200 разів менше населення Німеччини, в Раді ЄС має 3 голоси, що всього в 9 разів менше голосів, ніж у тій же Німеччині. Наявність блокуючої меншості є гарантією того, що багатонаселені країни ЄС не будуть домінувати у прийнятті рішень на європейській арені.

У Брюсселі кожна держава-член ЄС має постійне представництво, яке представляє та захищає національні інтереси на рівні ЄС. Голова представництва фактично є послом країни в ЄС. Посли щотижнево

зустрічаються на засіданнях спеціального Комітету постійних представників КОРЕПЕРу.

Він відіграє провідну роль в організації всієї роботи Ради. Комітет заснований у 1957 р. та складається з представників країн — членів ЄС. Із 1962 р. КОРЕПЕР поділений дві частини: КОРЕПЕР I і КОРЕПЕР II.

Важливу роль у процесі взаємодії між різними суб'єктами відіграє Генеральний секретаріат Ради, дії якого поширюються на відносини між делегаціями країн-членів у межах спеціальних робочих груп, на рівні КОРЕПЕРу, на рівні міністрів, у процесі діалогу між делегаціями країн-членів та Європейською комісією, в кожній державі-члені між різними компетентними органами з метою об'єднання інтересів у межах Співтовариства.

Загальна тенденція залучення європейських громадян до процесів прийняття рішень та поглиблення інтеграції стала причиною нововведень у роботі Ради ЄС. Зокрема, принцип прозорості передбачає, що обговорення законодавчих актів має бути відкритим для громадськості (п. 8 ст. 16 ДЕС). Крім того, передбачено проведення громадських дебатів із низки питань, які впливають на інтереси громадян ЄС, та інших пріоритетних питань.

Європейська комісія (Комісія, або ЄК). Вона є рушійною силою інтеграційних процесів у ЄС, що стежить за виконанням договорів та оберігає інтереси Співтовариства.

ЄК — вищий орган виконавчої влади ЄС, який складається із 27 єврокомісарів, які вибираються на основі компетенції та відданості європейській справі, незалежних у своїй діяльності. З листопада 2014 р. Комісія буде складатися з представників, відповідної 2/3 кількості країн-членів ЄС. Члени ЄК будуть обиратися на основні системи рівної ротації між державами-членами (ст. 17 ДЕС).

ЄК формується на п'ять років на основі взаємодії Ради та Європарламенту: Рада кваліфікованою більшістю подає до Європарламенту кандидатуру Голови ЄК, а Парламент обирає його більшістю голів. Рада разом із Главою ЄК готують склад Єврокомісії, який подається на затвердження Європарламенту. Нарешті, Рада кваліфікованою більшістю на підставі позитивного рішення Європарламенту призначає Комісію.

27 червня 2014 р. на засіданні Європейської ради був призначений на посаду голови Європейської комісії новий Голова — Жан-Клод Юнкер. Вперше в історії кандидат на цю посаду затверджений не консенсусом (за одностайної підтримки всіх країн-членів), а шляхом голосування через категоричну незгоду прем'єр-міністра Великобританії з кандидатурою Юнкера. У підсумку за призначення проголосували 26 країн, проти висловилися уряди Сполученого Королівства та Угорщини.

Голові допомагають 5 віце-голів, серед яких провідну роль відіграє Верховний представник ЄС з питань закордонних справ і безпеки. Верховного представника обирає кваліфікованою більшістю Європейська рада за погодженням з Головою ЄК.

Жан-Клод Юнкер оголосив про новий склад Єврокомісії на 2014–2019 рр. Крім Федеріки Могеріні з Італії, яка займе посаду верховного представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки, Юнкер призначив своїми заступниками також Франса Тіммермана з Нідерландів, який буде відповідати за будівництво правової держави і дотримання фундаментальних прав, Андруса Ансіпа з Естонії — йому належить зайнятися цифровими технологіями і Оленку Братушек зі Словенії, на яку ляже вирішення питань у галузі енергетики. Економікою в новому кабінеті буде займатися П'єр Московічі (Франція), а єврокомісаром з енергетики стане Мігель Аріас Каньете (Іспанія).

Єврокомісія виконує такі основні функції: виконавчу, контролю, управління та координації, представництва. ЄК забезпечує виконання договорів шляхом реалізації відповідних заходів; володіє винятковим правом законодавчої ініціативи; під контролем Суду ЄС здійснює: нагляд за застосуванням права ЄС і в разі порушення законодавства ЄС може застосовувати санкції проти порушника; виконує бюджет і реалізує політику ЄС; здійснює координацію дій і управлінські функції; забезпечує представництво ЄС у переговорному процесі на міжнародній арені (за винятком Спільної зовнішньої політики та політики безпеки);

Голова ЄС визначає сферу діяльності для кожного члена Комісії (єврокомісара), який «в інтересах Спільноти повинен бути повністю незалежний при виконанні своїх обов'язків».

Єврокомісар формує свій штат співробітників (кабінет). ЄК збирається щотижня в Брюсселі, де по кожному пункту порядку

денного доповідає відповідний комісар, а ЄК приймає колективне рішення з цього питання. Координацію діяльності забезпечує Генеральний секретаріат на чолі з Генеральним секретарем (підпорядковується голові ЄК).

Основна діяльність ЄК зосереджена в департаментах (Генеральні директорати (ГД) і службах. Генеральний директорат очолює Генеральний директор, безпосередньо підпорядкований комісару (усього в ЄК 36 генеральних директорів). ГД розробляє законопроекти, які набувають офіційного статусу проектів після схвалення ЄК простою більшістю голосів.

У повсякденній роботі Комісії задіяні більше 25 тис. службовців, у тому числі адміністративні співробітники, експерти, перекладачі, секретарі. Робота ЄК здійснюється на основі внутрішнього регламенту.

ЄК підзвітна Європарламенту, який може висловити їй недовіру (2/3 депутатів, які беруть участь у голосуванні в разі присутності більшості складу парламенту). Комісія бере участь у всіх сесіях Парламенту, де роз'яснює й уточнює свою політику.

Суд Європейського Союзу. Функція судової влади засновницькими договорами ЄС покладена на Суд Європейського Союзу, Суд із загальних питань (раніше Суд першої інстанції) та спеціалізовані суди.

Суд ЄС розміщується в Люксембурзі. Формально охоплює Європейський суд (вища інстанція) з двома підлеглими палатами: Суд загальної юрисдикції (перша інстанція) і Суд цивільної служби. Суд складається з 27 суддів та 8 генеральних адвокатів, які призначаються на шестирічний строк, з правом переобрання. Генеральні адвокати повинні на відкритому судовому засіданні представити незалежну та вмотивовану позицію з даного питання.

Кожні три роки оновлюється половина складу суддів. Суд може засідати як у повному складі — 13 суддів (Вища судова палата), так і в складі 3 або 5 суддів (Судові палати).

Суд ЄС виконує такі функції: прийняття рішення за позовами від держав-членів інституцій, фізичних або юридичних осіб; тлумачення законодавства ЄС.

Суд пильно стежить за дотриманням державами-членами зобов'язань, покладених на них договорами.

Якщо держава-член не виконує цих зобов'язань, Суд може вимагати негайно вжити необхідних заходів або прийняти рішення за участю Комісії про накладення штрафних санкцій на державу. Рішення Суду ЄС обов'язкові для виконання на території ЄС.

Унаслідок великого навантаження на Суд ЄС, у 1989 р. за рішенням Єдиного європейського акта почав роботу Суд першої інстанції (зараз має назву Суду загальної юрисдикції) у складі 27 суддів. Усі справи, які належать до компетенції Суду ЄС, можуть бути передані в Суд загальної юрисдикції.

Функції Суду загальної юрисдикції полягають у розгляді:

- 1) суперечок між інститутами Співтовариства та їх персоналом;
- 2) питань конкуренції;
- 3) питань визнання недійсності рішень і неправомочності дій осіб;
- 4) справ про недотримання антидемпінгового законодавства та інтелектуальної власності, які ініціюють фізичні особи.

Формування європейського адміністративного простору і зростання чисельності європейської бюрократії вимагають формування окремого судового органу для розгляду спорів між інституціями ЄС та їхніми службовцями, що й стало сферою компетенції Суду цивільної служби, який складається із 7 суддів.

Європейський центральний банк (ЄЦБ). Він заснований у 1998 р. та розташований у Франкфурті. Основні функції Банку:

- 1) управління єдиною валютою (євро);
- 2) відповідальність за розроблення та реалізацію валютної політики ЄС (єдиної монетарної політики, підтримання цінової стабільності).

Для виконання своїх функцій ЄЦБ співпрацює з «Європейською системою центральних банків», до якої належать всі 27 країн, хоча не всі вони є членами зони євро. ЄЦБ повністю незалежний у своїй діяльності: ні сам банк, ні національні центральні банки не можуть отримувати інструкції від інших органів. Інституції ЄС поважають цей принцип і не прагнуть впливати на ЄЦБ.

Найважливіше завдання — зберегти цінову стабільність у зоні євро, оберігаючи купівельну спроможність євро від інфляції (забезпечення того, щоб щорічне зростання цінне перевищувало 2 %). Цього можна досягти двома способами: контролюючи грошову масу і контролюючи політику ціноутворення та оцінюючи ризики, що виникають для цінової стабільності в зоні євро.

До ЄЦБ входять Керівна рада та Правління. До складу Керівної ради входять члени Правління ЄЦБ та керівники національних, центральних, банків держав-членів, учасників зони євро. Головна функція — визначення валютної політики в зоні євро.

До складу правління входять Голова, його заступник і 4 члени. Увесь склад Правління призначає на 8 років Європейська Рада за рекомендацією Ради міністрів і після консультацій з Європарламентом. Правління реалізує монетарну політику відповідно до принципів Керівної ради і розсилаючи інструкції національним центральним банкам, а також готує засідання Керівної ради.

Рахункова палата. Найважливішу контролюючу роль в ЄС відіграє Рахункова палата (іноді її називають Суд аудиторів або Палата аудиторів), розташована в Люксембурзі. Палата була заснована в 1975 р. та виконує функцію контролю над рухом фінансів ЄС.

У складі Суду аудиторів представлено по одному члену від кожної держави ЄС, які призначаються одностайною ухвалою Ради ЄС після консультації з Європарламентом на шестирічний термін. Відбір кандидатів з осіб, які працюють або працювали в незалежних аудиторських установах своїх країн або мають спеціальну кваліфікацію. Члени Палати вибирають собі Голову на три роки.

Палата аудиторів виконує такі функції:

- 1) перевірка звітів про доходи та витрати ЄС і його інституцій;
- 2) підготовка висновку про правомірність та правильність усіх трансакцій;
- 3) перевірка доцільності використаних фінансів ЄС.

Рахункова палата перевіряє не тільки правильність збирання коштів, отриманих від платників податків, а також законність і доцільність їх використання. Для реалізації своїх функцій Палата аудиторів має право проводити аудит будь-якої організації або особи, яка розпоряджається фондами ЄС, а також за підсумками перевірки може подавати до Суду ЄС позови про бездіяльність ЄК, Парламенту та Ради. Про підсумки перевірок в Офіційному віснику ЄС публікуються звіти Рахункової палати. Палата аудиторів контролює управління фінансами в межах Союзу і правильність дій адміністративних структур.

За допомогою базових інституцій в ЄС формуються напрями політики ЄС у вигляді законодавчих актів та інших рішень, здійснюють-

ся їх реалізація на практиці та контролюється процес виконання прийнятих рішень згідно з базовими договорами та інтересами Співтовариства.

Неінституційні органи ЄС. *Європейський інвестиційний банк* створений згідно з Договором, на базі капіталу, наданого країнами-членами. ЄІБ наділений функціями комерційного банку, що функціонує на міжнародних фінансових ринках, надає позики державним структурам країн-членів.

Європейський соціально-економічний комітет — консультативний орган ЄС. Утворений згідно з Римським договором. Складається з 344 членів, які називаються радниками. Він консультує Раду та Комісію з питань соціально-економічної політики ЄС. Представляє різні сфери економіки і соціальні групи (роботодавців, осіб найманої праці і вільних професій, зайнятих у промисловості, сільському господарстві, сфері обслуговування, а також представників громадських організацій).

Члени Комітету призначаються Радою одноголосним рішенням строком на 4 роки. Комітет обирає з числа своїх членів Голову строком на 2 роки. Після прийому в ЄС нових держав чисельність Комітету не буде перевищувати 350 осіб. Комітет збирається 1 раз на місяць в Брюсселі.

Комітет регіонів є консультативним органом, що забезпечує представництво регіональних та місцевих адміністрацій у роботі ЄС. Комітет засновано відповідно до Маастрихтського договору і діє з березня 1994 р. Він складається з 344 членів, які представляють регіональні і місцеві органи, але повністю незалежні у виконанні своїх обов'язків. Кількість членів від кожної країни таке ж, як і в Економічному і соціальному комітеті. Кандидатури затверджуються Радою одноголосним рішенням за пропозиціями держав-членів терміном на 4 роки. Комітет обирає з числа своїх членів Голову та інших посадових осіб строком на 2 роки. Він консультує Раду і Комісію і дає висновки з усіх питань, що зачіпають інтереси регіонів. Пленарні сесії проходять у Брюсселі 5 разів на рік.

Європейський уповноважений з прав людини займається скаргами громадян щодо поганого управління будь-якого інституту чи органу ЄС. Рішення цього органу не мають обов'язкової сили, але мають значний громадський та політичний вплив.

15 спеціалізованих агентств і органів: Європейський моніторинг-центр по боротьбі з расизмом і ксенофобією, Європол, Євроюст.

Інститут Спеціальних представників — особливий інститут для врегулювання міжнародних конфліктів і реалізації пріоритетних програм міжнародного співробітництва. Спеціальні представники ЄС підтримують роботу Верховного представника Союзу у закордонних справах і політиці безпеки.

Верховний представник Союзу із закордонних справ і політики безпеки — основний координатор і представник спільної зовнішньої політики і політики безпеки Європейського союзу. На даний момент пост займає Федерика Могеріні.

Спеціальний представник Європейського союзу з Центральної Азії зі штаб-квартирою в Брюсселі — особлива посада, створена в 2005 р. у зв'язку із зростаючою важливістю цього регіону, який пов'язує Європу та Азію. Європейський Союз вважав, що він таким чином зміцнить і розширить свою дипломатичну присутність з причин міжнародної стабільності, загальної та енергетичної безпеки, соціально-економічного розвитку країн цього регіону.

7. Правові засади внутрішньої та зовнішньої політики економічної інтеграції ЄС

З моменту заснування ЄС на території всіх держав-членів було створено єдиний ринок. На даний момент єдину валюту використовують 17 держав Союзу, утворюючи єврозону. Союз, якщо розглядати його як єдину економіку, отримав у 2009 р. валовий внутрішній продукт в обсязі 14,790 трлн міжнародних доларів в розрахунку за паритетом купівельної спроможності (16,450 трлн дол. за номінальним значенням), що складає більше 21% світового обсягу виробництва. Це ставить економіку Союзу на перше місце у світі за номінальним значенням ВВП і друге — за обсягом ВВП за ПКС. Крім того, Союз — найбільший експортер і найбільший імпортер товарів і послуг, а також найважливіший торговельний партнер кількох великих країн, таких як, наприклад, Китай і Індія. Головний офіс 161-ї із п'ятисот найбільших із виручки світових компаній (за рейтингом Fortune Global 500 у 2010 р.) знаходиться в ЄС.

Рівень безробіття у квітні 2010 р. становив 9,7%, у той час як рівень інвестицій становив 18,4% від ВВП, інфляція — 1,5%, дефіцит державного бюджету — 0,2%. Рівень доходу на душу населення варіюється від держави до держави і знаходиться в діапазоні від 7 до 78 тис. дол. У СOT економіка ЄС представлена як єдина організація.

Внутрішній ринок. Розвиток між країнами-учасниками спільного ринку (згодом перейменованого в єдиний ринок), а також створення митного союзу були двома з основних цілей створення Європейського економічного співтовариства. При цьому, якщо митний союз передбачає заборону будь-яких мит в торгових відносинах між державами-членами і формування спільного митного тарифу щодо третіх країн, то загальний ринок поширює ці принципи і на інші перешкоди конкуренції та взаємодії економік країн Союзу, гарантуючи так звані чотири свободи: свободу руху товарів, свободу руху осіб, свободу руху послуг і свободу руху капіталу. Ісландія, Ліхтенштейн, Норвегія і Швейцарія входять до загального ринку, але не до митного союзу.

Свобода руху капіталу передбачає не тільки можливість безперешкодних платежів та переказів через кордони, але і покупку нерухомості, акцій компаній та інвестування між країнами. До прийняття рішення про формування економічного і валютного союзу розвиток положень про свободу капіталу йшов повільно. Із прийняттям Маастрихтського договору Європейський суд почав прискорено формувати рішення стосовно раніше знехтуваної свободи. Свобода пересування капіталу діє також і на відносини між країнами-учасниками ЄС та третіми країнами.

Свобода руху осіб означає, що громадянин Євросоюзу може безперешкодно переміщатися між країнами Союзу з метою проживання (у тому числі і щодо виходу на пенсію, роботи та навчання). Забезпечення цих можливостей включає спрощення формальностей при переїзді і взаємне визнання професійних кваліфікацій. Свобода руху послуг і свобода установи дозволяє особам, які займаються самостійною економічною діяльністю, вільно переміщатися між країнами Союзу і займатися цією діяльністю на постійній або на тимчасовій основі. Незважаючи на те, що послуги представляють 70% ВВП

і робочих місць у більшості держав-членів, законодавство щодо цієї свободи не настільки розвинене, як у сфері інших встановлюваних свобод. Цю прогалину було недавно заповнено прийняттям директиви про послуги на внутрішньому ринку з метою зняття обмежень між країнами з надання послуг.

Конкуренція. Євросоюз розробляє і контролює виконання антимонопольного законодавства для забезпечення на внутрішньому ринку вільної конкуренції. Комісія, будучи регулюючим органом щодо питань конкуренції, відповідає за антимонопольні питання, контроль злиттів і поглинань підприємств, поділ картелів, підтримку економічного лібералізму і контроль за наданням державної допомоги.

Пост єврокомісара з конкуренції, який зараз посідає Хоакін Альмунія, вважається одним з найвпливовіших в Євросоюзі, відомий своїми повноваженнями приймати рішення, що зачіпають комерційні інтереси транснаціональних компаній. Наприклад, у 2001 р. Комісія вперше заблокувала операцію злиття двох компаній, що базуються в США («General Electric» і «Honeywell») і схвалених національною владою. Інший значний розгляд, проти «Microsoft», після багаторічних судових позовів завершився поразкою останньої, виконанням вимог Комісії та виплатою компанією «Microsoft» штрафу в розмірі 777, 5 млн євро.

Валютний союз. Єврозона складається із 17 держав-членів, офіційною валютою яких є євро. Європейський центральний банк у Франкфурті-на-Майні визначає грошово-кредитну політику.

Принципи, що регулюють валютний союз, були закладені вже в Римському договорі 1957 р., а офіційною метою валютний союз став у 1969 р. на саміті в Гаазі. Однак лише з прийняттям Маастрихтського договору в 1993 р. країни Союзу були юридично зобов'язані створити валютний союз не пізніше 1 січня 1999 р. У цей день євро був представлений світовим фінансовим ринкам як розрахункова валюта одинадцятьма з п'ятнадцяти на той момент країн союзу, а 1 січня 2002 р. були введені в готівковий обіг банкноти і монети у дванадцяти країнах, що входять до цього моменту до єврозони. Євро замінив європейську валютну одиницю (ЕКЮ), яка використовувалася в європейській валютній системі з 1979 по 1998 рр., у співвідношенні 1:1. Зараз до єврозони входять 17 країн. Усі інші країни,

крім Данії та Великобританії, юридично зобов'язані приєднатися до євро, коли відповідатимуть критеріям, необхідним для вступу до єврозони, проте лише кілька країн встановили дату для планованого приєднання. Швеція, хоча і зобов'язана вступити до єврозони, використовує правову лазівку, що дозволяє їй не відповідати Маастрихтським критеріям і не працювати в напрямку усунення виявлених невідповідностей.

Євро призначено допомогти в побудові спільного ринку шляхом спрощення туризму і торгівлі; усунення проблем, пов'язаних з обмінними курсами; забезпечення прозорості і стабільності цін, а також низької процентної ставки; створення єдиного ринку фінансів; надання країнам валюти, що використовується в міжнародному масштабі і захищеної від потрясінь великим обсягом обороту всередині єврозони.

Керуючий банк єврозони, Європейський центральний банк визначає грошово-кредитну політику країн, що входять до неї, з метою підтримки цінової стабільності. Він є центром Європейської системи центральних банків, що об'єднує всі національні центральні банки країн Євросоюзу і контрольований Радою керуючих, що складається з президента ЄЦБ, який призначається Європейською радою, віцепрезидента ЄЦБ і керуючих національними центральними банками держав-членів ЄС. З 2009 р. валютний союз ослаблений триваючою борговою кризою.

Банківський союз. З метою подальшого зміцнення економіки єврозони лідери країн Союзу у 2012 р. запропонували створення банківського союзу. Цілі банківського союзу — зняття з платників податків фінансової відповідальності за проблемні банки і посилення контролю за діяльністю банків. Першим етапом формування банківського союзу стало рішення про заснування єдиного наглядового механізму на базі ЄЦБ, під контроль якого перейдуть від 150 до 200 найбільших банків єврозони. Пропозиції по одному з головних компонентів банківського нагляду, механізму санації проблемних банків, повинні будуть представлені протягом 2013 р.

Фінансове регулювання. У кінці 2009 р. міністрами фінансів була узгоджена структура органів банківського, фінансового і страхового нагляду: Європейська система фінансового регулювання (англ.

European System of Financial Supervisors), що складається з чотирьох загальноєвропейських наглядових відомств, Європейської банківської організації (англ. European Banking Authority), Європейської організації з цінних паперів і ринків (англ. European Securities and Markets Authority), Європейської організації страхування і пенсійного забезпечення (англ. European Insurance and Occupational Pensions Authority) і підлеглого Європейському центральному банку єдиної Європейської ради з системних ризиків (англ. European Systemic Risk Board). Регулятори почали працювати 1 січня 2011 р., а 7 лютого керівником банківського відомства був призначений Андреана Енріа (італ. Andrea Enria), відомства страхових організацій — Стевен Майджоор (нідерл. Steven Maijoor), регулятора ринку цінних паперів — Габріель Бернадіно (порт. Gabriel Bernardino).

За даними 2010 р. внутрішнє валове енергоспоживання 27 країн-учасниць склало 1,759 млрд т нафтового еквівалента. Близько 47,7% спожитої енергії були вироблені в країнах-учасницях, у той час як 52,3% — імпортовані, при цьому в розрахунках ядерна енергія вважається первинною, незважаючи на те що лише 3% використовуюваного урану видобувається в Європейському Союзі. Ступінь залежності Союзу від імпорту нафти і нафтопродуктів складає 84,6%, природного газу — 64,3%. За прогнозами EIA (англ. USA Energy Information Administration) власний видобуток газу в європейських країнах буде знижуватися на 0,9% на рік, що до 2035 року складе 60 млрд м³. Попит на газ зростатиме на 0,5% на рік, щорічне зростання імпорту газу до країн ЄС у довгостроковій перспективі складе 1,6%. Для зменшення залежності від трубопровідних поставок природного газу особлива роль інструменту диверсифікації відводиться зрідженому природному газу.

З моменту створення Європейський Союз має законодавчу владу в галузі енергетичної політики; це сходить своїм корінням до Європейського об'єднання вугілля і сталі. Введення обов'язкової та всеохоплюючої енергетичної політики було схвалено на зустрічі Європейської ради у жовтні 2005 р., а перший проект нової політики був опублікований у січні 2007 р.

Основні завдання єдиної енергетичної політики: зміна структури споживання енергії на користь відновлюваних джерел, підвищення

енергоефективності, зниження обсягу викидів парникових газів, створення єдиного енергетичного ринку та сприяння розвитку на ньому конкуренції.

Інфраструктура. ЄС працює в напрямі розвитку загальноєвропейської інфраструктури, наприклад, за допомогою транс'європейських мереж (TEN). Так, проекти в рамках TEN включають в себе Євротунель, LGV Est, Мон-Сеніський тунель, Ересунський міст, тунель Бреннер і міст через Мессинську протоку. За оцінкою 2001 р. мережа повинна була до 2010 р. покрити: 75200 км доріг, 76 000 км залізничного полотна, 330 аеропортів, 270 морських портів і 210 портів всередині континенту.

Транспортна політика Євросоюзу, що розвивається, збільшує навантаження на навколишнє середовище через розширення транспортних мереж у багатьох регіонах. До п'ятої хвили розширення 2004 р. основним транспортним завданням було зробити транспорт стійким, як в екологічному відношенні (забруднення повітря, шум), так і щодо перенавантаження (затори). Розширення додало до існуючих проблем також проблему загальнодоступності (англ. accessibility). Зокрема, Європейський інвестиційний банк виділив у 2006 р. 650 млн євро на розвиток дорожньої системи Польщі, всього з 1990 р., надавши Польщі кредитів на 12 млрд євро, з яких приблизно 40% було направлено на розвиток транспортної інфраструктури.

Інший інфраструктурний проект ЄС — система навігації «Галілео». Будучи супутниковою системою навігації, «Галілео» розробляється Європейським Союзом спільно з Європейським космічним агентством і планується до запуску в експлуатацію у 2014 р. Завершення формування супутникового угруповання призначено на 2019 р. Проект спрямований на зниження залежності від контрольованої Сполученими Штатами GPS, а також на забезпечення кращого покриття і точності сигналу порівняно із застаріваючою американською системою. У процесі розробки проект «Галілео» зазнав багатьох фінансових, технічних і політичних труднощів.

Сільське господарство. Єдина сільськогосподарська політика — найстаріша з програм Європейського економічного співтовариства, його наріжний камінь. Політика ставить за мету збільшення сільськогосподарської продуктивності, забезпечення стабільності постачання

продовольчими товарами, забезпечення гідного рівня життя сільськогосподарського населення, стабілізацію ринків, а також забезпечення розумних цін на продукцію. До недавнього часу здійснювалася за допомогою субсидій та втручання в ринок. У 70-х і 80-х рр. на потреби сільськогосподарської політики виділялося близько двох третин бюджету Європейського співтовариства, на 2007–2013 рр. частка цієї статті витрат знизилася до 34%.

8. Правові засади регіональної та міграційної політики

П'ять із шести країн, які створили Європейське економічне співтовариство, є високорозвиненими промисловими державами з більш-менш однорідною внутрішньою структурою. У 50-ті рр. відмінності між їх внутрішніми адміністративно-територіальними одиницями (регіонами) були порівняно невеликими. Виникаючи у зв'язку з цим проблеми вирішувалися національними державами і не вимагали втручання Співтовариства.

Інакше йшла справа в Італії, де Південь і Північ перебували на абсолютно різних стадіях соціально-економічного розвитку. Італія потребувала допомоги Співтовариства, але у зв'язку з незацікавленістю інших держав-членів була змушена вирішувати проблему Півдня власними силами. Більше того, до деякого часу північних сусідів Італії цілком влаштовувало те, що її економічно відсталі регіони були постачальником некваліфікованої робочої сили, яка була їм потрібна. Ситуація змінилася наприкінці 70-х рр. під впливом двох основних факторів. З одного боку, в результаті зміни характеру економічного зростання і реструктуризації економіки країн Північної Європи зникла об'єктивна необхідність у залученні іноземних робітників. З другого боку, відносна свобода переміщення робочої сили всередині ЄС створювала ймовірність її неконтрольованого переливу з відсталих у більш розвинені регіони, що могло створити соціальну напруженість на Півночі. Ця проблема особливо загострилася після приєднання до ЄС спочатку Великобританії та Ірландії, а потім Греції, Іспанії та Португалії. Одночасно помітно збільшилися диспропорції між окре-

ми регіонами в промислово розвинених країнах ЄС у зв'язку із занепадом традиційних галузей, які колись становили основу їх індустріальної могутності. Пізніше, після падіння Берлінської стіни, до числа неблагополучних регіонів Європи додалася і колишня НДР. Внаслідок возз'єднання одна п'ята всього населення Німеччини виявилася живе в районах, де ВВП на душу населення нижче 35% середнього показника по ЄС у цілому. Приєднання до ЄС Швеції, Фінляндії та Австрії з їх арктичними і гірськими територіями ще більше ускладнило регіональну проблему.

Для того щоб робоча сила не «хлинула» до капіталу, треба було сприяти переміщенню капіталу до робочої сили. Саме цю економічну і соціальну мету і переслідує в кінцевому рахунку загальна регіональна політика ЄС.

Регіони ЄС відрізняються великою різноманітністю. Перш за все є суттєві відмінності між державами-членами ЄС, одні з яких входять до числа найбільш розвинених і багатих держав світу, інші є аграрно-індустріальними країнами із середнім рівнем розвитку. Усередині окремих країн є яскраво виражені відмінності між регіонами з точки зору природно-географічних умов, наявності або відсутності комунікацій, рівня і характеру економічного розвитку, наявності робочих місць, рівня життя, етнічного складу населення.

Головною метою загальної регіональної політики ЄС є сприяння всебічному вирівнюванню соціально-економічних умов життя людей, подолання наслідків географічної неоднорідності, історично зумовленої відсталості і наслідків неоднорідності сучасного соціально-економічного розвитку. Породжена цими факторами нерівність людей і недовикористання матеріальних ресурсів не відповідають філософії європейської інтеграції, цінностям західноєвропейського суспільства. Вони є суттєвою перешкодою на шляху використання переваг Єдиного внутрішнього ринку, але водночас і одним з резервів його подальшого розвитку.

Першим за часом інструментом загальної регіональної політики ЄС був Європейський фонд регіонального розвитку (ЄФРР), створений у 1975 р. Характерно, що ініціатором його створення була Великобританія, де контрасти між найбагатшими та відсталими регіонами значно більше, ніж у країнах Бенілюксу, Франції та Німеччини.

Фінансова допомога ЄФРР може надаватися на здійснення окремих проектів або програм, що охоплюють широке коло діяльності і розрахованих на декілька років. Останнім часом центр ваги в діяльності Фонду перемістився на фінансування програм. Грошові кошти надаються урядам національних держав на основі «принципу додатковості»: проект або програма обов'язково фінансуються спільно Співтовариством та відповідною національною державою.

Зараз ЄФРР є частиною системи структурних фондів ЄС, до числа яких входять також: Європейський соціальний фонд, Секція підтримки Європейського фонду підтримки і гарантій сільського господарства, Фінансовий інструмент орієнтації рибної промисловості.

Крім того, за рішенням Маастрихтського саміту 1991 р. був створений Фонд згуртування, що також входить до системи структурних фондів. Одержувачами коштів із цього фонду є чотири держави — Іспанія, Португалія, Греція та Ірландія, у яких ВВП на душу населення в той час не перевищував 90% середнього рівня ЄС.

Контрольні запитання та завдання

1. Визначте географічне положення Європи та її субрегіонів.
2. Охарактеризуйте економіку і природно-ресурсний потенціал країн Європи.
3. Розкрийте правову природу Європейського Союзу та основні етапи його формування.
4. У чому полягають цілі ЄС?
5. Розкрийте основний зміст Маастрихтського договору.
6. Охарактеризуйте склад, завдання і повноваження основних органів та інститутів Європейського Союзу.
7. Розкрийте правові засади внутрішньої та зовнішньої політики та економічної інтеграції ЄС.
8. Визначте правові засади регіональної та міграційної політики.

ТЕМА 13

Великобританія

1. Географічне положення Великобританії. Особливості історичного розвитку

Офіційна назва — Сполучене королівство Великої Британії та Північної Ірландії. Великобританія — острівна держава, відокремлена від континентальної Європи вузькою протокою Па-де-Кале (Дуврська протока). Найближчі заморські сусіди з півдня і південного сходу — Франція та Бельгія. На заході знаходиться Ірландія, яка займає більшу частину однойменного острова.

Головний природний фактор, що визначає цілком прийнятні умови для життя, — північноатлантична течія Гольфстрім. Велика кількість зручних для судноплавства заток і бухт у поєднанні зі знаменитими англійськими туманами здавна робили розташування архіпелагу виграшним з військово-стратегічної точки зору.

Особливості історичного розвитку. До приходу римлян у цих місцях жили в основному кельтські племена бриттів. Державність тут з'явилася після походів до Британії Юлія Цезаря (55–54 рр. до н. е.). Він же заснував Лондиніум (майбутній Лондон). Через п'ять сторіч Британію завоювали північнонімецькі варварські племена: англів, саксів та ін., а багато бриттів втекли на півострів Арморика (сучасна Бретань у Франції). Королівство з назвою «Англія» з'явилося в IX ст. У X ст. був складений перший збірник англійських законів на основі «англосаксонських Правд», багато положень його чинні і сьогодні. Вже в ті далекі часи «жити за законом» стало головним кредо організації англійського суспільства. У XI ст. королівство було знову завойовано, тепер норманами. Вільгельм I Завойовник став королем Англії і засновником Нормандської династії. З тих пір Англія залишається чи не єдиною країною Європи, яка протягом тисячоліття жодного разу не піддавалася завоюванням ззовні і ніколи не підписувала капітуляцію.

У Середні віки Англія розвивалася як класична феодальна держава, проте вже в той час від інших європейських країн її відрізняло активне впровадження ринкових механізмів господарювання. Двигуном англійської економіки стали товарно-грошові відносини. Повинності селян, самоврядування міст, міжрегіональні відносини — все організовувалося через грошові платежі. Навіть військова служба лицарів з XII ст. нерідко замінювалася внесками в королівську скарбницю. З XV ст. англійська аристократія жила вже не феодальною рентою, як це було на континенті, а використанням найманої праці. Англійська буржуазна революція 1640–1660 рр., яка остаточно ліквідувала феодальне землеволодіння і включила землю в торгово-грошовий обіг, послужила потужним поштовхом до утворення загальнонаціонального ринку і консолідації країни. Після підписання англошотландської унії 1707 р. за об'єднанням королівством затвердилася назва Великобританія.

Не менш значущою, ніж Англійська буржуазна революція, стала промислова революція. Бурхливо зростали міста, в яких до середини XIX ст. проживало вже більше половини населення. Саме Великобританія — батьківщина першого, класичного капіталізму.

Численні війни з Францією та Іспанією, які Англія вела в континентальній Європі в XVII–XIX ст., переросли у війни за колоніальні володіння в Новому Світі, Африці, Азії. Головною дійовою особою англійської історії протягом кількох століть був військово-морський флот, а культовою фігурою — віце-адмірал Гораціо Нельсон, який розгромив французький флот під час єгипетської експедиції Наполеона (1798 р.), а потім франко-іспанську ескадру під Трафальгар (1805 р.), де сам він був смертельно поранений. Чималу роль в освоєнні Англією світових просторів зіграли пірати, зокрема легендарний Френсіс Дрейк.

Колоніальні завоювання велися насамперед за допомогою військових експедицій і не завжди відрізнялися гуманністю. Були й масові розстріли індусів при завоюванні Індії, і опіумні війни в Китаї. Разом з тим, спираючись на теоретичні дослідження економістів, перш за все А. Сміта і Д. Рікардо, англійці впроваджували ринкові, товарно-грошові відносини, до яких самі вже звикли і чий переваги давно оцінили. У рамках імперії вони створили грандіозний монопольний

ринку своїх товарів і найважливіших видів сировини. Товарообмін і в самій імперії, і з іншими країнами здійснювався завдяки потужному торговельному флоту, що складав половину світового і нараховував у середині XIX ст. понад 20 тис. судів. Вивезення товарів у другій половині XIX ст. змінилося пріоритетним вивезенням капіталу, за обсягами якого Великобританія займала перше місце у світі.

Феномен англійської величі XVIII–XIX ст. не має аналогів в історії Нового часу. У період найвищого розквіту, у Вікторіанську епоху (період правління англійської королеви Вікторії (1837–1901 рр.), Британська імперія була найбільшою у світі, перевершуючи навіть Російську (30 млн км² проти 20 млн верст² у 1899 р.). Великобританія одна давала третину промислового виробництва світу, а Лондон став першим світовим містом. Але вже в другій половині XIX ст. у Великобританії з'явився молодий конкурент — Сполучені Штати Америки, які в 1783 р. отримали незалежність від англійської корони. XX ст. стало для Великобританії епохою «гідного заходу». З одного боку, крок за кроком вона здавала свої позиції, остаточно поступившись у першій половині століття світовим економічним та геополітичним лідерством США, а в другій — пішовши на третю позицію і на європейському просторі.

Роль ватажка на цьому нелегкому, особливо психологічно, шляху випала на долю сера Уїнстона Черчілля, нащадка легендарного герцога Мальборо. Присвятивши все життя збереженню та примноженню гідності рідної Британії та її імперії, він був визнаний своїм народом найвидатнішим англійцем усіх часів. Багато в чому завдяки його старанням англійська колоніальна імперія, розпавшись, утворила не кілька десятків злопам'ятних незалежних держав, які «скинули ненависне колоніальне ярмо», а Британську Співдружність націй (нині Співдружність). Цікаво, що регулярні поїздки англійської королеви багатьма колишніми британськими колоніями швидше нагадують тріумфальні ходи, в пам'ять про які навіть встановлюються пам'ятники, як, наприклад, у Кенії. Не враховуючи США, багато з колишніх англійських володінь перетворилися на розвинені багаті держави: Канада, Австралія, Нова Зеландія, Сінгапур, Південно-Африканська республіка. Для Індії та Пакистану, які отримали незалежність у 1947 р., Великобританія

нія була і залишається головною «кузнею кадрів», оскільки сучасна індійська і пакистанська еліта в більшості своїй — випускники англійських вузів. Як і раніше, в палаті лордів англійського парламенту засідають індуси і пакистанці.

Доленосним для Великобританії виявився і той факт, що в період двох світових воєн ключовою фігурою англійської політики був знову ж Черчілль — один із найбільш послідовних борців зі світовим екстремізмом, націонал-соціалізмом і комунізмом. У часи найвищої могутності Третього рейху, після ганебної капітуляції Франції в 1940 р., він єдиний у Європі зайняв непримиренну позицію щодо «гера Гітлера», як він його глузливо називав, і це в той час, коли провідні політики «від Атлантики до Уралу» вимовляли здравиці на честь німецького фюрера. Смертельна сутичка з нацистською Німеччиною в повітрі і на морі в черговий раз принесла Великобританії славу, а англійському народу — почуття гордості за свою батьківщину. Але разом з цим — фінансове банкрутство і борговий тягар, тому що для ведення війни уряд Великобританії багаторазово брав величезні кредити у США. Значно послабив геополітичні позиції і вимушений продаж Великобританією своїх військових ядерних технологій Сполученим Штатам.

Економічний розвиток післявоєнного періоду відзначено меншим динамізмом, ніж у ФРН. Мабуть, позначилися і борги, і традиційний — «не на часі» — англійський консерватизм, і втрата колоній, і посилений тиск конкурентів на світовому товарному і фінансовому ринках. Тільки через 15 років після утворення Європейського економічного співтовариства Великобританія залучилася до загальноєвропейського інтеграційного процесу, який був одним із головних катализаторів післявоєнного економічного розвитку Західної Європи. І хоча в зону євро вона вступати поки не поспішає, у геополітичній сфері Великобританія прагне максимально зблизитися із США, а потім уже з країнами континентальної Європи.

В останні два десятиліття минулого століття економіка Великобританії отримала «друге дихання», багато в чому завдяки енергійній і твердій політиці прем'єр-міністра 1980-х рр. «Залізної леді» Маргарет Тетчер. Радикальні реформи в дусі лібералізму та монетаризму

дали позитивні результати: почалося зростання виробництва, знизилася інфляція, зріс рівень життя населення. Сьогодні Великобританія входить до сімки найбільш економічно розвинених країн світу, є однією з чотирьох провідних країн Європейського Союзу.

2. Демографічна характеристика Великобританії

За демографічними характеристиками Великобританія — типова західноєвропейська країна з низькими показниками народжуваності та смертності і майже нульовим природним приростом. Ця сучасна ситуація різко контрастує з ХІХ ст., коли, незважаючи на масову еміграцію в усі кінці світу, населення країни майже потроїлося. Тривалість життя висока — близько 78 років. Сполучене королівство сьогодні — мультинаціональна і багаторасова держава. Англійці складають 82% населення. Близько 10% — шотландці, по 2% — уельські та ірландці. Близько 3% населення припадають на натуралізованих вихідців із британських колоній.

Етнічно англійці формувалися в процесі змішання римських, кельтських і німецьких (англосаксонських) племен. Англійська мова входить до північно-західної групи німецьких мов. Англійці славляться любов'ю до традицій і ощадливістю. Вихований століттями індивідуалізм, утілений у принципі «Мій дім — моя фортеця», поєднується з потягом до спілкування: у житті англійців велику роль завжди відігравали численні товариства і клуби, а також багатогодинне проведення часу в пабах (англійських барах). Англія — батьківщина багатьох спортивних ігор, зокрема футболу.

Уельські, шотландці, а також шотландські «горяни» гели належать до кельтських народів. У всьому світі шотландці-чоловіки відомі оригінальними національними атрибутами: носінням спідниць (кілт) і грою на волинці. Цікаво, що багато шотландців досі носять спідниці в повсякденному житті. За їх орнаментом можна дізнатися не тільки про історичну батьківщину власника, а й про приналежність до того чи іншого роду. Англійці вважають себе розумними, спокійними, терплячими, добре вихованими, з тонким гумором, а «кельтів»

(шотландців та ірландців) — романтичними, легко збудливими й імпульсивними. «Кельти» вважають, що англійці надмірно зарозумілі і «холодні».

Якщо серед шотландців та уельсців сепаратистські настрої не знаходять підтримки більшості, то з ірландцями в англійців відносини напружені. Справа в тому, що Північна Ірландія була приєднана до Великобританії тільки в 1922 р., коли інша частина Ірландії отримала незалежність. Доля розпорядилася так, що на одній території спільно проживають три народи різних конфесій: католики ірландці, протестанти шотландці (пресвітеріани) й англійці (англікани). При цьому корінне населення, ірландці, виявилися в меншості. Тліючий релігійний конфлікт насправді являє собою складний вузол не тільки і не стільки міжконфесійних протиріч, скільки боротьби економічних, соціальних, політичних і кланових інтересів.

Загострюється і проблема іммігрантів, яких у країні понад мільйон. В основному це вихідці з Індії, Пакистану, країн Карибського басейну. Більше половини іммігрантів осіло у Великому Лондоні.

Усе більш значущим у політичному та економічному житті англійського суспільства стає «ісламський» чинник. У країні створено розгалужену мережу різних ісламських організацій, частина з яких перебуває під підвищеною увагою британських спецслужб.

Структура зайнятості населення типова для сучасної розвиненої країни, причому постіндустріальні тенденції тут проявилися особливо яскраво. 70% працюючого населення зайнято в нематеріальній сфері — це так звані «білі комірці», з яких більша частина працює у фінансовому секторі. У сфері матеріального виробництва зайнято менше 20% працюючих, в аграрному секторі — менше 1%. Рівень безробіття мінливий, у перші роки нового століття він був досить високим — близько 6%, що свідчить про не дуже сприятливу ситуацію в економіці країни в цілому.

Соціальний склад населення також має свої особливості. В останні століття у Великобританії не було таких грандіозних потрясінь, як Велика французька чи Жовтнева революції. Досі тут збереглася старовинна родова аристократія, хоча її роль у житті країни вже давно стала третьюрядною. Після позбавлення перів довічних місць у палаті лордів вплив аристократії зведено майже нанівець. Проте саме

у Великобританії раніше від інших країн ключовим станом став середній клас, який об'єднує сьогодні більше половини населення країни. «Middle class» — опора сучасної англійської економіки і вже кілька десятиліть наймасовіший із класів. Середній він дійсно в багатьох сенсах, у тому числі і за доходами.

Робочий клас, головна дійова особа часів промислової революції, сьогодні складає менше 1/5 населення. Селянство в Англії припинило своє існування як клас ще до початку XIX ст.

Великобританія — густонаселена країна. Щільність населення в Англії понад 350 чол. на км², Уельсі — 130, Шотландії і Північній Ірландії — близько 100. Ще одна відмінна риса — надвисокий рівень урбанізації, у містах проживає 90% населення, майже половина з них — у містах з чисельністю понад 100 тис. осіб.

Найбільш великі агломерації (понад 1 млн): Лондонська, Західно-Мідлендська з центром у Бірмінгемі, Мерсейсайд навколо Ліверпуля, Великий Манчестер, Західно-Йоркшир (Лідс-Бредфорд), Південно-Йоркшир (Шеффілд-Ротерем) і Клайдсайд навколо Глазго.

Великий Лондон налічує близько 10 млн осіб. Лондон — не тільки столиця Великобританії, а й, як уже зазначалося, одне зі світових міст — найважливіших вузлів у каркасі сучасної глобальної економічної системи. Заснований він був майже дві тисячі років тому. Кожен історичний район міста має свою історію і свої функції. Найдавніші з них Вестмінстер і Сіті. Вестмінстер — політичний, адміністративний і релігійний центр королівства. Тут знаходиться будівля англійського парламенту зі знаменитим Біг Беном і Вестмінстерське абатство, де покояться Ісаак Ньютон, Чарльз Дарвін, Чарльз Діккенс. Сіті — головна ділова частина Лондона, при цьому межі Сіті проходять по лінії кріпосних стін римського Лондиніума. Вестенд традиційно був багатим аристократичним районом столиці, а Істенд, розташований ближче до доків на Темзі, — робочим. Забудований він непоказовими однотиповими добротними будинками.

Сьогодні візуальні межі між центральними районами стерті. Це пов'язано, по-перше, з бурхливою післявоєнною забудовою міста, в тому числі і центру. Під час Другої світової війни Лондон був сильно зруйнований у результаті масових німецьких бомбардувань. По-

друге, істотно змінилася й ускладнилася його функціональна структура, що сприяло розмиванню старої, більш жорсткої територіальної організації.

Після війни навколо Лондона були побудовані вісім нових міст-супутників так званого Лондонського кільця, які скоротили житлове навантаження, але одночасно посилили навантаження на транспортну інфраструктуру столиці.

Друге за чисельністю місто Великобританії Бірмінгем — центр Західно-Мідлендської конурбації (понад 2,5 млн чоловік). Це класична промислово-міська агломерація, народження і «золотий вік» якої припадає на епоху «вугілля і сталі».

В останні десятиліття уряд вживав заходів щодо регулювання процесу занепаду старопромислових міст і агломерацій, пов'язаного насамперед з наростанням постіндустріальних тенденцій в економіці. Ці заходи дозволили дещо послабити гостроту соціальних проблем, породжених масовими внутрішніми міграціями населення і відмиранням сотень населених пунктів.

Дуже цікаве явище у Великобританії — нові міста. Це міста, які почали створюватися за спеціальними генеральними планами ще в кінці XIX ст. Їх закладали як міста майбутнього: науково обґрунтоване оптимальне планування, створення розгалуженої інфраструктури, максимальне врахування екологічних параметрів якості життя. Зараз таких міст у Великобританії близько сотні. Багато з них стали центрами НДДКР, ядрами технополісів.

За ключовими показниками якості життя Великобританія стоїть у ряді високорозвинених країн.

У Великобританії проявляються географічні відмінності в рівні і якості життя. Найбільш високі показники доходів населення в графствах півдня і південного сходу Англії і Південної Шотландії. Жити в тихому провінційному містечку чи селі не тільки комфортніше, але й престижніше, ніж у Лондоні. Традиційно бідніше населення Уельсу та Ольстера (Північної Ірландії), що посилюється кризою низки ключових галузей господарства, особливо вугільної промисловості та суднобудування. Тут найвищий у Великобританії рівень безробіття і відносно низькі доходи населення (на третину нижче, ніж у середньому по Великобританії).

3. Державний лад Великобританії

Великобританія — конституційна монархія. На відміну від більшості країн світу, у Великобританії немає Конституції, яка б була єдиним документом, вона складається з різних парламентських актів — статутів, судових рішень та конституційних звичаїв. Конституція може бути зміненіа парламентським актом або загальною згодою на зміну конституційного звичаю.

Глава держави — королева Єлизавета II (народилася 21 квітня 1926 р.), зійшла на престол у лютому 1952 р. В останнє сторіччя простежується тенденція передачі владних повноважень безпосередньо уряду, проте королева продовжує брати участь у здійсненні ряду важливих функцій державної влади. За нею збережено право скликати і розпустити парламент, призначити прем'єр-міністра: королева пропонує лідеру політичної партії, що становить більшість у палаті громад, сформувати уряд. Королева затверджує закони, прийняті парламентом. За законом вона є верховним головнокомандувачем і, за поданням уряду, призначає вищих воєначальників.

Як глава судової влади призначає суддів, а як глава Англійської церкви — єпископів. У сфері міжнародних відносин королева як глава держави має право оголошувати війну й укладати мир, підписувати міжнародні договори й угоди.

До складу Великобританії входять чотири історико-географічні області (історичні провінції): Англія (45 графств і особлива адміністративна одиниця — Великий Лондон; Уельс (8 графств); Шотландія (12 областей) і Північна Ірландія (Ольстер) (26 округів); частина Ірландії — шість північно-східних графств (за Договором 1921 р. включена до складу Великобританії на правах автономії). В адміністративному відношенні Великобританія поділяється на графства, округи та міста. До її складу входять самостійні адміністративні одиниці — острів Мен і Нормандські острови, а також 15 залежних територій.

У віданні органів місцевої влади перебувають житлове будівництво, освіта, соціальне забезпечення, поліція і пожежна служба. Вони фінансуються за рахунок коштів, отриманих від стягнення муніципальних податків, місцевих податків і дотацій центрального уряду.

Вищий орган законодавчої влади — парламент. Він складається з палати лордів і палати громад. Парламент займається законотворчою діяльністю. Законопроекти (біллі) проходять три читання. Як правило, законопроекти повинні бути прийняті обома палатами. Перш ніж набути сили законів, вони повинні отримати королівську санкцію. На практиці це є формальністю. В умовах відсутності письмової Конституції як єдиного документа і за положенням «парламентського суверенітету» парламент може скасувати акти конституційного значення. Велику роль у підготовці законопроектів відіграють парламентські комітети. Провідна роль у діяльності парламенту належить палаті громад. Вона обирається на термін не більше 5 років і налічує 659 членів — по одному представнику від кожного з 659 виборчих округів. Парламент обирається за мажоритарною системою відносної більшості прямим і таємним голосуванням на основі загального виборчого права.

Право голосу мають усі громадяни Великобританії, а також інших країн Співдружності та Республіки Ірландії, які досягли 18 років і постійно проживають у Великобританії.

Верхня палата — палата лордів — складається зі спадкових і довічних перів (що отримали звання за заслуги перед країною), архієпископів і старших єпископів Англійської церкви, лордів Вищого апеляційного суду. Парламентськими актами 1911 р. і 1949 р. права палати лордів були істотно обмежені. Основною її функцією є розгляд і внесення поправок у проекти, представлені палатою громад. З 1949 р. за палатою лордів збереглося лише право відкладального вето — короткострокової відстрочки прийнятих палатою громад законопроектів. Біллі фінансового характеру, що стосуються оподаткування і державних витрат, приймаються палатою лордів у тому вигляді, в якому вони подаються палатою громад. У 1999 р. був прийнятий Закон про палату лордів, відповідно до якого кількість спадкових перів було зменшено з понад 750 до 92. Передбачається повністю скасувати інститут спадкових перів. У 2001 р. було опубліковано Білу книгу, яка передбачає, що переважна частина довічних перів буде призначатися незалежною міжпартійною комісією і за рекомендацією політичних партій пропорційно чисельності фракцій у палаті громад. 120 членів палати лордів будуть обиратися.

Глава виконавчої влади — монарх. Глава уряду — прем'єр-міністр. Уряд формується лідером партії, що отримала на виборах більшість або найбільшу кількість місць у парламенті. Уряд складається з членів кабінету (близько 20), міністрів, що не входять до кабінету, і молодших міністрів (як правило, парламентських заступників міністрів). Більшість міністрів є членами палати громад. У розпорядженні прем'єр-міністра — апарат державних службовців.

Партійна система включає такі партії: Консервативна партія — організаційно оформилася в 1867 р., налічує близько 300 тис. членів. Лейбористська партія утворена в 1890 р., об'єднує колективних (профспілки і кооперативні товариства) та індивідуальних членів, нараховує 260 тис. чол. Ліберально-демократична партія сформована в 1988 р. шляхом злиття Ліберальної і Соціал-демократичної партій, налічує близько 82 тис. членів. У парламенті представлені також національні партії: Плайд-Камрі (заснована в Уельсі в 1925 р.; Шотландська національна партія (заснована в 1937 р.); Юніоністська партія Ольстера (заснована на поч. ХХ ст.); демократична юніоністська партія (заснована в 1971 р.); Соціал-демократична і лейбористська партія Північної Ірландії (заснована в 1970 р.); Шін Фейн — політичне крило Ірландської республіканської армії (ІРА, утворена в кінці Першої світової війни), партія відмовилася зайняти свої місця в палаті громад.

Місцеве самоврядування. У Великобританії на кожному історичному етапі існувала своя система місцевих органів управління. Тому розглянемо дану систему на прикладі Англії. Органи місцевого управління не входять до центрального уряду. Кожен місцевий орган існує незалежно і за законом наділений повноваженнями приймати самостійні рішення. Центральний уряд контролює тільки спосіб, за допомогою якого місцеві органи влади здійснюють свою діяльність.

Незалежність органів управління — це результат історичного розвитку міст, які через сторіччя пронесли привілеї, отримані від короля.

Характерними рисами органів місцевого управління Англії є такі: 1) органи місцевого управління завжди виступають самостійною юридичною особою. Цим правом їх наділив закон; 2) органи місцевого управління мають повноваження управлінського характеру

стосовно певної території; 3) дані органи фінансуються (хоча б частково) за рахунок місцевих податків. Податки стягуються з мешканців територій, на яких вони здійснюють свої повноваження; 4) керівництво в органах місцевого управління повинно здійснюватися представниками, які обрані шляхом прямих виборів на основі загального виборчого права жителями території, якою управляє цей орган; 5) орган місцевого управління повинен бути в змозі здійснювати свої управлінські функції, які визначаються законом.

Місьцеве управління в Англії в даний час регулюється: «Законом про управління Лондоном» (1963 р.), «Законом про місьцеве управління», який набув чинності 1 квітня 1974 р., «Земельним законом» і «Законом про управління та планування», прийнятими в 1980 р., дія яких поширюється на Англію та Уельс. Відповідно до них уся Англія поділяється на графства (їх 39), райони, розділені на округи та сільські парафії. Це не стосується Лондона. Він виділений як особлива адміністративна одиниця — Великий Лондон.

На чолі графства і району перебуває орган, який називається головною радою. Рада графств виконує обов'язкові та розпорядчі функції.

Охорона здоров'я, постачання газом і електрикою, водою, система каналізації перебувають у віданні представників загальнодержавних органів, спеціально створюваних центральним урядом.

4. Основні галузі господарства Великобританії

Галузі спеціалізації і територіальна організація господарства. ВВП Великобританії за курсом доларів США 2012 р. (за паритетом купівельної спроможності далі — ПКС): \$ 2,375 трлн (2012) це 9-те місце у світі (\$ 2,371 трлн (2011) і \$ 2,349 трлн (2010 р.)).

ВВП на душу населення за курсом доларів США 2012 р. (за ПКС): \$ 37 500 (2012), це 34-те місце у світі (\$ 37 800 (2011) і \$ 37 700 (2010 р.)).

Спектр галузей господарства Великобританії величезний і зіставний у Європі тільки з німецьким. Галузей спеціалізації на світовому ринку — кілька десятків.

Сільське господарство дає близько 2% ВВП країни, в ньому зайнятий 1% працюючого населення. Хоча ці цифри з першого погляду «не вражають», аграрний сектор економіки Великобританії сьогодні — один із найбільш високопродуктивних у Європі. Дві третини його продукції дає тваринництво. Воно базується на чудових пасовищах і сінокосах, якими здавна багата Великобританія завдяки м'якому океанічному клімату. Історія розведення овець у Йоркширі налічує понад тисячу років. Другий вівчарський регіон — Уельс. Велику рогату худобу м'ясо-молочного напрямку розводять на півдні Англії і в Уельсі.

Північна Ірландія відома своїм конярством. Виведені тут скакові породи коней користуються всесвітньою славою. Рослинництво, так само як і тваринництво, — високоінтенсивна галузь. Площі посівів тут зазвичай великі (від декількох десятків до декількох тисяч гектарів), що полегшує механізацію. До сьогодні збереглися лендлорди — великі землевласники, які здають із покоління в покоління свої володіння в оренду. Основні землеробські райони: південь і південний схід Англії, де врожаї пшениці сягають 70 ц з 1 га (для порівняння, добрий урожай зерна на Кубані з її родючими ґрунтами — 40–45 ц). Традиційно багато вирощується вівса. У Північній Ірландії і Шотландії великі площі зайняті посівами ячменю, який використовується для виробництва віскі, здебільшого на експорт.

З 1990-х рр. одним із ключових напрямів модернізації сільського господарства став перехід на екологічно чисті технології. Вирощування і виробництво екологічно чистих продуктів харчування означає насамперед відмову від застосування хімічних добрив, гербіцидів, гормонів та інших сучасних методів вирощування рослин і відгодівлі тварин. Вражає, але «дідівські» технології ведення сільського господарства виявилися ефективні й у XXI ст. Хоча екологічно чисті продукти на 20–30% дорожче звичайних, попит на них стабільно зростає, і в перше десятиліття XXI ст. вони становили вже більше чверті всього продуктового ринку країни.

Харчосмакова промисловість сучасна і конкурентоспроможна. На внутрішній і світовий ринок Великобританія постачає харчові концентрати, алкогольні напої (лондонський джин, шотландське віскі), тютюн.

Енергетичне обслуговування господарства базується як на традиційних, так і на нових галузях енергетики. За забезпеченістю енергоносіями Великобританія посідає перше місце у Європі. З часів промислової революції англійська енергетика працювала на вугіллі, аж до середини минулого століття його частка в енергобалансі країни перевищувала 90%, до початку XXI ст. вона впала до 28%. Основний видобуток енергетичного вугілля традиційно ведеться у Йоркширському кам'яновугільному басейні, але ось уже кілька десятиліть національний видобуток нерентабельний і потреби в енергетичному вугіллі все більше задовольняються за рахунок більш дешевого імпорту, зокрема із США та Канади.

Майже половину енергоспоживання забезпечує нафта, в основному власна. Після відкриття в 1970-х рр. родовищ нафти і газу на шельфі Північного моря Великобританія входить до десятки головних нафтовидобувних країн світу. Видобуток ведеться на кількох десятках родовищ із платформ. Найбільші родовища — Brent і Fortis. Значна частка нафти трубопроводами поставляється в континентальну Європу, хоча Великобританія сама також імпортує деякі сорти нафти. Обсяги нафтопереробки сягають 100 млн тонн на рік. Провідна англійська нафтова компанія «Брітш петролеум» входить до десятки найбільших європейських ТНК. Найвідоміші заводи у Фолі близько Саутгемптона на півдні Англії і в Грейнджмуті в Шотландії поряд із Глазго. Частка газу в енергобалансі перевищує 20% і має тенденцію до збільшення. Компанії «Брітш петролеум» і «Брітш гес» належать до найбільш прибуткових у країні.

В електроенергетиці більш як 3/4 виробництва електроенергії дають ТЕС. Великі ТЕС на вугіллі досі діють у Йоркширі, біля Лондона і в Південному Уельсі, що робить ці райони екологічно проблемними. Електроенергія Великобританії — з вкопного палива, становить 75,4% від загальної встановленої потужності (2009 р.) (98-ме місце у світі).

На початку XXI ст. у країні працювало 11 АЕС сумарною потужністю 14 млн кВт. АЕС розташовані переважно вздовж узбережжя — у районах, віддалених від великих міст.

Електроенергія Великобританії — від ядерного палива: 12,3% від загальної встановленої потужності (2009 р.) (17-те місце у світі).

Як і вугільна промисловість, чорна металургія належить до класичної спадщини індустріальної епохи. Сто років тому металургія розміщувалася в «чорній» Центральній Англії, насамперед на базі родовищ руди в Нортгемптоні. За останні два десятиліття англійська металургія пережила «позитивну кризу». У галузі відбулися якісні зміни: у багато разів скоротилося виробництво чавуну і двократно — сталі. Галузь переорієнтувалася на більш дешеву імпортну руду і коксівне вугілля; проведена демонополізація галузі та приватизація державної корпорації «Брітш Стіл», яка колись виробляла 90% англійської сталі; здійснена технологічна модернізація (впровадження киснево-конверторного виробництва й електроплавлення), що забезпечила перехід «від кількості до якості» в умовах нової кон'юнктури ринку. Змінилася географія чорної металургії. Із п'яти сучасних металургійних районів країни тільки один знаходиться в центральній частині — Шеффілд-Ротерем, де розташовуються електроплавильні заводи. Решта — у портах: Порт-Толбот у Південному Уельсі, Скенторп близько Гулля та ін. Серед базових напрямів промисловості виділяється хімічна промисловість — галузь світової спеціалізації Великобританії, 40% продукції якої йде на експорт. Це насамперед продукція тонких хімічних технологій, штучні матеріали для аерокосмічної промисловості й електроніки, фармацевтика. Гарною репутацією на ринку користуються англійські фарби та інші будівельні хімічні матеріали. Підприємства неорганічної та органічної хімії розташовані переважно на південному сході країни в Лондонській агломерації і поблизу від Саутгемптона, а також у Ланкаширі. Нафтохімія розміщується вздовж узбережжя, багато хімічних підприємств на північному сході Англії (Білінг-Норт-Тіс) і в Шотландії (Грейнджмуті).

Машинобудування — один з предметів національної гордості. Англія першою в світі почала перехід від ручної праці до масової механізації виробництва. Був час, коли Великобританія одна виробляла більше машин і верстатів, ніж увесь інший світ, разом узятий. Сьогодні за більшістю кількісних показників вона поступається багатьом промислово розвиненим країнам. Але справжня англійська якість залишається непорушною. У процесі модернізації та реструктуризації колись грандіозного машинобудівного комплексу пріоритетний розвиток отримали виробництва високоточної та наукомісткої продукції.

Великобританія посідає одне з перших місць у світі за патентами на винаходи, особливо у сфері радіоелектроніки і телекомунікацій. Компанія «Брітш Телеком» — одна з найбільших на ринку зв'язку.

У транспортному машинобудуванні чільні позиції займає автомобіле- й авіабудування. Після глибокої кризи англійського автомобілебудування, яке не витримало жорсткої конкуренції на світовому автомобільному ринку, велика частина підприємств перейшла в руки іноземних компаній — «БМВ», «Форд», «Ніссан», «Тойота», «Хонда» та ін. Після того як «БМВ» придбала в 1994 р. «Ровер», з британських компаній тільки «Роллс-Ройс» продовжує зберігати сильні позиції. Це загально визнаний виробник елітних автомобілів. Головні заводи компанії розташовані в містах Кру і Дербі. У кращих англійських традиціях тут досі використовується ручне збирання вузлів та індивідуальний, а не конвеєрний контроль якості. Виробництво автомобілів деяких моделей обчислюється не мільйонами і навіть не тисячами, а сотнями і десятками одиниць на рік. До елітних належать також машини марок «Бентлі», «Ягуар». Окрім випуску елітних авто, «Роллс-Ройс» спеціалізується на виробництві авіаційних двигунів. Корпуси автомобільних заводів «Форда», «БМВ» та інших ТНК розмістилися в агломераціях Великого Лондона і Бірмінгема, а також у Ковентрі, Оксфордї. Тут же є потужні підприємства сільськогосподарського машинобудування: Великобританія — один із потужних світових виробників та експортерів тракторів.

Одна зі спадщин колишньої величі Великобританії — суднобудування. Як уже зазначалося, з королівським флотом пов'язані найкращі сторінки історії країни. Аж до першої половини ХХ ст. головним міністерством було Адміралтейство, а пост міністра Адміралтейства — ключовим в уряді. Сьогодні роль флоту, як військового, так і комерційного, незрівнянно менше. Як і в більшості європейських країн, англійське суднобудування останні десятиліття перебуває у глибокій кризі. Частково збереглося виробництво спеціалізованих судів — суховантажів і військових кораблів. Найбільші суднобудівні верфі розташовані в Шотландії на р. Клайд поблизу Глазго і на північному сході Англії у Саут-Шилдс. Текстильна промисловість, так само як і суднобудування, — «спадщина колишньої величі». Саме зі знаменитих текстильних мануфактур починалася

англійська промислова революція. У XVII–XIX ст. Англія була найбільшим у світі виробником вовняних і бавовняних тканин. За другу половину ХХ ст. виробництво тканин скоротилося в десятки разів (із 3,5 млрд м² у 1930-х рр. до 150 млн м² у 1990-х). Особливо різко впало виробництво бавовняних тканин через конкуренцію з боку азіатських країн. Сьогодні до Великобританії текстильної продукції більше ввозиться, ніж вивозиться. Збережені підприємства галузі розміщені переважно в історичних текстильних районах: вовняна промисловість сконцентрована, як і колись, у Йоркширі, бавовняна — в Ланкаширі, лляна — у Північній Ірландії, трикотажна — у Східному Мідленді.

Провідне місце посідає нова галузь — біотехнологія, у якій Великобританія, поряд із США та Японією, є світовим лідером. Держава вкладає великі суми грошей у наукові фундаментальні та прикладні розробки в цій сфері.

Особливо сильними є позиції Великобританії в генетиці та генній інженерії. Найбільші центри біотехнологічних досліджень — Единбург, Лондон.

У третинному секторі — головному в структурі ВВП Великобританії (понад 70%) — провідні місця належать фінансам, торгівлі, туризму та шоу-бізнесу, транспорту.

Одна з ключових ролей Великобританії у світовій економіці — фінансова. Протягом декількох сторіч аж до другої половини ХХ ст. вона була світовим фінансовим лідером, найбільшим інвестором і кредитором. Сьогодні лідерством довелося поступитися іншим країнам, зокрема Японії і США. Проте Лондон залишається одним з найбільших центрів міжнародних фінансових операцій. У лондонському Сіті розміщені представництва 300 іноземних банків з 150 країн. Велике значення у фінансовому житті країни традиційно мають страхові компанії, пенсійні та інвестиційні фонди, яких тут також сотні. Головний банк країни — Банк Англії — контролює комерційні банки і має право випускати банкноти національної валюти — фунти стерлінгів. Шотландський банк належить до найбільших світових інвесторів. Прибутки від експорту капіталів удвічі перевищують прибутки товарного експорту. Змінилася структура і географія англійських інвестицій. Якщо в середині минулого століття вони йшли переважно

в сировинні галузі країн третього світу, то зараз їх направляють у галузі нематеріального виробництва розвинутих країн, насамперед США та ЄС. Окрім Лондона, великими світовими фінансовими центрами стають Брайтон і Оксфорд.

Великобританія залишається одним із найважливіших торгових центрів світу. Її частка у світовій торгівлі за післявоєнний період впала з 12 до 6%, але і це не мало для однієї країни в сучасному світовому господарстві. У ХХ ст. через Лондон проходила біржова торгівля практично всього світу нафтою, кольоровими металами, золотом, дорогоцінним камінням, вовною, чаєм, хутрами і багатьма іншими товарами. Географія торгівлі якими формувалася за часів колоніального поділу світу. Як кажуть самі англійці: «імперії немає, торгівля залишилася». Сама Великобританія експортує чверть усієї виробленої матеріальної продукції. Головні торгові партнери — Німеччина і США.

Неухильно зростає частка невидимої торгівлі (гонорари і плата за фінансові послуги, відсотки за вкладками, дивіденди), яка вже досягла третини всіх доходів держави від зовнішньоекономічної діяльності.

Транспорт забезпечує як внутрішні, так і зовнішні економічні зв'язки країни. 90% вантажообігу припадає на морський флот. Він обслуговує ввезення в країну вугілля, залізної руди, інших видів сировини, а також поставки нафти та продукції машинобудування на експорт. По побережжю Великобританії функціонують сотні портів, але за загальним вантажообігом вона не входить навіть у першу десятку країн. Найбільший порт — Лондон-Медуей. Контейнерні перевезення здійснюються через Лондон, Саутгемптон і Фелікстоу. Нафтові порти — Мілфорд-Хейвен і Саутгемптон.

Авіаційний транспорт, так само як і морський, «плоть від плоті» англійського шляху розвитку. Величезну роль у його створенні зіграли науково-дослідні інститути, а також узятя в роки Другої світової війни ставка на військову авіацію, яка цілком себе виправдала. Цивільна авіація сьогодні забезпечує більшість зовнішніх пасажироперевезень. Компанія «Брітіш Ейрвейз» — одна з найбільших авіакомпаній світу, так само як лондонський аеропорт Хітроу — один з найбільших аеропортів світу.

У внутрішньому вантажо- і пасажирообігу 4/5 припадає на автомобільний транспорт. Країна покрита дуже густою мережею автодоріг,

історично на них лівосторонній рух. Головна автомобільна артерія країни — автострада Лондон — Бірмінгем — Манчестер — Глазго.

Залізничний транспорт, класична спадщина індустріального періоду розвитку країни, ось уже півстоліття перебуває у глибокій кризі. Значна частина доріг нерентабельна і заважає створенню сучасної транспортної інфраструктури. За післявоєнний період тут розібрана майже половина залізничного полотна (кілька десятків тисяч кілометрів). Як і на континенті, в останні десятиліття ХХ ст. розвиток отримали швидкісні залізничні магістралі. З 1993 р. діє тунель під Ла-Маншем і швидкісний експрес Лондон — Париж.

Зростає значення трубопроводів, якими транспортується понад 70% нафти, що видобувається в Північному морі, до нафтопереробних заводів на узбережжі.

Загальна територіальна структура господарства Великобританії є складною. Незважаючи на високий рівень економічного розвитку, територіальні контрасти тут виражені яскравіше, ніж у Німеччині і навіть у Франції. Економічно традиційно найбільш розвинена Англія, найменше — Північна Ірландія. Центр економічної активності — Великий Лондон. Реструктуризація економіки, мінімізація промислових функцій і найбільш швидкий розвиток третинного сектору (понад 80% жителів тут зайнято в невиконавчій сфері) міняють вигляд столиці, сприяють децентралізації населення і виробництва. Лондон — світове місто. У ньому розміщені штаб-квартири 30 транснаціональних корпорацій. Потужно розвивається наукова діяльність: тут розташовані головні офіси та науково-дослідні центри фірм і лабораторій, що працюють у сфері новітніх виробництв.

Південь Англії відрізняється найбільш сприятливим для життя кліматом, і він ближче інших регіонів до загальноєвропейського економічного простору. Це зумовило випереджувальний розвиток електроніки, електротехніки та інших сучасних галузей господарства.

Головні промислові регіони країни — Західний і Східний Мідленд, розташовані в центрі Англії. Столиця Західного Мідленду — Бірмінгем (близько 3 млн жителів). Тут же знаходяться Ковентрі, Стоконтрент. Головне місто Східного Мідленду — Ноттінгем — у 10 разів менше Бірмінгема (близько 260 тис.). Північніше Мідленду знаходяться Ланкашир і Йоркшир. Свого часу саме в Ланкаширі, де на

текстильних фабриках було впроваджено машинне виробництво, почалася англійська промислова революція. Головний промисловий центр Ланкаширу — Великий Манчестер (близько 2,5 млн жителів). Тут же розташоване місто Ліверпуль — другий за значущістю порт країни. У всьому світі Ліверпуль знають також як батьківщину знаменитого англійського ансамблю «Бітлз».

Йоркшир з Хамберсайда — історичний текстильний район, спеціалізувався на вирощуванні овець і виробництві вовни. Центр району — конурбація Лідса (понад 600 тис. жителів), де сьогодні існує різноманітне машинобудування, поліграфія. Друге за значущістю місто — Шеффілд (500 тис.) — великий центр чорної металургії, відомий виробництвом високоякісної сталі, а також центр ВПК.

Крайня північ Англії — відносно більш відсталий район країни. Головне місто — Ньюкасл (260 тис. осіб), центр важкого машинобудування, батьківщина першого англійського паровоза.

Шотландія, Уельс і Північна Ірландія вважаються окраїнними районами Великобританії. Хоча, звичайно, це країни за англійськими мірками. Наприклад, у Шотландії знаходиться британська «Силіконова долина» — один зі світових центрів НДДКР та електронної промисловості. Единбург — столиця Шотландії — один із головних наукових і культурних центрів країни. Глазго — потужний центр ВПК. Східне узбережжя Шотландії стало базою нафто- і газовидобутку на шельфі Північного моря. Столиця Уельсу — Кардіфф (270 тис. жителів) — діловий, університетський і промисловий центр. У горах займаються вівчарством і розводять велику рогату худобу.

Найбільш бідний і проблемний регіон Великобританії — Північна Ірландія. Столиця — Белфаст (близько 300 тис. жителів). Окрім етнорелігійного конфлікту, ситуацію посилює криза в низці традиційних галузей господарства, зокрема в суднобудуванні.

5. Зовнішня політика

Великобританія — член ООН із 1945 р., постійний член Ради безпеки Організації і співробітництва в Європі (ОБСЄ) з 1949 р., член Європейського Союзу, головує у створеній у 1931 р. Співдружності

націй (50 держав колишніх британських домініонів і колоній), член НАТО з 1949 р. Великобританія відіграє важливу роль у міжнародних економічних організаціях «Паризький клуб» і «Лондонський клуб», які займаються валютно-фінансовими проблемами і певною мірою впливають на політику МВФ.

Військові витрати становлять у 2012 р. 2,5% ВВП (57-ме місце у світі). У 2002 р. вони дорівнювали 2,32% ВВП.

У 2001 чисельність Збройних сил становила: флот 42,9 тис., сухопутна армія 114,0 тис., ВПС 54,0 тис., регулярні резерви 234,7 тис., волонтери 47,3 тис. У Збройних силах було зайнято 111,7 тис. цивільних осіб. Великобританія — ядерна держава. У 2002 р. на озброєнні знаходилися чотири підводні човни, оснашені 48 балістичними ракетами «Трайидент-II».

Великобританія підтримує ядерний арсенал приблизно з 185 боеголовок. Велика її роль у нарощуванні потенціалу сил швидкого реагування НАТО. Великобританія виступає за зміцнення європейської опори цієї організації.

Британські військові контингенти розміщені на Кіпрі, у Східному Тиморі, Сьєрра-Леоне, Демократичній Республіці Конго, Боснії, Косово.

У зовнішній політиці на початку ХХІ ст. Великобританія, безперечно, входить до п'ятірки провідних розвинених країн поряд із США, Францією, Німеччиною та Японією. Більше того, перед двома останніми вона, як одна з країн-переможниць у Другій світовій війні, має деякі переваги. Великобританія — ядерна держава, постійний член Ради Безпеки ООН. З початку 1970-х рр. вона разом із Францією і ФРН відіграє керівну роль у ЄС, хоча її політичний вплив у цій організації менший, і одночасно зберігає, хоча і в урізаному вигляді, «особливі відносини» із США. Великобританія досі претендує на роль посередника у відносинах між Старим і Новим Світом.

Великобританія володіє найбільшою після США «господарською імперією» за кордоном, очолює Співдружність. Разом з тим протягом останніх десятиліть відбувалося послаблення позицій Великобританії у світовій економіці і політиці, у системі міжнародних відносин. У 50–70-х рр. ХХ ст. остаточно розпалася британська колоніальна

імперія. Великобританії довелося відмовитися від старої доктрини, згідно з якою вона здатна успішно поєднувати три ролі: лідера Західної Європи, глави Співдружності і привілейованого партнера США. Приєднання Великобританії до ЄС у 1973 р. стало поворотним моментом у процесі переміщення в Західну Європу центру тяжіння всього комплексу позицій цієї країни за кордоном. Великобританія стала виступати складовою частиною західноєвропейського центру. У той же час вона продовжує займати особливу позицію з багатьох принципових питань розвитку ЄС.

Своєрідність позицій Великобританії відображає специфіку національної політичної культури, правового мислення, традицій зовнішньополітичної стратегії, які століттями зберігали певну дистанцію між «острівною державою» і континентальною Європою. Крім того, ставка на європейську інтеграцію поєднується зі збереженням особливих відносин Великобританії із США, які багато в чому визначаються спільністю мови, близькістю традицій, культури.

Лейбористи, як правило, підкреслюють ключову роль країн націй у сучасній Європі і відмітає федералістські ідеали інтеграції. У всіх сферах політики ЄС він ставить в основу принцип субсидіарності і підтримує принцип чіткого розмежування трьох опор ЄС. Визнаючи необхідність більшої гнучкості в рамках ЄС, лейбористи виступають за збереження принципу одноголосності і затвердження спільних акцій у рамках співпраці. Уряд підкреслює ключову роль НАТО в забезпеченні оборони Західної Європи.

Великобританія виділила великий контингент військ до складу європейських сил швидкого реагування.

У другій пол. 1990-х — поч. 2000-х рр. істотно зміцніли англо-американські зв'язки. Загальні підходи і схожі інтереси переважали в міжнародних справах і в галузі безпеки. Це проявилось в ході косівського конфлікту й особливо під час війни в Іраку в березні-квітні 2003 р., коли Лондон підтримав позицію Вашингтона. Після теракту 11 вересня 2001 р. у Нью-Йорку основну активність уряду у сфері зовнішньої політики та політики безпеки було перенесено на боротьбу з тероризмом і підтримку цієї боротьби країнами Співдружності.

Контрольні запитання та завдання

1. Охарактеризуйте географічне положення Великобританії. Розкрийте особливості її історичного розвитку.
2. Наведіть демографічну характеристику Великобританії.
3. Якою є Великобританія за формою правління й адміністративно-територіальним устроєм?
4. Назвіть основні партії Великобританії.
5. Охарактеризуйте основні галузі господарства Великобританії.
6. Розкрийте засади зовнішньої політики Великобританії.

ТЕМА 14

Франція

1. Географічне положення та адміністративно-територіальний поділ Франції. Залежні території. Особливості історичного розвитку

Франція — найбільша країна Європи. Вона розташована на заході субконтиненту, має великі виходи як до Атлантичного океану, так і до Середземного моря, що робить її економічне та геополітичне положення виключно вигідним. Вузька 41-кілометрова протока Падде-Кале відокремлює Францію від Великобританії. Велика частина сухопутних кордонів проходить по горах або інших природних бар'єрах. Від Іспанії Францію відокремлюють Піренейські гори, від Італії і Швейцарії — Західні Альпи і Юра. На франко-іспанському кордоні в Піренеях розташована мікродержава Андорра, недалеко від кордону з Італією — приморське князівство — місто Монако. Значна частина франко-німецького кордону проходить по Рейну. На північному сході Франція межує з Бельгією і Люксембургом.

Конфігурація території дуже зручна для організації інфраструктурних зв'язків і нагадує шестигранник. Самі французи часто так і називають свою країну: «L'Hexagone». Благодатний клімат, різноманітність природних ландшафтів стали суттєвими передумовами її розвитку і процвітання. Разом з цим непроста історія Франції являє собою повчальний приклад того, що для успішного розвитку країни одних природних передумов, навіть найкращих, недостатньо.

В адміністративному відношенні Франція поділяється на 22 регіони, 96 департаментів, 36 565 комун. Від колоніального минулого у володінні Франції залишилися чотири заморських департаменти (Мартініка, Гваделупа, Реюньон та Гвіана) і заморські території (Нова Каледонія, Французька Полінезія), а також кілька островів в Атлантичному і Тихому океанах. Чисельність населення заморських володінь близько 3 млн чол.

Франція — одна з найдавніших держав на карті Європи. Відлік часу французької історії можна вести з 496 р., коли король франків Хлодвіг завоював майже всю Галлію і прийняв християнство.

Територія країни формувалася в горнилі численних воєн із сильними сусідами: з Англією на півночі, Іспанією на півдні, Священною Римською імперією на сході. Особливо важкою була Столітня війна (1337–1453) з Англією, що проходила цілком на французькій території. Всесвітньо відомим символом цієї драматичної епохи боротьби за виживання країни стала Жанна д'Арк — «Орлеанська діва», яка очолила переможні походи французьких військ проти англійців.

Сучасні обриси Франція отримала до кінця XVIII ст. Найбільш проблемними територіями стали Лотарингія і Ельзас — багатовікові «яблука розбрату» між німцями і французами.

Протягом XIX — у першій половині XX ст. ці історичні провінції кілька разів переходили з рук у руки. Після поразки Німеччини у Другій світовій війні вони в черговий раз відійшли Франції.

Французи пишаються тим, що їхня країна стала батьківщиною Великої французької революції 1783–1789 рр., що проголосила знамените гасло «Liberté! Egalité! Fraternité!» (Свобода! Рівність! Братерство!). Символом своєї країни, поряд із Жанною д'Арк, багато французів вважають одного з найбільш великих полководців усіх часів і народів імператора Наполеона I Бонапарта, що пройшов зі своєю переможною Великою армією по всій Європі в ім'я «звільнення її народів від тиранії», але безславно втік з Росії восени — взимку 1812 р.

Численні виснажливі війни на суші і невдачі в боротьбі з Англією на морі в XVI–XVIII ст., Велика французька революція і наступні за нею наполеонівські війни, низка революцій XIX ст. порушували стабільність економічного розвитку.

Великі колоніальні придбання, насамперед в Африці, не забезпечили автоматичного збагачення метрополії, про що мріяли колонізатори. У результаті до кінця XIX ст. «благодатна» Франція з її чудовими географічними, природними та геополітичними передумовами для випереджаючого розвитку виявилася економічно найслабшою державою в трійці європейських лідерів (Великобританія, Німеччина, Франція). За темпами індустріалізації до початку XX ст. вона значно відставала від усе ще могутніх Великобританії і Німеччини, що швид-

ко милітаризувалися. Проте в так звану «прекрасну епоху» («la Belle époque», початок ХХ ст.) Франція — третя в світі колоніальна держава — мала величезну вагу на світовому та європейському геополітичному просторі. Перемога країн антинімецької коаліції — Антанті в Першій світовій війні 1914–1918 рр., дуже вигідний для Франції Версальський договір 1919 р. не привели країну до давно бажаного положення загальноєвропейського лідера. Війна забрала життя майже 1,5 млн французів і зруйнувала економіку промислово розвинених північно-східних департаментів країни, де проходили найбільш жорстокі бої. Нове економічне, військове і геополітичне суперництво 1930-х рр. із нацистською Німеччиною Франція програла. Вступивши в Другу світову війну, вона зазнала нищівної поразки і всього за півтора місяці (травень-червень 1940 р.) була окупована німецькими військами. Німецькі солдати парадним маршем пройшли знаменитими Єлисейськими полями Парижа. Французький опір очолив генерал де Голль — майбутній президент країни. Вирішальну роль у її звільненні зіграли англо-американські союзні війська, що висадилися в червні 1944 р. у Нормандії і за три місяці очистили країну від окупантів. Повоєнне життя Франції було динамічним, але далеко не безхмарним. Національно-визвольна війна в Алжирі і слідом за нею розвал французької колоніальної імперії на початку 1960-х рр., «Молодіжні бунти» 1968 р. поставили країну на межу революції. На розвитку Франції позначився традиційно сильний вплив лівих сил, які сприяють зміцненню інституту державної власності (її частка у Франції перевищує 25%) і соціальної політики уряду. Принципово змінилася доктрина зовнішньої політики. Насамперед були радикально переглянуті відносини з «бошами» — так французи звикли називати німців. У 1963 р. президент Франції Шарль де Голль і канцлер ФРН К. Аденауер підписали історичний *Єлисейський договір*, який поклав край багатовіковій ворожнечі двох народів.

Франція зіграла важливу роль у формуванні політики європейської інтеграції. Разом з тим психологічний шок від ганебної капітуляції 1940 р. змусив переосмислити військову доктрину країни і стимулював розвиток військово-промислового комплексу, форсування ядерних програм. Франція стала третьою у світі державою, що володіє ядерною зброєю. Вона має найпотужнішу у Європі армію.

Сьогодні Франція — друга за економічним потенціалом країна Європейського Союзу після Німеччини. Головним напрямом її національної політики стало лобювання європейських інтеграційних процесів, послідовне зміцнення своєї позиції в Європейському Союзі, боротьба за посилення його ваги на світовій економічній і геополітичній арені.

Природно-ресурсний потенціал Франції. На території метрополії зосереджені запаси: вугілля, залізної руди, бокситів, цинку, урану, сурми, миш'яку, поташу, польового шпату, плавикового шпату, гіпсу, деревини, риби. Французька Гвіана має родовища золота, нафти, каоліну, ніобію, танталу, глини.

Кам'яне вугілля. Видобуток вугілля значно скоротився порівняно з кінцем 1950-х рр., коли він перевищував 58 млн т у рік. У загальному енергобалансі на частку вугілля припадає лише 5,8%.

Нафта. Франція має у своєму розпорядженні обмежені запаси нафти. У країні щорічно видобувається 3–4 млн т нафти. Цього явно недостатньо для задоволення внутрішнього попиту на цей продукт. Імпорт нафти вперше значно збільшився в 1960-ті рр., коли ціни на неї знизилися і вона поступово зайняла місце головного енергоносія. У зв'язку з різким зростанням цін на нафту на світовому ринку в 1973 і 1979–1980 рр. Франція стала ширше використовувати інші джерела енергії, а імпорт нафти скоротився. Це викликало спад у нафтопереробній промисловості. У 1990-х рр. не вдалося радикально подолати залежність Франції від імпорту нафти. У цей час основними постачальниками нафти є Росія і північноморські країни.

Природний газ видобувається з 1940-х рр. у передгір'ях Піренеїв. Нині експлуатуються родовища району Лак. Запаси газу сильно виснажені, тому істотно збільшився його імпорт із Росії, північноафриканських країн, Норвегії, Нідерландів. Питома вага газу в енергобалансі Франції становить 13,6%.

Навколишнє середовище — проблеми екології Франції. Заподіяння шкоди лісам від кислотних дощів, забруднення повітря промисловими викидами і транспортними засобами; забруднення вод міськими відходами, сільськогосподарськими стоками.

2. Основні галузі господарства Франції

Галузі спеціалізації і територіальна організація господарства. ВВП Франції за курсом долара США 2012 р. (за паритетом купівельної спроможності — ПКС): \$ 2,291 трлн (2012) 10 місце у світі. (\$ 2, 290 000 000 000 (2011); \$ 2 252 000 000 000 (2010 р.)) ВВП Франції — на душу населення за курсом долара США від 2012 р. (за ПКС): \$ 36 100 (2012) 40 місце у світі; \$ 36 300 (2011); \$ 35 900 (2010).

Як і Німеччина, Франція — країна з найскладнішою галузевою і територіальною структурою господарства.

У високоефективному *сільському господарстві* зайнято лише 5% працюючого населення, частка сільгосппродукції у ВВП країни не перевищує 2%, але за обсягами виробництва Франція займає перше місце в Європейському Союзі і дає 22% загального обсягу його сільськогосподарської продукції. За експортом вона посідає друге місце у світі після США.

Оброблювані землі становлять більше половини території країни. Фруктові сади і виноградники займають 4%. У результаті укрупнення господарств середня площа одного господарства досягла 40 га. У Паризькому басейні, Пікардії і Брі велика частка господарств має площу понад 100 га.

Половину сільгосппродукції країни дає рослинництво. Асортимент вирощуваних культур тут дуже широкий, серед них ячмінь, кукурудза, ріпак, соняшник, виноград, соя, різноманітні овочі і фрукти. За низкою ключових галузей рослинництва Франція — або світовий, або європейський лідер. За збором пшениці вона посідає перше місце в Європі, за виноградом — перше місце у світі. Пшениця традиційно обробляється в Паризькому басейні, районах Беррі і Тулузи. Цукор виробляється як із цукрового буряка, вирощеного також у Паризькому басейні, так і з цукрового очерету, що надходить з Мартініки, Гваделупи і Реюньона. Після укрупнення господарств у північних та центральних регіонах ниви набули правильної геометричної форми, що сприяє використанню техніки.

Великі виноградники розміщені в Шампані, Аквітанії (район Бордо), Бургундії, в долині Луари і в Лангедоку. Саме ці історичні

райони Франції дали назву всесвітньо відомим винам, кількість сортів яких перевищує 7 тис. В околицях міст Коньяк і Арманьяк вирощують виноград спеціально для виробництва не менш знаменитих міцніших напоїв. За збором фруктів і овочів Франція посідає третє місце у світі, поступаючись лише Італії та Іспанії.

У тваринництві у Франції не менш сильні позиції. За поголів'ям великої рогатої худоби та виробництвом м'яса вона посідає перше місце у Європі. Гладкі стада рудих і плямистих корівок — традиційний елемент ландшафту на вологому заході країни, в Нормандії, Бретані, долині Луари. Франція займає провідні місця в світі з виробництва багатьох молочних продуктів, зокрема сиру. Культура сироваріння, як і виноградарства, йде корінням в епоху Римської імперії, нараховуючи вже 2 тис. років. У Франції понад 2 тис. сортів сиру, кожен приурочений до певної історичної місцевості. Особливо славляться сири, що виробляються на старовинних сімейних фермах в передгір'ях Юри й Альп.

За поголів'ям свиней та виробництва м'яса птиці Франція поступається тільки Німеччині. Вівчарство зосереджене переважно на півдні в передгір'ях Піренеїв і Альп, а також на о. Корсика. Останнім часом зростає популярність овечих сирів, особливо рокфору. Є й традиційні національні пристрасті: гусяча печінка з Ельзасу, вирощування або ловля устриць на Атлантичному узбережжі, розведення коней на м'ясо, виробництво знаменитого жаб'ячого «м'яса».

Яскраві національні особливості проявляються не тільки в сільському господарстві. Наприклад, Франція — єдина країна світу, де АЕС дають понад 70% усієї електроенергії, забезпечуючи майже половину її енергетичних потреб. У країні діє 57 атомних реакторів. Більшість АЕС розміщені на річках Луара і Рона.

ТЕС виробляють усього 10% електроенергії, ще 13% — гідроелектростанції, розташовані переважно в Альпах, Піренеях і Центральному масиві. Зростає роль нових джерел електроенергії. З'являється все більше вітрових електростанцій, що забезпечують електроенергією малі населені пункти. Геотермальні установки дають тепло понад 200 тис. квартирах у Паризькому окрузі і на південному заході країни.

Французька *індустрія* посідає друге місце у Європі після Німеччини. Долі галузей промисловості в процесі модернізації економіки

країни склалися по-різному. Як і в інших розвинених країнах, багато традиційних галузей переживають глибоку кризу. Найбільш характерний приклад — вугільна промисловість. За останні півстоліття видобуток вугілля скоротився майже в 10 разів. Шахти в департаменті Нор-Па-де-Кале закриті в 1990 р., майже всі інші шахти — в Лотарингії й у Центральному масиві — були закриті до 2005 р. Головні постачальники вугілля до Франції: США, Австралія і Південна Африка.

Інша депресивна галузь — чорна металургія. З 1975 р. виробництво сталі у Франції зменшилося на третину. Спад виробництва пов'язаний із загостренням конкуренції з боку як інших видів продукції, насамперед алюмінію і пластмас, так і більш успішних виробників в особі Бразилії та Південної Кореї. Чавуноливарне виробництво тепер розміщується не в традиційних внутрішніх металургійних центрах (насамперед у Лотарингії), а в приморських центрах: у Нор-Па-де-Кале і Дюнкерку, де металургійні заводи були переорієнтовані на імпорту сировину, і в Фос-сюр-Мер поблизу Марселя.

Набагато краще становище алюмінієвої промисловості, що забезпечує потреби насамперед авто- і авіабудування. Перше в світі родовище алюмінієвої руди було виявлено більше 100 років тому в містечку Бокс на півдні Франції, тому руду назвали *бокситами*. Сьогодні найпотужніший у країні ультрасучасний завод з виробництва алюмінію, що належить компанії «Пешіне», розташований у Дюнкерку, поряд з атомною електростанцією в Гравліні.

Стабільно працює хімічна промисловість. Підприємства основної хімії використовують місцеву сировину, зокрема калій з Ельзасу, сірку з Лаку, сіль з Лотарингії. Компанія «Ер Лікід» — світовий лідер у промисловій переробці газу, найбільше родовище якого розташоване в Лаку, в передгір'ях Піренеїв. Франція інтегрована в єдину загальноєвропейську газову мережу.

Нафтопереробка і нафтохімія тяжіють до портових міст. Усередині країни нафтохімічні підприємства компаній «Ельф — Акітен» і «СФП — Тоталь» зайняли корпуси колишніх підприємств вуглехімії.

Швидко розвивається виробництво товарів побутової хімії та фармацевтики. Тут панують такі великі компанії, як «Проктер енд Гембл», «Колгейт — Пальмолів». Окремо необхідно виділити знамениту французьку парфумерію. Фірма «Л'Ореаль» займає провідне

місце у виробництві косметичних засобів. Продукція парфумерних фірм «Ів Сен-Лоран» і «Шанель» відома в усіх країнах світу.

Одна з найстаріших галузей господарства Франції — текстильна промисловість. Традиційно вона сконцентрована в трьох районах: на півночі в промислово-міській агломерації Лілль-Рубе-Туркуен (вовняне і льняне виробництво), у південному Ельзасі (бавовняні тканини) і в Ліонській ПГА (трикотаж і синтетичні волокна). Французькі швейні вироби завжди відрізнялися гарним смаком і елегантністю. Для заможних модниць Париж — місто найкращих у світі ательє. Сюди не тільки з'їжджаються подивитися на плоди фантазії кращих модельєрів світу, але нерідко прилітають із-за океану по кілька разів на примірки замовлених суконь.

У машинобудівному комплексі ключова позиція належить автомобілебудуванню. Франція займає четверте місце у світі з виробництва автомобілів і третє — з експорту легкових автомобілів індивідуального користування (60% виробництва). Найбільші виробники — приватна група PSA (понад 50% автомобілів), контролююча заводи «Пежо» і «Сітроен», і державна компанія «Рено» (понад 40% автомобілів). На території Франції корпуси заводу «Рено» традиційно розташовуються навколо Парижа і на захід від нього вздовж р. Сени аж до Гавра. Заводи «Пежо» і «Сітроен» знаходяться у Сошо-Монбельярі та Страсбурзі, на сході країни. Сьогодні географія виробництва автомобілів цих марок набагато ширше і простягається далеко за межі Франції. Покришками та іншими комплектуючими автомобілі забезпечуються заводами всесвітньо відомої компанії «Мішлен» — найбільшого виробника шин, головне підприємство якої розташовано в Клермон-Феррані.

Виробництво побутової техніки відоме в світі насамперед завдяки продукції компанії «Мулінекс», основні підприємства якої розташовані в Парижі.

Авіаційна та космічна промисловість — предмет національної гордості. Франція однією з перших країн випустила на пасажирські авіалінії надзвукові літаки. І хоча доля знаменитого «Конкорда» склалася не просто, з літаком траплялися трагічні аварії, французи не залишили надію на розвиток надзвукових польотів. У рамках грандіозних програм «Аеробус» і АТК, оцінюваних мільярдами доларів,

Франція випускає літаки разом з Великобританією і Німеччиною. Аеробус А-340 сьогодні єдиний у світі реальний конкурент американським «Боїнгам». Головні підприємства авіаційної промисловості зосереджені в Парижі і Тулузі. Спільно з іншими країнами ЄС Франція бере активну участь у космічних програмах і в створенні міжнародної космічної станції, має свої супутники зв'язку. Ракети «Аріан» регулярно злітають з французького космодрому Куру у Гвіані.

Франція має у своєму розпорядженні один з найпотужніших у світі військово-промислових комплексів, з експорту озброєнь входить до п'ятірки світових лідерів. Вона відома виробництвом сучасних танків, винищувачів («Міраж»), балістичних ракет середньої і великої дальності. Основні заводи з виробництва озброєнь знаходяться в Іль-де-Франс, на півночі в Бретані, на півдні в Провансі і на Лазурному березі. У Бордо розміщений завод «Талез» з виробництва винищувачів. Авіасалон у Бурже — світовий виставковий центр та місце укладання комерційних угод з купівлі-продажу військових літаків і вертольотів. Значну частину озброєнь закуповують французькі збройні сили. Примітно, що Франція, володіючи найпотужнішою армією у Європі, витрачає на освіту в 1,5 рази більше, ніж на армію.

Набагато гірше, ніж з ВПК, справа йде з французьким суднобудуванням. За останнє тридцятиріччя минулого століття виробництво суден по тоннажу впало з 500 до 70 млн/т, 80% працюючих у галузі втратили свої місця. Пов'язано це з надмірною вантажомісткістю світового торгового флоту і конкуренцією з боку азійських виробників, насамперед Південної Кореї.

Старовинні судноверфі в Тулоні, Гаврі, Сен-Назері виживають переважно за рахунок судноремонту. Військові судноверфі традиційно розташовувалися у Тулоні і Нанті.

Серед «новітніх» галузей необхідно назвати насамперед електронну промисловість і біоіндустрію. Перша займає дуже сильні позиції на світовому ринку телекомунікацій (компанія «Франс-Телеком» та ін.). Широкий спектр продукції — від електронного обладнання оборонного призначення до побутової електроапаратури — випускає фірма «Томпсон». Розміщені підприємства електронної промисловості дуже дисперсно. Але тяжіють вони до найбільш мальовничих і екологічно чистих районів узбережжя, особливо півдня країни, що

пов'язано з підвищеними вимогами до якості життя висококваліфікованих, добре оплачуваних працівників цієї галузі.

В умовах технополіси — сучасні центри НДДКР, де розробляються найбільш перспективні науково-дослідні проекти. Найвідоміший — Софія-Антиполіс на півдні країни неподалік від Ніцци.

У Франції широко впроваджуються досягнення біоіндустрії в найрізноманітніші сфери життя. Досягнення генної інженерії використовують у медицині, фармацевтиці, сільському господарстві, екології.

Так само як і в Німеччині, стрімко набирає темпи екоіндустрія — оборот підприємств «зеленого ринку» оцінюється більш ніж у 5 млрд євро. Пріоритетна увага приділяється водоочищенню, потім слідує очищення повітря і переробка відходів.

У цілому розміщення промисловості відображає триваючу кризу внутрішніх давньопромислових районів, таких як Лотарингія і Нор, і активний господарський розвиток прибережних територій, особливо на півдні.

Величезну роль в економіці країни в останні десятиліття відіграє сфера нематеріального виробництва, або сфера послуг: транспорт, телекомунікації, банківські послуги, страхування, торгівля, туризм, а також освіта, культура, спорт та ін. Як уже зазначалося, цей сектор забезпечує сьогодні 70% ВВП країни.

У Франції вже давно усвідомили, що таке транспорт для розвитку країни. За післявоєнний період тут створена одна з самих густих та ефективних транспортних мереж світу. На 100 км² території припадає 146 км автомобільних і 6,2 км залізниць. Головна риса дорожньої мережі — яскраво виражена радіальна структура з центром у столиці. Усі ключові магістралі сходяться в Парижі.

Загальна протяжність автомобільних доріг досягає майже 1 млн км. По них здійснюється 60% вантажоперевезень і 90% пасажироперевезень (включаючи індивідуальний автотранспорт). У 1990-х рр. стабільно зростають міжнародні автоперевезення, особливо після введення автомагістралей Париж — Лілль — Брюссель, Перпіньян — Барселона та ін. Залізничний транспорт майже весь післявоєнний період перебував у глибокій кризі, оскільки не витримав конкуренції

цію з автотранспортом. Довжина залізничного полотна з 1930-х рр. до кінця минулого століття скоротилася з 52 до 34 тис. км. Однак Франція одна з перших у світі почала впроваджувати швидкісні залізниці, насамперед для перевезень пасажирів. Хоча залізничним транспортом користуються менше 10% пасажирів, швидкісні потяги (TGV) популярні, особливо серед туристів, які подорожують Європою. Щогодини з Північного вокзалу столиці відправляється потяг «Євростар», що прибуває через три години на вокзал Ватерлоо у Лондоні, 54 км шляху він проходить тунелем під Ла-Маншем. Потяг «Таліс» — за 1 год 25 хв «долітає» до Брюсселя. Усередині країни великою популярністю користуються швидкісні лінії Париж — Ліон — Марсель, Париж — Тур — Бордо і Париж — Лімож — Тулуза.

Паризький авіавузол займає друге місце після Лондона за пасажироперевезеннями. Величезна гордість організації транспортних вузлів у Парижі — зведення в один пункт різних видів транспорту. Наприклад, прилетівши в аеропорт Руассі — Шарль-де-Голль, пасажир за лічені хвилини, з візком, встигає перейти на залізничну станцію, станцію метро (RER), автовокзал чи стоянку таксі.

Займаючи четверте місце в світі з експорту, Франція знаходиться лише на 27-му місці з морських перевезень. Із 70 портів відносно великі тільки два: Марсель-Фос на Середземномор'ї і Гавр на півночі в Па-де-Кале. В останні роки зростають морські перевезення туристів, особливо з Кале і Шербур в порти Великобританії.

Вантажо- і пасажирооборот річкового транспорту невисокий. Незважаючи на наявність густої річкової мережі, судноплавна її частина відстає від сучасних вимог, погано обладнана. Вантажоперевезення по річках в останні півстоліття багаторазово скоротилися через низьку рентабельність. Деяке пожвавлення спостерігається на річках, що мають туристське значення. Наприклад, дуже популярний дивовижно красивий річковий маршрут «Замки Луари». Головні річкові порти — Париж (р. Сена) і Страсбург (р. Рейн).

Компанія «Франс Телеком» входить до десятки найбільших телекомунікаційних компаній світу.

Банківська діяльність забезпечує 4% ВВП, що можна порівняти з такими секторами економіки, як транспорт, енергетика і сільське господарство. Зростає інтернаціоналізація банківської діяльності,

відображаючи прагнення Франції збільшити світову фінансову роль Парижа. Понад тисячу відділень французьких банків функціонують у 140 країнах світу. Після відмови у 2000 р. від національної валюти — франка і входження в зону євро французький фінансовий ринок став невід'ємною частиною загальноєвропейського ринку.

Одна з ключових галузей спеціалізації Франції — туризм. Це найбільш відвідувана країна світу, за рік вона приймає 60–70 млн туристів, з яких майже 90% — європейці. У країні налічується 12 тис. пам'яток, що перебувають під охороною держави, і 1200 музеїв. Тут першокласна інфраструктура туризму: готельна мережа включає 45 тис. готелів (1 млн номерів). «Туриndустрія» — потужний двигун розвитку країни, вона забезпечує 1,5 млн робочих місць і приносить близько 125 млрд доларів доходу. Основні курортні зони Франції розташовані на морі: це аристократичні Довілль на півночі і Ніцца на півдні, а також Аркашон і Біарріц.

За кількістю приїжджаючих туристів лідирує регіон Прованс — Альпи — Лазурний берег. Туризм дав «нове дихання» багатьом колишнім депресивним приморським районам, таким як Лангедок і Ланди, уповільнив відтік населення з гірських районів.

Гірський туризм у Франції зародився в Шамоні ще до Другої світової війни. Тут найдовша гірськолижна траса в Європі — понад 20 км. Особливо популярним гірськолижний туризм став після проведення зимових Олімпійських ігор у Греноблі (1968) і Альбервіллі (1992). В останнє десятиліття зростає інтерес до «зеленого» — екологічного туризму. Він, зокрема, дозволяє селянам отримувати додаткові доходи від оренди кімнат і будинків і устаткування кемпінгів на фермах. Особливо активно «зелений» туризм розвивається в долині Рони і Центральному масиві.

Франція по праву пишається тим, що створила одну з найбільш передових та ефективних систем освіти та професійної підготовки. 80% учнів закінчують не тільки середню школу (колеж), а й ліцеї, отримуючи дипломи бакалаврів. У системі вищої освіти працюють 130 тис. викладачів і наукових співробітників. В університетах Франції навчаються понад 1,5 млн студентів, 10% з них — іноземці, переважно вихідці з колишніх французьких колоній. Випускники паризь-

кого університету Сорбонна славляться блискучою освітою в галузі гуманітарних наук. Престижні університети розташовані також у Ліллі, Тулузі, Бордо, Греноблі, Монпельє, Нансі.

Складна галузева структура і відмінність у факторах розміщення галузей обумовлюють не менш складний малюнок загального територіального устрою країни. До інтегральних рис сучасної територіальної структури господарства можна віднести:

1) збереження ключової ролі столичного регіону. Незважаючи на те, що вага Великого Парижа в господарстві країни поступово зменшується, він залишається величезним, тут концентрується майже чверть виробництва країни;

2) якісну перебудову господарства північного сходу і сходу, пов'язану з глибокою кризою традиційних галузей економіки: вугільної промисловості, чорної металургії і текстильної промисловості;

3) стабілізацію розвитку центральних районів країни, стимулювання розвитку економіки другого міста країни Ліона;

4) динамічний розвиток прибіскайського і середземноморського узбережжя, насамперед за рахунок розвитку тут авангардних галузей промисловості, інтенсифікації сільського господарства та покращення інфраструктури туризму.

3. Демографічна характеристика Франції

Населення на початок ХХІ ст. наблизилося до 60 млн, що на 22 млн чол. менше, ніж у Німеччині. На липень 2013 р. воно становило понад 65,9 млн — це 21 місце у світі. Найбільші міста — Париж, Ліон (1,3 млн), Лілль (1,0 млн), Ніцца (0,8 млн), Тулуза (0,8 млн), Бордо (0,7 млн).

Демографічний розвиток Франції проходив дуже нерівномірно. З початку ХІХ ст. і до Другої світової війни середні темпи приросту населення в країні були в чотири рази нижче, ніж у сусідніх Англії та Німеччині. Франція одна з перших зіткнулася з проблемою «демографічної зими»: вже в 30-х рр. минулого століття тут відзначилося природне скорочення населення. У післявоєнний період держава всіляко стимулювала народжуваність, завдяки чому накопичився величезний досвід активної демографічної політики.

У підсумку слідом за «демографічною зимою» прослідував «демографічний вибух», коли населення країни за 50 років зросло майже в півтора рази.

У даний час демографічна ситуація у Франції дещо краща, ніж в інших країнах ЄС, хоча в останнє десятиліття показник природного приросту не перевищував 2%. «Старіння нації», типове для розвинених країн, посилює навантаження на бюджет (понад 20% населення — пенсіонери). Одним з великих досягнень боротьби французького суспільства за соціальні права стала зразкова система державного страхування здоров'я, що забезпечує більшій частині населення безкоштовне медичне обслуговування та оплату державою витрат на медикаменти. Переважно завдяки цьому показник середньої очікуваної тривалості життя до початку ХХІ ст. перевищив 80 років.

З майже 66-мільйонного населення країни 90% французи. Етногенез французької нації корінням сягає епохи Римської імперії. До приходу римлян тут проживали войовничі кельтські племена (римляни називали їх галлами), що чинили активний опір завойовникам. Тим не менш, багатовікова романізація привела до формування галоримської народності, мовою спілкування якої стала «народна латинь», на базі якої згодом розвинулася французька мова. З приходом сюди в І тис. вестготів і франків, що дали назву країні, головним центром етнічної консолідації став Паризький басейн. Вплив німецьких народів і фламандців на північному сході та інших романських народів на півдні, тривалий сепаратизм ряду історичних областей — усе це зробило етнічний склад сучасного французького народу дуже строкатим. До цих пір багато французів ідентифікують себе як гасконці, бургундці тощо. Бретонці і ельзасці взагалі воліють не відносити себе до французів. Серед корінних народів на північному сході Франції живуть фламандці (близько 300 тис. осіб), на півдні — каталонці (200 тис.) і баски (130 тис.). Острів Корсику, батьківщину Наполеона Бонапарта, населяють корсиканці (близько 300 тис.). У Франції найчисленніша в Європі єврейська діаспора — понад півмільйона. Половина з них проживає у Парижі, багато євреїв у Ліоні та Тулузі.

Франція — країна традиційної імміграції ще з початку ХХ ст. Після Жовтневої революції 1917 р. та громадянської війни саме сюди емігрували з колишньої Російської імперії понад 2 млн осіб. Пред-

ставники сотень аристократичних прізвищ осіли в Парижі і Ніщі. Сотні тисяч козаків почали нове життя у вигнанні в Марселі і його околицях. Незважаючи на трагічну долю багатьох емігрантів, російська діаспора стала невід'ємною частиною французького бомонду і прославленої французької культури ХХ ст. Філософи Н. А. Бердяєв і С. Булгаков, письменники І. А. Бунін і В. В. Набоков, композитор І. Ф. Стравінський, поети Д. С. Мережковський і З. М. Гіппіус, співак Ф. І. Шаляпін, художники В. В. Кандинський і М. З. Шагал, балетний імпресаріо С. П. Дягілев — тільки перші кілька рядків довгого списку тих, кого втратила Росія і з радістю «підбрала» Франція. Багато з тих, хто складає славу як Росії, так і Франції, тепер покояться на знаменитому кладовищі Сент-Женев'єв-де-Буа в передмісті Парижа.

У післявоєнний період основним контингентом іммігрантів стали італійці, іспанці та португальці, а потім, у 1970–1980 рр., вихідці з колишніх французьких колоній. Вони забезпечували країну дешевою робочою силою на важких і неprestижних роботах.

З 1990-х рр. французький парламент послідовно посилював імміграційне законодавство, прагнучи максимально обмежити в'їзд низькокваліфікованих робітників і псевдотрудових іммігрантів, які сподівалися у Франції не стільки працювати, скільки користуватися солідною допомогою з безробіття або з народження дитини. Тому не дивно, що серед іммігрантів з Алжиру, Лівії, Марокко та інших африканських країн відсоток безробітних стабільно та суттєво вищий, ніж серед корінного населення. На початок ХХІ ст. у країні налічувалося близько 4 млн легальних іммігрантів і понад 10 млн натуралізованих, тобто тих, що отримали французьке громадянство. Так само як у Німеччині, французи, мабуть, звиклися з тим, що «генофонд нації» змінюється з покоління в покоління і веселі й темпераментні французькі діти все частіше нагадують кубинських або палестинських. Щонайменше кожен четвертий француз сьогодні має іноземне коріння.

Соціальний склад і структура зайнятості населення Франції типові для постіндустріальної країни. Дві третини працюючого населення зайнято у сфері нематеріального виробництва. Найчисленніший соціальний шар — «середній клас», представників якого французи часто іменують «буржуа» («городяни»). Робітники і будівельники

складають менше 30% населення, їх професійний рівень при цьому якісно підвищився. Селяни — менше 4%. У селі тільки один з п'яти жителів зайнятий безпосередньо сільським господарством.

Франція — країна контрастів у розміщенні населення. При тому, що середня щільність тут набагато більше 100 осіб на км², у столичному регіоні Іль-де-Франс вона становить 900, тоді як у департаментах Кастеллан, Флорак і Барселоннет не досягає і 10 осіб на км². Тільки в одному Іль-де-Франс проживає п'ята частина всього населення країни. Малонаселені райони оперізують територію країни від передгірних Піренеїв до масиву Арденн. Урбанізація у Франції йшла повільніше, ніж в Англії чи Німеччині, міське населення перевищило сільське тільки до 1930-х рр. Однак до кінця ХХ ст. у 360 містах країни проживало вже 76,4% населення.

У Франції сформувалося 10 міських агломерацій з населенням понад 500 тис. ос. Найбільша з них — Паризька — налічує понад 10 млн осіб (у 2,5 рази більше Берлінської). Париж — гордість французів, одне з найкрасивіших міст світу. Його часто називають культурною столицею Європи. Разом з тим це дуже багатофункціональне місто. Тут є і ділові, і робочі квартали. Неповторний архітектурний вигляд міста химерно поєднує в собі романську, готичну, класичну й авангардистську архітектуру, прикрашену різноманітною еkleктикою.

Відносно великі агломерації оточують Ліон — друге за чисельністю населення місто країни (1,3 млн), Марсель (понад 1 млн) і Лілль (понад 1 млн).

Територіальна політика включає три рівні: регіони, міські агломерації та «глибинку». Для того щоб стримати гіпертрофовану роль столиці в житті країни, ось уже кілька десятиліть впроваджуються активні заходи з розвитку французької периферії. Закон про децентралізацію 1982 р. дав юридичну базу для посилення поліцентризму в розміщенні населення і господарства. Як і в Німеччині, давньопромислові депресивні райони — найскладніший об'єкт для реалізації містобудівної політики. У Франції досягнуті великі успіхи у реструктуризації господарства, поліпшенні інфраструктури та перебудові їх життя в умовах постіндустріалізму. Як результат — поживлення життя в багатьох ще недавно неprestижних промислових містах (Ліон, Дюнкерк та ін.). Згідно з планами, 12 великих міст Франції

повинні стати великими поліфункціональними центрами європейського та міжнародного значення, серед них: Страсбург, Бордо, Нансі, Мец, Тулуза, Клермон-Ферран.

Останнім часом неухильно зростає привабливість міст і містечок прибіскайського (західного) і середземноморського (південного) узбережжя. Колись найбільш відсталі аграрні райони країни приваблюють своєю мальовничістю і більш благополучною екологічною обстановкою. Навпаки, в північно-східних районах чисельність населення не змінюється або скорочується. Вже з 1970-х рр. у країні активно йде процес субурбанізації — французи з великим задоволенням переселяються у передмістя, особливо зручно і престижно жити в столичному субурбанізаційному поясі.

Одночасно кількість жителів центру міст неухильно скорочується. Колись престижні історичні райони центру Парижа — студентський Латинський квартал, богемний Монмартр — заселені тепер переважно сім'ями іммігрантів.

Дуже багато робиться в країні для поліпшення екологічної обстановки в містах, з року в рік посилюються екологічні норми міської забудови та стану міського середовища. У Франції вже звикли до того, що екологічні та естетичні характеристики території — найважливіші елементи якості життя людини. Тут накопичено унікальний досвід мистецтва організації території на основі наукового географічного аналізу, спрямованого на гармонізацію взаємин людини і природи.

За якістю життя Франція належить до найбільш благополучних країн, хоча за низкою формальних показників (метраж житла на 1 людину, кількість автомобілів на 1 тис. жителів та ін.) вона поступається США, Німеччині та іншим країнам. Однак інтегральна оцінка експертів із соціального розвитку ООН виключно висока — друге місце у світі після Канади. Показники рівня життя у Франції значно вище середніх по ЄС. Душовий дохід перевищує 25 тис. євро на рік. Франція одна з перших у світі законодавчо встановила мінімальну заробітну плату. У першому десятилітті XXI с. вона становила близько 1100 євро на місяць.

Середня площа житла — близько 90 м² на сім'ю (2,5 чол.). Якщо ще в середині минулого століття 4/5 житла у Франції не мало базових «зручностей» (внутрішніх вбиралень та ванних кімнат), то сьогодні такого житла практично не залишилося. У сімейному бюджеті не-

ухильно скорочується частка витрат (при тому, що самі витрати неухильно збільшуються) на продукти харчування, одяг, меблі та побутові прилади, зростає частка витрат на нематеріальні блага, підтримку здоров'я, спорт, подорожі і зв'язок, культуру і дозвілля.

Звичайно, як і у будь-якої розвиненої країни, у Франції чимало соціальних проблем. Французи не задоволені багатьма сторонами життя: безробіттям, системою пенсійного забезпечення, зростанням наркоманії серед молоді, високим рівнем суїцидів та алкоголізму. Традиційно впливові профспілкові організації нерідко вдаються до випробуваних методів тиску на уряд: організовують масові демонстрації і, в крайніх випадках, багатоденні страйки. Іноді вони приносять результати.

4. Державний устрій та політична система

Франція — неподільна, світська, демократична і соціальна держава з республіканською формою правління. Діє Конституція, схвалена шляхом референдуму в 1958 р., з поправками 1962 р. (з питання про обрання президента), 1992, 1996, 2000, (у зв'язку з підписанням відповідно Маастрихтського, Амстердамського, Ніщського договорів), 1993 (з питання про імміграцію) і 2008 р. (обмеження терміну президентських повноважень).

Форма правління з 1958 р. — напівпрезидентська республіка: у Конституції чітко позначений принцип пріоритету президента, який не відповідальний перед парламентом, але й не є главою уряду. У французькій політичній системі президент — ключова фігура. Президент обирається на п'ятирічний термін на мажоритарній основі прямим загальним голосуванням (право голосу мають усі громадяни після досягнення 18-річного віку).

Основна функція президента — спостереження за дотриманням Конституції, виконання ролі національного арбітра, що забезпечує регулярну і належну діяльність виконавчої влади і спадкоємність держави. Президент — гарант національної незалежності і територіальної цілісності, дотримання Францією прийнятих нею міжнародних зобов'язань, він верховний головнокомандувач, представляє країну на міжнародній арені, призначає вищих цивільних і військових по-

садових осіб. Призначає прем'єр-міністра, спільно з ним формує кабінет і припиняє повноваження останнього при його відставці. Президент головує на засіданнях кабінету і затверджує його рішення.

Президент обирається незалежно від парламенту і має право його розпуску з обов'язковою умовою оголошення дати позачергових виборів. Президент позбавлений права законодавчої ініціативи, але може видавати декрети і укази, що мають силу законів, організовувати референдуми з питань внутрішньої і зовнішньої політики. Президент користується правом відкладеного вето на рішення парламенту. Конституція надає президентові надзвичайні повноваження при виникненні «серйозної і безпосередньої загрози» для територіальної цілісності країни і порушенні «нормальної діяльності органів державної влади». У цілому президентська влада у Франції — всеосяжна, визначених кордонів вона не має.

Прем'єр-міністр призначається президентом на невизначений термін зі складу депутатів партії, що отримала більшість на виборах. Прем'єр-міністр відповідальний і перед президентом, і перед парламентом. Він керує діяльністю уряду і несе за неї відповідальність, забезпечує виконання законів, відповідає за обороноздатність країни. За необхідності веде замість президента засідання Вищої національної ради оборони, а також у виняткових випадках — засідання Ради міністрів (за наявності спеціальних повноважень від президента до конкретної області). Прем'єр-міністр спільно з президентом бере участь у розробці економічної програми уряду, члени його належать до різних партій (в іншому випадку це місія президента).

Прем'єр-міністр користується правом законодавчої ініціативи: він і члени кабінету можуть видавати підзаконні акти з економічних і соціальних питань. Приблизно 20% розглянутих парламентом законопроектів розробляються урядом, причому переважна їх частина (4/5 і більше) приймаються.

Французький парламент складається з двох палат — Національних зборів і Сенату. Депутати Національних зборів обираються за мажоритарним принципом прямим, загальним, рівним і таємним голосуванням на п'ятирічний термін. З 1986 р. кількість депутатів Національних зборів — 577 (раніше 491). Один депутатський мандат припадає на 100 тис. виборців. Проходять до парламенту партії, чії кандидати

подолали 5%-й бар'єр у всіх 96 департаментах. Члени парламенту не мають права займати посад у структурах виконавчої влади. Звичайна щорічна парламентська сесія триває не менше 120 днів. Передбачена можливість скликання надзвичайної сесії на прохання прем'єр-міністра або більшості членів Національних зборів для обговорення питань особливої державної важливості; її відкриття і закриття здійснюється за особливим декретом президента країни.

Голова, що представляє парламентську більшість, обирається на термін легіслатури. Його основне завдання — забезпечення нормального функціонування нижньої палати. Шість його заступників — голови провідних парламентських партій. Порядок денний парламентських засідань визначає уряд, який тим самим контролює поточну діяльність Національних зборів.

Сфера законодавчої діяльності Національних зборів зафіксована в Конституції і обмежена 12 напрямками (у т. ч. забезпечення громадянських прав й свобод громадян; основні питання цивільного та кримінального права; національна оборона; зовнішня політика; правове регулювання відносин власності; націоналізація і приватизація, оподаткування і грошова емісія і, звичайно, затвердження бюджету). Розгляд та затвердження бюджету — основна можливість парламенту контролювати діяльність уряду; причому депутатам забороняється вносити пропозиції, що ведуть до зростання видаткової частини бюджету. Законотворчість здійснюється в рамках 6 постійних комітетів (число, встановлене Конституцією). Вони включають 60–120 депутатів; головують у них незмінно представники проурядових партій. Національні збори наділені правом домагатися відставки уряду.

Верхня палата парламенту — Сенат (317 членів) обирається двоступеневим голосуванням і кожні три роки оновлюється на третину. Структура Сенату ідентична структурі Національних зборів. Сенат, на відміну від нижньої палати, не може припинити діяльність уряду; по відношенню до прийнятих Національними зборами законів Сенат має право відкладального вето.

На підставі Конституції 1958 р. у Франції був створений квазі-судовий орган — Конституційна Рада. Він розглядає акти, які видаються законодавчою і виконавчою гілками влади, на предмет їх

відповідності Конституції. У Раді 9 членів. Право номінувати їх мають президент країни, голови Національних зборів і Сенату (по три члени кожний). Призначення проводиться на дев'ятирічний термін і не може бути повторним. Голова Ради призначається президентом Франції з числа членів Ради.

З 1982 р. виконавча влада на місцях — виборна (до цього здійснювалася префектами, які призначалися прем'єр-міністром). На рівні департаментів виборними органами є генеральні ради, на рівні регіонів — регіональні ради.

У Франції склалася демократична і багатопартійна система. Чинні близько 25 партій. Однак реальний вплив на політичне життя роблять усього 3–4 партії. Це, в першу чергу, правоцентристське Об'єднання на підтримку республіки (ОПР), у 2002 р. перетворене на СОН, і лівоцентристська — ФСП. У кінці 1980-х рр. до розряду основних партій увійшов край правий Національний фронт (НФ).

У 1990-ті рр. спостерігалася зміцнення трипартизму, пов'язане головним чином із зростанням електоральних успіхів НФ на тлі стабілізації правого центру й ослаблення соціалістів. ОПР, що виникла в 1976 р. як спадкоємиця ЮДР (Союз демократів за республіку 1958), у зовнішній політиці продовжила голлістську традицію «особливого шляху» Франції — великої держави і міжнародного посередника. У 1990-ті рр. з ускладненням відносин між індустріальними країнами і країнами, що розвиваються, з ліквідацією радянського блоку потреба у французькому посередництві різко скоротилася; рудименти голлізму залишалися у вигляді «особливого підходу» Франції практично до всіх проблем світової політики і євробудівництва. В економічній сфері ОПР, на відміну від правоцентристських партій індустріальних країн, не перейшла до неолібералізму. Позиція ОПР з основних економічних питань (роль держави в економіці, ставлення до бізнесу, боротьба з безробіттям) нагадувала погляди європейських соціал-демократів.

Надалі рух було перетворено на СОН, лідером якого став відомий діяч ОПР Ален Жюппе. Економічна програма СОН, як і раніше не проголошуючи відкрито принципів неолібералізму, передбачає зменшення функцій держави і посилення підтримки бізнесу.

У політичній сфері СОН ставить своїм завданням збереження і підтримку ролі великої держави, лідера європейської політики (це проявилось в позиції Франції в період війни в Іраку 2003 р.).

Друга основна партія Франції — ФСП, сформована в 1971 р., бачить своє завдання в поступовій трансформації суспільства в напрямку соціалізму при збереженні ринкової економіки. У 1972 р. ФСП, що перебувала в глухій опозиції, висунула гасло «розриву з капіталізмом» через широкомасштабну націоналізацію, введення директивного планування, «справедливий розподіл» доходів шляхом радикального реформування оподаткування тощо. З цією програмою ФСП та її лідер Ф. Міттеран здобули впевнену перемогу на президентських і парламентських виборах 1981 р. Однак значне погіршення економічного становища, викликане реалізацією заходів щодо «розриву з капіталізмом», змусило ФСП звернутися до практики, а потім і до теорій з арсеналу правих. У наступній програмі соціалістів (1991) суспільству пропонувався вже не «некапіталістичний шлях розвитку», а всього лише інша модель управління економікою. У результаті ФСП почала швидко втрачати електорат, що похитнуло її владні позиції.

У сучасній Франції склалася ситуація, коли нечисленність прихильників новітніх світових суспільних проектів (неолібералізму, модернізації, інтеграції) не дозволяє сформувати велику партію на їх підтримку. Навпаки, значний сегмент виборців, вимагаючи змін, розуміє під ними рух назад, свого роду контрреформацію. Найпоширеніші й активні противники неолібералізму та інтеграції — електорат правих і лівих екстремістських партій: 1/3 голосуючих французів.

Сходження до влади вкрай правого Національного фронту почалося з 1974 р. (0,9% на президентських виборах). НФ довгий час не був істотною політичною силою. Його значущість стала швидко зростати в 1990-ті рр., коли Францію охопила глибока і затяжна економічна криза.

Ідеологічні побудови НФ дуже примітивні. Довгострокове погіршення стану французької економіки пояснюється впливом іммігрантів, які окупували робочі місця, і змовою великих іноземних капіталів і «брюссельських технократів», яким чужі інтереси Франції. Пропоновані рецепти — посилення президентської влади і силових структур, припинення імміграції, вихід із ЄС, включаючи відмову від євро.

5. Зовнішня політика.

Членство в міжнародних організаціях

Основним напрямом зовнішньої політики Франції в останній чверті ХХ — початку ХХІ ст. стало Євробудівництво. Створення Єдиного економічного простору, загальної політичної влади, спільної системи оборони незмінно проголошується основними цілями всіх президентів і всіх урядів. Франція підтримала всі заходи з об'єднання Європи: Шенгенська угода 1990 р., Маастрихтський договір (хоча на загальнонаціональному референдумі на його користь висловилися лише 50,8% виборців), Амстердамський (1997) і Ніццький (2000), Лісабонський (2007) договори. Вона була прихильницею вступу до ЄС Греції, Іспанії та Португалії, розширення у східноєвропейському напрямку, хоча і з застереженнями, щодо розподілу аграрних субсидій.

Для зовнішньополітичного курсу Франції до середини 1990-х рр. був характерний постійний *антиатлантизм*, що особливо яскраво виражався у позиції Ш. де Голля, який став менш помітним після його відходу, але остаточно не зник. Франція постійно протиставляла свою позицію американській практично з усіх питань міжнародного життя. Прикладом може бути ставлення Франції до американських дій в Іраку, яке зумовило чергове погіршення франко-американських відносин.

Із середини 1990-х рр. намітилися зміни у відносинах з країнами, що розвиваються, які виразилися у відмові від збереження пріоритетних зон стратегічного впливу в колишніх колоніях і в більш глобальному підході, що передбачає переорієнтацію допомоги в напрямі найбільш бідних країн незалежно від їх колишньої колоніальної приналежності.

Будучи членом НАТО з моменту його заснування, Франція покинула військову організацію в 1966 р., залишаючись учасницею політичної структури Північноатлантичного договору. У 1995 р. знову стала членом Комітету НАТО з оборони, а у 1999 р. брала участь в операції в Косово. У 2009 р. Франція повернулася у всі покинуті інтегрованої військової структури НАТО, змінивши рішення де Голля 1966 р.

Французькі Збройні сили включають сухопутну армію, військово-морський і військово-повітряний флот, а також корпус жандармів.

Чисельність Збройних сил 390 тис. осіб (у т. ч. ВМС 63 тис. осіб і ВПС 83 тис. осіб). Перехід до професійної армії (з 2000 р.) був здійснений у рамках проведеної з 1996 р. воєнної реформи, завершення якої намічене на 2015 р. Її основні завдання — перегляд військової доктрини з переміщенням акцентів на швидке реагування з припинення вогнищ конфліктів у будь-якій точці планети, підвищення ефективності ЗС при зменшенні їх чисельності приблизно до 300 тис. осіб, а також скорочення військових витрат. Їх частка в держбюджеті за 1992–2002 рр. зменшилася з 3,4 до 2,57% при збереженні і навіть розширенні фінансування пріоритетних програм у галузі новітніх озброєнь. За розмірами військових витрат Франція помітно перевершує Німеччину, Великобританію, Італію. У Франції також більш високі витрати на військові НДДКР та закупівлю озброєнь (у бюджеті 2002 р. — 28% військових витрат).

Франція — одна з найпотужніших військових держав світу. ВПК забезпечує національні ЗС сучасними видами озброєнь, а також здійснює їх широке вивезення за кордон. У 2002 р. Франція займала третє місце у світі з експорту звичайних озброєнь. Франція — ядерна держава, на озброєнні її армії — 348 ядерних боеголовок. Ними оснащені літаки наземного базування й авіація авіаносця «Шарль де Голль», а також три підводні човни.

Вона відіграє глобальну роль впливової країни як постійний член Ради Безпеки ООН, НАТО, G-8, G-20, ЄС та інших міжнародних організацій.

Контрольні запитання та завдання

1. Охарактеризуйте географічне положення та адміністративно-територіальний поділ Франції. Розкрийте особливості її історичного розвитку.
2. Що ви знаєте про природно-ресурсний потенціал Франції?
3. Охарактеризуйте основні галузі господарства Франції.
4. Наведіть демографічну характеристику Франції.
5. Розкажіть про державний лад Франції.
6. Розкрийте засади зовнішньої політики Франції.
7. Назвіть світові організації, до яких входить Франція.

ТЕМА 15

Італія

1. Географічне положення Італії. Особливості історичного розвитку

Італія — держава на півдні Європи в центрі Середземномор'я, яка поряд із Німеччиною, Францією і Великобританією входить до четвірки провідних країн Європейського Союзу і до «великої вісімки».

Розташована між 12°50' східної довготи і 42°50' північної широти. Омивається морями: Адріатичним — на північному сході і сході Лігурійським — на північному заході, Тірренським — на заході, Іонійським — на південному сході, Середземним — на півдні. Берегова лінія протяжністю 7375 км порівняно слабо розчленована, майже всі великі порти (за винятком Неаполя, Салерно, Таранто і Кальяри) збудовані у штучних гаванях. Територія включає два великих острова — Сицилію і Сардинію, порівняно невеликі острови Ельба (входить у Тосканський архіпелаг), Іск'я, Капрі, Пантелерія і декілька груп дрібних (Понціанські, Липарські, Егадські, Треміті). Найбільші затоки Генуезька і Венеціанська на півночі, Таранто на півдні. Межує на півночі з Швейцарією, Францією, Австрією і Словенією, а також із Сан-Марино і Ватиканом (анклави).

Перше вогнище цивілізації на Апеннінському півострові створили латини, плем'я з групи італіків. Прийшовши сюди в I тис. до н. е., вони у VIII ст. до н. е. заснували Рим, підпорядкували собі інші племена, що жили на півострові, і в V ст. до н. е. створили Римську республіку, яка пізніше стала імперією. У період найбільшого територіального розширення Римська імперія простягалася від сучасної Шотландії до Єгипту, від Португалії до Вірменії. Протягом декількох сторіч це була наймогутніша держава стародавнього світу.

Після розграбування Риму в V ст. вестготами, а потім вандалами Італія переживала нелегкі часи, її багаторазово завойовували і дробили. У XII–XIV ст. північна частина Італії і Рим входили до складу

Священної Римської імперії германців. Густа мережа міст, що залишилася у спадок від давньоримського періоду, вигідне положення в Середземномор'ї на перехресті морських шляхів, сприятливі кліматичні умови — усе це сприяло процвітанню ремісництва і торгівлі, розвитку товарно-грошових відносин в епоху Відродження (XIV–XVI ст.). З іншого боку, наявність великої кількості самостійних міст-держав, князівств, герцогств, республік призвело до територіальної роздробленості Італії, схожої з німецькою, що дуже послаблювало її геополітичні позиції в Європі. Цим користувалися більш сильні сусіди, із XV по XVIII ст. Італію багаторазово ділили між собою Франція, Іспанія, а потім Австрія.

Як єдина держава Італія існує на карті світу тільки з 1870 р. (нагадаємо, Німеччина — з 1871 р.). Вождем Рісорджіменто (боротьба за звільнення й об'єднання Італії) став герой австро-італо-французької війни та італійської революції 1859–1860 рр. генерал Джузеппе Гарібальді. Його повстанські загони зіграли вирішальну роль не тільки у звільненні території країни від окупантів, але й у її об'єднанні.

Об'єднана Італія розвивалася значно повільніше, ніж об'єднана Німеччина часів Бісмарка, і до початку Першої світової війни вона значно поступалася за своїм економічним потенціалом провідним країнам Європи. Особливо різючий був контраст між промисловою Північчю й аграрним Півднем. Проте Італія активно вела колоніальні війни в Північній Африці і Передній Азії, захопила Сомалі й Еритреї, після війни з Туреччиною в 1911–1912 рр. завоювала Лівію. Італія пізніше інших вступила в Першу світову війну (на боці Антант), і до 1918 р. втратила 700 тис. чоловік убитими, понад 1 млн стали каліками. Країною прокотилася хвиля народних повстань. Після перемоги Жовтневої революції 1917 р. у Росії масові страйки з економічних переросли в політичні. Однак на відміну від Росії революційною ситуацією в Італії скористалися не комуністи, а фашисти (італійське слово «fascismo» означає «пучок», «зв'язка»). Перші фашистські організації з'явилися в 1919 р. у вигляді напіввійськових дружин. Вони склалися переважно з націоналістично налаштованої молоді, що повернулася з фронту і не знайшла роботи, оскільки країна перебувала в глибокій економічній кризі.

Очолив рух «дуче» Беніто Муссоліні, який проповідував ідею відродження «Великої Італії», спадкоємиці «Великого Риму», на основі національного згуртування, соціалізму і жорсткої диктатури. Після грандіозного «походу на Рим», організованого фашистами в жовтні 1922 р., він став прем'єр-міністром країни. Це сталося на 10 років раніше приходу до влади в Німеччині А. Гітлера. Муссоліні проводив політику створення «корпоративної держави» на основі «співпраці класів» та економічної незалежності (*автаркції*). Засновані державні монополії активно викачували фінансові ресурси з бюджету країни на сумнівні «будівництва століття», проекти яких розроблялися Інститутом промислової реконструкції (ІПР). У 1936 р. Муссоліні проголосив Італію імперією.

У Другу світову війну, як і в Першу, країна вступила із запізненням на два роки, але вже на боці Німеччини. Під час Великої вітчизняної війни на боці німців боролася й італійська армія, яка була начисто розгромлена Червоною армією взимку 1943 р. на Дону. Терплячи одну поразку за іншою, Італія втратила і всі свої колонії в Африці. Коли після поразки німців під Сталінградом у 1943 р. стався ключовий перелом у Великій вітчизняній війні, італійська еліта домоглася зміщення Муссоліні з поста прем'єр-міністра, він був заарештований, а новий прем'єр швидко підписав з англо-американським командуванням усі умови беззастережної капітуляції. У квітні 1945 р. Муссоліні, який втік з-під арешту, був спійманий і страчений італійськими партизанами, що брали участь разом з англо-американськими військами у звільненні країни від фашистської диктатури.

У післявоєнний період Італія розвивалася суперечливо. З одного боку, вона домоглася видатних успіхів в індустріалізації, створенні інфраструктури, наздогнала і навіть перегнала за ключовими економічними показниками Великобританію. Одним з найважливіших факторів розвитку в цей період стала відносна дешевизна робочої сили у поєднанні з європейськими навичками праці. Італія йшла у фарватері європейської інтеграції, і саме в Римі було підписано договір 1957 р. про утворення Європейського економічного співтовариства. З іншого боку, Італія не змогла вирішити проблему «двох Італій» (Півночі і Півдня), економічна політика держави опинилася в залежності від корпоративних інтересів мафіозних структур.

Запекла, по-італійськи експресивна боротьба правих і потужних сил обернулася хронічною політичною й економічною нестабільністю. У другій половині ХХ ст. національна валюта Італії — ліра — була однією з найслабших у Європі. Тільки послідовна цілеспрямована політика інтеграції в Єдину Європу, яка стала державною доктриною Італії в останні десятиліття минулого століття, вивела її в четвірку європейських лідерів і десятку провідних країн світу.

2. Основні галузі господарства Італії

ВВП — 1,7 трлн дол. США (2006) (9 місце у світі). Душовий показник валового внутрішнього продукту (за ПКС) склав 29,7 тис. на рік. Набір галузей спеціалізації світового та європейського масштабу в Італії значно менший, ніж у Німеччині, Франції або Великобританії. Однак більшість з них технічно сучасні, ефективні і високорентабельні.

Частки секторів економіки і набір ключових галузей господарства свідчать про те, що Італія пройшла індустріалізацію і цілком може бути віднесена до країн постіндустріального типу. Так, частка третинного сектору у ВВП перевищує 60%. Але є і свої особливості: високий ступінь залежності господарства від імпорту енергоносіїв та сировини, різкі територіальні контрасти в розвитку господарства та рівні доходів населення (багата Північ і бідний Південь), відставання в розвитку наукоємних і високотехнологічних галузей.

Сільське господарство Італії за складом типове для Середземномор'я, але за продуктивністю відстає від багатьох країн ЄС. 80% сільгосппродукції дає рослинництво. Третину сільськогосподарських земель займають ріллі, а половину ріллі — зернові культури. З часів Стародавнього Риму основу рослинництва утворює «середземноморська тріада»: пшениця, виноград, оливки. Еталонна область традиційного середземноморського рослинництва — італійський «каблук» Апулія. «Житниця» Італії — Паданська низовина. Пшеничні поля, розташовані в родючій заплаві р. По, дають багаті врожаї зерна. На півдні — в Апулії і на Сицилії — вони нижче, але тут вирощують сорти твердої пшениці, які йдуть на виготовлення знаменитих спагеті — італійської національної страви. Виноградарство має багатотисячолітню історію. Виноградники — один з головних елементів італійського сільського пейзажу.

Тут вирощується понад 250 сортів винограду. За виробництвом вин Італія входить до трійки головних світових виробників поряд із Францією та Іспанією. Оливкові гаї — також невід’ємний елемент ландшафту країни, особливо на півдні. За збором оливок Італія посідає друге місце у світі після Іспанії. Посадки апельсинів, мандаринів, грейпфрутів, лимонів сконцентровані переважно в двох південних областях — у Калабрії і на Сицилії. Тут же вирощують волоський горіх, мигдаль, фундук, збирають бергамот і тютюн. Великі плантації квітів.

Серед важливих галузей італійського рослинництва можна назвати рисівництво і овочівництво. Рис обробляють у заплаві р. По, використовується він для приготування національної страви ризотто, а також експортується в країни ЄС. Овочівництво різноманітне: на невеликих приватних городах у відкритому ґрунті або теплицях вирощують помідори, салати, цибулю, артишоки, спаржу, що є типовим для середземноморської країни.

Тваринництво займає підлегле становище через обмежену кормову базу, але, як і рослинництво, має найдавніші корені. Головний стримуючий фактор розвитку сьогодні — жорстка конкуренція в умовах загальноєвропейського ринку з боку більш рентабельних виробників, яких тепер чимало в Європейському Союзі. Головний вівчарський район — о. Сардинія. М’ясо-молочне тваринництво розвинене на альпійських луках Північної Італії. Птахівницькі ферми розміщуються навколо великих міст.

В Італії створено потужну сучасну індустрію. Базові галузі промисловості мають особливі риси. 70% енергоспоживання забезпечують нафта і газ, хоча своїх родовищ у країні майже немає. Більшість ТЕС працює на мазуті. За обсягами імпорту нафти в Європі Італія поступається тільки Німеччині. Загальна потужність нафтопереробних заводів найбільша в Європі. Значна частина нафтопродуктів експортується в країни ЄС. Найбільший завод розташований в м. Саррока на о. Сардинія.

Гідроелектростанції, споруджені в Альпах, обслуговують не тільки північ і північний схід країни, а й сусідів: електроенергію продають у Швейцарію та Австрію. Гострий дефіцит власних традиційних енергоресурсів стимулював пошуки нових. Ще в 1905 р. у централь-

ній частині країни, в Лардерелло, були побудовані перші в світі гідро-термальні електростанції на підземних гарячих джерелах. Італія першою в Європі почала будувати атомні електростанції, але після Чорнобильської аварії в 1987 р. під тиском громадськості всі вони були закриті, а нові проекти заморожені. В даний час енергетична політика уряду спрямована на зменшення залежності економіки від нафти. Успішно впроваджується газифікація господарства. Вже кожен четвертий автомобіль в Італії їздить на газі.

Серед базових галузей виділяється металургія. Чорна металургія — важлива галузь спеціалізації Італії на загальноєвропейському ринку. Як і нафтопереробка, вона живе переважно на імпортній сировині і паливі, що, втім, не завадило їй стати однією з найпотужніших у Європі. Цьому сприяло створення ще на початку 1950-х рр. єдиного загальноєвропейського ринку сталі, на якому Італія посіла вигідні позиції завдяки відносно дешевшій робочій силі.

Італія виробляє високоякісні тонку холоднокатану сталь і труби. При цьому активно використовується металобрухт, який спеціально купується не тільки в самій Італії, але й у багатьох країнах ЄС. Однак через непросту кон’юнктуру на світовому та європейському ринках металургійні підприємства працюють не на повну потужність. Імпортна залежність пояснює приморське розміщення підприємств. Найбільший і сучасний металургійний комбінат повного циклу розташований на півдні країни в м. Таранто. Комбінати повного циклу є також у Генуї і в Баньолі поблизу Неаполя.

Кольорова металургія традиційно базувалася на місцевих рудах: Сардинія, Сицилія й Апеннінський півострів багаті родовищами свинцю, цинку, ртуті, бокситів. Сьогодні більшість підприємств галузі мають змішане, внутрішнє та імпортне сировинне забезпечення. Виплавка цинку розміщена поблизу великих електростанцій у Порто-Маргеріт, Монтепоні, Кротоне. Свинцевоплавильні заводи знаходяться переважно на о. Сардинія. Потужна алюмінієва промисловість тепер переорієнтувалася переважно на імпорту бокситів, зокрема з Балканських країн, і обслуговує насамперед автомобілебудування. Найпотужніший алюмінієвий комбінат з виробництва первинного алюмінію розташований у Больцано в Альпах. Заводи, що виробляють вторинний алюміній, розкидані по всій країні, найбільший розташо-

ваний у Падерно-Дуньяно поблизу Мілана. У Тоскані знаходиться одне з найстаріших родовищ ртуті в Європі. Кілька десятиліть тому Італія й Іспанія були найбільшими постачальниками ртуті на світовий ринок. Тепер це дуже шкідливе виробництво в обох країнах закрили, зокрема з екологічних причин, а світова першість з виробництва ртуті перейшла до Китаю.

Серед галузей базового сектору в Італії виділяються видобуток мармуру, і виробництво цементу. Італійські мармури отримали всесвітню популярність багато століть тому.

Ключова галузь промисловості Італії — транспортне машинобудування. Воно дає чверть усієї промислової продукції країни і майже половину експорту. За загальним виробництвом автомобілів Італія займає четверте місце в Європі після Німеччини, Франції та Іспанії.

Автомобілізація Італії почалася з виробництва мотоциклів і моторолерів у м. Понтедера. Півстоліття тому на автомобілі у більшості італійців грошей не було, але дозволити собі колесити країною на мотоциклах могли багато. У молоді особливо популярні були моторолери, а у торговців — мотоцикли з причепом для перевезення вантажів.

Пристрасть до швидкої їзди стала головним мотивом створення чудових гоночних машин, що отримали всесвітню славу Марки «Феррарі» і «Мазераті». Але головна компанія країни — це автогігант концерн «Фіат». Його заснував Джованні Анжеллі (старший), один з найвпливовіших олігархів і політиків в історії Італії. Створена ним «держава в державі» зі столицею в Турині стала символом італійського «олігархічно-мафіозного» монополізованого капіталізму. У післявоєнний період потужні автомобільні заводи крім Турина були побудовані поблизу Мілана, під Неаполем і в Терміні-Імерезі на Сицилії. «Фіат» підпорядкував собі компанії «Альфа-Ромео» і «Лянча». Окрім виробництва легкових автомобілів «Фіат», «імперія» Дж. Анжеллі (молодший), який помер у 2003 р., включає будівельні компанії, торгові комплекси, велику мережу готелів, їй належить одна з найпопулярніших газет у країні «Ла Стампа».

Італія — батьківщина гусеничного трактора. Головний виробник сільськогосподарської техніки — компанія «Ломбардіні».

Значна частина суднобудування, одна із старовинних галузей господарства Італії, тепер також належить «Фіат». Найбільші судноверфі розташовані в Монфальконе (на кордоні зі Словенією), в Три-

есті (військові судна) і в Порто-Маргеріт поблизу Венеції. На Лігурійському узбережжі продовжують працювати старовинні верфі в Генуї, Ліворно і Спеції, на півдні країни — в Палермо (малі риболовецькі судна та спортивні яхти).

Відома Італія в світі і своєю електротехнікою. Вона входить до п'ятірки світових лідерів з виробництва холодильників і пральних машин (марка «Індезит»). Конторське обладнання — спеціалізація відомої фірми «Оліветті». Столиця «Оліветті» — м. Івреа на півночі країни.

Хімічна індустрія, так само як і автомобілебудування, сильно монополізована. Тут панують дві компанії — «Монтедісон» і державне об'єднання ЕНІ. Вони виробляють великий асортимент пластмас, хімічних волокон, лаків і фарб. Динамічно розвивається в останні десятиліття фармацевтика. Найстаріший район хімічних підприємств — Мілан і його околиці. Нафтохімічне виробництво розташоване в основному по узбережжю. На півночі це Равенна, на півдні — Джела на Сицилії і Кальярі на Сардинії. Гумотехнічні вироби випускає фірма «Пірееллі».

Текстильна промисловість, як і в більшості інших країн Європи, — спадщина періоду ранньої індустріалізації. Традиційно Італія славилася оксамитом і шовком. На вирощуванні тутового шовкопряда і виробництві шовкових тканин спеціалізується Кампанія. Історичний центр вовняної промисловості — м. Прато в Тоскані. Сьогодні в Італії виробляються бавовняні, вовняні, шовкові, лляні, а також різноманітні штучні та змішані тканини.

З виробництва трикотажу Італія лідирує в Європі. Особливо багато трикотажних фабрик в області Емілія-Романья.

За експортом одягу вона посідає одне з перших місць у світі. Італія, як і Франція, — визнаний законодавець моди. Один з кращих подіумів світу знаходиться в Турині. Італія — найбільший у світі експортер взуття. Кожна третя пара шкіряного взуття, що продається в світі, — італійська. Недалеко від Падови знаходяться підприємства фірми «Хадсон» — одного зі світових законодавців взуттєвої моди.

Є у Італії особливі галузі спеціалізації. Одна з таких — стародавнє скляне виробництво. На фабриках у Мурано поблизу Венеції, побудованих в епоху Відродження, до цих пір видують художнє скло, відоме у світі як «венеціанське». Кілька сотень скляних заводів,

розкиданих по країні, випускають особливо міцне скло для автомобілів і скло для оптичних приладів. Флоренція — один з найстаріших у світі центрів ювелірної справи. Італійські ювелірні вироби відрізняються великою різноманітністю, помірними цінами і користуються популярністю у туристів.

Ще одна спеціалізація Італії — виробництво сантехнічного обладнання. Незважаючи на те, що Італія країна відносно пізньої індустріалізації, тут уже яскраво проявляються ознаки постіндустріального розвитку. Більше половини працюючих зайнято в третинному секторі. Туризм — одна з головних галузей спеціалізації Італії. Щорічно її відвідують близько 40 млн осіб, головним чином з Німеччини, Франції, США, Японії. За кількістю готелів і готельних місць вона займає одне з перших місць у світі. Туризм дуже різноманітний — від пляжного до гірського. Але, звичайно, головний фактор привабливості — колосальна культурна спадщина країни. На території Італії 34 об'єкти Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО. Найбільш відвідувані туристичні місця — Рим із Ватиканом, Венеція і Флоренція. На території Італії знаходиться мікродержава — Республіка Сан-Марино, яка живе за рахунок туризму.

У силу особливостей географічного положення та конфігурації країни транспорт завжди відігравав виняткову роль як в організації внутрішнього простору, так і у зв'язках із зовнішнім світом. Ключовий вид транспорту — автомобільний. Головна транспортна магістраль країни — «автострада Сонця», що йде від кордону з Францією на південь через Турин, Мілан, Флоренцію, Рим, Неаполь у Реджо-ді-Калабрії. Особливо густа мережа автодоріг на півночі країни.

Для розвитку інфраструктури туризму паралельно з «автострадою Сонця» побудована сучасна швидкісна залізниця. Морський транспорт насамперед обслуговує зовнішню торгівлю. Третина італійських суден — танкери, що перевозять нафту. У країні понад 140 портів, найбільші на півночі — Генуя, Трієст, на півдні — Неаполь, головний каботажний порт країни.

Найяскравіша риса загальної територіальної структури господарства Італії — її дуалізм, тобто контраст між «розвиненою Північчю» і «відсталім Півднем». Дві п'ятих промислового виробництва зосереджено на північному заході в трикутнику Турин — Мілан — Генуя.

Пов'язано це насамперед із близькістю загальноєвропейського простору. Трохи менш розвинений північний схід країни. Його головний центр — «місто на воді» Венеція.

Центральна частина Італії не так насичена виробництвом та інфраструктурою, але тут знаходиться столиця Італії — Рим. Південна Італія сильно відстає від північної і центральної за ключовими показниками економічного розвитку (чверть ВВП, середні доходи населення майже вдвічі нижче, ніж на Півночі). Головне місто — Неаполь, столиця Кампанії (понад 2 млн осіб). Найбільш відсталі області Італії — Сицилія і Сардинія.

3. Демографічна характеристика Італії

Населення близько 58 млн чоловік. Переважна більшість (98%) населення Італії — італійці. Нація формувалася в результаті тривалого змішання стародавніх романізованих племен італіків із германцями: вестготами, вандалами, остготами та ін. Згодом відбувалося масове змішання італійського населення із завойовниками: візантійцями, франками, арабами, норманами. Головним чинником консолідації жителів Італії в єдиний народ стала латинська мова, успадкована від Римської імперії. Тосканський діалект латини ліг в основу сучасної італійської мови. Як наслідок тривалої роздробленості країни досі зберігаються яскраво виражені регіональні діалекти.

Протягом одного-двох повоєнних поколінь італійці здійснили дивно швидкий перехід від традиційних багатодітних до малодітних і бездітних сімей. У результаті в 1990-х рр. у країні був негативний природний приріст населення. Демографічну ситуацію погіршило і те, що на відміну від Німеччини, Франції і Великобританії в другій половині ХХ ст. в Італії еміграція переважала над імміграцією. Понад 10 млн італійців виїхали в пошуках кращої долі до США, Німеччини, Франції.

Розміщення населення територією країни дуже нерівномірне. При середній щільності близько 200 осіб на 1 км² на півночі вона перевищує 300 осіб на 1 км². Дві третини населення проживає в містах. Роль столиці країни Риму набагато скромніше, ніж Парижа чи Лондона, і за показниками чисельності населення (3,5 млн чоловік),

і за значенням для економіки країни. Але Рим залишається Римом. Це один зі світових центрів культури. Мільйони туристів щороку приїжджають сюди, щоб подихати повітрям «вічного міста», сфотографуватися на фоні Колізею. У межах Риму розташовано Ватикан — «місто в місті», резиденція глави Католицької церкви папи Римського.

Рівне Риму за чисельністю населення місто Мілан (також близько 3,5 млн осіб) — столиця Ломбардії. У центрі знаходиться Міланський кафедральний собор, який будувався близько 600 років. Неподалік розташований найвідоміший оперний театр — «Ла Скала». Місто оточене десятками промислових підприємств. Відоме воно й однією з найсильніших у світі футбольних команд. Разом із Турином і Генуєю Мілан утворює головний «промисловий трикутник» півночі Італії. На півдні країни є тільки одне місто-мільйонер — Неаполь.

В останні десятиліття спостерігався активний відтік населення з великих до середніх та малих міст, що характерно для більшості розвинених країн Європи. Наприклад, за 1980-ті рр. Мілан втратив 15% населення. Паралельно швидко зростала чисельність периферійних міст, особливо на узбережжі, що пов'язано зі зміною кон'юнктури ринку праці (розвитком туризму і сфери послуг), падінням привабливості промислових міст і зростанням престижності екологічно чистих міст, особливо приморських.

На відсталому Півдні досі збереглося багато старовинних містечок. Більшість робітників тут працюють на сусідніх з містом полях, вирощуючи овочі, оливи, перці та інші сільськогосподарські культури. Частка суто сільського населення в країні за європейськими мірками велика — у середньому 10%, а в південних областях ще в кілька разів вище. За якістю життя Італія до 1990-х рр. істотно відставала від трійки провідних країн Європи. Але до початку XXI ст. за багатьма ключовими показниками вона наздогнала Великобританію. Наприклад, обидві країни порівнялися за таким інтегральним показником, як ВВП на душу населення, що відображає поступове вирівнювання показників загального добробуту населення.

Разом з тим, як і в господарстві, все ще зберігаються дуже сильні територіальні контрасти в розрізі «Північ — Південь». За матеріальними показниками рівня життя найбільш благополучні провінції Ломбардія (центр — Мілан), П'ємонт (Турин), Лігурія (Генуя) і Венето

(Венеція) і Тоскана (Флоренція). Навіть Рим за рівнем життя відстає від північних провінцій. Найнижчі показники в областях Калабрія і Сицилія. Рівень доходів населення тут майже вдвічі нижче, ніж на півночі країни. Тут же традиційно найвищий рівень безробіття. За показниками комфортності середовища найбільш сприятливими для життя вважаються район м. Сан-Ремо біля кордону з Францією й узбережжя Салернської затоки в області Кампанія.

4. Державний лад Італії

Італія — «демократична республіка, основою якої є праця», — йдеться в Конституції, прийнятій у 1947 р. Адміністративний поділ включає три види одиниць: райони (їх 20), провінції (94) і комуни, тобто муніципалітети (близько 1 тис., відбувається укрупнення).

Прийнято розділяти економічні райони Півночі (Ломбардія, П'ємонт, Лігурія, Венето, Емілія-Романья, Валлед'Аоста, Трентіно-Альто-Адідже, Фріулі-Венеція-Джулія), Центру (Лаціо, Тоскана, Умбрія, Абрुцці, Марке) та Півдня (Кампанія, Молізе, Апулія, Базиліката, Калабрія, Сицилія, Сардинія).

Управління державою здійснюється відповідно до конституційних принципів і норм цивільного права. Вищий орган законодавчої влади — двопалатний парламент, вищий орган виконавчої влади — кабінет міністрів (уряд). Глава держави — президент. Глава вищого органу законодавчої влади — спікер верхньої палати парламенту. Глава вищого органу виконавчої влади — прем'єр-міністр.

За характером розподілу прерогатив у системі влади Італія є парламентською республікою. Нижня палата (палата депутатів) обирається терміном на 5 років, верхня (Сенат) — на 6 років загальним прямим голосуванням; у першому випадку виборчим правом користуються громадяни, які досягли 18 років, у другому — 25 років. Виборчий закон 1993 р. змінив пропорційну систему голосування змішаною, з перевагою мажоритарного принципу. У палаті депутатів 3/4 місць заповнюються на мажоритарній основі, решта — пропорційно голосам, поданим за загальнонаціональні партійні списки, з урахуванням порога доступу (4%). У Сенаті 3/4 місць заповнюються мажоритарним, решта — пропорційним голосуванням за районами,

причому кожна партія може виставити у виборчому окрузі не більше одного кандидата. Невелику кількість сенаторів за особливі заслуги перед країною може бути призначено довічно.

За підсумками виборів президент призначає прем'єр-міністра, який формує склад уряду і подає його на затвердження президентові, а потім парламенту. Уряд відповідальний перед парламентом. Наявність у цьому органі великої кількості фракцій і нестійкість партійних коаліцій зазвичай призводили до частой зміни кабінетів.

Президент (згідно із законом він не може бути молодшим за 50 років) обирається колегією виборників, що складається із членів обох палат і 58 представників районів, строком на 7 років. Для обрання потрібна кваліфікована більшість у 2/3 голосів, але якщо кандидатура не проходить після третього голосування, стає достатнім просте. Президент може розпускати парламент, але не пізніше ніж за 6 місяців до закінчення терміну його повноважень.

Вищим органом судової влади є Конституційний суд. Він складається з 15 суддів, третину яких призначає президент, третина обирається парламентом, а третина обирається звичайним і адміністративним Верховними судами.

Система виконавчої та законодавчої влади на місцях переживає період трансформації. З 1990-х рр. у країні відбувається законодавчий зсув — передання частини управлінських функцій (а також фінансових і кадрових ресурсів) із центру на периферію. У 1993 р. введені прямі вибори мерів міст із населенням понад 15 тис. чол. і провінцій, мажоритарна система виборів до місцевих законодавчих органів (джунти); з 2000 р. прямим голосуванням обираються і голови районів. Важливою подією став перегляд у 2001 р. однією зі статей Конституції, що надало районам законодавчі права з широкого кола питань, у т. ч. право вносити зміни до своїх статутів без обов'язкового схвалення їх центром. Усе це реально збільшило автономію регіональних і місцевих органів влади.

Одночасно підвищилася роль функціональних автономій — парадержавних організацій, що мають специфічну форму самоврядування і тісно взаємодіють із владою у вирішенні місцевих завдань (торгові палати, університети, місцеві ярмарки, деякі центри охорони здоров'я, консорціуми, міжмуніципальні підприємства сфери послуг тощо).

З'явилася і нова структура — наради, що являють собою органи постійної взаємодії центральної адміністрації з регіональними та місцевими ланками влади на консультативній основі. Коло питань, що входять до сфери діяльності недержавних структур та інститутів місцевого самоврядування, постійно зростає, що створює передумови для федеративної перебудови. Однак система, що формується, поки не може бути охарактеризована як федералізм, оскільки верхня палата парламенту юридично не є палатою регіональних автономій. Розпочата реформа має певною мірою імпровізаційний характер: механізм передання управління на субнаціональні рівні недостатньо опрацьований, багато питань розподілу повноважень між районами, провінціями і муніципалітетами до кінця не з'ясовані.

Партійна система Італії з початку 1990-х рр. зазнала глибоким змін. Система, що передувала їй, характеризувалася як «недосконала двопартійність», оскільки не допускала звичайного для демократичної держави чергування у владі двох провідних партій або блоків. Фактичну монополію на владу мала ХДП, друга найбільша політична сила — ІКП в умовах «холодної війни» була приречена залишатися в опозиції. Коаліційні уряди на чолі з ХДП формувалися на основі політичного торгу, скріплювалися розподілом посад у державному секторі. Це породило масову корупцію. За оцінками експертів, розмах нелегального фінансування партій, що брали участь у розподілі бюджетних коштів через розміщення контрактів, підрядів і т. ін., досягав 50–100 млрд дол. на рік. У 1992 р. група міланських прокурорів на чолі з А. ді П'етро почала розслідувати корупційні зв'язки партійних лідерів і бізнес-еліти. До цієї операції («чисті руки») були залучені понад 100 депутатів парламенту, багато міністрів, відомі представники промислового і фінансового світу. Її величезний суспільний резонанс, хвиля відставок, арештів тощо в умовах економічної кризи призвели до зламу всієї колишньої партійної системи. ХДП розкололася і зійшла з політичної сцени, залишивши на ній три невеликих угруповання. ІСП практично зникла, як і невеликі «буферні» партії соціал-демократів і республіканців. З неофашистського Італійського соціального руху виділився Національний альянс, який відмежувався

від ідеологічних коренів свого попередника. ІКП, ще раніше була перетворена на Демократичну партію лівих сил (ДПЛС), утвердилася як головна альтернативна ліва сила. Виникли нові партії — на правому фланзі «Вперед, Італія» і Північна ліга, на лівому — «Ріфондаціоне комуніста» (прихильники марксистського курсу). Цей радикальний зсув, який означав практичне зникнення колишнього політичного класу, поклав початок становленню нової, двополюсної партійної системи.

У 2002 р. у країні налічувалося 16 партій, велика частина яких входила до ліво- і правоцентристської коаліції. До першої («Оливкове дерево») належали: ДПЛС, об'єднання «Маргаритка» (Народна партія, Італійське відродження, Союз демократів для Європи, Демократична партія), об'єднання «Соняшник» (Федерація «зелених», Італійські демократи-соціалісти) та Італійська комуністична партія. До другої («Дім свободи») входили: «Вперед, Італія», Північна ліга, Національний альянс і об'єднання «Біла квітка» (Християнсько-демократичний центр та Об'єднані християнські демократи). Ні до кого не приєдналися радикали, партія Південного Тіролю і Соціалістичний рух. Провідна сила першого блоку — ДПЛС, другого — «Вперед, Італія»; лідери блоків — Ф. Рутеллі і С. Берлусконі.

5. Зовнішня політика

Із перших повоєнних років будувалася на принципах європеїзму й атлантизму. Основні напрями діяльності Італії на міжнародній арені визначалися фактом її приналежності до НАТО та ЄС. Проте великий авторитет лівих сил у країні зобов'язував її правлячі кола враховувати їх позицію при виробленні зовнішньої політики. На рубежі 1950-60-х рр. Збройні сили Італії включають Сухопутні війська, що налічують (1996) 175 тис. чол. і 520 тис. резервістів, ВМФ (44 тис.), ВПС (67,8 тис.) і корпус карабінерів (111,8 тис.). Є корпус морської піхоти (0,6 тис.). Головні морські бази розташовуються у Спеції, Неаполі, Таранто й Анконі, бази меншої величини — в Бріндізі та Венеції. Військовий обов'язок для чоловіків встановлено з 18 років, термін служби — 12 міс.

Контрольні запитання та завдання

1. Охарактеризуйте географічне положення Італії. Розкрийте особливості її історичного розвитку.
2. Розкажіть про основні галузі господарства Італії.
3. Наведіть демографічну характеристику Італії.
4. Розкажіть про державний лад Італії.
5. Розкрийте засади зовнішньої політики Італії.

ТЕМА 16

Німеччина

1. Географічне положення Німеччини. Особливості історичного розвитку

Німеччина розташована в центрі Зарубіжної Європи. На півночі вона межує з Данією, на заході з Нідерландами, Бельгією, Люксембургом і Францією, на півдні із Швейцарією й Австрією, на сході з Чехією та Польщею. Північна низинна її частина виходить до Північного і Балтійського морів. На південь територія поступово підвищується, досягаючи снігових вершин Східних Альп.

Шлях Німеччини на європейський «геополітичний Олімп» був драматичним. Розвиток країни гальмувала багатовікова роздробленість, «самостійність» німецьких земель, історично сформована з часів розпаду «Священної Римської імперії німецької нації» Фрідріха I Барбаросси ще в XII ст. Ініціаторами відродження пангерманської держави в різний час виступали Пруссія та Австрія. Одним із найбільш послідовних провідників пангерманської ідеї був пруський король Фрідріх II Великий (XVIII ст.). У підсумку верх взяла Пруссія, проте завершилося об'єднання німецьких земель тільки при королі Вільгельмі I в другій половині XIX ст. Засновником об'єднаної Німеччини по праву вважається пруський «залізний канцлер» — голова уряду Отто фон Бісмарк, виходець із Померанської аристократичної родини. Завдяки непохитній волі, жорсткому характеру та дипломатичному таланту він зумів реалізувати ідею об'єднання німецьких народів, незважаючи на активний опір сусідів, особливо Франції. 18 січня 1871 р., після її розгрому в франко-пруській війні 1870–1871 рр., у Версалі, передмісті осадженого Парижа, Бісмарк урочисто проголосив утворення Німецької імперії. Берлін — столиця Пруського королівства — став столицею Німеччини.

Запізніле об'єднання Німеччини послужило спонукальним мотивом прагнення надолужити згаяний час. Весь світ уже століття тому був поділений на сфери впливу між могутніми колоніальними імпе-

ріями: англійською, французькою, іспанською, російською. Виходи на світові ринки блокувалися економічними, політичними і військовими методами. Одним із теоретиків німецької зовнішньої експансії став видатний географ-антрополог Ф. Ратцель, який висунув ідею «життєвого простору народу».

У процесі швидкого та інтенсивного розвитку промисловості і науки країна зіткнулася із серйозними проблемами. З початком «епохи двигуна внутрішнього згоряння» у Німеччині став відчуватися гострий дефіцит пального. Спроба вийти до родовищ нафти в Перській затоці (концесія «Дойче Банку» на будівництво Багдадської залізниці на початку 1900-х рр.) викликала активний опір Англії та Росії, що різко загостило і без того натягнуті відносини між ключовими європейськими державами. Німеччина перейшла від дипломатичних та економічних методів реалізації своєї геополітичної доктрини до військових.

Перша світова війна (1914–1918), спровокована відчайдушною спробою Німеччини змінити своє незavidне геополітичне положення на карті світу, закінчилася катастрофою не тільки для неї самої, але і для всієї Європи. Завалилися три імперії: Німецька, Австро-Угорська і Російська. Європою прокотилася хвиля революцій. Німеччина позбулася всіх своїх колоній, до Франції відійшли Ельзас і Лотарингія. У 1923 р. у Рур були введені франко-бельгійські окупаційні війська. На країну були накладені колосальні репарації (виплата збитку країнам-переможницям). Світова криза 1929–1933 рр. звела нанівець слабкі тенденції нового економічного підйому і призвела до найглибшої господарської і політичної кризи в державі. Різко загострився як ультралівий, так і ультраправий екстремізм. У 1933 р. після виборів до рейхстагу (німецький парламент) до влади прийшов Адольф Гітлер — лідер Націонал-соціалістичної робочої партії. У своїх експресивних промовах новий рейхсканцлер закликав німців не тільки «встати з колін», а й виконати визначену історією місію встановлення «нового світового порядку». Вирішальним кроком Німеччини в цьому напрямку повинно було стати об'єднання Європи під прапором нацизму. На хвилі псевдопатріотизму почався пошук і знищення «винних у всіх німецьких нещастях», насамперед євреїв і головних політичних суперників — комуністів. Величезний ентузіазм і визначні трудові звершення німецького народу в 1930-х рр. у період будів-

ництва Третього рейху супроводжувалися масовими арештами тих, хто був не згоден з ідеалами нацизму і необмеженою особистою владою Гітлера. В ім'я боротьби за «новий світовий порядок» країна перетворилася на військовий табір.

Нова спроба німецького реваншу обернулася найстрашнішою трагедією в історії людства — Другою світовою війною, а для СРСР — Великою вітчизняною війною (1941–1945), що забрала життя десятків мільйонів людей. Кров лилася не тільки в ході жорстоких битв. У період війни мільйони мирних жителів Німеччини та окупованих нацистами країн були розстріляні і спалені в концентраційних таборах. У травні 1945 р. сили антигітлерівської коаліції (СРСР, Великобританія, США, Франція та ін.) у важкій війні з німецькою армією здобули перемогу.

На Ялтинській і Потсдамській конференції 1945 р. були прийняті рішення про новий устрій післявоєнної Європи. Повалена Німеччина зазнала великих людських (понад 10 млн осіб) і територіальних втрат. Вона позбулася Східної Пруссії і Кенігсберга — одного з головних історичних центрів збирання німецьких земель у єдину державу. Понад 100 тис. німців були депортовані в центрально-німецькі землі, більша частина Східної Пруссії відійшла до СРСР, ставши Калінінградською областю (м. Калінінград — колишній Кенігсберг). Новий кордон між Польщею і Німеччиною пройшов по лінії Одер — Західна Нейсе. Польщі були повернуті Східна Сілезія, Познань, а також передані Західна (Польська) Пруссія, частина Східної Пруссії і Померанії. Чехословаччина отримала Судетську область, яка до 1918 р. входила до складу Австро-Угорщини, і звідти було депортовано все німецьке населення. Франція в черговий раз приєднала до себе Ельзас і Лотарингію, а також Саар, який після місцевого референдуму 1955 р. увійшов до складу ФРН (1959). Післявоєнна політична конфронтація між країнами-переможницями призвела до розділу решти Німеччини.

З 1949-го по 1990 р. на карті Європи було дві німецькі держави — Федеративна Республіка Німеччина, створена після закінчення війни в зоні окупації союзних французьких, англійських і американських військ, і Німецька Демократична Республіка, що об'єднала східну частину країни. Перша, зі столицею в Бонні, продовжила капіталістичний розвиток. Друга, що входила в зону радянської окупації, стала на шлях будівництва соціалізму. Берлін був розділений на За-

хідний і Східний. Східний Берлін став столицею НДР, Західний отримав особливий статус.

Повоєнні десятиліття показали явні політичні та економічні переваги західної моделі розвитку. Почалася масова еміграція німців зі східнонімецьких земель у західні через Західний Берлін наприкінці 1950-х рр., що змусило владу НДР ввести жорсткий прикордонний режим. У 1961 р. за одну ніч навколо Західного Берліна було зведено бетонну стіну, що стала символом соціалістичного тоталітаризму.

Величезний потік інвестицій із США та країн-переможниць за планом Маршалла в поєднанні з німецькою працьовитістю й організованістю змінили ФРН. Усього за чверть століття вона не тільки наздогнала за економічними показниками Францію і Великобританію, але й обігнала їх. Ідеологом і організатором німецького «економічного дива» став майбутній голова уряду Людвіг Ерхард (канцлер ФРН у 1963–1969 рр.). Хоча, за його словами, ніякого дива не було, а вражаючі успіхи досягнуті в результаті «чесних зусиль усього народу, який на основі принципів свободи знову отримав можливість використовувати ініціативу й енергію людей».

Розвал соціалістичного табору привів до мирної революції в НДР, падіння тут комуністичного режиму і приєднання східнонімецьких земель до ФРН, вирішення непростих соціально-економічних проблем території колишньої НДР викликало серйозне фінансове (а також і політичне) напруження в країні. Перетворення соціалістичної НДР на частину сучасної ринкової держави виявилось складніше, ніж багато хто припускав.

Послідовне розширення ЄЕС (ЄС), створення єдиного загальноєвропейського інтеграційного простору дозволили Німеччині вирішити проблему Саару, Ельзасу і Лотарингії, де тепер однаково комфортно себе почувають як французи, так і німці. Вступ Польщі до Євросоюзу дав можливість багатьом німцям повернутися на історичну батьківщину — до Померанії, Сілезії і Західної Пруссії, жити і працювати тут разом із поляками, як це було століттями.

У нове століття об'єднана Німеччина ввійшла як загальноєвропейський економічний лідер Європейського Союзу, в рамках якого вона найбільш тісно пов'язана з Францією. Незважаючи на чималі труднощі господарського і соціального розвитку, породжені приєднанням

східних земель, ускладненням загального положення в Європейському Союзі у зв'язку з його черговим розширенням, економічні та геополітичні позиції Німеччини у світі неухильно зміцнюються.

2. Природно-ресурсний потенціал країни

Німеччина бідна корисними копалинами. Найважливіші з них: кам'яне вугілля, насамперед у Рурському, Саарському й Аахенському вугільних басейнах; буре вугілля, у т. ч. у Північному Гессені, у районах Кельна та Лейпцига; калійні солі — передгір'я Гарца, басейн Віра, кам'яна сіль (район Неккара, Верхня Баварія). Є також невеликі родовища нафти, газу, залізної, уранової та поліметалічних руд, графіту та ін.

Переважають підзолисті і бурі лісові ґрунти. Найбільш родючі ґрунти (чорноземні) — у захищених річкових долинах, міжгірських районах, особливо на південному сході, а також на Магдебурзькій рівнині. У плоскогір'ях і горах кам'янисті ґрунти, що чергуються з торф'яно-болотними, малоприсадними для землеробства.

Німеччина розташована в зоні впливу помірно-прохолодних західних вітрів. Клімат помірний, морський і перехідний від морського до континентального. У гірських районах виявляється висотна кліматична поясність. Великі температурні коливання рідкісні, проте погода мінлива.

Максимум опадів на північному заході припадає на осінь, мінімум — на весну, південніше максимум припадає на літо, мінімум — на зиму.

3. Державний лад країни

ФРН — демократична, федеративна, правова і соціальна держава з республіканською формою правління. Чинний Основний закон (Конституція), прийнятий 23 травня 1949 року. В Основному законі закріплено основні свободи, обов'язок держави захищати гідність людини і право вільного розвитку особистості (це стосується не тільки німців, а й іноземців), права і свободи громадян, у т. ч. свобода зборів, союзів, переміщення, вибору професії і т. ін., принцип рівності, принцип верховенства закону, принцип поділу влади. Ідея право-

вої держави доповнюється принципом соціальної держави: обов'язком держави реалізувати принцип соціальної справедливості і захищати соціально слабких.

Конституційний принцип федеративного устрою означає, що державність має не тільки федерація, а й кожна з 16 федеральних земель. В Основному законі чітко прописано розподіл компетенцій між федерацією і землями, зокрема, в найбільшому 10-му розділі — поділ повноважень у податковій та бюджетній сферах (*принцип бюджетного федералізму*, механізм фінансового вирівнювання).

Німеччина вважається класичною країною федеративного державного порядку. Федеральні землі — це не провінції, а держави зі своєю Конституцією, яка відповідає принципам республіканської, демократичної, правової і соціальної держави, та органами влади (виборні законодавчі органи — *ландтаги* й уряд на чолі з прем'єр-міністрами).

Землі поділяються на громади, міста, округи (останні об'єднують кілька громад та міст; великі міста не входять до складу округів). У них здійснюється комунальне самоврядування, гарантоване Основним законом.

Основний закон базується на принципі представницької демократії: вся влада виходить від народу, але він здійснює її лише під час виборів і передає її реалізацію спеціальним законодавчим, виконавчим і судовим органам. Основний закон з урахуванням досвіду Веймарської республіки передбачає обмеження або заборону діяльності політичних сил, якщо вони прагнуть завдати шкоди демократичному ладу або ліквідувати демократію навіть демократичними методами.

Глава держави — федеральний президент. Його обирають терміном на 5 років (з можливістю одноразового переобрання) Федеральні збори, конституційний орган, спеціально скликається для цієї мети.

Президент виконує переважно представницькі функції (насамперед у міжнародно-правовій сфері), акредитує і призначає послів, призначає і звільняє федеральних суддів та ін. За результатами парламентських виборів він пропонує бундестагу кандидатуру на посаду федерального канцлера і може розпустити бундестаг, якщо той не підтримає заяву канцлера про довіру. Президент являє собою надпартійний об'єднуючий фактор, що стоїть над повсякденною полі-

тичною боротьбою, але саме він формує політичні та суспільні орієнтири для громадян.

Вищий орган законодавчої влади та орган народного представництва — німецький бундестаг, що обирається народом на 4 роки. Основна робота з підготовки законів проходить у профільних комітетах. Пленарні засідання використовуються зазвичай для парламентських дебатів щодо основних проблем внутрішньої і зовнішньої політики. За час функціонування бундестаг прийняв близько 5000 законів. Більшість законопроектів вносить федеральний уряд, меншу частину — депутати бундестагу або бундесрат. Законопроекти проходять три читання і приймаються більшістю голосів (окрім поправок до Основного закону, які вимагають кваліфікованої більшості).

Глава вищого органу законодавчої влади — президент бундестагу. Він має заступників, кожен з яких представляє парламентську фракцію.

Друга палата німецького парламенту — бундесрат. Це представництво 16 федеральних земель, причому його члени не обираються: він формується з членів земельних урядів або їх представників; їх кількість залежить від кількості жителів у землі (Північний Рейн — Вестфалія, Баварія, Баден — Вюртемберг і Нижня Саксонія мають по 6 представників, Гессен — 5, Саксонія, Рейнланд-Пфальц, Берлін, Саксонія-Ангальт, Тюрінгія, Бранденбург і Шлезвіг — Гольштейн — по 4, Мекленбург — Передня Померанія, Гамбург, Саарланд і Бремен — по 3). До функцій бундесрату входить схвалення федеральних законів, якщо вони стосуються істотних інтересів земель (особливо у сфері державних фінансів). При внесенні поправок до Основного закону необхідна згода 2/3 членів бундесрату.

Голова бундесрату обирається в певній черговості серед прем'єр-міністрів земель строком на 1 рік. Він виконує обов'язки федерального президента, коли той не в змозі це робити.

Вищий орган виконавчої влади — Федеральний уряд складається з федеральних міністерств: закордонних справ; внутрішніх справ; юстиції; фінансів; економіки та праці; захисту споживачів, продовольства і сільського господарства; оборони; сім'ї, літніх, жінок та молоді; охорони здоров'я і соціального забезпечення; транспорту, будівництва та житлового господарства; навколишнього середовища,

охорони природи та безпеки реакторів; освіти і наукових досліджень; економічного співробітництва і розвитку.

Глава вищого органу виконавчої влади — федеральний канцлер. Він єдиний член уряду, якого затверджує бундестаг, і він підзвітний тільки йому. Тільки він формує кабінет, визначає сферу діяльності міністрів і визначає основні напрямки політики уряду.

Федеральний конституційний суд, який обирається на паритетних засадах бундестагом і бундесратом, здійснює нагляд за дотриманням Основного закону.

Вибори в усі органи народного представництва є загальними, прямими, вільними і рівними при таємному голосуванні. Виборче право надається всім громадянам, що досягли 18 років. Вибори до бундестагу проводяться за мажоритарно-пропорційною системою: кожен виборець має два голоси, один з яких він віддає конкретному кандидату за своїм виборчим округом, а другий — за певну партію. Увійти до бундестагу можуть тільки ті партії, що отримали не менше 5% дійсних «других» голосів виборців або три прямих мандата.

Основні партії представлені в бундестагу: СДПН (голова — Г. Шредер); ХДС (А. Меркель); ВДП (Г. Вестервелле); Союз 90/«Зелені» (А. Беєр і Р. Бютікофер); діюча в Баварії ХСС (Е. Штойбер); ПДС (Г. Циммер).

Є безліч інших партій: на останніх виборах у бюлетенях для голосування за партійними списками крім 6 названих брало участь ще 18 партій, але жодна з останніх не набрала і 1% голосів (найкращі показники у правопопулістських і націоналістичних партій: «Шилля» — 0,8%, республіканці — 0,6%, НПГ — 0,4%). Ряд партій має регіональне значення, наприклад, партія данської меншини у Шлезвіг — Гольштейн.

4. Зовнішня політика.

Членство в міжнародних організаціях

Свою зовнішню політику ФРН проводить у тісному союзі зі своїми партнерами по Європейському Союзу і НАТО. Основні напрями німецької зовнішньої політики: подальший розвиток ЄС, поглиблення інтеграції не тільки в економічній, але й у внутрішньо- та зовніш-

ньополітичній сферах, а також формування спільної зовнішньої політики та політики безпеки; перетворення інституціональної структури ЄС для підвищення ефективності Союзу в умовах глобалізації та розширення ЄС на схід; забезпечення ефективної інтеграції до ЄС нових членів; зміцнення загальноєвропейського співробітництва в рамках ОБСЄ; подальший розвиток НАТО і трансатлантичного співробітництва, недопущення напруженості і конфліктів усередині організації при виявленні розбіжностей, подібних тим, які виникли з приводу операції проти Іраку; посилення ролі міжнародних організацій, насамперед ООН, і більш активну участь Німеччини в їх діяльності; зміцнення і повагу прав людини в усьому світі; розширення партнерських відносин з країнами — сусідами ЄС — регіонами Середземномор'я, Близького Сходу та СНД; забезпечення сталого розвитку у світі, попередження виникнення глобальних катастроф.

Стійкість глобального розвитку передбачає, з точки зору ФРН, насамперед забезпечення справедливого балансу інтересів між Північчю та Півднем. Тому сприяння розвитку залишається серед найважливіших пріоритетів її зовнішньої політики. Центральними залишаються завдання роззброєння, контролю за озброєннями і нерозповсюдження зброї масового ураження.

Європейська політика, партнерство із США, а також відносини із сусідським оточенням ЄС — безумовні пріоритети зовнішньої політики ФРН. У відносинах з РФ німецьке зовнішньополітичне керівництво дотримується позиції кооперативності і погоджень, залишаючись, проте, в рамках жорсткого прагматизму.

З 1973 р. Німеччина бере участь у різних миротворчих акціях під егідою ООН. З 1995 р. військовий контингент Німеччини перебував у складі миротворчих сил під командуванням НАТО в Боснії та Герцеговині, а потім у Косово. У листопаді 2001 р. бундестаг більшістю всього в два голоси вперше проголосував за участь 3900 солдатів в антитерористичній операції за межами Європи (в Афганістані) і тим самим висловив вотум довіри уряду.

Збройні сили (бундесвер) складаються із сухопутних, військово-морських, військово-повітряних сил, а також медико-санітарних частин і служб підтримки. Чинна загальна військова повинність (термін служби 10 міс.). Припустима відмова від військової служби

за переконаннями: вона замінюється альтернативною службою (13 міс.). Чисельність бундесверу після 1990 р. істотно скоротилася. Збройні сили ФРН є складовою частиною військової структури НАТО.

У червні 1995 р. проголошено програму «адаптації структури збройних сил, територіального управління обороною і розміщення бундесверу», яка поклала початок реорганізації збройних сил та їх поділу на головні оборонні сили, сили швидкого реагування та базову організацію збройних сил. Витрати на оборону становлять близько 1,5 % ВВП.

5. Основні галузі господарства Німеччини

За сукупною економічною потужністю Німеччина — третя країна у світі (після США і Японії) і перша в Європі, а за часткою у світовій торгівлі — друга (після США). Третина виробленої продукції надходить на світовий ринок. ВВП країни понад 2,5 трлн дол. США (2006) ВВП на душу населення (за ПКС) — 31,4 тис. дол. США.

У цілому галузева структура сучасної Німеччини відзначається складністю і різноманіттям.

Найбільшу частку ВВП країни формують галузі нематеріально-го виробництва. Поряд з цим Німеччина, як і раніше, залишається одним з найбільших у світі виробників найрізноманітнішої продукції обробної промисловості. Створення в 1949 р. двох німецьких держав призвело до дублювання багатьох господарських структур при післявоєнній відбудові економіки. Після возз'єднання Німеччини через півстоліття величезна частина підприємств на території колишньої НДР, у більшості своїй неконкурентоспроможних, опинилася у важкому становищі. Багато з них були приватизовані (нерідко за символічну, але економічно цілком виправдану ціну — одну марку), частина з них реконструйована. Гостро постала проблема безробіття.

Незважаючи на малу частку в загальному ВВП країни сільське господарство Німеччини високопродуктивне і вітчизняні виробники займають стійкі позиції на внутрішньому ринку навіть після повної відмови від протекціонізму в межах національних кордонів і зняття всіх митних бар'єрів після Маастрихтської угоди 1992 р.

Основні виробники — сімейні ферми площею в середньому близько 20 га. Чільне місце займає тваринництво, яке дає 2/3 товарної продукції, що типово для північної половини Європи. На приальпійських і приморських луках розвинене скотарство м'ясо-молочного напрямку. Свинарство поширене повсюдно, але особливо в районах вирощування кормових коренеплодів. На базі розведення худоби працює потужна харчова промисловість: молочні, ковбасні заводи.

Рослинництво значною мірою обслуговує потреби тваринництва: скрізь обробляють картоплю, кормові буряки, ячмінь. Німеччина — головний виробник у ЄС жита, яке засівається в більш північних районах. На півдні вирощують особливі сорти ячменю, що йдуть разом із хмелем на виробництво німецького національного напою — пива. Головний центр пивоваріння — Баварія.

Щорічно в Мюнхені проходить всесвітньо відоме свято пива «Октоберфест», на яке приїжджають десятки тисяч туристів із багатьох країн, навіть найвіддаленіших, наприклад з Австралії. Старовинне німецьке виноробство після зняття митних бар'єрів з країнами Середземномор'я виявилось у складному становищі.

За останні 10 років минулого століття виноробам довелося докласти титанічних зусиль, щоб утриматися на плаву. Їм вдалося зберегти найбільш цінні виноградники по верхів'ях Рейну, в долині Мозеля, де виробляються елітні сорти вин. Щоб підтримати вітчизняне виробництво, за прикладом «Октоберфест» у головних центрах виноробства регулярно проводяться «винні» свята, які також привертають безліч туристів.

Базові галузі промисловості, що відігравали ключову роль у період індустріалізації країни в XIX — першій половині XX ст., за останню чверть століття остаточно пішли в тінь. Вугільна промисловість, яка колись становила основу енергетики країни, майже згорнута, оскільки виявилось вигідніше імпортувати вугілля, ніж добувати самим. Тепер коксівне вугілля ввозиться із США, ПАР, Австралії та Польщі. Як уже зазначалося, у відомому Рурському басейні, де знаходяться багаті родовища кам'яного вугілля, з 1960-х рр. видобуток упав майже в 4 рази, оскільки імпорт

значно дешевший. У найбільшому місті Рурської області Ессені остання вугільна шахта була закрита ще в 1980-х рр. Трохи краще справа йде з розробленням буровугільних басейнів, де видобуток вугілля поки ще рентабельний (наприклад, у Кельнському буровугільному басейні).

Одна з найбільших електростанцій на бурому вугіллі працює у Гревенбройх — Найрат. Однак екологічні витрати, пов'язані зі спалюванням бурого вугілля (викиди CO₂, сірчаного ангідриду), змушують поступово закривати ТЕС на бурому вугіллі, замінюючи його повністю або частково газом, мазутом, а також стимулюють розвиток альтернативної енергетики, зокрема будівництво вітряних електростанцій. Особливо гострі екологічні проблеми у Східній Німеччині, де до цих пір 9/10 електроенергії дають ТЕС на бурому вугіллі (Котбус, район Галле-Лейпцига). Після Чорнобиля залишаються туманними перспективи атомної енергетики, частка якої у виробництві електроенергії складає понад 30%.

Глибоку кризу відчуває і чорна металургія. У часи Третього рейху металургійні заводи «сталевих магнатів» Тіссена і Манессмана служили головною базою форсованого розвитку військово-промислового комплексу перед Другою світовою війною.

Великі заводи, побудовані в Дуйсбурзі, Дортмунді, Зальцгіттері, досі разом дають більше сталі, ніж уся Великобританія. Ще в передвоєнний час став гостро відчуватися дефіцит якісних залізних руд, які тоді поставлялися переважно зі Швеції, а пізніше з Ліберії і Бразилії. Після війни Німеччина увійшла до Європейського об'єднання вугілля і сталі, постійно модернізувала технологічні цикли, що дозволило їй залишитися найбільшим виробником чавуну і сталі в Європі і донині. Майже вся сталь виплавляється киснево-конвертерним або електроплавильним способом. У колишній НДР після війни був побудований великий металургійний комбінат «Ост» у Айзенхюттенштадті, який працював на польському вугіллі та радянській руді.

У кращому становищі перебуває кольорова металургія, яка тепер також працює переважно на імпортній сировині. Найбільший розвиток отримала алюмінієва промисловість, яка обслуговує німецьке

автомобіле- і авіабудування. По берегах Рейну і Ельби розміщені десятки заводів з виплавки первинного алюмінію, особливо їх багато в землі Північний Рейн — Вестфалія (Ессен та ін.). З виробництва алюмінію у Європі Німеччина поступається тільки Норвегії.

Німеччина — один зі світових центрів хімічної промисловості. Велика частина різноманітної продукції неорганічної та органічної хімії, тонкого органічного синтезу, що випускається в країні, надходить на світовий ринок. У Західній Німеччині найбільші центри хімічної і фармацевтичної промисловості — Леверкузен, де розташоване головне підприємство концерну «Байер», Франкфурт-на-Майні, де знаходиться компанія «Хохст», і, звичайно, «місто хімії» Людвігсхафен — столиця концерну «БАСФ», перейменованого в «ЕМТЕС».

Незважаючи на майже повну відсутність своєї нафти, в Німеччині створені великі потужності з глибокої нафтопереробки та нафтохімії, переважно в портових містах на півночі країни: у Вільгельмсхафені, Гамбурзі, а також у Бохумі.

У соціалістичний період у НДР великі підприємства хімічної промисловості були побудовані в районі Галле-Лейпцига. Їх продукція користувалася великим попитом у всіх країнах РЕВ, у тому числі в СРСР. Після об'єднання Німеччини більшість підприємств галузі виявилися неконкурентоспроможними і були закриті або викуплені західнонімецькими компаніями.

«Серцевина» сучасної індустріальної могутності Німеччини — багатопрофільне машинобудування, що створює основу вторинного сектору економіки. Воно забезпечує більше половини товарного експорту країни. Тут розташовані найпотужніші заводи важкого, транспортного машинобудування, приладобудування. Сучасне німецьке машинобудування формувалося після війни як конверсійне. У результаті конверсії численні військові заводи були переорієнтовані на виробництво продукції цивільного машинобудування. Дуйсбург і Дюссельдорф стали центрами виробництва гірничо-шахтного устаткування, військові заводи Круппа в Ессені перейшли на випуск промислових верстатів, будівельних кранів та іншого будівельного обладнання. У колишній НДР потужні заводи важкого

машинобудування працювали в Магдебурзі, Лейпцигу, завод хімічного машинобудування — у Карл-Маркс-Штадт (нині Хемніц).

Гордість Німеччини — автомобілебудування. За випуском автомобілів вона посідає третє місце у світі і перше в Європі. До кінця ХХ ст. загальний випуск автомобілів перевищив 5 млн на рік.

Заводи з виробництва автомобільного устаткування і складальні цехи розкидані по всій країні. До того ж більшість автомобільних компаній ФРН у післявоєнний період стали транснаціональними і налагодили виробництво своїх автомобілів у десятках інших країн. Лідерами німецького автомобілебудування є всесвітньо відомі компанії «Фольксваген» (штаб-квартира і головне підприємство у Вольфсбурзі), «Мерседес-Бенц» (Штутгарт), «БМВ» (Мюнхен) і «Опель» (Рюссельсхайм). Після об'єднання Німеччини західнонімецькі компанії стали будувати свої філії і в східних землях, наприклад «Форд» — у Цвікау, «Опель» — у Айзенасі.

У спадок від Третього рейху Німеччині залишилися потужні, частково військові суднобудівні верфі в Кілі, Гамбурзі, Бремені, Емдені, але в останні десятиліття німецьке суднобудування, як і європейське в цілому, перебуває у глибокій кризі. Краще йдуть справи з іншою спадщиною — авіабудуванням. У 1959 р. до Німеччини з еміграції повернувся знаменитий В. Мессершмітт, авіаконструктор і промисловець, що став відразу почесним головою концерну «Мессершмітт-Булков-Блема». Німецькі авіабудівники разом з французами і англійцями беруть участь у грандіозному проекті створення серії європейських аеробусів. Авіаційні і ракетні двигуни будують у Мюнхені і Фрідріхсхафені.

Дуже різноманітні такі галузі німецької промисловості, як приладобудування й електроніка, розсіяні всією територією країни. Німеччина — один з найбільших у світі експортерів електрообладнання, а також побутової електротехніки. Більш ніж столітню історію мають концерни «Сіменс», «Бош», «Кайзер», що випускають телефонне обладнання, телевізори та побутові прилади.

Один із великих центрів електротехніки — Нюрнберг. Усесвітню славу отримала продукція оптико-механічних заводів компанії «Карл Цейс»: фотоапарати, окуляри, біноклі, мікроскопи і т. ін., виробництво яких сконцентровано переважно на півдні країни в землях Баден-

Вюртемберг і Гессен, а також у Баварії в околицях Мюнхена. У НДР аналогічну продукцію випускав завод у Єні.

Сучасна німецька електроніка фінансово і технологічно найтіснішим чином пов'язана з американською. Найбільш сильні позиції тут займає компанія «ІВМ» (німецька штаб-квартира у Франкфурті-на-Майні), відома будь-якому користувачеві комп'ютера. В останні десятиліття електронна промисловість особливо активно розвивалася на півдні країни, насамперед у Баварії. Одним із факторів тяжіння став екологічний, оскільки саме в цих районах можна задовольнити найвибагливіші вимоги до якості життя, які пред'являються висококваліфікованими і добре оплачуваними працівниками. Зокрема, тут немає великих джерел забруднення повітря і води. Особливо привабливі для життя мальовничі ландшафти Баварського плато і Тірольських Альп в околицях Мюнхена, де знаходиться відомий технопарк Ізар-Веллі.

Серед численних напрямів спеціалізації Німеччини не можна не згадати особливу галузь, у якій німецька продукція вважається еталоною, — це виробництво музичних інструментів.

Особливу роль у житті Німеччини відіграє будівельна індустрія. Завдяки великим обсягам житлового будівництва в післявоєнний період як у ФРН, так і в колишній НДР, на ринку житла немає великої напруженості. З 1990-х рр. тут щорічно вводиться в дію приблизно по півмільйона квартир з усіма зручностями, у східних землях кілька мільйонів квартир довелося капітально відремонтувати.

Як уже зазначалося, майже 2/3 валового внутрішнього продукту країни сьогодні дає третинний сектор, або сфера нематеріального виробництва, що типово для постіндустріальної країни. Сюди зазвичай відносять такі галузі господарства, як туризм, торгівля, інформаційні послуги, транспорт.

В останні роки в Німеччині успішно розвивається туризм. Кількість туристів, які щороку відвідують країну, до початку ХХІ ст. сягнула 20 млн. Через значні руйнування часів Другої світової війни багатюща культурно-історична спадщина країни зазнала непоправних втрат. Майже до невпізнання змінив свій вигляд Берлін, не кажучи вже про десятки стертих з лиця землі середніх і малих міст, особливо

на сході країни. Величезними зусиллями німці ось уже понад півстоліття відновлюють усе, що можливо відновити. Багатьом старовинним містам вдалося повернути історичний вигляд. Практично заново відбудовано одне з найкрасивіших міст Німеччини Дрезден, повністю знищений під час англо-американського бомбардування в лютому 1945 р. Недалеко від Потсдама знаходиться перлина палацово-паркової архітектури в стилі рококо — Сан-Сусі, резиденція Фрідріха Великого. Це один із європейських центрів пізнавального туризму. На півдні країни діють гірськолижні комплекси міжнародного класу Оберхоф і Обервізенталь. Елітні курорти розташовані навколо мальовничого озера Боденського.

Щорічно в Німеччині проводиться понад 2 тис. ярмарків — більше половини всіх міжнародних ярмарків-виставок, що приносять багатомільярдні прибутки. Найбільші ярмаркові центри — Кельн, Франкфурт-на-Майні, Ганновер, Мюнхен, Дюссельдорф, Ессен, Лейпциг. До Німеччини приїжджають на ділові зустрічі партнери-підприємці з Франції, Великобританії, Польщі, Іспанії, Австрії, Японії, Китаю, Росії та інших країн.

Транспортна мережа Німеччини — одна з найбільш густих у світі. Провідний вид транспорту — автомобільний, він забезпечує 9/10 пасажирообігу і 3/5 вантажообігу. Загальна протяжність тільки доріг високого класу — автобанів — перевищує 11 тис. км. Традиційний залізничний транспорт став нерентабельним. Певною мірою положення повинні поправити швидкісні залізниці, мережа яких активно створюється в останні роки. У 2004 р. відбувся пуск потягу «Трансрапід», який курсує зі швидкістю 500 км/год між Берліном і Гамбургом. Головна водно-транспортна магістраль — Рейн. Тут знаходиться найбільший у світі річковий порт Дуйсбург з річним вантажообігом понад 50 млн тонн. Велику роль у забезпеченні товаропотоків у рамках світового господарства відіграють морські порти Гамбург, Бремен, Вільгельмсхафен, Кіль.

Особливу роль у міжнародних зв'язках Німеччини відіграє авіаційний транспорт. Франкфурт-на-Майні — один з найбільших авіавузлів світу, перший за вантажообігом у Європі. Нові аеропорти міжнародного класу збудовані під Берліном.

До загальних рис територіальної структури господарства Німеччини можна віднести:

- 1) яскраво виражений поліцентризм, відносно скромну роль столиці в економіці країни, що пов'язано з особливостями економічного і політичного розвитку Німеччини;
- 2) традиційно відносно меншу розвиненість північних земель (Шлезвіг-Гольштейн, Нижня Саксонія);
- 3) динамічний розвиток центральних і південних земель (Північний Рейн — Вестфалія, Баден-Вюртемберг, Баварія), насамперед за рахунок новітніх виробництв і туризму;
- 4) реструктуризацію та наздоганяючий розвиток новоприєднаних східних земель (Бранденбург, Мекленбург — Передня Померанія, Саксонія, Саксонія-Ангальт і Тюрінгія).

6. Демографічна характеристика Німеччини

Населення Німеччини приблизно на 20 млн більше, ніж у кожній із трьох інших провідних країн Європи — Франції, Великобританії та Італії. З 82 млн громадян сучасної Німеччини понад 90% — етнічні німці. Серед народів, що історично проживають на території країни, потрібно назвати лужицьких сербів, або лужичан (близько 100 тис.), що займають переважно землі Бранденбург і Саксонії, і датчан (близько 50 тис.), що живуть на кордоні з Данією в землі Шлезвіг-Гольштейн. Проте кількість іммігрантів, що прибули до Німеччини на постійне місце проживання з інших країн, обчислюється мільйонами. Крім натуралізованих вихідців із Туреччини, республік колишньої Югославії, Африки, тільки легальних іммігрантів, так званих заробітчан, тут більше 7 млн. Мода на міжетнічні шлюби в останні десятиліття до невпізнання змінила зовнішній вигляд німців, їх менталітет. Боротьба за «чистоту арійської раси» до кінця минулого століття була остаточно припинена. Безліч німецьких дітей тепер темноволосі і кароокі. Більше 10% населення країни сповідують іслам. Мечеті стали таким же звичним елементом ландшафту німецьких міст, як і кірхи. В останнє десятиліття ХХ ст. із республік колишньо-

го СРСР до Німеччини переїхало близько 2 млн етнічних німців. На знак покаяння за геноцид єврейського народу в роки нацизму Німеччина на пільгових умовах приймає на постійне проживання євреїв з усіх країн світу.

Структура зайнятості та соціальний склад населення типові для постіндустріальної країни. Майже 2/3 зайняті у сфері нематеріального виробництва. Приблизно таку ж частину становить середній клас. В останню чверть століття у міру модернізації промисловості частка робітничого класу неухильно скорочувалася. Якщо в 1970-х рр. у промисловості було зайнято більше половини працюючих, то тепер — менше 40%. Ця тенденція змушує з року в рік посилювати імміграційне законодавство. За прикладом США в 1990-х рр. уряд канцлера Г. Шредера проголосив політику диференційованого підходу до іммігрантів, завдання якої — всіляко перешкоджати в'їзду в країну малокваліфікованої робочої сили і створювати більш пільгові умови висококваліфікованим фахівцям. Частка зайнятих у сільському господарстві дуже мала — близько 3%.

У силу багатовікової роздробленості країни і «самостійності» німецьких земель розселення тут здавна було поліцентричним. Ще в XIV ст. на території нинішньої Німеччини налічувалося понад 3000 міст, у яких проживала п'ята частина населення країни. Їх економічна самостійність свого часу стала одним з головних гальм пангерманського об'єднання. У результаті в Німеччині сформувалася складна система міст із багатопрофільним господарством, де сьогодні проживає 4/5 жителів країни.

Столиця Німеччини — Берлін (близько 4,5 млн чоловік). Місто виникло в XIII ст. на березі р. Шпрее. У XVI ст. він стає столицею Бранденбурзько-Пруського курфюрства, а в 1871 р. — столицею Німецької імперії. Під час Великої вітчизняної війни місто було сильно зруйновано. Проте збереглися знаменита липова алея Унтер-ден-Лінден, Бранденбурзькі ворота, рейхстаг. У місті знаходиться університет ім. Гумбольдта, один з найстаріших у Європі; багато музеїв (найбільш відвідувані — Національна галерея на острові Музеїв, палац Шарлоттенберг XVIII ст., що належить до пам'ятників всесвітньої культурної спадщини. Саме тут зберігається відомий скульптурний портрет єгипетської цариці красуні Нефертіті).

Майже половина населення країни проживає в містах, розташованих по берегах головної річки Німеччини Рейну та його приток. Одна тільки Рейнсько-Рурська агломерація («Рурштадт»; земля Північний Рейн-Вестфалія) налічує близько 10 млн жителів. Окрім Берліна до міст-мільйонерів належать Гамбург (1,7 млн), столиця Баварії Мюнхен (1,2 млн) і Кельн (1 млн). В останні десятиліття «друге дихання» отримали малі міста з населенням до 100 тис. осіб. Це пов'язано з переважним розвитком малих і середніх підприємств, де зайнято від декількох десятків до 2–3 сотень людей. Крім того, невеликі містечка приваблюють більш благополучними екологічними умовами. Наявність першокласних автодоріг дозволяє працювати в сусідньому місті без відчутних втрат часу. Особливо престижні малі міста в південній, мальовничій частині країни — в землях Баден-Вюртемберг і Баварія.

Незважаючи на давно сформовану провідну роль міст у господарському житті країни, вигляд більшої частини її території створюють сільські місцевості, ліси і лісопарки. Німецькі села швидше нагадують маленькі містечка, що є типовим для Західної Європи в цілому. У сучасних селах більшість працюючих займається не сільським господарством, а зайняті на підприємствах сервісу у себе в селі або в сусідніх містах.

Німеччина — країна з високою якістю життя. Рівень забезпеченості житлом у західних землях близько 40 м² на людину, у східних — 30 м². На 1000 жителів припадає понад 450 автомобілів, тобто більше ніж по одному автомобілю на сім'ю.

Після приєднання НДР у 1990-х рр. були зроблені величезні зусилля, щоб подолати відсталість східних земель за основними параметрами якості життя населення. Складнощі, пов'язані з воз'єднанням Німеччини, розширенням Європейського Союзу, в якому ФРН головний фінансовий донор, уповільнення темпів зростання всієї світової економіки на початку нового століття — усе це негативно позначилося на загальному положенні в країні. До соціально небезпечного рівня збільшилося безробіття — 10 % (2002 р.). Тим не менш, у періоди криз, навіть найдраматичніших, німці завжди воліли не скаржитися, а шукати роботу і, знайшовши її, працювати.

Контрольні запитання та завдання

1. Охарактеризуйте географічне положення Німеччини. Розкрийте особливості її історичного розвитку.
2. Що ви знаєте про природно-ресурсний потенціал Німеччини?
3. Розкажіть про державний лад Німеччини.
4. Розкрийте засади зовнішньої політики і членство Німеччини в міжнародних організаціях.
5. Розкажіть про основні галузі господарства Німеччини.
6. Наведіть демографічну характеристику Німеччини.

ТЕМА 17

Російська Федерація

1. Географічне положення Росії

Розташована між 19° 38' східної довготи (Балтійська коса неподалік від м. Калінінграда) і 169° 40' західної довготи (мис Дежньова на Чукотці). Крайня північна точка Росії на континенті — мис Челюскін (77° 43' північної широти) на півострові Таймир, крайня південна точка (41° 11' північної широти) — на півдні Дагестану.

Омивається морями трьох океанів. До Північного Льодовитого океану відносяться моря: Баренцове, Біле, Карське, Лаптевих, Східно-сибірське, Чукотське. До басейну Тихого океану — Берингове, Охотське, Японське моря. До Атлантичного океану — Балтійське, Чорне та Азовське. Південна межа Росія проходить також по акваторії безстічного Каспійського моря (озера).

В акваторії Росії знаходяться великі острови й острівні групи (архіпелаги) — Нова Земля, Земля Франца-Йосифа, Північна Земля, Новосибірські острови, острів Врангеля, Курильські острови, острів Сахалін. Найбільший архіпелаг — Нова Земля. Найбільший острів — Сахалін.

Береги російських морів переважно низькі й рівні. Зручних для створення морських портів, заток, бухт і гаваней небагато. Тому морські порти створюються в гирлах річок — Неви (Санкт-Петербург), Північної Двіни (Архангельськ), Обі (Салехард), Єнісею (Діденка, Ігарка), Дону (Ростов-на-Дону), Волги (Астрахань) і в нечисленних гаванях (Мурманськ, Новоросійськ, Владивосток, Петропавловськ-Камчатський). Використання північних і східних морів Росії обмежено суворими природно-кліматичними умовами (шторми і льодовий покрив). Однак протягом короткої навігації (2–4 міс.) діє Північний морський шлях від Мурманська до бухти Провидіння на Чукотці. Південні моря придатні для судноплавства 10–12 міс. на рік.

Морські кордони виділяють російський сектор Арктики (від Північного полюса до півострова Рибачий на Кольському півострові і мису

Дежньова) і відокремлюють Росію від США (по Беринговій протоці) і Японії (протоки Лаперуза і Кунашірська між Сахаліном, Курильськими островами і японським островом Хоккайдо). В азійській частині Росія межує з Північною Кореєю, Китаєм, Монголією, Казахстаном, Азербайджаном та Грузією. У європейській частині — з Україною, Білоруссю, Латвією, Естонією, Фінляндією, Норвегією. Частина Росії — Калінінградська область — межує з Литвою і Польщею.

2. Природно-ресурсний потенціал Росії

За даними експертів Світового банку, сумарні запаси корисних копалин Росії оцінюються в 10 трлн дол. порівняно з 3,3 трлн дол. для Бразилії та 0,7 трлн дол. для Китаю. Оцінки російських експертів на порядок вище.

Питома вага Росії у світових запасах природних ресурсів становить: апатити — 64,5%, природний газ — 35,4, залізо — 32, нікель — 31, кам'яне вугілля — 30, буре вугілля — 29, олово — 27, кобальт — 21, цинк — 16, уран — 14, нафта — 13, свинець — 12, мідь — 11, золото-платина-алмази — від 5 до 30%. У зв'язку зі зростаючим попитом світової економіки і споживачів на вуглеводневу сировину особливе значення мають російські запаси нафти і газу. Велика частина цих запасів зосереджена в меридіональному поясі, що простягається від Карського до Каспійського моря і Перської затоки. Тут виділяються родовища півострова Ямал, Західного Сибіру, Волго-Уральської нафтогазоносною провінції, Північного Кавказу. Колосальні запаси нафти і газу розвідані також на шельфах острова Сахалін і півострова Камчатка, в Якутії і в усьому Східному Сибіру. Надра Росії багаті залізними рудами, кольоровими і рідкісними металами, дорогоцінним та напівдорогоцінним камінням. Основні райони концентрації металевих і неметалевих корисних копалин (графіт, апатити, фосфорити, азбест, солі) — гори Уралу, Алтаю, Забайкалля, Карелії, Кольського півострова і Кавказу. Найбільші вугільні басейни розташовані в Східному Сибіру (Тунгуський, Ленський, Південно-Якутський, Кузнецький і Кансько-Ачинський).

Рівнинний рельєф Росії і велика кількість опадів обумовлюють існування великих річок та озер.

У річках Росії зосереджено 11% світового обсягу щорічно поновлюваних водних ресурсів. В озері Байкал — 20% (23 тис. км³) світових запасів прісної води (без урахування води в льодовиках).

Головним земельним багатством Росії є широка смуга чорноземних ґрунтів, що тягнеться від верхів'їв Дону (Курська й Орловська області) до верхів'їв Єнісею (Республіка Хакасія). Тут зосереджено основне сільськогосподарське виробництво і проживає більшість населення країни. Зараз чорноземи практично повністю розорані або використовуються іншими землекористувачами (міста, водосховища, промисловість, транспорт).

У напрямку на північ родючість ґрунтів різко погіршується, тому рослинництво стає економічно не вигідним та заміщується тваринництвом. На південь від чорноземної смуги (у низов'ях Волги і на півдні Уралу) ґрунти також менш родючі.

Природно-кліматичні умови Росії сприятливі для лісової рослинності, що займає 60% території країни. Лісові масиви Росії становлять 9% світових лісів (або 65% нетропічних лісів).

Велика частина території країни розташована в помірній вологій зоні, для якої характерні середні температури і підвищена вологість. На Півночі Росії переважає вплив холодного арктичного повітря. На відміну від Азійської Півночі Росії, Європейська Північ Росії перебуває під впливом не тільки арктичного повітря, але і теплої атлантичної течії Гольфстрім. Клімат Європейської частини Росії формується під переважаючим впливом західного атлантичного повітря. Із заходу на схід наростає континентальність клімату Росії. У Європейській частині Росії опади випадають рівномірно по сезонах року, в Азійській частині — переважно в літні місяці.

3. Демографічна характеристика Росії

Росія займає сьоме місце у світі за чисельністю населення після Китаю, Індії, США, Індонезії, Бразилії та Пакистану.

У 2002 р. населення Росії — 145,537 млн чол. Населення, що постійно проживає в Росії — 145,182 млн чол.

Природний спад населення за 1989–2002 рр. склав 7,4 млн чол. Міграційний приріст був позитивним і дорівнював 5,56 млн чол.

Чисельність населення скоротилася в 6 суб'єктах Росії (особливо на Далекому Сході, Півночі, в Сибіру і в центральних районах країни). Населення південних регіонів збільшилося (в Дагестані — на 43%).

Проте стабільність сільського населення Росії частково має фіктивний характер, тобто люди прописані (zareєстровані) у селах, але живуть і працюють у містах. Як виявив останній перепис, близько 12,5 тис. з 155 тис. селищ Росії виявилися повністю вимерлими. За документами в цих селах проживають громадяни, але реально там нікого немає. Число сіл, у кожному з яких живе не більше 10 чол., становить 22% усіх сільських населених пунктів.

Щорічне природне скорочення населення складає 930–960 тис. чол. За 1970–2001 рр. більш ніж удвічі зросла смертність у розрахунку на 100 тис. чол. від хвороб органів кровообігу, травлення, випадкових отруєнь алкоголем. Більш ніж у 4 рази зросла смертність від убивств.

Тривалість життя складає 58,96 років для чоловіків і 72,34 років для жінок (оцінка 2001 р.). Ці показники в 2000 р. — 59 років і 72,2 р., у 1999 р. — 59,93 і 72,38, у 1990 р. — 63,79 і 74,27.

На території Росії проживає понад 100 різних народів. Етнічний склад: росіяни — 83%, татари — 3,8, українці — 2,4, чуваші — 1,2, башкири — 0,9, білоруси, чеченці і мордва — по 0,7, німці, удмурти, вірмени — по 0,5, аварці, марійці, казахи — по 0,4, осетини, буряти, Саха (Якутія), кабардинці, євреї — по 0,3, комі, лезгини, кумики, інгуші — по 0,2, тувинці — 0,1. Решта народів складають менше 0,1% загальної чисельності населення Росії (мікроперепис населення 1994 р.).

Населення Росії належить до різних релігійних конфесій. Офіційно зареєстрованими релігійними конфесіями є: Російська православна церква, іслам, Римсько-католицька церква, іудаїзм, буддизм та ін. У 1990-х рр. чисельність віруючих значно збільшилася. Особливо зросло значення двох основних віросповідань — православного християнства та ісламу.

4. Особливості історичного розвитку Росії

У I тис. н. е. на великій території, що простягається від Східної Європи до Тихого океану, проживали сотні слов'янських, тюркських, фінно-угорських, північнокавказьких, тунгуських, чукотських, алеутських та інших племен.

Перші згадки про слов'ян (антів, склавинів, русів) у візантійських літописах належать до 6 ст. н. е. У цей час на землях слов'янських союзів племен уже існували десятки міст, у т. ч. центри ремесла і торгівлі. У 879 р. влада в Новгороді перейшла до князя Олега. Він підкорив більшу частину сусідніх слов'янських союзів племен і проголосив себе Великим князем Русі. Столицею нової держави став Київ.

За князя Володимира, який прагнув до зміцнення своєї держави, на Русі єдиною загальнодержавною релігією в 988 р. було прийнято християнство в його візантійському (православному) тлумаченні. Князь Ярослав Мудрий прийняв кодекс законів, єдиний для всіх руських земель, — «Руську Правду». Вперше визнавався принцип власності на землю, вводився порядок її спадкування, закріплювалася нерівність різних груп населення, що згодом стало основою станової, феодалної організації суспільства.

За Володимира Мономаха була зроблена спроба впорядкувати систему престолонаслідування, нечіткість якої викликала численні усобиці. Проте посилення удільних князівств, які управлялися нащадками Мономаха, призвело до розпаду Давньоруської держави на ворогуючі між собою володіння.

У XII–XIV ст. особливо посилилися Новгородська Республіка, Володимиро-Суздальське, Галицько-Волинське та інші князівства. Князь Володимиро-Суздальський Юрій Долгорукий (за його правління в 1147 р. уперше в літописах згадується Москва) пред'явив претензії на Київський престол. Його син Андрій Боголюбський проголосив себе Великим князем Русі, перенісши столицю у Володимир.

Торговельні міста-держави Псков і Новгород, які успішно конкурували в торгівлі на Балтиці з Ганзейським союзом німецьких міст, зазнали нападу шведських і німецьких лицарів. Він був відбитий дружинами Олександра Невського (потім — Великий князь Володимирський), обраного князем Новгорода. У 1240 р. сталася Невська битва зі шведами, а в 1242 р. — битва з німецькими лицарями на Чудському озері, відома як Льодове побоїще.

Монголи, які підкорили сибірські і маньчжурські племена, частину Китаю, держави Середньої Азії і підпорядкували собі тюркські народи (на Русі їх називали татарами), змусили їх виставити війська для походу на захід. У 1237–1242 рр. велика частина російських кня-

зівств була розорена і завойована, руйнування зазнали 49 міст, 14 з них так і не відродилися. Підкорені землі регулярно сплачували данину завойовникам — Золотій Орді. Значна частина західно-руських земель перейшла під владу Великого князівства Литовського, а пізніше — Речі Посполитої.

Майже 250 років російські землі перебували під владою монголів. У перемозі над ними особливу роль зіграло Московське князівство, навколо якого в XIV–XVI ст. склалася централізована держава. За правління князя Івана Даниловича (прізвисько Калита, Великий князь з 1327 р.) Москва стала релігійним центром російських земель, до неї була перенесена резиденція митрополита. За онука Івана Калити — Дмитра Івановича (прізвисько Донський) — у 1380 р. війська Москви і союзних їй князівств на Куликовському полі розбили ординські війська.

Остаточо із залежністю від Золотої Орди було покінчено за Івана III (1462–1505), який відмовився платити данину монгольським ханам (Стояння на Угрі, 1480 р.). Іван III значно розширив московські володіння, приєднавши до них суздальсько-нижегородські, ярославські і в'ятські землі, Перм, Ростовське і Тверське князівства. Він відвоював у Литви частину західних руських земель, підпорядкував Новгородську феодалну республіку. У 1485 р. Іван III, зберігаючи титул Великого князя Московського, став іменуватися Государем усієї Русі. При його владі був прийнятий єдиний загальнодержавний збір законів — Судебник, колишні незалежні князівства стали повітами, якими керували намісники Москви. За Василя III (1505–1533) до складу Московської держави увійшли Псков, Смоленськ, Рязанська земля.

Іван IV (1533–1584), який увійшов в історію як Грозний, у 1547 р. вінчався на царство і став іменуватися царем. Росією були завойовані Казанське й Астраханське ханства, які вважали себе наступниками Золотої Орди. До складу Росії увійшли Чувашія, Башкирія, Ногайська Орда (державна кочівників, яка розташовувалася між Волгою та Іртишем). Загони козаків під керівництвом Єрмака, оснащені на кошти купців і промисловців Строганових, почали просування на територію Сибірського ханства, яке також було приєднано до Росії. Вона стала однією з найбільших держав світу. З'явилася перша в країні друкарня першодрукаря Івана Федорова, розширювалося збройове виробництво.

За царювання Івана Грозного почала складатися система централизованого управління державою. Виник загальноросійський дорадчий орган станового представництва — Земський собор. Після введення опричнини і страти багатьох представників боярсько-князівської знаті були ослаблені місницькі традиції, зросла роль чиновництва.

На рубежі XVI–XVII ст. Росія переживає період Смутного часу. Пов'язане з опричниною запусиння багатьох земель, невдала Лівонська війна з Польсько-Литовською державою і Швецією за вихід до Балтійського моря (1558–1583) послабили Російську державу. Відповіддю на закріпачення селянства (в 1581–1597 рр. були прийняті закони, що прикріпили його до землі, збільшили повинності на користь землевласників) стали селянські повстання. Їх використала у своїх інтересах частина феодалної знаті. Криза династії (зі смертю сина Івана Грозного Федора в 1598 р. у царя не залишилося прямих спадкоємців) відкрила період боротьби за владу, в яку втрутилися Польща і Швеція. Взяття Москви польськими військами, капітуляція перед ними боярської знаті і загроза заняття престолу ставлеником Польщі — католиком — усе це викликало в Росії масове обурення, підтримане Православною церквою. Народне ополчення, очолене К. Мініним і Д. Пожарським, у 1612 р. звільнило Москву від поляків. Зібраний у 1613 р. Земський собор обрав на царський престол Михайла Федоровича Романова, започаткувавши нову династію.

У XVII ст. Росії поступово долала наслідки Смути. За царя Олексія Михайловича (1645–1676) було прийнято Соборне укладення, яке ввело єдиний кодекс норм державного, цивільного і кримінального права, порядок судочинства, закріпило становий поділ суспільства. Були придушені повстання городян і селян (найбільше з них у 1667–1671 рр. очолив С. Разін) проти жорсткості кріпацтва, податкової політики. Після низки воєн зі Швецією, Польщею, Кримським ханством і Туреччиною до складу Російської держави ввійшла Лівобережна Україна. Російські землепрохідці досягли берегів Тихого океану.

Усе це підготувало ґрунт для реформ, пов'язаних з ім'ям Петра I (1689–1725). Була реорганізована армія, створений військово-морський флот. Виникли десятки нових мануфактур, на яких використовувалася праця кріпаків. Повного перетворення зазнала система державного управління, вона стала жорстко централизованною, з чітким

розподілом функцій між колеґіями (міністерствами), центральними та місцевими органами влади, суворою системою субординації. Церква стала одним із державних відомств, посаду патріарха була скасовано. За правління Петра I в результаті перемоги Росії у Північній війні (1700–1721) до неї перейшли Прибалтика, частина Фінляндії з м. Выборгом. Після війни з Іраном був приєднаний західний берег Каспійського моря. Столиця була перенесена до Петербурга, закладеного в 1703 р. за наказом Петра I, який у 1721 р. проголосив себе імператором. Після смерті Петра I, який не встиг призначити собі наступника, в Росії настав час, який увійшов в історію як період палачових переворотів (друга чверть — сер. XVIII ст.). Його завершення пов'язано з переходом влади до Катерини II Великої (1762–1796), яка, будучи прихильницею освіченого абсолютизму, протегувала науці, мистецтву, торгівлі, розвитку мануфактур. Виникли перші банки. Був оголошений принцип віротерпимості, створена система судочинства, відокремлена від виконавчої влади.

Жалувані грамоти дворянству і містам звільнили дворян від обов'язкової служби, визнали маєтки їх повною власністю, ввели основи місцевого самоврядування в губерніях, повітах і містах. У той же час селянство, яке становило більшість населення, залишалося повністю безправним. Це стало причиною одного з найбільших козацько-селянських повстань 1773–1775 рр. під проводом О. Пугачова.

При Катерині Великій у результаті ряду воєн з Османською імперією до Росії були приєднані Кримське ханство, землі між Дністром і Бугом, її заступництво визнали Молдова і Валахія. Після поділу Польщі до складу Російської імперії ввійшли Західна Україна і Білорусь, частина Литви і Курляндія.

На початок XIX ст. Російська імперія стала найбільшою світовою державою. У ході воєн зі Швецією, Туреччиною та Іраном вона приєднала до себе Фінляндію, майже все Закавказзя. Відбивши наполеонівську навалу у Вітчизняній війні 1812 р., звільнивши країни Центральної Європи від влади імперії Наполеона, Росія стала одним із гарантів непорушності монархічних порядків на європейському континенті. Вона відіграла значну роль у придушенні революційно-демократичних, визвольних революцій у Центральній та Східній Європі в 1848–1849 рр.

Консервативно-охоронні тенденції взяли гору й у сфері внутрішньої політики. При імператорах Олександрі I (1801–1825) і особливо при Миколі I (1825–1855) робилися спроби перешкодити поширенню в країні ліберально-демократичних і революційних ідей. По суті, ігнорувалася криза кріпосного господарства, яке стало на заваді для здійснення в країні промислового перевороту.

Відставання від західноєвропейських країн у розвитку індустрії, військової техніки особливо наочно проявилось в ході Кримської війни (1853–1856) між Англією, Францією, Туреччиною і Росією, яка завершилася її поразкою.

Перетворення в Росії почалися за Олександра II (1855–1881) з відміни в 1861 р. кріпосного права. Були введені земське самоврядування, суд присяжних, здійснена військова реформа. Ці заходи сприяли швидкому зростанню промисловості, торгівлі, транспорту. За основними показниками їх розвитку до початку XX ст. Російська імперія увійшла до п'ятірки лідируючих країн світу. Продовжувалася і її територіальна експансія, у другій половині XIX ст. до сфери впливу Росії увійшли Бухарське і Хивінське ханства, було створено Туркестанське генерал-губернаторство.

У той же час через обмеженість реформи, що залишила недоторканим поміщицьке землеволодіння, загострювалася проблема селянського малоземелля. Зміни в економічному житті, пов'язані з нею соціальні процеси (зростання шару підприємців, збільшення числа найманих працівників) не супроводжувалися політичною модернізацією. Росія залишалася абсолютистською монархією зі становим ладом. Через неможливість легального вираження опозиційних настроїв зростав революційний рух, що діяв у підпіллі, у т. ч. вдаючись до методів терору (народовольці, есери).

Поразка в Російсько-Японській війні 1904–1905 рр. загострила ситуацію в країні, що призвело до революції 1905–1907 рр. У ході революції почався перехід Росії до конституційної монархії: в 1905 р. була заснована Державна дума, склалися діючі легально політичні партії. З реформ П. А. Столипіна почалося перетворення аграрних відносин: був дозволений вихід селян з общини, прискорилося господарське освоєння земель азійської Росії. Проте можливості мирного, еволюційного розвитку країни не вдалося використати.

Участь Росії в Першій світовій війні (1914–1918) мала катастрофічні наслідки. У 1917 р. настав параліч економіки і транспорту, порушилося постачання міст продовольством. Масове невдоволення стало причиною Лютневої революції 1917 р., самодержавство було повалено. Однак створити в умовах війни стабільний демократичний уряд не вдалося, криза в країні поглиблювалася. Розпочався її розпад на незалежні національно-державні утворення. Згодом виникли такі держави, як Польща, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія. Бессарабія була окупована Румунією.

У жовтні 1917 р. влада в Росії перейшла до органів влади, які стихійно виникли під час революції, — Рад, котрі контролювалися партією більшовиків та її союзниками — лівими есерами. Ідеологія більшовизму, розроблена В. І. Леніним, ґрунтувалася на марксизмі і передбачала, що в світі в цілому визріли умови для соціалістичної революції. У січні 1918 р. була проголошена Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка (РРФСР). У 1918 р. був страчений останній російський імператор Микола II (1894–1917).

Громадянська війна 1917–1922 рр. та інтервенція сприяли жорсткій централізації всіх важелів економічної і політичної влади в руках правлячої партії більшовиків («воєнний комунізм»). Були заборонені всі інші політичні партії та рухи. У повністю розореній країні в 1921 р. проголошується нова економічна політика (неп), що допускає приватне підприємництво. У грудні 1922 р. республіки, де утвердилася влада більшовиків (Росія, Україна, Білорусь і Закавказька Федерація), утворили Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

В умовах, коли ідея «світової революції» не виправдалася, а політика непу ввійшла в протиріччя з ідеологією більшовизму, в правлячій партії (з 1925 р. — ВКП(б), з 1952 р. — КПРС) розгорнулася боротьба за владу. Переможцем у ній став І. В. Сталін — прихильник теорії побудови соціалізму «в одній, окремо взятій країні». Сталінські уявлення про соціалізм стали основою політичної практики.

Була проведена колективізація (усуспільнення) селянських господарств, у результаті якої під контроль держави були поставлені значні людські та матеріальні ресурси, створена централізована система їх розподілу, що дозволило здійснити індустріалізацію країни.

Проведена політика призвела до величезних людських втрат. Колективізація здійснювалася насильницькими методами, сприяла виникненню голоду в багатьох районах країни. Примусово впроваджувалася система жорстокої трудової дисципліни. У країні була створена атмосфера нетерпимості до будь-якого інакомислення. Усі, хто сумнівався в мудрості політики Й. В. Сталіна і його оточення, проголошувалися «ворогами народу» і піддавалися репресіям, пік яких припав на 1937–1938 рр. Точна кількість їх жертв невідома, за приблизними даними, було страчено близько 800 тис. чол., табори з кінця 1920-х до поч. 1950-х рр. пройшли 18 млн чол. Примусова праця ув'язнених широко використовувалася в процесі модернізації економіки.

Проведена індустріалізація забезпечила перемогу Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. За її підсумками в складі СРСР залишилися землі Західної України і Білорусі, Бессарабія (Молдова), держави Балтії, що перейшли до нього в 1939–1940 рр. Радянський Союз також отримав частину колишньої Східної Пруссії (Калінінградська область), Південний Сахалін і Курильські острови. Ціна перемоги була дуже велика, СРСР втратив у війні близько 27 млн чол. Тим не менш, вирішальний внесок, зроблений Радянським Союзом у перемозі над фашистською Німеччиною та її союзниками, швидке відновлення народного господарства забезпечили СРСР значне зростання впливу на міжнародній арені.

У кінці 1940-х — на початку 1980-х рр. Радянський Союз виступав центром створеної ним системи союзів, суперничав у роки «холодної війни» із США та їх партнерами в боротьбі за глобальне лідерство. СРСР вдалося зайняти друге місце у світі за основними показниками промислового виробництва, досягти паритету у військовій могутності із США, у кінці 1950-х — на початку 1960-х рр. випередити їх в освоєнні космосу.

У той же час гонка озброєнь, участь у локальних конфліктах (найважчим для СРСР була участь у війні в Афганістані 1979–1989 рр.) виснажили ресурси країни. Необхідність переходу від екстенсивного до інтенсивного типу розвитку економіки, вивільнення творчого потенціалу країни, скутого централізованою системою управління, остаточне подолання духовної спадщини сталінізму (початок його викриття було покладено на XX з'їзді КПРС у 1956 р.) визначили

неминучість перебудови. Її ініціатором став М. С. Горбачов (із березня 1990 р. — президент СРСР). Було вжито заходів для поліпшення відносин з країнами Заходу, фактично припинилася «холодна війна». Країна стала на шлях демократизації, почала складатися багатопартійна політична система. Була затверджена свобода друку (гласність). Однак розпочаті перебудовою процеси вийшли з-під контролю союзного центру влади. У країні загострилися соціальні проблеми, міжнаціональні протиріччя. Розпалася міжнародна система союзів СРСР.

12 червня 1990 р. З'їзд народних депутатів РСФСР прийняв Декларацію про державний суверенітет Росії. У березні 1991 р. був зазначений пост президента РСФСР, ним став Б. М. Єльцин.

У серпні 1991 р. противники політики перебудови зробили спробу перевороту, незаконно відсторонивши від влади президента СРСР. Однак рішучі дії керівників Росії, масові протести москвичів призвели до провалу путчу. Дії його організаторів остаточно дискредитували союзний центр влади і КПРС, яка була розпущена.

У грудні 1991 р. лідери Росії, України і Білорусі підписали Біловезькі угоди, згідно з якими було припинено існування СРСР і створено Співдружність Незалежних Держав (СНД).

При президенті Б. М. Єльцині (1991–1999) у Росії було здійснено перехід до ринкової економіки, проведено масштабну приватизацію державної власності. Реформи супроводжувалися економічним спадом, швидким зростанням інфляції, безробіття, соціальним розшаруванням суспільства. Невдоволення значної частини народних депутатів ходом перетворень стало причиною конфлікту між законодавчою і виконавчою владою, що набуло восени 1993 р. форму збройного протистояння в Москві. У вересні 1993 р. президент своїм указом ліквідував систему Рад. 12 грудня 1993 р. у ході референдуму було прийнято Конституцію РФ, проведені вибори у Федеральні Збори.

Проте протиріччя між президентом, урядом і опозиційною більшістю Державної Думи перешкоджали ефективному вирішенню проблем суспільства. На його політику все більше впливали кон'юнктурні моменти й інтереси корисливих груп тиску. Економічний стан Росії продовжував погіршуватися. У 1998 р. було оголошено

дефолт, тобто неможливість погашення внутрішньої і зовнішньої заборгованості. Країна зіткнулася із серйозними проблемами у сфері соціальних і міжнаціональних відносин. Найбільш болючим став конфлікт Росії із сепаратистським рухом у Чечні, який призвів до першої (1994–1996) і другої (1999–2003) чеченських воєн.

Новий етап у розвитку Росії почався із завершенням ХХ ст. Вибори 1999 р. до Державної Думи принесли успіх проурядовим партіям «Єдність» і «Батьківщина — уся Росія». 31 грудня 1999 р. Б. М. Єльцин подав у відставку з поста президента країни. Виконання обов'язків глави держави було покладено на главу уряду (із серпня 1999 р.) В. В. Путіна. На президентських виборах у березні 2000 р. він тримав перемогу над іншими кандидатами.

5. Державний лад Росії

Згідно з Конституцією, прийнятою на всенародному референдумі 12 грудня 1993 р., Росія — демократична федеративна правова держава з республіканською формою правління.

В адміністративному відношенні Росія складається з республік, країв, областей, міст федерального підпорядкування, автономних округів, які є суб'єктами Федерації. Згідно з Конституцією РФ усі суб'єкти Федерації рівноправні. У той же час Конституція РФ фіксує і деякі відмінності в правовому становищі суб'єктів Федерації. Так, республіки в складі РФ мають власні Конституції, а всі інші суб'єкти Федерації — статuti. Республікам у складі Росії надано право встановлювати свої державні мови, які в державних установах республік живляються поряд із російською мовою.

Відмінності в рівнях економічної і політичної самостійності суб'єктів Федерації по відношенню до федерального центру були зафіксовані в договорах про розмежування і взаємне делегування повноважень між федеральними органами влади й органами влади суб'єктів Федерації (ця практика існувала з 1994 р.). Усього було укладено 41 договір із 46 суб'єктами Федерації. Але в умовах розпочатої при президенті В. В. Путіні федеративної реформи з 2001 р. суб'єкти Федерації почали відмовлятися від договорів. Надалі згідно з планами продовження федеративної реформи в рамках федерально-

го законодавства передбачається уніфікувати розподіл повноважень і фінансових коштів між федеральними органами влади, органами влади суб'єктів Федерації і органами місцевого самоврядування. У 2004 р. за підсумками місцевих референдумів Пермська область і Комі-Перм'яцький автономний округ об'єдналися в Пермський край. Усього в РФ стало 88 суб'єктів.

Республіки в складі РФ створені на базі колишніх політичних (автономні республіки) і адміністративних (автономні області) автономій, які в радянську епоху було надано великим неросійським етносам на території їх історичного проживання.

У травні 2000 р. з метою поліпшення координації дій федеральних і місцевих органів влади, контролю за виконанням федеральних законів указом президента РФ у рамках його конституційних повноважень уся територія країни була розділена на 7 федеральних округів (Центральний, Північно-Західний, Південний, Приволзький, Уральський, Сибірський і Далекосхідний) на чолі з повноважними представниками президента РФ.

Росія — світська держава. Релігійні об'єднання відділені від держави та є рівними перед законом.

РФ — президентська республіка. Державну владу в Росії здійснюють президент РФ, двопалатний парламент — Федеральні Збори, уряд РФ і суди РФ.

Глава держави — президент, який обирається загальним голосуванням строком на 4 роки. При цьому Конституція обумовлює, що одна й та ж особа не може обіймати посаду президента РФ більше двох термінів поспіль.

Президент займає центральне місце в системі органів влади РФ. За Конституцією він визначає основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики країни. У ряді випадків президент може виконувати функції, які зазвичай здійснюються законодавчими та судовими органами влади.

Президенту належить провідна роль у призначенні вищих посадових осіб РФ. Президент за згодою нижньої палати парламенту призначає на посаду голову уряду РФ; за поданням голови уряду призначає його заступників і федеральних міністрів. Президент також призначає і звільняє з посади вище командування Збройних сил, ке-

рівників інших силових структур, дипломатичних представників РФ за кордоном, повноважних представників президента у федеральних округах, формує й очолює Раду безпеки РФ, формує адміністрацію президента. Президент представляє для призначення парламентом кандидатури голови Центрального банку РФ, суддів Конституційного, Верховного та Вищого Арбітражного судів РФ, генерального прокурора країни.

Президент має право розпуску нижньої палати парламенту у випадках, передбачених Конституцією, призначення дати всенародного референдуму, виборів у нижню палату парламенту — як чергових, так і дострокових. Президент виступає арбітром у суперечках між органами державної влади Росії і суб'єктами Федерації, а також між органами влади суб'єктів Федерації. У разі відсутності законодавчої бази, що регулює ті чи інші сторони суспільного життя, президент має право видавати укази, що мають силу закону до прийняття парламентом відповідних нормативних актів. Президент має право накладати вето на закони, прийняті Федеральними Зборами, після чого вони надходять на повторний розгляд парламенту. Президент РФ може бути усунутий з посади в порядку, передбаченому Конституцією країни.

Вищим органом представницької та законодавчої влади РФ є парламент — Федеральні Збори, що складаються з двох палат: нижньої — Державної Думи і верхньої — Ради Федерації. Державна Дума, яка обирається загальним голосуванням на чотири роки, складається з 450 депутатів. Її основна функція — прийняття законів Російської Федерації. До відання Державної Думи належать: подання згоди президенту РФ на призначення голови уряду РФ, вирішення питання про довіру уряду РФ, призначення на посаду та звільнення з посади голови Центрального банку РФ, голови Рахункової палати РФ і половини її аудиторів, призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого з прав людини, оголошення амністії, висунення звинувачення проти президента РФ для усунення його від посади.

Державна Дума може бути розпущена президентом РФ у випадках, передбачених Конституцією країни, які пов'язані з відмовою затвердити запропоновану президентом кандидатуру на пост голови уряду РФ, а також з відхиленням запропонованого урядом вотуму довіри і виразом вотуму недовіри уряду.

Рада Федерації представляє інтереси регіонів РФ. Вона формується за принципом «два члени верхньої палати від кожного суб'єкта Федерації». Рада Федерації в обов'язковому порядку розглядає прийняті Державною Думою закони з питань федерального бюджету, федеральних податків і зборів, фінансового, валютного, кредитного, митного регулювання, грошової емісії, ратифікації та денонсації міжнародних договорів РФ з іншими державами, статусу та захисту Державного кордону РФ, війни та миру. До виключної компетенції Ради Федерації належать: затвердження кордонів між суб'єктами РФ, затвердження указів президента РФ про введення воєнного та надзвичайного стану на території країни, вирішення питання про можливість використання Збройних сил країни за межами території РФ, призначення виборів президента РФ, відмова президента РФ від посади, призначення на посаду генерального прокурора РФ, суддів Конституційного, Верховного та Вищого Арбітражного судів РФ, заступника голови та половини аудиторів Рахункової палати.

Чинний регламент Ради Федерації не передбачає створення фракцій за партійним принципом. Вплив політичних переваг членів Ради Федерації (поширена також назва «сенатори») на політичну позицію верхньої палати парламенту помітно нижчий, ніж у Державній Думі. Набагато більшою мірою на позицію Ради Федерації впливають відмінності в інтересах регіонів, які представляють сенатори (наприклад, регіони-донори і регіони-реципієнти федерального бюджету та ін.).

Парламент відіграє в політичному житті Росії обмежену роль. Це пояснюється тим, що парламент за Конституцією практично позбавлений контрольних функцій.

Виконавчу владу РФ згідно з чинною Конституцією здійснює уряд РФ. Однак у Конституції не йдеться, що уряд є вищим органом виконавчої влади в країні. Це обумовлено тим, що найважливіші функції федеральної виконавчої влади здійснює президент РФ.

Уряд Росії забезпечує оперативне управління народним господарством за допомогою проведення єдиної фінансової, кредитної та грошової політики. Уряд розробляє і подає до Державної Думи федеральний бюджет і забезпечує його виконання.

Уряд РФ призначається президентом РФ і складає повноваження перед новообраним главою держави. Уряд РФ також може бути від-

правлений у відставку у випадку, якщо президент РФ згоден або з вотумом недовіри, винесеним уряду Державною Думою, або з тим, що Дума відмовляє уряду в довірі.

Главою уряду є його голова (у літературі часто фігурує термін «прем'єр-міністр»), який призначається на посаду президентом і затверджується Державною Думою.

Голова уряду вносить на затвердження президента РФ пропозиції щодо структури виконавчої влади та складу уряду. Уряд, займаючись оперативним управлінням народним господарством, виконує функції центру узгодження найважливіших економічних інтересів. Ефективне виконання цих функцій під керівництвом сильного прем'єра забезпечує значну вагу уряду як органу влади в політичному житті країни.

Система влади на рівні суб'єктів Федерації характеризується істотними відмінностями.

Федеральний закон «Про загальні принципи організації законодавчих (представницьких) і виконавчих органів державної влади суб'єктів Російської Федерації» (1999) формулює лише базові підходи до організації системи органів влади на місцях. В іншому ж суб'єкти Федерації на основі їх Конституцій і статутів самі визначають систему органів влади.

У всіх суб'єктах РФ громадяни, що проживають на їх територіях, прямим загальним голосуванням обирають вищу посадову особу суб'єкта Федерації — губернатора (для країв, областей, автономних областей, автономних округів), президента (для республік у складі РФ), який і формує виконавчу владу в регіоні. У деяких суб'єктах Федерації посади глави суб'єкта Федерації і керівника виконавчої влади роз'єднані.

Вищі посадові особи суб'єктів Федерації обираються строком на 4 або 5 років. У 2000 р. створений законодавчий механізм федерального втручання для усунення їх від посади у разі систематичного порушення федеральних законів. Однак на практиці цей механізм поки не застосовувався.

Для регіональних політичних систем, як і для політичної системи Росії, характерний дисбаланс у взаєминах між виконавчими і представницькими органами влади на користь інституту губернатора

(президента республіки). Це забезпечує домінування виконавчої влади у політичних процесах у суб'єктах Федерації.

Після створення федеральних округів і установи інституту *повноважних представників президента*, на яких покладено координацію роботи всіх органів влади на місцях, почався процес державного будівництва на цьому рівні. Був створений інститут головних федеральних інспекторів, які курирують роботу органів влади в конкретних суб'єктах Федерації. Федеральні органи державного управління стали формувати свої окружні структури.

Партійна система. Політичні партії в Росії не роблять вирішального впливу на формування та здійснення внутрішньої і зовнішньої політики країни. Це пояснюється кількома причинами: відносною слабкістю самих політичних партій, обмеженістю повноважень представницьких органів влади, відсутністю відповідної традиції в політичній культурі російського суспільства.

Закон «Про політичні партії» (2001) встановлює певні вимоги до кількісного складу політичної партії. Не дозволяється створення регіональних партій. Заборонено також створення партій за ознаками професійної, расової, національної чи релігійної приналежності. Партії повинні будуватися тільки за територіальним принципом. Партія, яка протягом п'яти років не брала участь у виборах, підлягає ліквідації.

У 1990-ті рр. у Росії склалася відносно стійка партійна система, представлена найбільшими партіями, що мають стабільне представництво в Державній Думі. До провідних партій належать: Комуністична партія Російської Федерації (КПРФ) — фактично відновила свою діяльність на території країни з 1993 р., виступає за поступове повернення країни на соціалістичний шлях розвитку і зміцнення державного сектору в економіці, користується популярністю у шарів, які не адаптувалися до умов ринку; «Союз правих сил» — заснований у 2000 р. на базі злиття декількох партій і громадських об'єднань радикально-реформаторського напрямку на чолі з партією «Демократичний вибір Росії», заснованою в 1993 р., виступає за продовження в Росії радикальних ринкових реформ, зміцнення і розвиток індивідуальних свобод, користується популярністю серед груп населення, які домоглися особистого успіху в ході реформ; «Яблуко» —

партія соціал-ліберальної спрямованості, заснована в 1993 р., виступає з критикою курсу реформ, що проводилися в 1990-ті рр., на поч. ХХІ ст., ратує за проведення соціально орієнтованих перетворень; виражає інтереси частини середнього класу великих міст; Ліберально-демократична партія Росії (ЛДПР) — заснована в 1991 р., активно експлуатує націоналістичні і націонал-протестні ідеї, висловлює настрої деякої частини дрібного і середнього провінційного бізнесу.

У Росії також отримав розвиток інститут, названий «партією влади». Під цією назвою розуміють політичні об'єднання партійного типу, створені виконавчою владою для успішного проведення її рішень через парламент. Першим таким об'єднанням був рух «Наш дім — Росія» (НДР), що існувала з 1995 по 2000 р. Потім його замінив міжрегіональний рух «Єдність», заснований у 1999 р. У 2001 р. на базі об'єднання «Єдність» з іншими пропрезидентськими політичними групами створена партія «Єдина Росія». «Партії влади» зазвичай дотримуються центристської політичної орієнтації і висловлюють інтереси великого капіталу і федерального чиновництва.

Збройні сили РФ (ВС РФ) налічували на початок 2002 р. 1,2 млн чол. До 2004 р. чисельність військовослужбовців скорочена до 1 млн. Головнокомандувач ЗС РФ — президент РФ. Федеральним органом виконавчої влади, що здійснює управління Збройними силами, є Міністерство оборони РФ, а центральним органом військового та оперативного управління — Генеральний штаб ЗС РФ. Структура Збройних сил включає три види збройних сил: Сухопутні війська, Військово-повітряні сили, Військово-морський флот, два роди військ — Ракетні війська стратегічного призначення і Космічні війська. В оперативному відношенні мають 6 військових округів (Московський, Ленінградський, Північнокавказький, Приволзько-Уральський, Сибірський і Далекосхідний), а також Калінінградський особливий район, 4 флоти (Балтійський, Північний, Тихоокеанський, Чорноморський). Збройні сили РФ брали активну участь у військових операціях у Чечні (1994–1996, з 1999 по теперішній час). Беруть участь також у миротворчих операціях за кордоном.

Окрім Збройних сил РФ відповідно до законодавства до військової організації держави входять інші війська і військові формування,

підпорядковані іншим відомствам (Прикордонні війська Федеральної служби безпеки, Внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ, Залізничні війська РФ, Війська федеральних органів державної охорони, Війська цивільної оборони та ін.).

6. Основні галузі господарства Росії

Економіка Росії належить до індустріально-аграрного типу з елементами, характерними для постіндустріальних економік. За деякими макроекономічними показниками Росія знаходиться в одному ряду з країнами, що розвиваються. У той же час, наприклад, частка сфери послуг у валовому внутрішньому продукті (ВВП) перевищує 50%, що типово для розвинених країн. Таке поєднання різних ознак характерно для багатьох країн Центральної Європи та Східної Європи, як і Росія, за класифікацією ООН належать до категорії країн з перехідною економікою.

За ВВП, розрахованим у доларах США за паритетом купівельної спроможності валют, Росія у 2001 р. займала десяте місце у світі, виробляючи близько 2,25% світового ВВП. За рівнем ВВП на душу населення Росія перебувала у восьмому десятку країн, відстаючи від світових лідерів більш ніж у 4 рази.

Ринкові відносини в економіці Росії почали формуватися з 1992 р., коли була проведена лібералізація цін. У тому ж році була розпочата програма масової приватизації. Крім приватизованих, у країні почали активно виникати нові приватні підприємства.

Перехід від планової системи господарювання до ринкової виявився дуже болючим через цілу низку причин, серед яких чималу роль зіграли затяжна криза економіки СРСР в останні роки перед його розпадом, а також розрив господарських зв'язків між колишніми союзними республіками. У 1998 р. ВВП Росії у постійних цінах впав до мінімуму в 60% від рівня 1991 р. У наступні роки в Росії почався економічний підйом: у 1999 р. темпи приросту ВВП становили 6,4%, у 2000 р. — 10%, у 2001 р. — 5%, у 2002 р. — 4,3%, у 2003 р. — 7,3%. До кінця 2002 р. рівень ВВП дорівнював 77%, рівень промислового виробництва в реальному вираженні — 65,2%, а виробництво сільськогосподарської продукції — 73,4% від рівня 1991 р.

Згідно з даними Держкомстату РФ ВВП Росії в 2003 р. склав близько 13,3 трлн руб. у поточних ринкових цінах.

Вартість російського експорту помітно залежить від динаміки світових цін на основні експортні товари — нафту і газ.

Процеси трансформації економіки Росії з планової в ринкову супроводжувалися високими темпами інфляції. Це призвело до знецінення реальних доходів, зниження інвестиційної активності, нестійкості бюджетної сфери і, в кінцевому рахунку, до макроекономічної нестабільності. У середині 1990-х рр. завдяки жорсткій грошовій політиці Центрального банку та обмеження державних витрат темпи інфляції вдалося знизити до рівня близько 20% на рік, проте в результаті кризи 1998 р. стався новий сплеск інфляції, пов'язаний із девальвацією рубля. У наступні роки політика Центрального банку була націлена насамперед на контроль над темпами інфляції, тому реальний курс рубля поступово зростав. Фінансова стабілізація дозволила також відновити золотовалютні резерви.

Показник нерівномірності розподілу доходів (коефіцієнт Джині) в Росії на поч. XXI ст. був трохи менше 0,40, що приблизно збігається як із загальносвітовою середньою, так і з показником ряду розвинутих країн (наприклад, США), однак вище, ніж у більшості країн Європи та СНД. У 2002 р. 25% населення Росії мали доходи нижче офіційного прожиткового мінімуму (у 1999 р. цей показник становив майже 30%).

Трансформаційний спад позначився також на динаміці інвестицій в основний капітал. Низькими залишалися і показники зарубіжних інвестицій. В останні роки спостерігалось деяке поживлення інвестиційної активності.

У силу географічних та кліматичних особливостей економічний розвиток регіонів РФ відрізняється нерівномірністю. Так, у Європейській частині Росії проживає 72% населення і виробляється 68% сукупного валового регіонального продукту (ВРП) Росії. У той же час 47% сільськогосподарських угідь і 75% запасів лісових ресурсів зосереджено на сході від Уралу, там же видобувається понад 70% нафти, 85% вугілля і 90% газу.

Соціальний розвиток регіонів є нерівномірним. Прожитковий мінімум був найбільшим у регіонах Крайньої Півночі, і лише на 9-му

місці йшла Москва. Найбільш «дешевими» регіонами є республіки Північного Кавказу й області Центрального Чорнозем'я.

Галузі господарства. У структурі економіки РФ провідну роль відіграє промисловість, у галузях якої працює близько 23% зайнятого населення і вироблялося 38% загального випуску товарів і послуг. Далі йдуть торгівля і громадське харчування (17,5% загального випуску і 15,4% загальної кількості працівників). Значна частка зайнятих припадає також на сільське господарство, освіту, культуру і мистецтво, однак частка цих галузей у ВВП помітно скромніше. На галузі сфери послуг (включаючи торгівлю, громадське харчування, транспорт і зв'язок) припадає понад 45% вартості вироблених товарів і послуг і більш ніж 53% загального числа зайнятих.

Фонди і структура промисловості РФ були сформовані ще в радянський час. Основними галузями є машинобудування і металообробка, паливна, харчова промисловість та електроенергетика.

У 1990-ті рр. промисловість Росії переживала спад, глибина і тривалість якого розрізнялися за галузями. На кінець 2002 р. єдиною галуззю, в якій докризовий рівень був перевершений (на 1%), виявилася харчова промисловість, зростання якої стимулювала девальвація рубля в 1998 р.

Частка електроенергетики в загальному обсязі промислового виробництва в 2002 р. складає близько 8,5%. На кінець 2001 р. у країні діяла 891 електростанція, з яких 578 теплових, 176 гідроелектростанцій (75% їх сумарних потужностей припадає на найбільші в Росії електростанції Ангарсько-Єнісейського і Волзько-Камського каскадів) і 137 атомних станцій.

Конкурентоспроможність промисловості істотно залежить від тарифів на електроенергію, які регулюються на урядовому рівні.

Природною монополією в галузі є акціонерне товариство «Єдині енергетичні системи Росії» (РАТ «ЄЕС»), якому підконтрольні 72,5% потужностей у галузі, що виробляють близько 70% усієї електроенергії.

На початку XXI ст. підприємства паливної промисловості виробляли близько 20% промислової продукції Росії та здійснили більше половини всіх інвестицій в основні фонди. Ця галузь Росії належить до світових лідерів, займаючи перше місце у світі з видобутку газу,

друге місце з видобутку нафти і п'яте з видобутку вугілля. Видобуток нафти з 1998 р. по 2002 р. збільшився на 25%.

Лідером галузі є нафтова промисловість. Більше 2/3 російської нафти видобувається в Тюменській області Західного Сибіру, 22% — на Середньому Поволжі (нафтові запаси цього регіону відрізняються вищим вмістом сірки і відповідно більш низькою якістю). На нині діючих родовищах до поч. ХХІ ст. уже було відібрано майже 60% запасів нафти, а розвідування нових родовищ в останнє десятиліття сильно сповільнилося. Незважаючи на це нафта продовжує залишатися одним з основних експортних товарів Росії: з 1998 по 2001 р. експорт сирової нафти виріс на 17%, а доходи від продажу нафти досягли 21,6 млрд дол. і склали понад 1/5 загальної експортної виручки країни. У структурі російського експорту енергоносіїв переважають продукти з низькою доданою вартістю. Видобування нафти в Росії ведуть конкуруючі нафтові компанії, найбільшими з яких є «ЮКОС» і «Сибнафта», «ЛУКОЙЛ», «Сургутнафтогаз» і «ТНК-ВР», «Роснафта», «Тат-нафта» та ін., причому частина з них перебуває під контролем держави.

Природний газ добувається переважно в Західному Сибіру (Надим-Пур-Тазовський регіон на півночі Тюменської області). Розробку більшої частини (88% видобутку в Росії) веде природний монополіст — ВАТ «Газпром», який контролює понад 60% російських і 20% світових запасів природного газу.

Вугілля в Росії видобувається насамперед у Сибіру (Кузнецький басейн у Кемеровській області дає понад 45% загального видобутку), а також у Республіці Комі, Красноярському краї, Іркутській області. Вугільна промисловість є найменш ефективною з усіх галузей паливної промисловості.

У Росії зареєстровано 1,2 тис. підприємств чорної металургії. З 1998 по 2002 рр. випуск продукції в натуральному вираженні зріс майже на 50%, причому особливого розвитку набуло експортне виробництво — тільки за 2002 р. на експорт було поставлено понад 10 млн т чавуну і сталі. Основними підприємствами галузі є ВАТ «Північсталь» (Вологодська обл.), ВАТ «ММК» (Челябінська обл.), ВАТ «НЛМК» (Липецька обл.), ВАТ «Мечел» (м. Челябінськ), ВАТ «НТМК» (Свердловська обл.).

У галузі кольорової металургії Росія має розвинуту виробничу базу, проте темпи зростання галузі обмежені браком сировини, яку нерідко доводиться імпортувати як з ближнього, так і з далекого зарубіжжя. Проте Росія має великі запаси нікелевих, мідних і деяких інших руд кольорових металів, а в останні роки є і світовим лідером на деяких ринках. Основні підприємства галузі зосереджені на Уралі й у Сибіру: лідерами галузі є ПАТ «Норильський нікель», ВАТ «СУАЛ» (Свердловська обл.), ВАТ «РусАл» і ВАТ «Красноярський алюмінієвий завод» (Красноярський край).

У галузі хімічної промисловості Росії розвинене виробництво соди, добрив, синтетичних смол і пластмас, шин, а також продукції лакофарбової промисловості та побутової хімії. В останні роки продукція хімічної промисловості також є важливою статтею експорту (щоправда, переважно до країн, що розвиваються). Основні підприємства галузі зосереджені в Приволзькому (ВАТ «Нижньокамськ нафтохім» і ВАТ «Нижньокамськшина» в Татарстані, ВАТ «Уралкалій», ВАТ «Азот» і ВАТ «Сильвініт» у Пермській обл.), у Північно-Західному (ВАТ «Акрон» в Новгородській обл., «Амофос» у Вологодській, «Апатит» у Мурманській обл.) і в Сибірському (ФДУП «Сибірський хімічний комбінат» у Томській обл.) федеральних округах.

Підприємства галузей машинобудування і металообробки відіграють особливу роль в економіці Росії. Основні промислові центри розташовані в Центральному, Приволзькому, Уральському округах, а також у великих містах по всій Росії. Найбільшими підприємствами є автомобільні заводи — ВАТ «АвтоВАЗ» (Самарська обл.), ВАТ «ГАЗ» (м. Нижній Новгород), ВАТ «КамАЗ» (Татарстан), АМО «ЗІЛ» (м. Москва), ВАТ «УАЗ» (м. Ульяновськ), а також ряд кораблебудівних, авіаційних, моторобудівних заводів і підприємств оборонної промисловості.

У зв'язку з відсутністю інвестицій і технологічною відсталістю великої кількості підприємств конкурентоспроможність російського машинобудування різко знизилася, що посилює спад виробництва. Так, порівняно з 1990 р. у 2001 р. випуск тракторів упав майже в 15 разів, металорізальних верстатів — майже в 10, телевізорів — майже в 5, електродвигунів — більш ніж утричі, холодильників — майже вдвічі.

Росія має великі запаси лісових ресурсів, що обумовлює розвиток лісової промисловості. Важливою статтею доходу галузі є експорт. Основні підприємства галузі розташовані у великих промислових центрах, а також на Півночі Європейської частини Росії (Архангельська, Кіровська обл., Республіки Карелія та Комі) і в Сибіру (Красноярський край, Іркутська обл.).

Підприємства промисловості будівельних матеріалів розташовані в Центральному окрузі (Московська, Белгородська, Брянська обл.), а також у Ленінградській області та Поволжі.

Легка промисловість — одна з найстаріших галузей у Росії. Основні підприємства галузі розміщуються в Центральному окрузі: понад 70% бавовняних тканин виробляється в Іванівській обл., а більш як 10% взуття — у Москві. Незважаючи на помітне зростання, галузь, як і раніше, перебуває в стані кризи: порівняно з 1990 р. випуск тканин у 2001 р. зменшився втричі, випуск трикотажних виробів — більш ніж у 6 разів, випуск верхніх пальто і взуття — більш ніж у 10 разів.

Найбільші підприємства харчової промисловості зосереджені в сільськогосподарських областях Центрального, Південного і Приволзького федеральних округів, тут зайнято понад 10% робочої сили в промисловості, і саме сюди надходить значна частина іноземних інвестицій.

Географічне положення Росії обумовлює нерівномірний розвиток сільського господарства. В областях чорноземної смуги, Поволжя і Півдня Росії виробляється 2/3 зернових культур і картоплі та майже 100% соняшнику та цукрових буряків. У той же час велика частина країни непридатна для землеробства, тому сільськогосподарські угіддя займають лише 13% її території. Продукція рослинництва складає трохи більше половини вартості всієї сільськогосподарської продукції: у її структурі переважають пшениця озима та яра, ячмінь, овес і жито. У Росії вирощуються також гречка, рис, горох, кормові культури; розвинене виробництво льону, цукрових буряків, соняшнику й овочівництва (насамперед картоплярство).

Трансформаційний спад позначився на капіталоозброєності сільського господарства. Залишалася низькою й ефективність сільськогосподарського виробництва.

Основу тваринницької продукції становлять велика рогата худоба, а також свині, вівці, кози і птахівництво. Попит населення на ці види продуктів багато в чому задовольняється за рахунок імпорту. Ефективність тваринницьких технологій також залишається невисокою. Загальна вартість виробленої в фермерських господарствах продукції не перевищувала 4% валового сільськогосподарського випуску, однак саме фермерські господарства домоглися максимальних темпів зростання.

У Росії розвинені залізничний, автомобільний, водний (річковий і морський), трубопровідний і повітряний види транспорту, а також міський громадський транспорт (автобуси, тролейбуси, трамваї). У шести містах (Москва, Санкт-Петербург, Нижній Новгород, Новосибірськ, Самара і Єкатеринбург) діє метрополітен.

Основними видами транспорту є залізничний і автомобільний, причому основа дорожньої інфраструктури була закладена ще до початку ХХ ст. Залізничний транспорт при порівняно невисокій густоті шляхів сполучення перевозив понад 40% загального обсягу вантажів, тоді як частка автомобільного транспорту, навпаки, впала з 40 до менш ніж 20%. На частку автомобільного транспорту стійко припадає близько половини всіх пасажирських перевезень.

У Росії розвинені поштовий, телефонний, телевізійний і радіозв'язок, а з недавніх пір і Інтернет.

Підприємства торгівлі та сфери послуг активно розвивалися в 1990-ті рр. На початку 2002 р. у цій галузі було зайнято понад 1 млн працівників.

У 2002 р. у Росії функціонувало 40 товарних бірж, які торгували сільськогосподарською продукцією, паливом і нафтою, металами.

Банківська система РФ — дворівнева, вона складається з Центрального банку РФ і універсальних комерційних банків. З них п'ять найбільших — Ощадбанк, Зовнішторгбанк, Міжпромбанк, Газпромбанк і Альфабанк.

Бюджетна система РФ являє собою сукупність федерального бюджету, бюджетів суб'єктів Федерації, місцевих бюджетів та бюджетів державних позабюджетних фондів.

У 2001 р. у РФ було розпочато податкову реформу і прийнято новий Податковий кодекс, який, зокрема, встановив пропорційний

прибутковий податок на рівні 13%. З 2002 р. був також знижений податок на прибуток підприємств (з 35 до 24%) з одночасним скасуванням усіх пільг і відрахувань. У результаті вдалося зменшити податкове навантаження, впорядкувати міжбюджетні відносини, а також збільшити збирання податків.

Особливою статтею витрат є обслуговування зовнішнього боргу. На початку XXI ст. співвідношення зовнішньоторговельного обороту Росії до її ВВП у поточних цінах перевищило 75%, що дозволяє говорити про відкритий характер російської економіки та участі Росії в міжнародному поділі праці. В період після 1998 р. сальдо торгового балансу Росії збігалось з плюсом, насамперед за рахунок зростання світових цін на сировинні товари, що вивозяться, особливо на нафту і газ.

Основними торговими партнерами Росії є: Німеччина, Білорусь, Україна, Китай, Італія, США, Франція, Фінляндія і Казахстан, а також Нідерланди, Великобританія і Польща. На частку всіх країн СНД припадало лише близько 17% зовнішньоторговельного обороту Росії (у 1995 р. цей показник становив 25%), тоді як на частку країн Європейського Союзу припадає до 1/3, а після розширення ЄС на схід понад 50% загального зовнішньоторговельного обороту.

Товарна структура експорту та імпорту декілька розрізняється залежно від напрямків торгівлі, проте в цілому залишається стійкою. Близько 50% сукупного експорту складають продукти нафтогазової промисловості, 10% припадає на чорні і кольорові метали, 7% складають продукти хімічної промисловості (переважно сировина і добрива) і дорогоцінні метали, 4% — продукція деревообробної та целюлозно-паперової промисловості. У структурі імпорту понад 1/3 займають машини й устаткування, на другому місці продовольчі товари, 15–18% припадає на продукцію нафтохімічної промисловості.

Контрольні запитання та завдання

1. Охарактеризуйте географічне положення Росії.
2. Що ви знаєте про природно-ресурсний потенціал Росії?
3. Наведіть демографічну характеристику Росії.
4. Розкрийте особливості її історичного розвитку.
5. Розкажіть про державний лад Росії.
6. Охарактеризуйте основні галузі господарства Росії.

ТЕМА 18

Індія

1. Географічне положення Індії

Країна розташовується в центральній частині Південної Азії на північному узбережжі Індійського океану, вдаючись у нього у формі клина і розділяючи його на Аравійське море на заході і Бенгальську затоку на сході. До складу Індії входять також Лаккадівські острови в Аравійському морі, Андаманські й Нікобарські острови у Бенгальській затоці. Індія має спільний кордон з Афганістаном і Пакистаном на північному заході, з КНР і Непалом на півночі, з М'янмою і Бангладеш на сході, на півдні від Шри-Ланки її відділяють Полкська і Манарська затоки.

За рельєфом в Індії виділяються чотири області. 1. Гірська система Гімалаїв на півночі і Ассамо-Бірманські гори, що прилягають до них на північному сході. 2. На південь від Гімалаїв — великі Гангські рівнини, до яких на північному сході прилягає долина річки Брахмапутри. 3. Півострівний Індостан, більшу частину якого утворює Деканське плоскогір'я (середні висоти 460–1200 м). 4. Прибережні низовини вузькою смугою облямовують плато Декан.

2. Природно-ресурсний потенціал країни

Клімат типово мусонний із яскраво вираженою зміною двічі на рік панівного перенесення повітряних мас. Більшу частину року зволоження недостатнє порівняно з рівнем випаровуваності.

Найбільш вологі райони — прибережні низовини та район Ассам з плато Шиллонг, де розташовується найбільш вологе місце у світі (Чірапунджі). Велика частина півострова Індостан отримує дуже мало опадів і становить зону ризикованого землеробства.

Ґрунти різноманітні. Головне багатство — алювіальні ґрунти північних і прибережних рівнин. Чорні ґрунти, або регури, мають властивість утримувати вологу в період дощів, що сприяє розвитку непо-

ливного землеробства в районах їх розповсюдження, сприятливі для вирощування бавовни. Латерити майже позбавлені гумусу, потребують великих доз добрив. Червоні ґрунти близькі за хімічним складом до латеритів.

Річки, що зароджуються в льодовиках Гімалаїв, концентрують 77% усіх водних ресурсів країни. Річки півострівної Індії, що впадають у Бенгальську затоку, мають 14% потенціалу, річки західного напрямку — 5%. Частка Індії у світовому потенціалі гідроресурсів — усього 6%. На початку ХХІ ст. країна опинилася в стані хронічної водної кризи.

Індія володіє унікальним біорізноманіттям. Рослинний світ налічує 45 тис. видів, з яких 15 тис. ендемічні. Фауна налічує 75 тис. видів тварин. Площі, вкриті лісами, складають усього 19,4%. Для збереження біорізноманіття розширюється мережа територій, вони займають 4% площі країни.

За тисячоліття, що минули з часу виникнення однієї з найдавніших землеробських цивілізацій світу, природа країни піддалася глибокій антропологічній переробці і нині представлена виключно природно-антропогенними ландшафтами. Швидко розвиваються ерозійні процеси: ними охоплено майже 60% орних угідь і 95% пасовищних.

Індія відчуває гостру нестачу нафти і газу. Основне джерело енергії — вугілля. Загальні запаси на 1996 р. — 5,7% світових. Запаси коксівного вугілля всього 5,3 млрд т. Запаси уранових руд достатні для забезпечення розвитку атомної енергетики на 19 тис. МВт. Для неї надалі підйдуть і значні запаси монацитових пісків Керали. Індія добре забезпечена і має експортні можливості за запасами залізної руди, гематитових руд з умістом заліза 60% (1/4 світових запасів, перше місце у світі), марганцевих руд, бокситів (п'яте місце у світі), слюди. Бідна запасами кольорових металів.

3. Демографічна характеристика Індії

Переписи населення проводяться в Індії кожні 10 років. Чисельність населення 1,953 млрд чол. (2006). У 2001 р. — 1,027 млрд чол. Індія — друга в світі країна за чисельністю населення (16,7% усього населення планети). Народжуваність 27,4‰, смертність — 8,9‰.

Середньорічний природний приріст населення — 15%. Частка міського населення 27,2% (2001). Статеву структуру населення Індії на тлі більшості країн світу виділяє істотне переважання чоловіків. Тенденція наростаючого дефіциту жінок простежується протягом ХХ ст. У 2001 р. на 1000 чоловіків припадало 933 жінки (51,7% усього населення були чоловіки).

Грамотними в 2001 р. були 55,3% (або 65,4% всього населення старших 7 років); грамотність чоловічого населення — 75,85%, жіночого — 54,16% (усі більше 7 років). У 1991–2001 рр. число неписьменних скоротилося на 21,5 млн чол. Але все ще залишається 106,6 млн повністю неписьменних.

Індія перша серед країн, що розвиваються, почала з 1951 р. здійснювати державну політику планування сім'ї, у 1979 р. вона була перейменована на політику Добробуту сім'ї. Програми, що реалізуються в рамках політики, поглинають до 50% усіх державних коштів, що виділяються на потреби охорони здоров'я.

Індія — одна з найбільш багатонаціональних країн світу. Усе населення належать до трьох сімей народів: індоарійської — жителі хіндімовного поясу на півночі країни, бенгальці, біхарці, раджатханці, пенджабці, маратхі, кашмір; дравідійської — телугу, малаялі, таміли, каннара; тибето-бірманської — ассамці, нага, маніпурці, тріпурці тощо. 8,08% населення (1991) становили племена. Індія — найбільший у світі регіон концентрації племенного населення. Вони налічують понад 456 етносів та етнічних груп. Зафіксовано 1652 мови та діалекти. Всього в Індії 16 мов, чисельність носіїв яких перевищує 1 млн чол.

У 1991 р. 82,4% населення сповідували індуїзм, 11,67% — іслам, 2,32% — християнство, 1,99% — сикхизм, 0,77% (6,3 млн) — буддизм, 0,41% (3,4 млн) — джайнізм, 0,43% — інші релігії.

4. Особливості історичного розвитку

Історія Індії веде початок з Харапської цивілізації III — середини II тис. до н. е., яка існувала в долині річки Інд. У середині II тис. до н. е. до Індії прийшли європейські племена аріїв. У VI–V ст. до н. е. в північній Індії з'явилися держави з монархічною і республікан-

ською формами правління — Магадха, Кошала, Аванті. З епохою походу Олександра Македонського в Пенджаб у 327 до н. е. пов'язані імена Чандрагупті (317–293 до н. е.) і Ашоки (273–32 до н. е.) — імператорів династії Маур'їв, що об'єднали майже всю континентальну Індію. Тоді в країні склався станово-кастовий лад. У I–II ст. н. е. північна Індія входила до Кушанської імперії, в IV–V ст. — до імперії Гуптів. Час Гуптів ознаменувався розквітом класичної культури і мистецтва й отримав славу як «золотий вік». Якщо державною релігією Маур'їв був буддизм, то Гупти були прихильниками індуїзму. Одночасно на півдні існували держави Чола, Панда і Чера, що змагалися між собою. З розпадом перших середньовічних держав настав період роздробленості і вторгнень феодалів-мусульман із Середньої Азії та Афганістану (Махмуд Газневі, Айбек, Тамерлан та ін.). Майже всі вони залишилися на Індостані, а деякі навіть змогли заснувати імперії — Делійський султанат (1206–1526) і Могольську імперію (1526–1707). Остання вважається найпотужнішою і найорганізованішою державою доколоніальної Індії. Засновником Могольської імперії був Бабур (1525–1530), колишній правитель Фергани. Свого розквіту вона досягла за падишаха Акбара (1556–1605), що підкорив усі північні і центральні області. За його онука Шах Джахана (1628–1658) і правнука Аурангзеба (1658–1707) військові експедиції споряджалися також на південь. У відповідь на утиски іновірців у різних частинах імперії піднімалися повстання. Найбільшим став рух маратхів під керівництвом Шиваджі, що привів до створення самостійної маратхської держави на заході країни. У 1498 р. Васко да Гама проклав до Індії шлях з Європи. Битва при Плессі в 1757 р., у якій англійці перемогли наваба Бенгалії, поклала початок британському колоніальному правлінню. Історія наступних 100 років була ознаменована тривалою боротьбою народів Індії за звільнення від колоніального гніту. Самим зятим з них було повстання сипаїв у 1857–1859 рр. Становлення і розвиток національно-визвольного руху був пов'язаний із діяльністю Індійського національного конгресу (ІНК). 28 грудня 1885 р. в одному з коледжів Бомбея зібралися 72 представники національних громадських організацій. Вони назвали своє зібрання конгресом і оголосили його метою «зміцнення почуттів національної єдності» та «авторитетний

вираз думок освічених класів». Біля витоків ІНК стояли Д. Наороджі, М. Г. Ранеде і С. Банерджі. З початку XX ст. у Конгресі виникла нова ідейно-політична течія. Її очолили Б. Г. Тілак, Л. Л. Рай і Б. Ч. Пал. Вони виступали за залучення мас до національного руху проти колоніальних властей, аж до створення республіки. У містах уперше пройшли демонстрації, збиралися великі мітинги. У цих умовах влада зробила ставку на розпалювання індусько-мусульманської ворожнечі. У грудні 1906 р. за сприяння влади була заснована загальноіндійська політична організація — Мусульманська ліга (МЛ). Новий підйом визвольного руху припадає на початок 1920-х рр. У цей час до керівництва ІНК прийшов М. К. Ганді. Свою політичну діяльність він розпочав у Південній Африці, де очолював ненасильницькі виступи індійців проти расових дискримінаційних законів. У 1919 р. він вступив до Конгресу, який з організації «освічених класів» перетворився на масову політичну партію. У 1920–1922 рр. і 1930–1931 рр. Ганді і Конгресом були проведені кампанії громадянської непокорі. Вони сколихнули країну і сприяли зростанню визвольних настроїв. У грудні 1929 р. Конгрес висунув гасло «пурна сварадж», тобто повної незалежності. З кінця 1920-х рр. в ІНК зростає роль молодих діячів Дж. Неру і С. Ч. Боса. У роки Другої світової війни в тактиці Конгресу намітився поворот до активніших форм дій. У квітні 1942 р. Ганді висунув гасло «Геть з Індії!», що означало вимогу негайного надання незалежності. У відповідь керівники ІНК піддалися арешту. Репресії влади викликали масові стихійні виступи протесту. Індійці громили поліцейські дільниці, руйнували залізничні колії, лінії зв'язку, мости. Однак фронт спільної боротьби був серйозно порушений. У березні 1940 р. МЛ узяла курс на створення Пакистану — незалежної мусульманської держави в кордонах районів проживання мусульманської більшості. Після того як МЛ оголосила про початок «прямих дій» за створення Пакистану, країною прокотилася хвиля релігійно-общинних погромів. У такій ситуації в липні 1947 р. британський парламент поспішно ухвалив закон про незалежність Індії. Він передбачав її розділ на основі релігійно-общинного принципу і створення домініонів Індійський Союз і Пакистан. 15 серпня Дж. Неру підняв у делійській фортеці Червоний форт прапор незалежної Індії.

Конституційним главою домініону був генерал-губернатор (Л. Маунтбеттен, з червня 1948 р. Ч. Раджагопала-чарі). Він діяв на основі рекомендацій уряду (прем'єр-міністр Дж. Неру), що отримав довіру Установчих зборів. Вони отримали право на розробку і прийняття Конституції і скасування законів британського парламенту. У період домініону були подолані наслідки розділу, створений апарат державного управління, велика частина князівств увійшла до Індійського Союзу. Гостра ситуація склалася в Кашмірі, куди в жовтні 1947 р. вступили загони пуштунських племен Пакистану. У відповідь махараджа оголосив про приєднання князівства до Індійського Союзу. Після цього почалася контроперація індійської армії. До початку 1949 р. під егідою ООН у колишньому князівстві була встановлена лінія припинення вогню, яка закріпила позиції сторін і привела до розділу Кашміру. У результаті «кашмірське питання» залишається незагоєною раною в індійсько-пакистанських відносинах. 26 листопада 1950 р. Установчі збори прийняли Основний закон країни. Конституція набула чинності 26 січня 1950 р. Ця дата відзначається в Індії як День Республіки. У 1954 р. Індія приєднала французьку колонію Пондішері, а в 1961 р. — португальські колонії Даман та Діу. У 1956 р. був прийнятий закон про адміністративно-територіальний поділ країни і створення 14 штатів на етномовній основі. У 2000 р. на карті країни з'явилися нові штати — Джаркханд, Уттаранчал і Чхаттісгарх. У 1965 р. і 1971 р. Індія перебувала в стані війни з Пакистаном. Поразка Пакистану в 1971 р. сприяла утворенню Бангладеш. У 1999 р. між Індією і Пакистаном мав місце конфлікт у секторі Каргіл-Драсена. У 1959 р. і 1962 р. відбулися індійсько-китайські прикордонні конфлікти. Індія вважає, що КНР «окуповує» 33 тис. км² території. У нижню палату індійського парламенту проведено 13 виборів. У 1950–1989 рр. на виборах перемагав ІНК. Дж. Неру, І. Ганді і Р. Ганді, лідери цієї партії, формували однопалатні уряди. У 1977–1979 рр. монополію ІНК порушила Джаната парті М. Десаї. З 1989 р. країною управляють коаліції: Національний фронт (1989–1991), Об'єднаний фронт (1996–1998), Національно-демократичний альянс (з 1999 р.).

5. Державний лад Індії

Індія — суверенна, демократична, федеральна держава з республіканською формою правління. Слова «соціалістична і світська» були додані в серпні 1976 р. після ухвалення парламентом 42-ї поправки до Конституції. До складу Індії входять 28 штатів, а також національна столична територія Делі і 6 союзних територій.

Індія — федеративна держава, заснована як Союз штатів. Діє парламентська форма правління британського типу. Функціонують федеральний (центральный) уряд і уряди суб'єктів федерації. Юридичне верховенство належить Конституції. Верховний суд має повноваження оголошувати недійсними будь-які акти, якщо вони не відповідають основному закону. Аналогічними правами в межах своєї компетенції наділені Вищі суди штатів. На відміну від інших федерацій Індія створювалася шляхом перетворення унітарної держави (Британська Індія) на федеративну. Вхідження до федерації провінцій Британської Індії було обов'язковим, а князівств — добровільним. Іншою особливістю індійської федерації є те, що штати не мають права на вихід із Союзу. Вищий орган законодавчої влади — парламент. Його верхня палата — Рада штатів (Раджья Сабха) — включає 250 депутатів, нижня — Народна палата (Лок Сабха) — 545 депутатів. 238 членів верхньої палати є представниками штатів і союзних територій, а 12 членів призначаються президентом серед осіб, що мають спеціальні знання або практичний досвід у галузі літератури, науки, мистецтва і суспільної діяльності. До нижньої палати входять не більше 525 представників штатів, не більше 20 представників союзних територій і 2 англо-індійця, що призначаються президентом; кількість представників штатів у палаті коливається від 1 (Нагаленд) до 34 (Уттар Прадеш). Депутатом Народної палати може бути громадянин Індії, який досяг 25-річного віку, а Ради штатів — 30-річного віку. Президентом може бути розпущена нижня палата й оголошені терміни позачергових виборів. Верхня палата не може розпускатися достроково. Законопроект вноситься на розгляд у будь-яку з палат парламенту міністром або рядовим членом палати. Він може бути поставлений на розгляд,

направлений у спеціальну комісію або обнародований з метою виявлення громадської думки. Коли пропозиція про те, щоб законопроект піддався розгляду, прийнята палатою, але до нього не запропоновано ніяких поправок або процес внесення поправок вже закінчений, автор законопроекту має право клопотати про його прийняття. Слідом за прийняттям однією палатою законопроект передається в другу. Після прийняття обома палатами парламенту він передається президенту. Відмова президента у схваленні означає провал законопроекту. Якщо ж президент схвалив законопроект, то він стає законом.

Головою виконавчої влади Союзу є президент. Він призначає прем'єр-міністра і за пропозицією останнього — членів кабінету міністрів, а також губернаторів штатів, членів Верховного суду та Вищих судів штатів. Президент наділений правом законодавчої ініціативи, правом вето і видання між сесіями парламенту надзвичайних указів, що мають силу законів. Президент має право оголошувати надзвичайний стан у разі загрози війни або внутрішніх заворушень і вводити президентське правління в штаті «зважаючи на неспроможність конституційного механізму». Президент обирається на 5 років колегією вибірників, що складається з виборних членів обох палат парламенту і виборних членів законодавчих зборів штатів.

Фактично ключовою фігурою в системі виконавчої влади є прем'єр-міністр, який очолює уряд — Раду міністрів. Він координує політику уряду, здійснює зв'язок між кабінетом і президентом, надає допомогу і дає поради президентові при виконанні його функцій. Прем'єр-міністром є лідер партії або коаліції, що отримала перемогу на виборах в Народну палату.

Вибори до Народної палати парламенту і законодавчих зборів штатів проводяться раз на 5 років на основі загального виборчого права особами, які досягли 18 років. Вибори є прямими. Для їх проведення територія країни розділяється на територіальні виборчі округи. Контроль за виборами здійснює виборча комісія, очолювана головним комісаром. Рада штатів і законодавча рада штату оновлюються на 1/3 кожні 2 роки. Представники штатів обираються вибор-

ними членами законодавчих зборів штатів відповідно до системи пропорційного представництва на основі єдиного переданого голосу. Представники союзних територій обираються шляхом двоступеневих виборів членами колегії вибірників для цієї території відповідно до системи пропорційного представництва на основі єдиного переданого голосу.

Законодавча влада в штатах здійснюється легіслатурою. В одних штатах легіслатура складається з двох палат — законодавчих зборів і законодавчої ради, в інших — з однієї палати, тобто законодавчих зборів. Загальне число членів законодавчих зборів не повинно перевищувати 500 або бути не менше 60. Число членів законодавчої ради змінюється залежно від загального числа членів законодавчих зборів, але не може бути менше 40. Губернатор штату призначається президентом. Звичайний термін повноважень губернатора 5 років. Він діє відповідно до вказівок, які йому дає головний міністр. Головний міністр очолює уряд штату — Раду міністрів і є тією особою, в руках якої зосереджена реальна виконавча влада. Посада головного міністра штату нагадує посаду прем'єр-міністра країни. Союзна територія управляється адміністратором, який призначається президентом. Закон про управління союзними територіями передбачає створення в кожній з них законодавчих зборів і Ради міністрів для надання порад адміністратору. Головна адміністративна одиниця штатів і союзних територій — дистрикт. Він поділений на міські і сільські райони. Міським районом управляє муніципалітет, сільським — панчаят. На чолі дистрикту стоїть колектор. Характерною рисою індійської федерації є чітке розмежування повноважень Союзу і штатів. Компетенція Союзу включає перелік із 97 пунктів: оборона, відносини з іноземними державами, грошовий обіг, зовнішня торгівля, атомна енергетика тощо. Перелік питань, віднесених до компетенції штатів, складається з 66 пунктів: забезпечення громадського порядку, місцеве самоврядування, охорона здоров'я, сільське господарство, охорона лісів, ринки і ярмарки тощо. Перелік питань спільної компетенції складається з 47 пунктів: кримінальне право, законодавство про шлюб, сім'ю і опіку, економічне і соціальне планування, трудове законодавство і т. ін.

Видатні державні та політичні діячі: Мохандас Карамчанд Ганді (Махатма Ганді) (1869–1948). «Батько нації», лідер боротьби за національну незалежність, основоположник ідеології і тактики гандизму, майстер політичного компромісу. Використовував методи ненасильницького опору, в т. ч. мирні демонстрації, припинення роботи, закриття крамниць, бойкот іноземних товарів тощо. Тактику ненасильницького впливу називав «сатьяграхой» (букв. «завзятість в істині»). Неодноразово піддавався арештам. Провів 17 голодувань протесту. Був убитий 30 січня 1948 р. фанатиком індузом у помсту за заклик до єдності індусів і мусульман.

Джавахарлал Неру (1889–1964) — «творець нової Індії», прем'єр-міністр у 1947–1964 рр., автор курсу на розвиток державного сектору економіки, індустріалізацію, аграрні реформи, скорочення соціальних диспропорцій, секуляризацію суспільно-політичного життя. У 1956 р. провів адміністративно-територіальну реформу. Один з ініціаторів Бандунгської конференції (1955) і Руху неприєднання (1961). Талановитий публіцист. Індіра Ганді (1917–1984) — прем'єр-міністр у 1967–1977 рр. і в 1980–1984 рр. У 1971 р. здобула перемогу у війні з Пакистаном. У 1975–1976 рр. ввела надзвичайний стан, який використовувала проти правої опозиції. Рішучий противник сепаратизму і тероризму. У червні 1984 р. віддала наказ штурмувати Золотий храм в Амрітсарі (святиню сикхів), де знаходилися сепаратисти. Убита 31 жовтня 1984 р. охоронцями сикхами. Атал Біхарі Ваджапаї (народ. у 1924 р.). Прем'єр-міністр з 1998 р. Займає цей пост утретє. Творець Національного демократичного альянсу (1999). Прихильник ліберальної економічної реформи. У 1999 р. підписав Лахорську декларацію з Пакистаном, у 2001 р. в Агрі провів зустріч із керівництвом Пакистану. Відомий поет.

Партійна система. Депутати індійського парламенту представляють 6 національних та 33 регіональних партії. Провідні національні партії: Бхаратія Джаната Парті (Індійська народна партія), утворена в 1980 р., лідер коаліції правлячої партії з 1998 р.; Індійський національний конгрес, створений у 1885 р., формував однопартійні уряди в 1947–1977, 1980–1989, 1991–1996 рр., найбільша опозиційна партія; Комуністична партія Індії (марксистська), відкололася від КПІ в 1964 р., діє в руслі демократичних заходів уряду; Комуністична

партія Індії; соціалістична (самаджваді); Бахуджан самадж парті (партія більшості народу). Основні регіональні партії: партія Телугудесам (країна телугу), Андхра Прадеш, союзник БДП; Шив сіна (Армія Шиваджі), Махараштра, союзник БДП; Дравіди муннетра кажаган (Дравідська прогресивна федерація), Тамілнаду, союзник БДП; Трінамул конгрес, Західна Бенгалія, союзник БДП; Раштрія джаната дал (Національна народна партія), Біхар, союзник ІНК; Анна Дравіди муннетра кажаган, Тамілнаду, союзник ІНК; Мусульманська ліга Індійського Союзу, Керала, союзник ІНК; Національна конфедерація Джамму і Кашміру.

У 1990-х рр. мав місце перехід від партійної до коаліційної форми правління в центрі і на місцях, де боротьбу ведуть великі альянси на чолі з БДП і ІНК.

На міжнародній арені Індія виступає з позицій будівництва багатополосного світопорядку, загального ядерного роззброєння, зміцнення ролі ООН і Ради Безпеки в міжнародних справах, приборкання світового тероризму і встановлення добросусідських відносин з усіма країнами Південної Азії. У Делі вважають, що Пакистан незаконно окупує частину індійської території в Кашмірі, і врегулювати цю проблему можна на двосторонній основі на базі Сімльських угод 1972 р. Уряд НДА (Національний демократичний альянс) надає особливого значення поглибленню та розвитку відносин із США, а також зміцненню традиційних зв'язків з РФ. Він виступає за вирівнювання відносин з КНР і схвалює ідею альянсу РФ — Індія — КНР.

Збройні сили складаються з трьох родів військ: Сухопутні війська (36 дивізій чисельністю 1,1 млн чол.), Військово-повітряні сили (130 тис.) і Військово-морські (53 тис.), а також допоміжних служб (військово-інженерної, медичної, генерального управління штабом та ін.). На озброєнні є 75 оперативно-тактичних ракет класу «земля-земля», 3614 танків (у т. ч. 1900 Т-72М1), 835 бойових літаків (переважно МіГ-27, МіГ-29, «Міраж-2000Н», «Ягуар», Су-30), 1 авіаносець, 8 есмінців, 17 підводних човнів.

Головнокомандувач — президент країни. Політику оборони формує Рада міністрів.

Індія — член ООН (з 1945), Співдружності націй, Руху неприєднання (з 1961 р.), СААРК (з 1985 р.).

6. Основні галузі господарства Індії

ВВП Індії — 4,042 трлн дол. США (2006). ВВП на душу населення — 714 дол. США.

До 1992 р. (початок економічної реформи) темпи зростання ВВП не перевищували 3,5% на рік. З 1993/94 фінансового року по 2001/02 темпи різко зросли: у постійних цінах 1993/94 — до 6,2% і в поточних цінах — до 13,1%.

Вклад секторів господарства у виробництво ВВП (%; 2001/02): сільське господарство і суміжні галузі 24,3; гірничодобувна 2,2; обробна 21,8; енергетика 3,0; будівництво 5,2; транспорт і торгівля 22,5; послуги 21,5.

За видобутком вугілля Індія на четвертому місці у світі. 44% видобутої залізної руди йде на експорт і становить 5% вартості світового експорту залізної руди.

Зберігається висока залежність країни від традиційних (некомерційних) видів енергії.

У країні є 7 металургійних комбінатів, 6 з яких знаходяться в держсекторі, — це заводи в Бхілаї, Бокаро, Руркела, Дургаपुरе, Салемі, Візагхапатнамі. Сталь у країні виплавляється і на дрібних підприємствах — їх близько 180 загальною встановленою потужністю 8 млн т сталі на рік, що використовують електродугові й індукційні печі, а як сировину — металобрухт і губчасте залізо.

60% потужностей з виплавлення алюмінію припадає на держсектор. До середини 1990-х рр. монополістом з виплавлення міді була держава, зараз галузь відкрита для приватного капіталу, який розгорнув будівництво відразу декількох заводів. Видобуток і виробництво золота націоналізовані, річне виробництво 1540 кг.

Виробництво продуктів органічної хімії базується переважно на нафті. Виробляються фенол, метанол, формальдегід, ацетон, оцтова кислота. Індію відрізняє виробництво широкого кола продуктів органічної хімії на основі спирту. Індія повністю забезпечує себе такою продукцією неорганічної хімії, як кальцинована сода, вуглецева сажа, карбід кальцію, хлористий калій. За роки незалежності Індія збільшила виробництво мінеральних добрив у 565 разів, а за азотними добривами зайняла четверте місце у світі. Але виробництво добрив

не повністю задовольняє потреби — імпорт калійних добрив покриває 100% внутрішніх потреб, фосфорних — на 30%. З 1977 р. у виробництві добрив діє система державного субсидування. З 1960 р. швидко розвивається нафтохімія — виробництво хімічних волокон, термопластів (у т. ч. пластмас, які використовуються для виробництва деталей і компонентів у машинобудуванні), барвників, лакофарб.

Фармацевтична промисловість — одна з найбільших у країнах, що розвиваються. В Індії виробляється широкий спектр масових ліків, включаючи антибіотики, антибактеріальні препарати, стероїди, гормони, вакцини, препарати з лікарських трав. Індія споживає 500 ліків цієї категорії, з яких 350 виробляється всередині країни, в рецептурних ліках попит задоволений повністю.

Швидкому розвитку машинобудування сприяла політика імпортного протекціонізму. Транспортне машинобудування (одна з найстаріших галузей) представлено виробництвом залізничного рухомого складу; автомобільною; суднобудівною та судноремонтною галузями (у країні діє 40 судноверфей), де держсектор абсолютно домінує. Із середини 1990-х рр. виробництво всіх видів продукції автомобільної промисловості звільнено від ліцензування. Індія виробляє трактори, землерийне, дорожньо-будівельне устаткування, підйомно-транспортні машини. Виробництво промислового обладнання розгорнулося тільки в роки незалежності. Зараз Індія забезпечує себе обладнанням для бавовняної, джутової, цукрової, паперової, цементної, металургійної, хімічної, фармацевтичної, енергетичної та електротехнічної галузей. Однією з найбільш швидкозростаючих галузей стала електронна промисловість, що виникла лише у середині 1980-х рр. Виробляється електроніка побутового та промислового призначення. Цементна галузь розвивається завдяки багатим сировинним ресурсам. Галузь не тільки повністю задовольняє внутрішні потреби, а й експортує значну кількість продукції.

Традиційна галузь промисловості — текстильна, її найбільша підгалузь — бавовняна. Сировинні ресурси сприяють її розвитку — за площею посівів бавовнику Індія займає перше місце у світі, але врожайність тільки 1/3 від середньосвітової. За вартістю валової продукції і кількістю зайнятих вона на першому місці серед галузей фабричної промисловості. У роки незалежності розвиток фабричної

бавовняної промисловості йшов за рахунок зростання числа прядильних фабрик і їх потужностей, у той час як кількість ткацьких верстатів і комбінованих (прядильно-ткацьких фабрик) не збільшувалася. Ткацьке виробництво держава зарезервувала за сектором дрібної і кустарної промисловості. Основна частина бавовняних фабрик знаходиться в приватному секторі.

Експорт тканин виріс за цей же час у 61 раз. Індія займає друге місце в світі з виробництва шовку. Виробляються всі види шовку.

Уряд заохочує експорт шкіряних виробів. У даний час галузь займає четверте місце серед джерел експортних надходжень.

У харчовій промисловості найбільша традиційна галузь — цукрова. У державній політиці перевага віддається розвитку кооперативного сектору, на частку якого припадає 60% виробництва цукру.

За масштабами виробництва Індія входить до групи найбільших світових виробників сільськогосподарської продукції. Розвиток аграрного сектору значно відстає від розвитку промисловості, хоча країна і досягла стану «продовольчої безпеки», тобто задоволення внутрішніх потреб у продуктах харчування за рахунок національного виробництва. Завдяки тому що країна традиційно прихильна до вегетаріанського типу харчування, у галузевій структурі сільського господарства переважає продукція рослинництва. Століттями в Індії головною зерновою культурою був рис, але в ході «зеленої революції» кінця 1960-х — початку 1970-х рр. до нього приєдналася і пшениця, потіснивши традиційні просіяні.

Рис становить 43,6% усього зібраного зерна. Вирощується скрізь, але головні рисосючі райони — південь і схід країни. 2/3 посівів не зрошується. Вирощується переважно в дрібних і маргінальних господарствах, що не дозволяє виробляти великі державні закупівлі для створення резервів або «буферних запасів». «Зелена революція» (ЗР) торкнулася рису меншою мірою, ніж пшениці. Пшениця — друга зернова культура країни і перша культура ЗР — вирощується в основному на півночі, головний центр високопродуктивного виробництва знаходиться в штатах Пенджабі, Харіані і західному Уттар Прадеш. За зростанням врожайності займає перше місце серед усіх зернобобових. Обробляється в господарствах середніх і великих фермерів як культура зрошувана. Пшениця — основна культура, з якої формують-

ся державні ресурси зерна, за допомогою яких регулюються ціни на зерно на внутрішньому ринку і надається допомога найбіднішим верствам населення.

Просіяні (просо-баджра, ячмінь-джовар) — основні культури районів неполивного землеробства внутрішніх областей країни (зрошується всього 5,3% площ).

Просіяні — головний продукт харчування бідняків. Кукурудза — не тільки зернова, але й фуражна культура. Зрошується близько 20% посівів.

Бобові — найважливіший компонент харчування індійців, оскільки є єдиним джерелом білка при вегетаріанському харчуванні. Основні райони вирощування — північна і центральна Індія. Всі роки незалежності виробляються з великим дефіцитом по відношенню до потреб. Займаючи перше місце у світі за валовими зборами, Індія посідає одне з останніх місць за їх врожайністю.

Олійні включають 9 культур: арахіс, рапс, гірчицю, кунжут, лляне насіння, сафлор, сою, соняшник, олійну пальму. Головна олійна культура — арахіс. Традиційно вирощується на півдні, але зараз з'явився на півночі і в центральній Індії. Раніше арахісова олія експортувалася, але швидке зростання населення призвело до припинення вивезення олії. Країна відчуває гострий дефіцит олії, тому діє спеціальна державна програма зі скорочення дефіциту у виробництві олійних.

Головна комерційна культура країни — цукровий очерет, його вирощування розвивається дуже динамічно. Одна з найбільш зрошуваних культур — 88,1% усіх посівів. Основний район вирощування — штат Махараштра. Бавовник вирощується у «великому бавовняному поясі» — центральній і західній Індії. Зрошується всього 1/3 посівів.

Головний район вирощування джуту — штат Західна Бенгалія. Індія — великий виробник джутового волокна.

Завдяки клімату Індія — батьківщина багатьох плантаційних культур. Вони ж є і головними експортними культурами сільського господарства.

Індія є найбільшим у світі виробником і експортером чаю. Чайні плантації з'явилися в колоніальний період. Збирається близько 29% усього світового врожаю чаю. Вирощується в основному на добре зволжених схилах гір північного сходу. Приблизно 1/5 йде на експорт.

Індійська арабіка близька до кращих світових стандартів. Вирощується в основному на півдні, 80% експортується.

З виробництва каучуку Індія займає четверте місце у світі. Головні плантації знаходяться на півдні в штаті Керала. Раніше важлива стаття експорту. Зараз, щоб забезпечити потреби гумової промисловості, невелика кількість каучуку імпортується. Прянощі вирощуються з глибокої давнини. Важлива стаття експорту, розмір виручки від їх експорту на 1/3 перевищує виручку від експорту чаю. Головні види: чорний перець (один з кращих у світі), імбир, кардамон, часник, перець чилі, куркума. З вирощування овочів Індія поступається тільки Китаю. Частина Індії у світовому виробництві — близько 14,4%. З вирощування овочевого горошку і кольорової капусти Індії на першому місці у світі. У садівництві частка Індії у світовому виробництві 10%. Головні види: банани (42% світового виробництва, перше місце в світі), манго (26%, перше місце), виноград (на одному з перших місць, йде на виробництво родзинок), яблука, ананаси, папайя, гуава. У тваринництві велика рогата худоба (дає 1/3 вартості всієї продукції сільського господарства) використовується головним чином як тяглова сила (57% світового поголів'я буйволів) і як молочне стадо (16% корів у світі). За надоями молока Індія вийшла на перше місце у світі. Швидко розвиваються птахівництво і вівчарство. Експортуються шкури, шкіряні вироби, м'ясо птиці і баранина.

Частка залізничного транспорту у вантажообігу країни — близько 40% і в пасажирообігу — близько 20%. Робота ускладнюється через різні колії шляхів (широка колія, метрова, вузька). Основний тягар вантажо- і пасажироперевезень припадає на залізниці широкої колії, що утворюють сторони «золотого чотирикутника» — Делі, Мумбаї, Ченнаї, Калькутта.

Залізничним транспортом усе ще не забезпечені штати північного сходу і Джамму і Кашмір. Національні магістралі і головні автомагістралі штатів складають 5,5% загальної довжини доріг, але обслуговують 3/4 усього обсягу автодорожніх перевезень. Відбувається різке переміщення вантажів і пасажирів із залізниць на шосейні дороги, що вважається в Індії небажаним через зростання імпорту нафти. Дороги місцевого значення, що зв'язують сільські населені пункти, почали активно створюватися з 1980-х рр. у рамках державної

програми збільшення зайнятості. Величезну роль продовжує відігравати немеханізований транспорт. Основний пасажиропотік у малих і середніх містах обслуговують близько 5 млн велорикш. Роль внутрішнього водного транспорту невелика — 1% усього вантажообігу.

Індія — велика морська держава. Діють 11 головних морських портів, через них проходить понад 90% міжнародних торгових перевезень за вагою і 77% у вартісному вираженні. Функціонують 139 малих і проміжних портів, які обслуговують каботажну торгівлю. Нафта і нафтопродукти складають понад 40%, залізна руда 15%. Найбільші порти: Мумбаї, Калькутта-Халдія, Візаг, Кандла. До 1994 р. виключну монополію на повітряні перевезення мала держава: державна компанія «Ейр Індія» на міжнародних трасах, «Індіан Ейр лайнз» — на внутрішніх за 72 маршрутами. Зараз з'явилося ще 5 приватних авіакомпаній. Державна вертолітна компанія «Паван Хенсен Хелікоптерз» обслуговує нафтові компанії Індії та здійснює польоти в північно-східні штати. Через 5 найбільших аеропортів — Мумбаї, Делі, Ченнаї, Калькутті, Бангалор — проходить 74% усього пасажиропотоку. Всього в Індії 120 аеропортів.

Курс державної економічної політики змінювався поетапно. На першому етапі, з моменту завоювання незалежності в 1947 р., була прийнята модель імпортозамінної структурної модернізації економіки з опорою на державний капіталізм — державний сектор і державне регулювання економіки. На другому етапі, починаючи з червня 1991 р., у зв'язку з кризою платіжного балансу і необхідністю отримання допомоги МВФ і проведення економічної реформи, визначився перехід до експортозамінної моделі розвитку, в якій істотно змінюється роль, відведена держсектору (зменшується навантаження його соціальних функцій), економіка відкривається для ввезення іноземних виробничих товарів, для приватного сектору звільняються сфери, раніше резервовані за держсектором, скорочується сфера регулювання державою цін і ставок відсотка. При цьому зберігаються планування і п'ятирічні плани, але посилюється їх індикативний характер відносно контрольних цифр для приватного сектору.

Головний напрямок соціальної політики — державний перерозподіл ресурсів, розробка та впровадження програм щодо боротьби з головним соціальним злом — бідністю. З 1990-х рр. соціальна

політика концентрується на двох напрямках — створення нових робочих місць і умов для розвитку дрібного і найдрібнішого підприємництва (самозайнятість в індійській термінології). З другої половини 1990-х рр. основним цільовим спрямуванням стала «самозайнятість» — 75% усіх асигнованих коштів на програми допомоги біднякам. Адресні групи одержувачів допомоги включають: міську бідноту, жінок, дітей, сільську молодь у віці 18–35 років, сільських ремісників. Значну роль у підтримці життя найбідніших верств грає державна система розподілу продовольства (УРП) за субсидованими цінами, яка існує в Індії вже понад 60 років. УРП включає дві ланки: державну закупівлю зерна за встановленими цінами та його реалізацію адресним групам населення через магазини «справедливих цін», яких у країні понад 460 тис. Через ці магазини щорічно реалізується до 25 млн т зерна.

Кредитно-грошова система була сформована в результаті націоналізації в 1949 р. центрального банку — Резервного банку Індії (РБІ), створеного в 1935 р. Окрім звичайних функцій (регулювання грошового обігу, підтримання офіційного валютного курсу і т. ін.) РБІ бере участь у регулюванні галузевої та територіальної спрямованості кредитно-інвестиційних потоків і визначенні норм обов'язкових інвестицій у низькодохідні державні цінні папери. До системи входять комерційні банки (КБ), державні організації довгострокового фінансування промисловості та державно-кооперативна система кредитування сільського господарства.

Після націоналізації найбільших приватних банків на частку 28 державних комерційних банків припадає понад 80% відділень, вкладів і кредитів усіх комерційних банків країни. Як їх дочірні підрозділи функціонують 196 регіональних сільських банків, покликаних обслуговувати кредитні потреби сільської бідноти у 2–3 округах. Держсектор займає монопольне положення в системі довгострокового фінансування промисловості. Діють три види державних організацій довгострокового фінансування: 1) державні фінансові корпорації та банки розвитку для надання довгострокових позик та інвестицій; 2) державний пайовий траст, створений для акумуляції коштів дрібних і середніх інвесторів для подальшого вкладення в диверсифікований портфель цінних паперів, що обертаються на ринку; 3) державні

страхові компанії. Через державно-кооперативну систему прямує майже 1/2 загального кредиту для сільського господарства. Нижню ланку системи складають первинні товариства сільськогосподарського кредиту. Первинні товариства входять як члени до складу центральних кооперативних банків, що діють на рівні округів. 28 кооперативних банків штатів очолюють цю триступеневу структуру, через яку направляється короткостроковий і середньостроковий кредит для сільського господарства. Поряд з нею діє двоступенева державно-кооперативна система довгострокового кредитування сільського господарства, що складається з 19 банків штатів і їх нижчої мережі з 738 банків.

Податки дають приблизно 3/4 бюджетних доходів держави.

Низький життєвий рівень населення і практичне звільнення сільськогосподарських доходів від прибуткового податку вкрай звужують податкову базу. Прибуткові податки, включаючи податок на корпорації, поширюються лише на 0,5% усіх жителів країни. Інші прями податки — на багатство, спадщину, реалізований приріст ринкової вартості капіталу, подарунки та ін. — мають дуже високий неоподатковуваний поріг і поширюються на ще меншу частину населення. У цілому прями податки охоплюють лише 1% економічно активного населення. Податкова політика держави спрямована на форсування продуктивних капіталовкладень, на заохочення вкладень у пріоритетні галузі виробництва, використовується як інструмент імпортного протекціонізму і служить цілям стимулювання експорту.

Багатонаселеність Індії, що історично склалася, до цих пір залишається одним з головних чинників низького рівня життя основної маси населення. У даний час збереженню проблеми бідності як однієї з основних проблем національного розвитку сприяють усе ще занадто високий приріст населення і трудових ресурсів і деградація природної бази сільськогосподарського виробництва. Перші 25–30 років незалежності сфера бідності постійно зростала як абсолютно, так і відносно, але потім вона стала повільно скорочуватися, і головну роль при цьому відіграла державна підтримка найбідніших верств.

Рівень бідності (частка осіб, які мають дохід нижче рівня, що забезпечує енергетичну цінність харчування не менше 2400 ккал на день на людину в селі і 2100 у місті): 27,32% (1999/2000). Основна

маса бідних зосереджена в сільському секторі. Доходи сільських жителів становлять менше 1/3 доходів городян. Головна соціальна категорія сільських бідняків — безземельні сільськогосподарські робітники, чії поденні заробітки значно нижче офіційного мінімуму заробітної плати в цьому секторі. Одним з найважчих проявів бідності стало хронічне недоїдання значної частини сільського населення. За оцінками, Індія щорічно втрачає близько 10 млрд дол. США, або 3–5% ВВП, через погане здоров'я населення, хвороби і низьку продуктивність праці, спричинену недоїданням.

Незважаючи на скромне місце у світовому товарообігу, Індія є найбільшим постачальником ряду товарів: на частку Індії припадає близько 10% світового експорту рису, близько 16% чаю, близько 11% спецій, близько 12% перлів, дорогоцінних і напівкоштовних каменів, близько 6% залізної руди, близько 6% шкіряних виробів, близько 4,4% бавовняних виробів.

Швидко зростає значення нових високотехнологічних галузей, експортується понад 1/3 всієї продукції електронної промисловості і 70% комп'ютерних програм. З метою стимулювання експорту уряд сприяє створенню спеціальних виробничих одиниць, що виробляють продукцію на експорт, — це підприємства експортної орієнтації, експортно-виробничі зони, «виробничі парки» комп'ютерної техніки, програмного забезпечення та інших високотехнологічних виробів.

З 2000 р. почали створюватися спеціальні економічні зони, що мають ще більш пільгові умови розвитку бізнесу. Новий для Індії напрямок — вивезення капіталу.

Особливістю зовнішньої торгівлі є хронічний дефіцит торговельного балансу. Дефіцит торгового балансу перекидається за рахунок позитивного сальдо за «невидимими статтями» балансу: перекази грошових коштів з-за кордону, доходи від туризму.

Структура експорту змінюється в бік збільшення частки продукції обробної промисловості, за нею йдуть ювелірні вироби — 18% (90% з них діаманти). Простежуються тенденції в зміні структури імпорту: зниження питомої ваги споживчих товарів і збільшення частки сировини і напівфабрикатів для високотехнологічних виробництв, нафти, технічних алмазів.

Контрольні запитання та завдання

1. Охарактеризуйте географічне положення Індії.
2. Що ви знаєте про природно-ресурсний потенціал Індії?
3. Наведіть демографічну характеристику Індії.
4. Розкрийте особливості її історичного розвитку.
5. Розкажіть про державний лад Індії.
6. Охарактеризуйте основні галузі господарства Індії.

ТЕМА 19

Японія

1. Географічне положення Японії

Розташована у східній частині Азії. Найбільш північна точка — мис Соя (острів Хоккайдо), найбільш південна точка — острови Мінаміно (група Волкано). Найзахідніша точка країни — острів Енакуні, найбільш східна точка — острів Маркус. З півночі Японія омивається Охотським морем, її східне та південно-східне узбережжя — водами Тихого океану, а західне узбережжя — Японським і Східнокитайським морями. В оточенні островів Хонсю, Сікоку і Кюсю знаходиться Внутрішнє Японське море, що включає малі моря Харима, Бінго, Хіуті, Іе і Суо і більш ніж 1000 острівців.

Найбільша морська течія біля берегів Японії — Куросіо. Це тепла течія зароджується поблизу Філіппін і прямує на північ до Східно-китайського моря. Розчленованість узбережжя не має рівних у світі. Тут величезна кількість бухт і заток найрізноманітніших розмірів. Загальна кількість островів, на яких розташована Японія, наближається до 4 тис. Головні острови Японського архіпелагу: Хонсю, Хоккайдо, Кюсю і Сікоку. До нього належать також острови Рюкю, Бонін і Волкано.

Морські кордони відокремлюють Японію від Китаю, Республіки Корея, КНДР і Росії. 3/4 площі країни вкриті горами. Високі і круті гірські пасма тягнуться вздовж тихоокеанського узбережжя південно-західної Японії, в них врізаються V-подібні долини. Гірські райони Акаіси, Киї, Сікоку і Кюсю — типові представники цього різновиду рельєфу. З іншого боку, південно-західна частина Японії, що прилягає до Японського моря, характеризується наявністю груп плато і гірських районів з відносно малими висотами. Це — гірські райони Хида, Тамба, Тюгоку, Цукуси, плоскогір'я Кібі. Найвища вершина Японії — гора Фудзіяма. За 3 тис. м здіймаються гори Сіране, Ходака, Аїно, Яріга. Японія — район активної вулканічної діяльності. Зі 150 наявних у країні вулканів 15 діють. На рівнини

припадає приблизно 20% площі Японії. Найбільша з них — Канто у центральній частині острова Хонсю. На цьому ж острові розташовані рівнини Сендай, Нобі, Кінан і Етіго. Великі рівнини розташовані і на острові Хоккайдо: Токати і Ісикари. На острові Кюсю найбільшою є рівнина Цукуси.

2. Природно-ресурсний потенціал країни

Запаси корисних копалин у країні вкрай обмежені, мають низьку якість і важкодоступні. Країна має незначні запаси нафти, природного газу, кам'яного вугілля, бурого вугілля, залізної руди, урану, хромової руди, марганцевої руди, вольфраму, бариту. Японія імпортує 99,7% нафти, 91,4% вугілля, 100% бокситів, 99,8% залізної руди, 98,4% міді, 90,0% свинцю, 100% бавовни-сирцю, вовни та каучуку.

Клімат Японії характерний для країни, що знаходиться в помірній зоні (чотири пори року чітко відокремлені одна від одної, причому навесні і восени спостерігаються періоди рясного випадання опадів). Тим не менш, клімат тих чи інших частин країни різний. Для острова Хоккайдо типовий помірний океанічний клімат з холодним літом, для півночі острова Хонсю — помірний океанічний клімат з теплим літом, для решти районів острова Хонсю і островів Кюсю і Сікоку — вологий субтропічний клімат і для островів Рюкю — тропічний клімат.

Японські річки в переважній більшості своїй короткі і бурхливі. До найбільших належать 24, і лише дві з них мають довжину, що перевищує 300 км. Це — Сінано і Тоне, що протікають у центрі острова Хонсю, Есіно на острові Сікоку, Тікуго і Кума в західній і Гокасе, Мімі й Оедо — у східній половині острова Кюсю. Ряд гірських озер, що йде навскоси з північного сходу на південний захід острова Хонсю, включає Товада, Тадзава, Інавасіро, Тюдзендзі, Сува і Біва. До такого ж типу озер належать Ікеда на південному сході острова Кюсю і Сікоку, Тоя, Куттара і Масю на острові Хоккайдо, що утворилися в кратерах вимерлих вулканів. Озера лагунного типу розташовані головним чином на тихоокеанському узбережжі острова Хонсю. Це Касумігаура, Кітаура, Імбанума та ін. Найбільшими озерами аналогічного типу на острові Хоккайдо є Абасірі і Саром.

Завдяки тому що Японія розташована як у холодній, так і в помірній та субтропічній зонах і виділяється рясними водними ресурсами, її флора і фауна багаті і різноманітні.

3. Демографічна характеристика Японії

Населення Японії складає 127,5 млн чол. (10 місце у світі). За останні 10–20 років чисельність населення Японії змінюється вкрай незначно. Головна причина такої млявої динаміки — падіння народжуваності. Середня тривалість життя населення найвища у світі: 77,1 року у чоловіків і 83,99 року у жінок (2002).

Співвідношення чоловіків і жінок близько до одиниці. Частка міського населення наближається до 80%. Вік виходу на пенсію — 65 років.

Населення Японії відзначається винятковою національною гомогенністю. Менше 1% у його складі припадає на неяпонців. Найбільшу групу національних меншин утворюють корейці (приблизно 700 тис. чол.). Офіційною державною мовою є японська, і нею говорять і етнічні меншини.

Релігійне життя в Японії багате і різноманітне. Воно відрізняється багатомістовою взаємодією різних релігійних традицій. Основні течії в духовній сфері — синтоїзм (місцева релігія, процес формування якої сягає глибокої давнини, хоча термін «синто» вперше згаданий в історичній хроніці «Ніхон Сьокі» (720 р.), індійський буддизм, офіційно «ввезений» до Японії корейською королівською делегацією в 552 р., і християнство, що з'явилося в країні в середині XVI в. З початку XIX ст. у Японії на базі народних вірувань та обрядів виникають і поширюються так звані нові релігії. Поряд із цим поширені марновірства і забобони.

Переважає частина храми, церкви, секти синтоїстські, дещо менше — буддистські, християнських (переважно католицьких) майже в 10 разів менше. Згідно з даними офіційної статистики, число прихильників синтоїзму становить 106,2 млн чол., буддизму — 95,8 млн чол., християнства — 1,8 млн чол. Перевищення числа віруючих у Японії мало не вдвічі загальної чисельності населення пояснюється прихильністю багатьох відразу до декількох релігій або вірувань.

Їх мирне співіснування являє собою унікальну особливість країни на сучасному етапі її розвитку. Традиційним японським релігіям властиві такі риси: толерантність, проповідь найтісніших відносин між людиною і богами, священність природи, культ сім'ї і предків, очищення як основний принцип релігійного життя, свята як важлива частина релігійних обрядів, переплетеність релігійних ритуалів із повсякденним життям. Аж до закінчення Другої світової війни основні релігії (синтоїзм і буддизм) перебували в тісних відносинах із державою.

Основні етапи історичного розвитку. Японські острови заселені щонайменше протягом 30 тис. років. На базі археологічних розкопок доісторичну фазу розвитку країни прийнято ділити на чотири періоди: палеолітичний докерамический (приблизно до 10 тис. років до н. е.); період Дзьомон, що характеризується появою кераміки (приблизно 10 тис. років до н. е. — приблизно 300 років до н. е.); період Яеї, в рамках якого значно поширилися металеві вироби і стабільне сільське господарство (приблизно 300 років до н. е. — приблизно 300 років н. е.); період Кофун, відзначений величезними похоронними курганами і початком політичної централізації (IV–VI ст. н. е.).

У VI–VII ст. старе кланове суспільство почало зазнавати серйозної реструктуризації в напрямі централізованої імперської адміністрації за китайським зразком. Період Асука (593–710), коли у палаці Тойоура утвердився двір імператриці Суйко, ознаменував собою перехід до письмової історії Японії. При ній як регент служив принц Сьотоку, який у своїй Конституції, що складалася з 17 статей, передбачив зміцнення влади та підвищення престижу імператорської династії і направив країну на шлях створення єдиної держави. Імператорський двір підтримував буддизм, будував храми, палаци та міста за корейськими, а пізніше — за китайськими моделями, ввів в обіг китайські ієрогліфи і заклав основи державної структури ріцуре, що відтворювала китайські порядки. Ці інновації отримали подальший розвиток у результаті реформ Тайка, в ході яких була введена державно-феодална надільна система (населення стало власником державних наділів, а селяни почали регулярно платити податки).

У 710 р. столицю країни перенесли в Нара. Тим самим було покладено початок Нарського періоду, який став свідком усебічного культурного та технологічного впливу Китаю на Японію. Політична влада широко використовувала буддизм і конфуціанство для посилення своїх позицій, але до кінця VIII ст. централізована імперська адміністрація і система державних наділів почала виявляти ознаки сильної напруженості. Суперництво аристократів і клериків у Нара підривало стабільність політичного курсу. Прагнучи надати адміністрації можливість «нового старту», імператор Камму в 784 р. спробував відродити колишню міць системи ріцуре і переніс столицю в Кіото.

Розпочатий таким чином період Хейан (784–1185) був епохою повної асиміляції китайської культури і розквіту елегантних придворних звичаїв. У політичному відношенні, проте, двір підпав під панування сімейства Фудзівары, не зміг перешкодити поширенню приватних вотчин і зберегти контроль над провінціальною владою. Відсутність централізованої військової системи призвела до зростання могутності банд воїнів (самураїв) спочатку на місцях, а потім і в столиці, коли сімейство Тайра в середині XII ст. захопило там владу.

Повалення Тайра (1185) воїнами під керівництвом Мінамото-но Йорітомо, якому було присвоєно титул сьогуну і який заснував військовий уряд у містечку Камакура, стало відправною точкою Камакурського періоду (1185–1333). Чотири століття панування воїнів, що охопили як Камакурський, так і наступний період — Муроматі (1333–1568), вважаються в Японії феодалною епохою. Вплив імператорського двору нестримно слабшав. До сьогунату перейшов контроль над юридичною системою, престолонаслідуванням, обороною країни. Очолюваний спочатку самим Ерітомо і його синами, а потім сьогунами-дітьми з регентами з роду Ходзьо Камакурський, сьогунат був першим у серії військових режимів, що домінували в Японії до середини XIX ст. Цей сьогунат був повалений коаліцією на чолі з імператором Годайго, що спробував відновити пряме імператорське правління, але в 1336 р. його самого усунули від влади, причому зробив це Асикага Такаудзі, який раніше допомагав імператору. Використовуючи імператора, що змагався з Годайго як маріонетку, Такаудзі заснував новий сьогунат у Муроматі (район Кі-

ото). Десятиліття громадянської війни між двома імператорськими дворами завершилися перемогою Асикага Йосіміцу, якому вдалося підкорити собі провінційних воїнів, що підтримали його сьогунат. Згодом, однак, феодали організували серію міжусобиць, у результаті яких країна занурилася в епоху «воюючих держав» (1467–1568), коли місцеві князьки (даймьо) ігнорували і сьогунат, і імператорський двір і билися один з одним за владу на місцях.

Із середини XVI ст. поступово оформився рух за возз'єднання країни в єдине ціле, вирішальну роль у якому зіграли три видатні фігури: Ода Нобунага, Тойотомі Хідейосі і Токугава Іеясу. Короткий, але багатий подіями період діяльності Нобунага і Хідейосі, в межах якого вони встановили військовий контроль над країною і розпочали реформування феодалних інститутів, іменується періодом Адзуті-Момояма (1568–1600). Це був час величчя і відкритості зовнішньому світу.

Хідейосі умиротворив провінцію, конфіскувавши мечі та відокремивши самураїв від селян. Він мріяв про підкорення Кореї і встановлення довгострокової династії, але вторгнення на Корейський півострів закінчилося провалом. Смерть Хідейосі в 1598 р. залишила його спадкоємця практично вразливим перед ворожими даймьо, один з яких — Токугава Іеясу — здобув переконливу перемогу над прихильниками Хідейосі в битві при Секігахара (1600), прийняв титул сьогуну і заснував могутній сьогунат, перенісши столицю в Едо (нині Токіо).

Перемога дозволила Токугава реорганізувати політичну карту Японії. Він встановив суворо збалансовану структуру (бакухан), при якій сьогунат безпосередньо контролював Едо і центр країни, а даймьо, класифіковані залежно від їх вірності Токугава, правили приблизно в 250 володіннях.

Токугава і його нащадки зуміли зберегти сильну централізовану феодалну владу за допомогою введення статусних відмінностей між самураями, купцями, ремісниками і селянами, експлуатації системи заручників, при якій даймьо повинні були проводити при дворі кожен другий рік, викорінення християнства, контролю за контактами із зовнішнім світом, особливо із Заходом, і формулювання регламентацій для самураїв, аристократів і навіть храмів.

У бакухан панували самураї, і ця структура багато в чому залежала від податків, що збиралися із селян. Разом з тим сьогунат надавав достатню свободу у розвитку торгівлі купцям і призамковим містам, а також сприяв розквіту урбаністичної культури.

Токугавська система при всій своїй деспотичності дала Японії понад 200 років миру і відносної ізоляції від решти країн. Обидва досягнення виявилися в середині XIX ст. під загрозою, коли США, Великобританія і Росія почали вимагати відкриття торгівлі з Японією. Нездатність сьогунату «вигнати варварів», укладання нерівноправних договорів, допуск іноземних кораблів у японські порти стали початком низки подій, які спонукали могутні клани Сацума, Тесю і Тоса використати імператорський двір для того, щоб кинути виклик токугавському пануванню. Сьогунат скинули в 1868 р.

Молоді самураї, які здійснили реставрацію Мейдзі (так називався період, що тривав до 1912 р.), тобто імператорської влади, пеклися про збереження суверенітету своєї країни, пожвавлення її економіки, зміцнення її військового потенціалу. Їх гасло «Багата країна, сильна армія» означав перебудову більшості соціальних, політичних, економічних і військових інститутів на західний манер.

У 1889 р. Японія прийняла Конституцію, що відкрила дорогу до парламентського управління. Поряд із цим нове керівництво країни вважало можливим звернутися до типових для провідних держав того часу методів зовнішньої експансії. У 1895 р. Японія перемогла у війні з Китаєм, у 1905 р. розгромила російську армію в Маньчжурії, в 1910 р. анексувала Корею і перетворилася на головну імперіалістичну державу у Східній Азії. Її участь у Першій світовій війні була фактично номінальною, але поставила під контроль імперії концесії в Китаї та острови в Тихому океані, що належали Німеччині.

Період правління імператора Тайсе (1912–1926) японські історики називають «ерою великих можливостей». З одного боку, в ці роки позначилися тенденції, які в кінцевому рахунку полегшили демократизацію Японії після Другої світової війни (партійні уряди, загальне виборче право для чоловіків, які досягли 25-річного віку, закони про біржу праці, мінімальної заробітної плати, арбітраж орендних конфліктів тощо). З іншого боку, тоді ж з'явилися паростки радикального націоналізму, експансіонізму й антилібералізму, які

квітти в 1930-ті — першу половину 1940-х рр. (закон про підтримання громадського спокою, націлений на контроль над поширенням «небезпечних думок» і використаний для придушення студентського радикалізму та масових арештів комуністів та інших «підривних елементів», розширення повноважень таємної поліції, організація ультрапатріотичного товариства «Кокухонся» і т. д.).

Якийсь час прихильникам демократизації режиму вдавалося утримувати свої позиції, і наступна епоха Сева (1926–1989) почалася на оптимістичній ноті. Незабаром, однак, ультра націоналістичні сили, першу скрипку в складі яких грали військові, взяли гору і, використовуючи важке економічне становище країни (кризи 1927 і 1929), перейшли від розгулу політичних утисків на внутрішньому фронті до агресії в Маньчжурії, в інших районах Китаю і, з рештою, розв'язали війну проти США та союзних держав в Азії і на Тихому океані.

Поразка Японії в цій війні (1945), що завершилася атомним бомбардуванням Хіросіми і Нагасакі, мала своїм результатом втрату всіх колоній, окупацію країни союзними, насамперед американськими, військами, повну демілітаризацію, ліквідацію старих індустріальних комплексів (дзайбацу), відмову імператора від статусу божества, нову Конституцію, нову освітню систему, революційну аграрну реформу, легалізацію лівих партій і профспілок.

Після хворобливого періоду післявоєнної відбудови японська економіка продемонструвала в 1960–1970-х рр. вельми високі темпи приросту ВВП, що забезпечили країні небувалий розквіт. Він спирався на Японо-американський договір про гарантії безпеки, який був укладений одночасно з підписанням Сан-Франциського мирного договору, що відновив суверенітет Японії (1951), постійний акцент на розширення масштабів господарства, розробку політики, що відповідала інтересам бізнесу, надання особливого значення освіті, помірність, ощадливість, енергію і концентровані зусилля японського народу.

Відмінна риса японської історії останніх років — зусилля народу, спрямовані на подолання довготривалої тенденції до відчуження від інших народів, до підкреслення своєї унікальності та неповторності. Японці намагаються інтернаціоналізувати своє суспільство, включити його у всебічне співробітництво з усе більш взаємозалежним світом.

4. Державний лад Японії

Японія — демократична унітарна правова держава з парламентарною монархією як формою правління. Діє Конституція 1947 р. Територія Японії розбита на 47 префектур, що належать до чотирьох типів: те (Токіо), фу (Осака, Кіото), до (Хоккайдо), ікен (43 решта префектури). Острів Хоккайдо цілком включений в однойменну префектуру.

Найбільші міста: Токіо, Йокогама, Осака, Нагоя, Саппоро, Кіото, Кобе, Кавасакі, Фукуока, Кітакюсю, Сендай.

Принципи державного управління визначаються чинною Конституцією (верховним законом країни), яка надала суверенну владу народу, гарантувала дотримання основних прав людини (повага всіх людей як особистостей, рівність усіх людей перед законом, право обирати публічних посадових осіб та усувати їх від посади, право звертатися з мирними петиціями про відшкодування збитку, про зміщення державних посадових осіб, про введення, скасування або вилучення законів, указів і розпоряджень, свободу думки і совісті, зборів і об'єднань, слова, друку і всіх інших форм вираження думок, вибору та зміни місця проживання, професії, виїзду за кордон і відмови від громадянства, наукової діяльності, право на підтримку мінімального рівня здорового та культурного життя, на освіту, на працю, на колективні переговори та інші колективні дії).

У Конституції спеціально обумовлений статус імператора, який є символом держави і єдності народу, але не наділений повноваженнями, пов'язаними із здійсненням державної влади, визначені зони компетенції парламенту, кабінету міністрів і органів місцевого самоврядування. Окремий розділ присвячений управлінню державними фінансами.

Вищий орган державної влади і єдиний орган законодавчої влади — парламент, що складається з двох палат: палати представників і палати радників.

Вищий орган виконавчої влади — кабінет міністрів, яким керує прем'єр-міністр і який наділений правом законодавчої ініціативи.

У Конституції Японії немає вказівки на фігуру голови держави. Відповідно до ст. 7 імператор здійснює численні функції (промульга-

ція поправок до Конституції, законів, урядових указів і договорів, скликання парламенту, розпуск палати представників, оголошення загальних парламентських виборів, підтвердження призначень і відставок державних міністрів та інших посадових осіб, повноважень і вірчих грамот послів і посланників, загальних і приватних амністій, пом'якшень і відстрочок покарань та відновлення в правах, дарування нагород і т. д.), але не інакше як за порадою і зі схвалення кабінету міністрів. Це дозволяє зробити висновок, що фактичним главою держави є прем'єр-міністр. Він же є головою вищого органу виконавчої влади — кабінету міністрів. Головами вищого органу законодавчої влади вважаються спікер палати представників і спікер палати радників парламенту.

Муніципії користуються правом управляти своїм майном, вести справи і здійснювати управління у своїх кордонах. Муніципальні збори можуть приймати нормативні акти місцевого значення. Закони, що стосуються тієї чи іншої муніципії, можуть бути прийняті парламентом тільки за згодою більшості їхніх жителів, що встановлюється за допомогою референдуму.

Післявоєнна демократизація Японії проявляється, крім іншого, і в створенні багатопартійної системи. В даний час найбільш значними партіями є: ЛДП, Демократична партія Японії (ДПЯ), Нова Комейто (НК), Консервативна партія (КП), Комуністична партія Японії (КПЯ), Соціал-демократична партія (СДП).

Протягом 38 років (1955–1993) ЛДП — партія помірною консерватизму — зберігала монополію на владу, але потім занадто тісне зрощення її діячів з бюрократичними і діловими колами стало джерелом корупції, партія не зуміла ініціювати і проводити в життя необхідні країні економічні, політичні та соціальні реформи і внаслідок цього втратила підтримку багатьох виборців, що змусило її сколочувати коаліційні уряди (одного разу навіть з такими ідеологічними супротивниками, як соціал-демократи). Не користуються довірою електорату й опозиційні партії, які щоразу демонструють свою нездатність домогтися регулярної змінованості влади. Ідеологічні розбіжності між ними настільки сильні, що утворення єдиного фронту неможливо. А кожна з них окремо безнадійно слабка і не в змозі боротися за владу поодиночі. Тому в країні не вщухає

інтерес до ідеї створення двох великих партій консервативного спрямування, які могли б пробудити справжню політичну конкуренцію і забезпечити можливість ротації партій біля керма влади на американський манер.

5. Зовнішня політика

Починаючи з реставрації Мейдзі і до середини 1940-х рр. зовнішня політика країни значною мірою виконувала функції дипломатичного прикриття заходів з розширення японської колоніальної імперії, будь то війна з Китаєм (1894–1995), війна з Росією (1904–1905), вторгнення в Маньчжурію (1931) і створення маріонеткової держави Маньчжоу-Го (1932), вихід із Ліги Націй (1933), війна з Китаєм (1937), війна із Сполученими Штатами та союзниками (1941). Післявоєнна зовнішня політика Японії формувалася в обстановці краху експансіоністських настанов, підйому антимілітаристських настроїв, конституційного оформлення відмови держави від війни як засобу вирішення міжнародних конфліктів. Зовнішньополітичний курс країни націлений на забезпечення її національної безпеки, зміцнення позицій на міжнародній арені, створення сприятливої атмосфери для виходу японських компаній на світові ринки. Економічні засоби досягнення цих цілей переважають. Серед політичних засобів виділяється активна робота в ООН (Японія входить у всі її спеціалізовані організації). Незважаючи на періодичні тертя в японо-американських відносинах, союз із США, що тримають над Японією ядерну «парасольку», залишається наріжним каменем її зовнішньої політики.

У відносинах із КНР, характер яких багато в чому визначається комплексом японської провини за ексцеси імператорської армії в минулому, Японію в першу чергу цікавлять можливості великого ринку.

Відносини з РФ при прикро малих масштабах економічного співробітництва залишаються прохолодними зважаючи на невирішеність проблеми територіального розмежування (суперечка навколо приналежності островів Південно-Курильської гряди).

Збройні сили Японії, іменовані Силами самооборони, комплектуються на добровільній (контрактній) основі і мають трьохвидову

структуру: Сухопутні війська, Військово-морські та Військово-повітряні сили. Штатна чисельність особового складу Сухопутних військ 160 тис. чол. (з урахуванням бойового резерву, 2002). У бойовому складі 5 польових армій, 13 дивізій (12 піхотних, 1 танкова) і 14 бригад. На озброєнні 1100 танків, 710 бронетранспортерів, 820 гармат польової артилерії, 430 літаків і вертольотів.

Далекобійних розвідувально-ударних, розвідувально-вогневих комплексів, оперативно-тактичних і крилатих ракет на озброєнні Сухопутних військ немає. Основне місце в оборонній системі країни займають Військово-морські сили. Вони мають у штаті 45 тис. чол. На озброєнні 147 бойових кораблів (загальна водотоннажність — 336 тис. т), у т. ч. 55 ескадрених міноносців, 16 підводних човнів, 34 мінних тральщика, 300 допоміжних суден, 205 протичовнових патрульних літаків і вертольотів. На озброєнні Військово-морських сил немає кораблів з атомними силовими установками, а також авіаносців, крейсерів і великих десантних кораблів. Військово-повітряні сили, в штаті яких налічується 47 тис. чол., мають на озброєнні 510 літаків, включаючи 302 винищувача-перехоплювача, 55 винищувачів безпосередньо авіаційної підтримки і 87 навчально-тренувальних літаків. Окрім того, до Військово-повітряних сил організаційно входять 6 груп зенітних керованих ракет (24 батареї з 144 пусковими установками). Бомбардувальної авіації і важких військово-транспортних літаків у складі Військово-повітряних сил немає.

Військова доктрина Японії має чітко виражену оборонну спрямованість. Військові витрати не перевищують 1% обсягу ВВП.

Японія — член ООН (з 1956), ОЕСР (з 1964), МВФ (з 1952), ГАТТ/СОТ (з 1955), АТЕС (з 1989), «великої сімки» та ін.

6. Основні галузі господарства Японії

ВВП Японії (номінальний) — 5,458 трлн дол. США (2010) у розрахунок на душу населення 33,1 млн ієн (2002). Частка японської економіки у світовій у 2002 р. — 11,2%.

У складі економічно активного населення перебувало 67,7 млн чол. (64,5 млн зайнятих і 3,2 млн безробітних); поза складом економіч-

но активного населення — 40,6 млн чол. (у т. ч. 17,8 млн займалися домашнім господарством і 8,2 млн учнів) (2002). Інфляції сучасна Японія не знає. Зате серйозною проблемою для неї є дефляція. Частина споживачів використовує падіння цін для придбання товарів, але більшість відкладає покупки в очікуванні їх подальшого здешевлення, перешкоджаючи поживленню економіки, яка переживає довготривалі застій. В особливо важке становище дефляція ставить фізичних та юридичних осіб, обтяжених борговими зобов'язаннями.

Галузева структура ВВП: сільське, лісове та рибне господарство 1,9%, добувна промисловість 0,2, обробна промисловість 25,8, будівництво 9,3, транспорт і зв'язок 6,4, енергетика, газове господарство, водопостачання 3,1, оптова та роздрібна торгівля 12,5, фінанси, страхування, операції з нерухомістю 16,1, приватні послуги 20,9, державні послуги 3,8% (2002).

Японська промисловість, що з кінця 1960-х рр. займає за обсягом виробництва друге місце у світі, перебуває в постійному процесі структурної перебудови, в ході якої енерго-, капітало- та трудомісткі галузі поступаються місцем наукомістким, високотехнологічним. Частково перебудова здійснюється за допомогою згортання потужностей першої групи галузей або винесення значної частки цих потужностей у країни й частково — на основі форсованого насичення галузей другої групи новітніми досягненнями науково-технічного прогресу за всебічної підтримки з боку держави (втім освоєння високих технологій, зрозуміло, в менших масштабах, відбувається і в першій групі галузей).

Безперечними лідерами сучасної японської промисловості є електротехнічне та електронне машинобудування, загальне машинобудування, хімічна промисловість і транспортне машинобудування. Саме в цих галузях випереджаючими темпами нарощується виробництво інтегральних схем, комп'ютерів, багатосистемних відеомігнітофонів, надтонких телевізорів, багатофункціональних телефонів, систем автоматизації домашніх господарств, промислових роботів, устаткування для АЕС, аерокосмічної техніки, високоефективних медичних препаратів і т. ін.

Японське сільське господарство — галузь дрібного землекористування. Хоча обмеження розмірів земельних ділянок, введені післявоєнною аграрною реформою з метою запобігання відродження поміщицьких латифундій, були пом'якшені, концентрація земель іде надзвичайно повільно через високі ціни на ділянки. Концентрація виробництва швидкими темпами йде тільки в тваринництві, де великі наділи не потрібні. Крім індивідуальних господарств, у галузі діють сільськогосподарські фірми і спільні господарства, які є видом виробничого кооперування. Досить висока врожайність сільськогосподарських культур і висока ж продуктивність тваринництва пояснюються застосуванням селекційних сортів і порід худоби та птиці, здійсненням великих меліоративних проєктів, використанням прогресивних виробничих технологій, механізацією і хімізацією.

Японія має високорозвинену транспортну та комунікаційну мережі. Післявоєнна епоха характеризується вибуховим зростанням автомобільного та авіаційного транспорту і падінням частки залізничного транспорту.

У Японії налічується понад 2 тис. морських портів, але тільки 90 з них можуть приймати судна водотоннажністю 10 тис. т і більше. Найбільші з них: Йокогама, Осака (4,0), Токіо, Кобе, Нагасакі, Нагоя, Модзі, Сімідзу. 84 аеропорти розбиваються на три класи (до першого входять два міжнародних аеропорти в Токіо — Наріта і Ханеда і один в Осака — Кансайський; до другого — 25 великих аеропортів для внутрішніх перевезень; до третього — 45 малих аеропортів для тих же перевезень) і 10 не класифіковані (використовуються спільно бізнесом і Силами самооборони). Якісне вдосконалення технічної бази транспорту — основний напрям її розвитку (зростання кількості авто- і залізничних магістралей для руху з високою швидкістю, впровадження електронно-обчислювальної та інформаційної техніки в системи управління перевезеннями і транспортні засоби, нові форми транспортного обслуговування і т. ін.).

Комунікаційна мережа Японії представлена як традиційними (пошта, телефон, телеграф, які швидко модернізуються), так і абсолютно новими видами техніки та обслуговування (мобільні телефони, факсимільний зв'язок, кабельне телебачення, системи телетексту, відеотексту, Інтернет).

Внутрішня торгівля — одна з найбільших галузей економіки Японії. І в оптовій, і в роздрібній торгівлі переважна більшість підприємств належить до категорії дрібних, дрібних і середніх, але «погоду» в обох субгалузях роблять великі. У сфері оптової торгівлі це — універсальні торгові дома, у роздрібній торгівлі — великі універмаги, супермаркети і загальнонаціональні ланцюгові системи. Їх позиції зміцнюватимуться як у зв'язку з широкомасштабною диверсифікацією обслуговування на базі останніх досягнень технічного прогресу (інформаційні мережі, системи електронних карток, комп'ютеризація, міжнародна мережа без магазинної торгівлі), так і завдяки перегляду закону про великі магазини, що дозволило їм вторгтися в зони дрібних оптовиків і роздрібних торговців і конкурувати з ними без будь-яких обмежень.

Японія завжди відрізнялася високим рівнем обслуговування виробництва та населення. Проте в останні десятиліття впровадження у цю сферу багаточисельних досягнень науково-технічного прогресу змінило цю сферу до невпізнання. Так, виробництво ділових послуг стало новою галуззю економіки, що включає інформаційне обслуговування, консультування з управлінських, технічних та фінансових питань, лізинг, інжиніринг, маркетинг, посередництво в пошуку необхідних кадрів і т.д. Зростання матеріального добробуту населення стимулювало небувалу диверсифікацію видів його обслуговування, розвиток нових галузей побутового сервісу (оформлення інтер'єрів, перепланування помешкань, консультації з ведення домашнього господарства, роботизовані кафе, фітнес-центри, тематичні парки, комплексна оренда різної інформаційної техніки, спеціалізовані універмаги, магазини, ясла для тварин, телешколи бізнесу, консультації з юридичних і психологічних проблем, за операціями з цінними паперами тощо). У важливу галузь господарства перетворилася індустрія туризму.

Головну роль у кредитно-грошовій системі Японії відіграють центральний банк, десятка міських банків, кілька десятків регіональних банків першого і другого розряду, траст-банки, банки довгострокового кредиту і поштові відділення у їх іпостасі ощадних кас. Центральний банк — єдиний у країні емітент валюти, кредитор останньої інстанції для банківської системи і скарбник уряду. Він також здій-

снює грошову політику, включаючи зміни офіційної облікової ставки, операції на відкритому ринку та зміни резервних вимог. Звичайні комерційні банки (міські та регіональні) спираються у кредитній діяльності на ощадні депозити. Вони беруть участь як у короткостроковому, так і в довгостроковому фінансуванні. Нерідко вони мають тісні зв'язки з окремими підприємствами або їх групами (кейрецу), які отримують основну частину позик «свого» банку. Міські банки, штаб-квартири яких розташовані у великих містах, але які оперують у масштабах усієї країни, — гіганти японської банківської системи. Банки довгострокового кредиту забезпечують стабільний потік довгострокових позик на фінансування капітальних активів. Траст-банки відрізняються від комерційних тим, що на додаток до банківських операцій і операцій за дорученням вони виконують і функції ощадних установ. Взаємно-ощадні банки, кредитні асоціації та кредитні кооперативи обслуговують малий бізнес, а асоціації сільськогосподарських кооперативів фінансують своїх членів.

Генеральний рахунок бюджету доходів і витрат центрального уряду Японії вважається найважливішим з усіх державних бюджетів. Окрім нього, є індивідуальні бюджети для групи спецрахунків, заснованих для проведення різних економічних заходів уряду. У дохідній частині державний бюджет формується переважно з податкових надходжень (приблизно 40% припадає на прибутковий податок з фізичних осіб, близько 30% — на податок з юридичних осіб і стільки ж — на непрямі податки — на алкогольні напої, сигарети, предмети розкоші).

Найбільші статті видаткової частини державного бюджету: витрати на соціальне забезпечення (приблизно 20%), обслуговування державного боргу (20%), перерозподіл префектуріальних податків на потреби місцевих адміністрацій (20%), громадські роботи (11%), освіту і науку (8%). До середини 1970-х рр. державні витрати в основному покривалися податковими надходженнями. Зниження останніх через нафтову кризу змусило уряд санкціонувати випуск облігацій для покриття бюджетного дефіциту.

За післявоєнні десятиліття матеріальне становище населення різко покращилося, і в даний час Японія за ключовими індикаторами рівня життя впевнено входить до групи найбільш розвинених країн світу.

Враховуючи практичну відсутність зростання цін, падіння частки витрат на харчування — перша ознака поліпшення життєвих стандартів. Про те ж свідчить підвищення частки витрат на житло (збільшення кількості домовласників і введення в експлуатацію будинків підвищеної якості), на опалення, освітлення та водопостачання (переважно завдяки насиченню домашніх господарств різними видами електроапаратури), на транспорт і зв'язок (автомобілізація країни і впровадження мобільних телефонів), на медичне обслуговування, освіту і дозвілля (підвищена увага до стану здоров'я в старіючому суспільстві, успіхи медицини в боротьбі з хворобами, посилення заляжності кар'єри від обсягу накопичених знань, строгий поділ часу праці і часу відпочинку). Разом з тим падіння питомої ваги витрат на меблі і домашнє начиння, одяг і взуття свідчить про високий ступінь насичення відповідними товарами домашніх господарств. Про це ж свідчить і застійність частки витрат на інші цілі.

Японія — одна з провідних торгових держав світу. Зовнішня торгівля життєво необхідна їй для забезпечення сировинними матеріалами та продуктами харчування і збуту її продукції. Експортна квота 10–12% ВВП, частка імпорту у внутрішньому кінцевому споживанні 10,4%.

Експортна орієнтація обробної промисловості — важлива опора економічного зростання. Післявоєнна структура експорту зазнала низки істотних зрушень: у 1960-х рр. продукція текстильної та інших галузей легкої промисловості поступалася місцем продукції важкої промисловості (сталеливарної, машинобудівної, хімічної), в 1970-х рр. значення вивозу промислових сировинних матеріалів зменшилося, і лідируючі позиції перейшли до продукції електротехнічної й електронної промисловості та інших видів продукції з високою часткою новоствореної вартості, в 1980–1990-х рр. домінуючу роль почало відігравати вивезення високотехнологічної продукції (комп'ютери, напівпровідники, відеомагнітофони, верстати з програмним управлінням, факсимільні апарати). Відповідно мінялися й об'єкти «торгових воєн» між Японією і її партнерами, насамперед із США. Головні партнери Японії з експорту: США (29,7% усього японського експорту), Тайвань, Республіка Корея, КНР, Гонконг, Німеччина, Великобританія і Нідерланди.

Помітні зміни відбулися за післявоєнні десятиліття і в структурі японського імпорту. Відразу після закінчення війни на паливо, сировину для текстильної промисловості і продовольство припадала основна його частина. Прогрес японської важкої індустрії і падіння цін на мінеральне паливо та сировину для металургії призвели до збільшення масштабів їх ввезення та до відносного зменшення важливості імпорту сировини для текстильної промисловості.

До початку 1970-х рр. частка сирової нафти в імпорті не досягала 20%, але в результаті нафтових криз 1973 і 1979 рр. ціни на неї та інші види мінерального палива різко збільшилися, і в 1980 р. на них припадало приблизно 50% загального обсягу імпорту. У подальшому зниження цін на сиру нафту та успішні зусилля японської промисловості, спрямовані на енергозбереження, довели питому вагу мінерального палива в японському імпорті до 24,2%. Разом з тим в імпорті почала швидко зростати питома вага готових промислових виробів.

Головні партнери Японії по імпорту: США (19,0% усього японського імпорту), КНР, Республіка Корея, Тайвань, Індонезія, Об'єднані Арабські Емірати, Малайзія, Саудівська Аравія, Німеччина і Таїланд.

Контрольні запитання та завдання

1. Охарактеризуйте географічне положення Японії.
2. Що ви знаєте про природно-ресурсний потенціал Японії?
3. Наведіть демографічну характеристику Японії.
4. Розкрийте особливості її історичного розвитку.
5. Розкажіть про державний лад Японії.
6. Розкрийте засади зовнішньої політики Японії.
7. Охарактеризуйте основні галузі господарства Японії.

ТЕМА 20

Китай

1. Географічне положення Китаю

Розташований у східній частині євразійського материка на західному узбережжі Тихого океану. Узбережжя країни омивається на сході і південному сході водами Бохайської затоки, Жовтого, Східно-китайського, Південно-Китайського морів і Тонкінської затоки.

У великій морській акваторії, що належить Китаю, розташовано 5400 островів. Найбільшими із них є Тайвань і Хайнань. У своїй північній частині берегова лінія утворює Ляодунський півострів (провінція Ляонін) і Шаньдунський півострів (провінція Шаньдун), а в південній частині навпроти острова Хайнань — півострів Лейчжоу (провінція Гуандун).

Є багато природних гаваней, на базі яких діють найважливіші морські порти країни — Далянь, Цінхуандао, Тяньцзінь, Яньтай, Циндао, Ляньюньган, Наньтун, Шанхай, Нінбо, Веньчжоу, Фучжоу, Сямень, Гуанчжоу, Чжаньцзян і Бейхай.

Китай межує на північному сході з КНДР, на північному сході і півночі з РФ, на півночі з Монголією, на північному заході з Казахстаном і Киргизією, на заході з Таджикистаном, Афганістаном, Пакистаном, на південному заході і півдні з Індією, на півдні з Непалом, Бутаном, М'янмою, Лаосом і В'єтнамом. На сході і південному сході Китай має морські кордони з Республікою Корея, Японією, Філіппінами, Брунеєм, Малайзією та Індонезією.

2. Природно-ресурсний потенціал Китаю

Територією Китаю протікає понад 1500 річок. Річки Китаю утворюють внутрішні і зовнішні системи. Загальний річний стік річок приблизно дорівнює загальному стоку всіх річок Європи. Запаси гідроенергії обчислюються в 680 млн кВт. До основних річок Китаю

2. Природно-ресурсний потенціал Китаю

належать Янцзи (Чанцзян), Хуанхе, Хейлунцзян (Амур), Чжуцзян, Ланьцанцзян (Меконг), Цангпо (Брахмапутра).

На території Китаю є також велика гідротехнічна споруда старовини — Великий канал (Даюньхе), який починається на півночі в Пекіні, а закінчується на півдні в Ханчжоу (провінція Чжецзян). Цей канал з'єднує між собою басейни річок Хайхе, Хуанхе, Хуайхе, Янцзи і Цяньтанцзян.

У Китаї багато озер, їх також можна розділити на зовнішні і внутрішні. До зовнішніх належать багаті рибою та іншими продуктами водного промислу прісноводні озера в районі середньої та нижньої течії річки Янцзи, такі як Поянху в провінції Цзянсі; Дунтинху в провінції Хунань; Тайху в провінції Цзянсу, а також озеро Синкай (Ханка) в провінції Хейлунцзян на кордоні з РФ. До внутрішніх належать солоні озера, найбільшим з яких є Цинхай. Серед внутрішніх озер багато висохлих, таких як Лобнор.

На великій території Китаю є різноманітні види ґрунтового покриву. Головні землеробські райони — рівнини Північно-Східного Китаю, Велика Китайська рівнина, рівнина в середній і нижній течії річки Янцзи, дельта річки Чжуцзян і Сичуаньська западина.

На Північно-Східній рівнині з її чорноземами вирощують пшеницю, кукурудзу, сою, гаолян, цукровий буряк і луб'яні культури. Північно-Китайська рівнина має буроземи, там вирощуються пшениця, кукурудза, просо, бавовна та ін. Рівнина в середній і нижній течії річки Янцзи низовинна і плоска, там є багато водойм, де розводяться прісноводні види риб. Це ідеальне місце для вирощування багатьох культур, у т. ч. чаю. У Сичуаньській западині з її червоноземи і теплим і вологим кліматом круглий рік ведуться сільськогосподарські роботи і збираються рясні врожаї заливного рису, ріпаку та цитрусових.

Китай має поклади майже 150 відомих у світі корисних копалин. Основним джерелом енергії в Китаї є вугілля, його запаси в країні становлять 1/3 світових запасів. Вугільні родовища розташовані переважно в Північному і Північно-Східному Китаї. Найбільші запаси вугілля сконцентровані в провінції Шаньсі (30% загального обсягу запасів) — Датунські і Янцзоаньські вугільні шахти. Іншим важливим джерелом енергоресурсів є нафта. Основні родовища нафти перебувають у Дацині і Ляохе (Північно-Східний Китай), Шенлі на Шаньдуні

ському півострові, Чжун'юань у Центральному Китаї, а також на Північному Заході в провінціях Шеньсі, Ганьсу, в Цайдамській западині (провінція Цинхай) і в Синьцзян-Уйгурському автономному районі. Крім того, в 1980-ті рр. були виявлені запаси нафти в прибережних районах Китаю на континентальному шельфі Бохайської затоки, Жовтого та Південно-Китайського морів. Родовища природного газу знаходяться в провінції Сичуань і в Синьцзян-Уйгурському автономному районі (СУАР). На базі газових родовищ у СУАР завершено будівництво газопроводу «Захід-Схід» зі столиці СУАР Урумчі в Шанхай.

Підтверджені запаси включають такі метали, як залізо, марганець, хром, ванадій і титан. Усі вони, за винятком титану, є в достатній кількості, хоча високосортних залізної руди та марганцевої руди небагато. Велика частина запасів залізної руди знаходиться в Аньшані (провінція Ляонін на північному сході), а також у міста Уханя в провінції Хубей і в Паньчжіхуа (провінція Сичуань). Китай знаходиться серед світових лідерів за запасами ряду кольорових металів — вольфраму, олова, сурми, цинку, молібдену, свинцю і ртуті. За запасами рідкісноземельних металів Китай перевершує всі інші країни світу, разом узяті.

Клімат Китаю виключно різноманітний, що зумовлено просторістю території, складним рельєфом місцевості і впливом океану. Китай розташований у межах трьох кліматичних поясів — помірною, субтропічного і тропічного. У середині помірною поясу існують помітні відмінності між його частинами. Взимку температура в Китаї нижче, ніж в інших країнах, розташованих на тій же широті, а влітку — набагато вище. Через велику висоту над рівнем моря клімат на Тибеті подібний з арктичним. Загальна картина річного розповсюдження опадів характеризується їх пониженням від південно-східного узбережжя до внутрішніх районів північного заходу Східний Синьцзян, який знаходиться в центрі Євразії, є аридним центром Китаю.

3. Демографічна характеристика Китаю

Китай — багатонаціональна держава, на території якого проживає понад 55 національностей. У Китаї налічувалося близько 1,3 млрд китайців (хань) (близько 92% загальної чисельності населення). Серед етнічних груп найчисленнішими (понад 1 млн чол.) є національності

чжуан, хуей, уйгури, і (іцзу), мяо, маньчжури, тибетці, монголи, туцзя, буї, корейці, дун, яо, бай, хани (айни), казахи, дай, лі. Національні меншини, незважаючи на невелику чисельність, проживають на території, що займає близько 50–60% площі країни, в основному у Внутрішній Монголії, на Тибеті, в Синьцзян-Уйгурському, Нінся-Хуейському і Гуансі-Чжуанському автономному районах, а також у провінціях Хейлунцзян, Цзілінь, Ляонін, Ганьсу, Цинхай, Сичуань, Юньнань, Гуйчжоу, Гуандун, Хунань, Хебей, Хубей і Фуцзянь.

Китайці (ханьці) мають власну розмовну і письмову мову — китайську, якою користуються як у країні, так і за її межами. Основним засобом усного спілкування в Китаї є діалекти. Китайська мова складається з семи великих діалектних груп — північно-китайської (пекінський діалект), східно-китайської (шанхайський діалект), центрально-китайської (хунанський діалект), південно-китайської (гуандунський діалект), південно-східної (фуцзяньський діалект), діалект групи гань (провінція Цзянсі) і діалект групи хакка (провінції Гуандун і Фуцзянь). Фонетичні відмінності значні, проте основні труднощі в спілкуванні виникають через розбіжності в лексиці і граматиці. Основним засобом спілкування є письмова китайська мова, що базується на написанні ієрогліфів. Спочатку для всієї країни існувала єдина письмова мова *веньянь*, заснована на давній китайській мові IV ст. до н. е. — III ст. н. е., потім відбувся перехід до нової літературної мови *байхуа*, заснованій на діалектах Північного Китаю XIV–XVI ст. Після утворення КНР були прийняті єдині норми державної національної мови — *путунхуа*, основою якої є північні діалекти, стандартною вимовою — пекінська вимова, граматичною нормою — твори сучасного байхуа. Китайська писемність у вигляді ієрогліфів передає не звучання, а значення означеного слова, що являє собою зручний комплекс письмових засобів спілкування і є символом лінгвістичної єдності країни. Кількість використовуваних ієрогліфів неухильно зростає. Якщо в першому китайському словнику «Шовеньцзеци» (IX ст.) Налічувалося всього 10 тис. знаків, у словнику «Кансіцзидянь» (XVIII ст.) — 45 тис. знаків, то в сучасному словнику «Чжунвень да цзидянь» — 50 тис. знаків. Проте загальна кількість найбільш уживаних знаків становить близько 7 тис. Для ліквідації неписьменності потрібно засвоїти

1,5 тис. знаків для селян і 2 тис. знаків для робітників і службовців, для осіб, що закінчують початкову школу (6 класів) — 3,5 тис. знаків. До утворення КНР окрім народностей хуей, маньчжурів і ше, які використовували китайську мову, своєю національною мовою говорили і писали монголи, тибетці, уйгури, корейці, казахи, сибо, дай, узбеки, киргизи, татари і росіяни. Після утворення КНР у рамках урядової програми були створені і систематизовані письмові мови для 10 етнічних груп, включаючи чжуан, буї, мяо, дун та ін., проведена реформа писемності уйгурів, казахів, цзінпо, лаху і тай. Згідно з лінгвістичною класифікацією, 29 мов належать до китайсько-тибетської групи, 17 — до алтайської, 3 — до южноазійської і 2 — до індоєвропейської.

За чисельністю населення Китай займає перше місце у світі. Загальна чисельність населення склала 1314 млн осіб. Щорічний приріст становить 8–10 млн осіб.

За останні роки відбулося значне зниження народжуваності. На 2006 р. — 13,5 новонароджених на 1000 осіб. Основне зниження природного приросту відбувалося в 1990-ті рр. за рахунок стрімкого зниження народжуваності з 19,68% у 1991 до 12,86% у 2002 р. Дитяча смертність у Китаї, як і раніше, зберігається на рівні країн, що розвиваються — 51 чол. на 1000 новонароджених.

Китай — країна з переважанням чоловічого населення (чоловіків близько 52% населення і жінок — близько 48,37%). Співвідношення статей у Китаї становить 106,74 до 100. Триває старіння населення в результаті проведення багаторічної демографічної політики, спрямованої на обмеження народжуваності. У Китаї переважає сільське населення. Як і раніше, частка міського населення порівняно з більшістю країн світу залишається невисокою — 39,1% (2002).

Темпи урбанізації в КНР у 1980–1990-ті рр. були досить високими. Відбувається неухильне, хоча і повільне, зростання середньої тривалості життя в країні. Середня тривалість життя чоловіків 67 років, жінок — 69 років (2006). При цьому вік виходу на пенсію для робітників і службовців у 1980–90-ті рр. становив для чоловіків 60 років при безперервному стажі 10 років і загальному стажі 25 років, жінки мали право на пенсію з 50 років (для службовців — з 55 років) при безперервному стажі 10 років і загальному стажі 20 років.

Для робітників у важких умовах (на відкритому повітрі, в гарячому цеху, під землею, займаються особливо важкою фізичною або шкідливою для здоров'я працею) пенсійний вік встановлено на 5 років нижче, але при збереженні тих же років стажу, що і для решти робітників. Порівняно з 1990 р. відбулося значне зростання рівня освіти населення.

Китай — країна з різними релігійними культурами. Хуей, уйгури, казахи, киргизи, татари, узбеки, таджики, дунсян, салари і баоань сповідують мусульманство, в той час як релігія тибетців, монголів, тай і уйгурів — ламаїзм, що є однією з гілок буддизму, у деяких представників мяо та яо поширене християнство, а у більшості даурів, орошонів та евенків — шаманізм.

Деякі китайці (ханьці) є прихильниками християнства чи буддизму, але більшість віруючих сповідує традиційну китайську релігію — даосизм.

4. Особливості історичного розвитку Китаю

Історія Китаю, зафіксована в письмових джерелах, налічує близько 3600 років і веде свій початок з династії Шан, яка була заснована в XVI ст. до н. е. Відомості про династію Шан збереглися в написах на щитках з панцирів черепах і кісток тварин, що призначалися для прогнозів. Однак першою династією, згідно з традиційною китайською історіографією, була не династія Шан, а династія Ся, яка правила з XXI по XVI ст. до н. е., незважаючи на те, що про неї немає ніяких археологічних та документальних свідчень. Проте вважається, що на межі III і II тис. до н. е. в середній течії Хуанхе утворився великий союз племен Ся, в рамках якого виникло ранньодержавне утворення.

Через кілька століть одне з племен, що входять у союз, здобуває перемогу в боротьбі за владу. Його ватажок Чен Тан заснував нову династію Шан-Інь, яка проіснувала понад 500 років. В епоху Шан-Інь (XVI–XI ст. до н. е.) був досягнутий значний соціальний прогрес, і суспільство вступило в бронзовий вік. У цей період швидко розвивалися сільське господарство, шовківництво і шовкоткацтво, виготовлялися вироби з бронзи, з'явилися ворожильні написи на кістках тварин, щитках з панцирів черепах, а також на бронзових судинах. Також у суспільстві з'явилися перші раби.

Після падіння династії Шан на території Китаю започатковано нову рабовласницьку державу, відому як династія Західна Чжоу (XI ст. — 770 р. до н. е.).

Згідно з написами на бронзових предметах і такими історичними джерелами, як «Шицзин» («Книга пісень») і «Шуцзін» («Книга історії»), Західна Чжоу була порівняно розвиненим суспільством, і рівень продуктивних сил був набагато вище, ніж в епоху Шан.

Період правління Західної Чжоу закінчився в 770 до н. е., коли вторгнення кочових племен «ді» змусило правителів перенести столицю із заходу на схід — з Хаоцзіна (нині м. Сіань провінції Шеньсі) в Лої (нині м. Лоян провінції Хенань). З цього моменту правляча династія стала називатися Східна Чжоу. Період правління Східної Чжоу хронологічно збігся з двома епохами — Чуньцю (Весна і Осінь) (770–476 до н. е.) і Чжаньго (царства, що борються) (475–221 до н. е.). Це був час занепаду і розкладання рабовласницького ладу. Постійні повстання рабів і народні бунти прискорили його крах. У період Чуньцю існувало понад 140 держав. Після багаторічних воєн періоду Чжаньго залишилося всього 7 держав — Ци, Чу, Янь, Хань, Чжао, Вей і Цинь.

Лише правителю династії Цинь вдалося успішно завершити серію походів проти своїх суперників, і в 221 до н. е. він оголосив про створення єдиної імперії і прийняв титул Цинь Шихуана. Перший імператор Циньської династії покінчив із сепаратизмом і створив високоцентралізовану державу, вперше в історії Китаю Цинь Шихуан почав тривалі зовнішні війни, метою яких було захоплення нових земель та їх населення. Для здійснення завойовницьких походів була відірвана від землеробства велика кількість селян, які також використовувалися для реалізації великих державних проєктів, таких як будівництво палацу, усипальниці і Великої Китайської стіни. Ці дії Цинь Шихуана викликали селянські хвилювання, і в 209 до н. е. через рік після смерті Цинь Шихуана відбулося селянське повстання під керівництвом Чень Шена і У Гуана, яке призвело до падіння династії Цинь.

У 206 до н. е. Лю Бан, один із ватажків селянських повстань, об'єднав країну і заснував династію Західна Хань. Нова держава стала однією з найбільших імперій світу поряд із Римом і Парфією. Починаючи з середини II ст. до н. е., після того як на престол зійшов

імператор У-ді, ханський Китай увійшов у період свого розквіту. При ньому імперія відновила війни з сусідами. Їх результатом було розширення території Ханьської імперії далеко за межі давньокитайських царств III ст. до н. е. Відбувався бурхливий економічний розвиток. У сільському господарстві всюди застосовувалися залізні знаряддя та плуги з використанням буйволів як тягової сили. Будувалися великі іригаційні споруди. Швидкий розвиток отримали виплавлення металів і шовкоткацтво.

Однак із загостренням соціальних протиріч почастишали селянські повстання. У 18 р. н. е. відбулось потужне селянське повстання «Червоних брів», яке тривало кілька років. У 25 р. н. е. один із представників правлячої династії Лю Сю, що проник до лав селян-повстанців, відновив династію Хань. Але вона вже стала називатися Східна Хань, оскільки її столиця переїхала до м. Лоян на схід від колишньої столиці Чан'ань. Однак невдалі війни з сусідами і протиріччя всередині правлячого класу продовжували послаблювати імперію. У 184 р. почалося повстання «Жовтих пов'язок» під керівництвом Чжан Цзяо.

Хоча повстанці зазнали поразки, це повстання підірвало сили правлячої династії, і на початку III ст. країна розпалася на три самостійні царства — Вей, Шу і У, які існували до тих пір, поки династія Цзінь у 280 р. н. е. не об'єднала країну.

Однак єдність країни була нетривалою. За народними повстаннями сталися вторгнення іноземних завойовників. Тюркські і тибетські народи — сюнну (гуни), цяни, ді, сяньбі створюють власні держави в північній частині країни. Починається масова міграція стародавніх китайців на південь. Незабаром настає протистояння захопленої кочівниками Півночі і суто китайського Півдня. На зміну династії Цзінь прийшли Південні династії (420–589) і Північні династії (386–581). Однак процес політичної роздробленості був припинений об'єднанням країни під владою династії Сунь у 581 р. Але після її падіння в 618 р. виникла єдина імперія Тан. Танський період (618–907) став золотим століттям китайської історії. Існування єдиної китайської держави, в якій китайці становили більшість населення, стало стимулом нового етапу їх консолідації. У цей період великих успіхів досягли наука і культура. Однак наприкінці правління династії Тан в країні спалахнуло селянське повстання під керівництвом Хуан Чао. У результаті

Танська імперія розпалася на декілька самостійних царств (П'ять династій), на зміну яким у 960 р. прийшла династія Сун.

Однією з характерних рис династії Сун є розвиток міст, деякі з них, такі як Бяньлянь (нині — Кайфен) і Ханчжоу, стають найбільшими торговельно-ремісничими центрами Східної Азії. Період правління династії Сун відзначений тривалою боротьбою з кочівниками з півночі, серед яких у XI ст. основне місце зайняли кидані. У ході військових зіткнень кидані захопили значні території Північного Китаю. У XI ст. сунський Китай вів запеклу боротьбу з імперією Цзін, створену предками маньчжурів чжурчженями. У I чверті XII ст. весь Північний Китай опинився під владою чжурчженів, а в 1141 р. сунський імператор Гаоцзун визнав себе васалом чжурчженів.

У першій половині XIII ст. з'явилася монгольська держава, яка спочатку розгромила чжурчженів, а потім стала завойовувати територію Китаю. До середини XIII ст. територія монгольської держави простягалася від Багдада на заході до річки Янцзи на півдні. У 1271 р. Хубілайхан завершив розгром Сунської імперії і заснував династію Юань зі столицею в Даду (на місці нинішнього Пекіна). Монгольське завоювання принесло величезні руйнування Китаю, як і іншим країнам Азії і Європи, і надовго затримало поступальний історичний розвиток китайського суспільства. До середини XIV ст. економіка Китаю опинилася в стані депресії. У результаті в 1350-х рр. антимонгольські повстання охопили всю країну. У 1368 р. командир одного з повстанських загонів Чжу Юаньчжан оголосив про створення нової династії Мін.

Мінські правителі намагалися зміцнити позиції Китаю, проте у XVI–XVII ст. Китай опинився в скрутному становищі на міжнародній арені. Відновили набіги на північні кордони монголи, постійно нападали на приморські міста японські пірати. На Північному сході виник племінний союз маньчжурів на чолі з Нурхаци, який почав військові дії проти Мінської імперії в 1618 р. Початок війни з маньчжурами збігся з активізацією народних мас проти правителів. У різних районах Китаю постійно спалахували селянські повстання. У 1639 р. Лі Цзиченом був створений величезний селянський загін, який після успішних дій проти влади у Хебеї рушив на столицю, і в 1644 р. після захоплення Пекіна династія Мін перестала існувати. Однак китайська правляча верхівка пішла на змову з маньчжурськи-

ми правителями і відкрила їм шлях на територію Китаю через Шанхайгуанський прохід у Великій Китайській стіні. Під натиском маньчжур загін під командуванням Лі Цзичена був змушений залишити столицю, і малолітній князь Фулін посів трон під ім'ям імператора Шуньчжі, поклавши початок маньчжурському правлінню в Китаї під ім'ям династії Цін.

У XVII–XVIII ст. у ході завойовницьких війн було підкорене Джунгарське ханство, приєднаний Тибет. Так остаточно склалася територія Цінської імперії, яка проіснувала до Синьхайської революції 1911 р.

До кінця XVIII ст. капіталістичні держави, насамперед Великобританія, намагаються проникнути в Китай як ринок збуту своїх товарів. Великобританія нав'язала Цінській імперії «опіумну війну», що почалася в 1840 р. У результаті поразки в цій війні в 1842 р. був підписаний нерівноправний Нанкінський договір з Великобританією, а потім і аналогічні договори з Францією і США. Національний гніт маньчжурської династії викликав у 1851 р. народні повстання на півдні країни, на чолі яких став Хун Сюцюань, що заснував Тайпінську державу в 1853 р. Вона проіснувала понад 10 років, проте в 1864 р. рух тайпінів був придушений маньчжурами, які використовували для цього імперіалістичні держави. У кінці XIX ст. іноземні держави посилити своє проникнення в Китай. У 1884 р. Франція розв'язала війну, вторгшись на територію Китаю та В'єтнаму. У 1894 р. японці почали війну проти Китаю і Кореї. У результаті Китай зазнав поразки в обох війнах, і за Сімоносекським договором поступився Японії великою територією, погоджувався виплатити контрибуцію і надати Японії право вкладати капітал і будувати фабрики у відкритих портах Китаю. Після китайсько-японської війни проблема національного порятунку постала ще більш гостро і призвела до розвитку руху за реформи. Буржуазні реформатори на чолі з Кан Ювесем розгорнули рух, що одержав назву «100 днів реформ». Ці ідеї знайшли відображення у виданому в 1898 р. указі імператора Гуаньсюя, проте незабаром воно було жорстоко придушене опозиційними силами на чолі з імператрицею Ци Сі. Реформатори не підтримали рух Іхетуань (або «боксерське повстання»), що розгорнувся в 1899–1900 рр. Як і в період придушення Тайпінського руху, повстання було придушене за допомогою іноземних армій восьми держав.

Після поразки руху Іхетуань буржуазні революціонери на чолі з Сунь Ятсеном стали вести вже боротьбу не за реформи, а за повалення маньчжурської династії Цин. У 1905 р. Сунь Ятсен заснував Об'єднаний союз (Тунменхуей), революційну організацію китайської буржуазії, яка після перемоги Синьхайської революції була перетворена в Гоміньдан. Його політична програма складалася з чотирьох пунктів: 1) вигнання маньчжурів; 2) відродження Китаю; 3) створення республіки; 4) рівність прав на землю. 10 жовтня 1911 р. революційно налаштовані офіцери і солдати у м. Ухань підняли повстання й оволоділи містом. У результаті повстання охопило всю країну і маньчжурське панування було скинуто. 1 січня 1912 р. у м. Нанкін Сунь Ятсен прийняв присягу як тимчасовий президент Китайської Республіки.

Під впливом Російської революції в 1919 р. Китаї почався антиімперіалістичний антифеодальний рух, відомий як «Рух 4 травня». Поштовхом до нього послужило рішення Паризької мирної конференції про передачу Японії особливих привілеїв у провінції Шаньдун, якими раніше користувалася Німеччина. У результаті в Китаї почалися студентські демонстрації, потім страйки робітників, що змусило владу відмовитися від підписання Версальського мирного договору. «Рух 4 травня» створив базу для утворення Комуністичної партії Китаю, та 1 червня 1921 р. у Шанхаї відбувся I з'їзд КПК, на якому були присутні 13 делегатів, у т. ч. Мао Цзедун.

У 1923 р. КПК вирішила створити революційний єдиний фронт і допомогти Сунь Ятсену реорганізувати Гоміньдан. Однак після смерті Сунь Ятсена в 1925 р. протиріччя між КПК і Гоміньданом стали загострюватися. 30 травня 1925 р. розправа над учасниками демонстрації в Шанхаї викликала виступи по всій країні, і почалася революція 1925–1927 рр. Але в квітні 1927 р. Чан Кайши здійснив державний переворот, і до влади прийшла партія Гоміньдан.

У серпні 1927 р. під керівництвом комуністів Чжоу Еньляя, Чжу Де, Хе Луна, Е Тіна і Лю Бочена у Наньчані було організовано збройне повстання. КПК взяла курс на проведення аграрної революції та організацію нових збройних повстань. У вересні 1927 р. на кордоні провінцій Хунань і Цзянсі під керівництвом Мао Цзедуну було організовано повстання «осіннього врожаю» і сформована Червона армія, яка створила там революційну базу Цзіньганшань.

Проти цієї бази Гоміньдан здійснив три військових похода. У той час як Гоміньдан боровся з КПК, у 1931 р. Японія окупувала Північно-Східний Китай, на окупованій території створила маріонеткову державу Маньчжоу-го і безпосередньо загрожувала північним районам країни. У цей час Чан Кайши зробив нову кампанію з оточення і придушення Центральної революційної бази в Цзянсі. У жовтні 1934 р. Червона армія, переслідувана противником по п'ятах, була змушена залишити Цзянсі і здійснити Великий похід протяжністю 12 500 км суворими в кліматичному відношенні районами країни. У результаті чисельність Червоної армії скоротилася з 300 тис. до 30 тис., а КПК — з 300 тис. до 40 тис. чол. У січні 1935 р. КПК провела в Цзуньї (провінція Гуйчжоу) розширену нараду Політбюро ЦК КПК, на якому Мао Цзедун став керівником КПК і Червоної армії. У жовтні 1935 р. Червона армія вийшла в Північно-Західний Китай і створила там опорну революційну базу Шеньсі — Ганьсу — Нінся зі столицею в Яньань (провінція Шеньсі).

Поворотним пунктом у війні проти Японії стали «Сіаньські події» 12 грудня 1936 р. Північно-Східна армія під командуванням Чжан Сюеляна і 17-та армія під командуванням Ян Хучен були направлені в Північно-Західний Китай, але під впливом антияпонських настроїв мас Чжан Сюелян і Ян Хучен прийняли пропозицію КПК про єдиний антияпонський фронт і заарештували Чан Кайши, який відмовився піти на це. У цей час у Сіань прибула делегація КПК на чолі з Чжоу Еньляем для проведення переговорів для врегулювання інциденту, в результаті чого Чан Кайши був звільнений і повернувся в Нанкін, почався другий період співпраці між Гоміньданом і КПК для спротиву японській агресії.

Улітку 1937 р. японські війська здійснили військове вторгнення у внутрішні райони Китаю. Почалася тривала національно-визвольна війна китайського народу проти японського імперіалізму, яка закінчилася лише в серпні 1945. Вона закінчилася розгромом СРСР головних збройних сил Японії на території Китаю — Квантунської армії і капітуляцією Японії.

Але незважаючи на підписану у м. Чунціні в жовтні 1945 р. угоду між КПК і Гоміньданом про запобігання громадянської війни, в липні 1946 р. почалися воєнні дії. Проте КПК вдалося залучити селян на

свій бік, здійснюючи на звільнених територіях гасло «кожному орачеві своє поле». Крім того, на боці КПК поряд з робітниками і селянами виступила середня і дрібна буржуазія. Громадянська війна в Китаї прискорила політичний і економічний крах гомінданівського уряду. У результаті до кінця 1949 р. Народно-визвольна армія Китаю (НВАК) зайняла весь континентальний Китай, за винятком Тибету.

1 жовтня 1949 р. відбулося проголошення Китайської Народної Республіки і було створено Центральний народний уряд. У перші роки існування КНР були проведені соціально-економічні заходи. У червні 1950 р. був прийнятий Закон про земельну реформу Китайської Народної Республіки. У результаті аграрної реформи було розподілено понад 46 млн га колишніх поміщицьких земель. Для вирішення основних завдань з відновлення народного господарства керівництво КНР провело націоналізацію основних засобів виробництва шляхом конфіскації всього майна компрадурської буржуазії (бюрократичного капіталу) та ліквідації в країні панування іноземного капіталу. На базі майна, конфіскованого у бюрократичного капіталу, а також колишніх підприємств японського капіталу і підприємств, якими володіли військові злочинці, був сформований державний сектор економіки.

У 1952 р. ЦК КПК сформулював генеральну лінію партії в період переходу до соціалізму, суть якої полягала в одночасній реалізації двох взаємопов'язаних завдань — проведення індустріалізації і перетворення приватної і капіталістичної власності. Для здійснення генеральної лінії КПК був розроблений I п'ятирічний план розвитку народного господарства КНР на 1953–1957 рр. Його основним завданням було створення бази для соціалістичної індустріалізації. У вересні 1954 р. відбулася 1-ша сесія Загальнокитайських зборів народних представників (ВЗНП), яка прийняла Конституцію КНР. Найважливішою подією в житті країни став VIII з'їзд КПК (вересень 1956 р.), який затвердив генеральну лінію будівництва соціалізму. Однак пізніше в КНР відбулися значні зміни в економічній політиці, які означали повний перехід до мобілізаційної економіки. Вони створили необхідну соціально-економічну базу для відмови від основної лінії партії, спрямованої на поступові соціалістичні перетворення, і переходу до політики «великого стрибка».

На 2-й сесії VIII з'їзду КПК (травень 1958 р.) було затверджено гасло: «Напружуючи всі сили, прагнучи вперед, будувати соціалізм за принципом: більше, швидше, краще, економніше». Це означало скасування колишньої лінії партії, розрахованої на порівняно тривалий термін — з 1952 по 1967 р., і прийняття комплексу заходів — «великий стрибок» у промисловості і створення народних комун у сільському господарстві, спрямованих на досягнення завищених темпів побудови соціалістичного суспільства. У серпні 1958 р. відбулося розширене засідання Політбюро ЦК КПК у курортному місті Бейдайхе на березі Бохайської затоки. На цьому засіданні були прийняті рішення про різке збільшення виробництва сталі до 27–30 млн т у 1959 р. і до 60 млн т у 1960 р. і про створення народних комун у китайському селі. Перегляд основної лінії партії, рішень VIII з'їзду КПК і спроба здійснення «великого стрибка», створення народних комун у селі мали важкі наслідки для китайської економіки. Через відмову від принципів матеріальної зацікавленості з 1960 р. стало різко скорочуватися промислове виробництво, значно знизився збір врожаю, особливо зернових до 150 млн т на рік при зростанні чисельності населення на 100 млн чол. У результаті в країні в 1960 р. почався голод, що призвів до абсолютного зниження чисельності населення вперше в ХХ ст.

На початку 1960-х рр. були прийняті надзвичайні заходи з ліквідації наслідків «великого стрибка». Політика «врегулювання» народного господарства проводилася під керівництвом Чжоу Еньлая, Ден Сяопіна і Лю Шаоци. Ціною великих витрат до середини 1960-х рр. вдалося відновити підірвану різними невиправданими експериментами економіку. У грудні 1964 р. відбулася 1-ша сесія ВЗНП 3-го скликання, на якій прем'єр Держради КНР Чжоу Еньлай оголосив про виконання завдання врегулювання економіки і висунув програму розвитку народного господарства, що отримала назву «програма 4 модернізацій» (промисловість, оборона, наука і техніка).

Однак у травні 1966 р. почалася «культурна революція», яка тривала понад 10 років. Вона завдала удару по виконанню цієї програми, порушила нормальний процес розвитку Китаю і завдала великої шкоди країні. «Культурна революція» була розпочата головою ЦК КПК Мао Цзедунем і була спрямована проти його політичних противників, перш за все проти голови КНР Лю Шаоци і генерального се-

кретаря ЦК КПК Ден Сяопіна, які в багатьох документах «культурної революції» називалися «особами, що стоять при владі в партії і йдуть капіталістичним шляхом». У результаті в ході «культурної революції» політичні противники Мао Цзедуна були ізольовані, громадські організації (партія, профспілки, комсомол) були усунені з політичної арени. Серед жертв «культурної революції» були видні партійні діячі і воєначальники, численні кадрові працівники різних рівнів. У боротьбі за владу в 1974–1975 рр. лідируючу роль захопила так звана «Банда чотирьох», яку очолила Цзян Цин — дружина Мао Цзедуна. Після смерті Мао Цзедуна у вересні 1976 р. вона намагалася захопити верховну владу в країні, проте в жовтні 1976 р. Політбюро ЦК КПК вдалося відсторонити «банду чотирьох» від влади, провести арешти Цзян Цин і близьких до неї осіб і провести численні кадрові перестановки на вищих посадах у ЦК КПК, державі та армії.

У результаті змін, що відбулися вже в 1977 р., Ден Сяопіну вдалося повернутися на всі раніше займані посади в партії та уряді і в своїй практичній діяльності реалізувати висунуту ним тезу про орієнтацію на економіку як єдино вірний крок на шляху виходу з кризи і відродження країни. Основні положення програми Ден Сяопіна були викладені ним у доповіді на III пленумі ЦК КПК 11-го скликання в грудні 1978 р.

Рішення III пленуму ЦК КПК про вдосконалення господарського механізму та врегулювання економіки стимулювали розвиток в китайському селі системи сімейного підряду та виробничої відповідальності, що неабиякою мірою сприяло оздоровленню економіки.

Комплексна програма розвитку КНР, стратегії реформи була розглянута і прийнята на XII з'їзді КПК (вересень 1982 р.). Було вирішено, що Китай будуватиме соціалізм з китайською специфікою.

Головним принциповим моментом у теорії реформи економічної системи в Китаї стала нова постановка цілей економічної реформи в умовах соціалізму. Протягом понад 20 років реформи були вироблені три основних економічних гасла, що відповідають трьом основним її етапам. На першому етапі (грудень 1978 — вересень 1984 рр.) було висунуто гасло «планова економіка — основа, ринкове регулювання — доповнення». У цей період головна увага приділялася селу, а в місті проводилися експерименти з розширення господарської са-

можливості підприємств, створювалися спеціальні економічні зони (СЕЗ). Для другого етапу розгортання реформ (жовтень 1984 — грудень 1991 рр.) використовувалося гасло «планова товарна економіка». На цьому етапі центр ваги реформи перемістився із села в місто, державні підприємства стали головною ланкою всієї реформи в цілому, і основну увагу при переході до ринку було приділено реформі цін. При цьому реформа стала поступово поширюватися на соціальну сферу, розвиток науки, техніки та освіти. Третій етап, який проходить з початку 1992 р. донині, йде під гаслом «соціалістична ринкова економіка». На цьому етапі була сформована нова економічна система, де головним є подальше розширення і розвиток ринку, створення нової системи управління підприємствами, а також формування нової системи макрорегулювання і контролю з боку держави.

Навесні 1989 р. у КНР розгорнулися масові хвилювання і демонстрації, які фактично стали виразом невдоволення різних соціальних верств і груп ходом і результатами реформ, відставанням темпів реформи політичної системи від економічної реформи. Незадоволеність ходом реформ вивела людей на демонстрації і мітинги на площу Тяньаньмень у Пекіні, на вулиці і площі інших китайських міст. Китайське керівництво прийняло рішення використовувати армію для придушення народних хвилювань. У ніч з 4 на 5 червня 1989 р. у Пекін увійшли танкові колони під командуванням генерала Ян Байбіна, змели всі побудовані демонстрантами барикади і встановили в місті порядок. Генеральний секретар ЦК КПК Чжао Цзянь був знятий з посади і на його місце був обраний Цзян Цземінь, який більше 10 років уособлював собою керівника «третього покоління».

На початку 1997 р. помер основний організатор усіх китайських реформ 1980–1990-х рр. Ден Сяопін. Однак після його смерті в політичному житті Китаю не сталося принципових змін. Проведений у вересні 1997 р. XV з'їзд КПК схвалив політичну систему КНР з її основою у вигляді Зборів народних представників як головного органу законодавчої влади, заявив про неприйнятність для Китаю західних політичних моделей і підтвердив монополію КПК на владу при сформованій системі консультацій і співпраці між КПК і іншими партіями через Народну політичну консультативну раду Китаю (НПКРК).

5. Державний лад КНР

Згідно з Конституцією Китайська Народна Республіка — соціалістична держава демократичної диктатури народу, керована робочим класом через КПК і заснована на союзі робітників і селян. Діє Конституція 1982 р. До неї вносили поправки, зокрема, в 1988 р. у них були легалізовані приватні господарства і встановлена можливість передачі права землекористування, в 1993 р. було закріплено завдання здійснення «програми 4 модернізацій», багатопартійного співробітництва під керівництвом КПК та будівництва ринкової економіки при збереженні регулюючої ролі держави.

Адміністративний поділ: до складу КНР входять чотири міста центрального підпорядкування — Пекін, Шанхай, Тяньцзінь, Чунцін; 22 провінції; 5 автономних районів особливий адміністративний район Сянган (Гонконг), особливий адміністративний район Аомень (Макао). У Східнокитайському морі знаходиться відокремлений від континенту Тайваньською протокою острів Тайвань, який Китай вважає 23-ю провінцією.

Найбільші міста: Пекін, Шанхай, Чунцін, Тяньцзінь, Ухань, Харбін, Гуанчжоу, Шеньян, Ченду, Нанкін, Чанчунь, Сіань, Дальянь.

Вищий орган законодавчої влади — Загальнокитайські збори народних представників (ВЗНП), на місцях — місцеві Збори народних представників (СНП) різних ступенів.

Вищий орган виконавчої влади — голова КНР (глава держави), Держрада КНР (Центральний народний уряд). Дорадчий орган — Народна політична консультативна рада Китаю (НПКРК). Глава держави — голова КНР, з 14 березня 2013 р. Генеральний секретар ЦК КПК — Сі Цзіньпін.

Прем'єр Держради КНР — Лі Кецянь, Голова Постійного комітету ВЗНП — Чжан Децзянь. Глава НПКРК — Цзя Цінлін.

У ВЗНП входять депутати, обрані від провінцій, автономних районів, міст центрального підпорядкування та Збройних сил. Депутати ВЗНП обираються на термін 5 років. Сесії ВЗНП зазвичай скликаються Постійним комітетом ВЗНП раз на рік. ВЗНП здійснює такі функції: 1) вносить зміни до Конституції КНР, здійснює контроль за її виконанням, приймає державні закони і вносить до них зміни;

2) обирає голову та заступника голови КНР, затверджує кандидатури прем'єра і заступника прем'єра Держради КНР, членів Держради КНР, міністрів, голів комітетів, головного ревізора та начальника секретаріату Держради, обирає голів Центральної військової ради (ЦВС) і затверджує кандидатури інших членів ЦВС, обирає голову Верховного народного суду і генерального прокурора, а також має право змішувати всіх вищевказаних осіб; 3) розглядає і затверджує план соціально-економічного розвитку країни, звіт про його виконання, державний бюджет і звіт про його виконання, стверджує створення провінцій, автономних районів і міст центрального підпорядкування, стверджує створення особливих адміністративних районів та їх режим, вирішує питання війни і миру, змінює чи скасовує постанови ПК ВЗНП, що втратили силу; 4) здійснює інші функції найвищого органу державної влади.

Постійно діючим органом ВЗНП є Постійний комітет ВЗНП (ПК ВЗНП), який здійснює функції найвищого органу державної влади в перервах між сесіями ВЗНП. ПК ВЗНП засідає раз на два місяці. Голова ПК ВЗНП і його заступники можуть займати ці посади не більше ніж два терміни поспіль (кожен термін — 5 років). ПК ВЗНП здійснює такі функції: 1) приймає закони і вносить до них зміни, за винятком тих, які повинні прийматися ВЗНП; 2) дає тлумачення Конституції та законів, скасовує акти, постанови і розпорядження центральних і місцевих виконавчих органів та місцевих законодавчих органів, що суперечать Конституції, законам і адміністративно-правовим актам; 3) здійснює контроль за роботою вищих виконавчих органів держави, стверджує і призначає керівників центральних виконавчих, військових і судових органів; 4) розглядає необхідні поправки до державного плану і приймає рішення з питань поточної державної діяльності, а також виконує інші функції, покладені на нього ВЗНП. Голова та заступник голови КНР обираються ВЗНП. Ними можуть бути обрані громадяни КНР, які досягли 45 років. Термін їх повноважень — 5 років, і вони не можуть займати ці посади більш ніж два терміни поспіль. Голова КНР на підставі рішень ВЗНП і ПК ВЗНП публікує закони, призначає і зміщує прем'єра Держради КНР, заступників прем'єра, міністрів, голів комітетів, нагороджує державними орденами, публікує укази про помилування, про введення воєнного стану, оголошує про

стан війни, публікує укази про мобілізацію, ратифікує і денонсує договори та угоди, укладені з іноземними державами.

Держрада КНР, або Центральний народний уряд, є виконавчим органом держави, вищим державним адміністративним органом. Держрада затверджується на сесії ВЗНП і йому підзвітна, в перервах між сесіями ВЗНП підзвітний ПК ВЗНП. До складу Держради входять прем'єр, заступники прем'єра, члени Держради, міністри, голови комітетів, головний ревізор і начальник секретаріату. Термін їх повноважень — 5 років не більше ніж два терміни поспіль.

Держрада після проведеної в березні 2003 р. на 1-й сесії ВЗНП 10-го скликання реформи включає секретаріат, 22 міністерства і 4 комітети, Народний банк Китаю, ревізійний орган і кілька допоміжних і робочих установ. Держрада здійснює такі функції: 1) на основі Конституції і законів визначає адміністративні заходи, видає підзаконні акти; 2) вносить пропозиції на розгляд ВЗНП або ПК ВЗНП; 3) визначає завдання органів Держради, здійснює єдине керівництво роботою міністерств і комітетів, місцевих державних адміністративних органів по всій країні; 4) складає і здійснює план соціального та економічного розвитку країни, державний бюджет, керує й управляє роботою в галузі економіки, вирішує інші питання розвитку народного господарства; 5) затверджує територіальний поділ адміністративних районів країни; 6) розглядає та приймає рішення про штати адміністративних органів, призначає, зміщує і навчає адміністративний персонал.

Органами державної влади та державними адміністративними органами на місцях є місцеві ЗНП і народні уряди, що створюються відповідно до адміністративного поділу. ЗНП (включаючи їх постійні комітети на рівні повіту і вище) і народні уряди створюються в провінціях, автономних районах, містах центрального підпорядкування, автономних округах, повітах, автономних повітах, містах; міських районах, волостях, національних волостях і селищах. Термін повноважень ЗНП провінцій, автономних районів, міст центрального підпорядкування, автономних округів і міст з районним поділом — 5 років; ЗНП повітів, автономних повітів, міст без районного поділу, міських районів, волостей, національних волостей і селищ — 3 роки. Депутати ЗНП провінцій, автономних районів, міст центрального підпорядку-

вання, автономних округів і міст з районним поділом обираються СНП на ступінь нижче; депутати ЗНП повітів, автономних повітів, міст без районного поділу, міських районів, волостей, національних волостей і селищ обираються безпосередньо виборцями. Місцеві народні уряди є виконавчими органами місцевих ЗНП, державними органами на місцях. Губернатори провінцій, голови автономних районів, начальники округів, повітів, районів, волосні і селищні старости несуть відповідальність за роботу своїх народних урядів.

Народна політична консультативна рада Китаю (НПКРК) була створена в січні 1946 р. у Чунціні (тоді вона називалася Політичною консультативною радою (ПКС), перейменована в НПКРК у вересні 1949 р. у Пекіні). НПКРК є організацією Єдиного патріотичного фронту китайського народу, органом здійснення взаємного контролю політичних партій у політичній системі Китаю. Єдиний фронт складається з представників Комуністичної партії Китаю (КПК), різних демократичних партій, безпартійних демократів, представників громадських організацій та громадських діячів, етнічних меншин, співвітчизників з Тайваню, Сянгану (Гонконгу) і Аомєню (Макао), китайців, що проживають за кордоном. НПКРК проводить консультації з головних напрямів державної політики і важливих проблем країни, здійснює контроль за роботою КПК, народними урядами та іншими державними органами, виступає з пропозиціями та критичними зауваженнями.

Зазвичай НПКРК обговорює проблеми в період роботи ВЗНП і за підсумками обговорення на сесії доводить свою думку до сесії ВЗНП перед прийняттям рішення з важливих питань.

Комуністична партія Китаю (КПК) утворена в червні 1921 р. у Шанхаї. З часу утворення КНР у 1949 р. є правлячою партією, налічує понад 58 млн чол. На XIV з'їзді КПК (вересень 1997 р.) теорію Ден Сяопіна про будівництво соціалізму з китайською специфікою було затверджено як керівну ідею КПК, вироблено Основну програму партії на початковій стадії соціалізму, розроблені основні цілі і політичні принципи розвитку економіки, політики та культури. У прийнятій на XVI з'їзді КПК (листопад 2002 р.) новій редакції Статуту генеральне завдання партії полягає в тому, щоб у згуртуванні з усіма народами країни при опорі на власні сили поступово здійснити мо-

дернізацію промисловості, сільського господарства, оборони, науки і техніки та перетворити Китай на соціалістичну державу з високо-розвиненою культурою і демократією. В 2000 р. почався процес оновлення КПК в умовах переходу до ринку, що виразилося у висунутій генеральним секретарем ЦК КПК Цзян Цземінем теорії «трьох представництв», згідно з якою партія в нових умовах повинна представляти і виражати інтереси розвитку передових продуктивних сил, передової культури і широких верств населення країни.

До Єдиного фронту, крім КПК, входять 8 демократичних партій, які беруть участь у роботі НПКРК. До них належать: 1) Революційний комітет Гоміньдану (РКГД), створений у січні 1948 р. у Сянгані (Гонконзі), партія має відношення до Гоміньдану, підтримує тісні зв'язки з Тайванем; 2) демократична ліга Китаю (ДЛК), утворена в березні 1941 р. у Чунціні як Ліга демократичних політичних організацій, більша частина членів партії — інтелігенція вищого і середнього рівня в галузі культури, освіти, науки і техніки; 3) Асоціація демократичного національного будівництва Китаю (АДНСК), утворена в грудні 1945 р. у Чунціні патріотично налаштованою торгово-промисловою національно-буржуазією, тісно пов'язана із Загальнокитайською торгово-промисловою асоціацією; 4) Асоціація сприяння розвитку демократії в Китаї (АСРДК), створена в грудні 1945 р. у Шанхаї, в неї входили представники шанхайської інтелігенції, в даний час велику частину членів становлять працівники освіти, а також зайняті в галузі культури та видавничій справі; 5) Робітничо-селянська демократична партія Китаю (РКДПК), створена в серпні 1930 р. як Тимчасовий комітет дій Гоміньдану, нинішню назву отримала в 1947 р. Велика частина членів партії — працівники медицини та охорони здоров'я; 6) Чжунго Чжигундан (Партія прагнення до справедливості), найстаріша з демократичних партій, створена в 1925 р. у Сан-Франциско серед патріотичних діячів Сянгану (Гонконгу) і китайців, що проживають за кордоном. У 1950 р. партія перевела свою штаб-квартиру в Гуанчжоу. Більшість членів партії — китайські емігранти і члени їх сімей, що повернулися на батьківщину, які виражають інтереси зарубіжних китайців у Сянгані, Аомені і на Тайвані. Голова ЦК Чжигундан — Ло Хаоцай. Більшу частину членів партії становить інтелігенція, що представляє науковців; 7) товариство «Цзюсань» («З вересня»), створено групою прогресивних

учених у Чунціні в 1944 р. як Демократичне наукове товариство і перейменовано в товариство «Цзюсань» у вересні 1945 р. на честь перемоги над Японією. Більшість членів представляє науково-технічну інтелігенцію; 8) Ліга демократичного самоврядування Тайваню (ТЛДС), створена 12 листопада (в день народження Сунь Ятсена) 1947 р. у Сянгані. Це найменш численна партія. Вона виражає інтереси уродженців Тайваню, які проживають у КНР. Голова ЦКТЛДС — Чжан Кехуей. Більшість її членів представляють різні категорії інтелігенції — вчителі, лікарі, інженери, наукові співробітники, які виступають за повернення Тайваню.

6. Зовнішня політика.

Членство в міжнародних організаціях

У галузі зовнішньої політики в останнє десятиліття Китай пристосовувався до нових зовнішніх умов, що різко змінилися. У зв'язку з цим робилися спроби ввести в нормальне русло відносини з країнами Заходу, які різко погіршилися після подій на площі Тяньаньмень у травні-червні 1989 р., а також розвивати відносини з РФ, країнами СНД після розпаду СРСР і з країнами, що розвиваються, особливо з «групою 77». У даний час КНР підтримує дипломатичні відносини з понад 160 країнами світу. Однак більш як 20 країн підтримують дипломатичні відносини з Тайванем, що виключає встановлення КНР дипломатичних відносин з ними. Крім офіційних відносин з країнами світу по лінії Міністерства закордонних справ, КНР розвиває народну дипломатію з неурядовими організаціями в різних країнах світу з лінії Китайського народного товариства дружби із зарубіжними країнами (КНТДЗ).

Діяльність товариства користується допомогою і підтримкою з боку китайського уряду і різних кіл громадськості. Китай — член 67 міжнародних організацій, у т. ч. ООН (з 1945) і її спеціалізованих організацій, СОТ (з 2001), АТЕС (з 1991), МВФ, МАР, БРІКС та ін.

Збройні сили. У 2001 р. у НВАК налічувалося особового складу 2,470 млн чол., у т. ч. 1,7 млн чол. — сухопутні війська, 0,42 млн чол. — ВВС, 0,25 млн чол. — ВМС, 0,1 млн чол. — Стратегічні ядерні сили. У 1990-ті рр. відбулося скорочення особового складу

і зняття з озброєння найбільш застарілих зразків техніки. В результаті кількість загальновійськових дивізій зменшилося з 90 до 63, бойових літаків у складі ВПС — з 5260 до 3000, підводних човнів — з 93 до 63, бойових літаків морської авіації — з 880 до 507.

За даними на кінець 2002 р., офіційні військові витрати КНР становили 170,7 млрд юанів (20,8 млрд дол. США). У КНР реалізується стратегія розвитку оборонного потенціалу та модернізації Збройних сил Китаю до середини ХХІ ст., яка включає три етапи: 1) до 2000 рр. створення основ для перетворень; 2) у 2000–2020 рр. війська повинні стати найсильнішими в Азії; 3) в 2020–2050 рр. передбачається завершити модернізацію і досягти передового рівня розвинених країн.

7. Основні галузі господарства Китаю

За останні 20 років КНР досягла вражаючих успіхів в економіці. Темпи зростання ВВП склали в середньому 7% на рік і, за прогнозами, обсяг ВВП у 2006 р. 10 трлн юанів (друге місце в світі). На душу населення — 7,6 тис. дол. США. Розширюється сфера зайнятості. Загальна чисельність зайнятого населення складає більше ніж 800 млн чол., з яких 2/5 молодь. У сільському господарстві, лісництві рибальстві зайнято 45%, у промисловості та будівництві — 24%, сфері обслуговування — 31%. Серйозною проблемою стає зростаюче безробіття в результаті реформ на підприємствах державного та колективного секторів.

У 1990-ті рр. при постійному зростанні ВВП у всіх галузях економіки — перша сфера (сільське господарство), друга сфера (промисловість та капітальне будівництво) і третя сфера (транспорт, торгівля, фінанси, послуги та ін.) — більш швидкими темпами відбувалося зростання ВВП у промисловості і капітальному будівництві. В результаті найбільший внесок у ВВП припадає на частку промисловості. Частка ВВП у промисловості і капітальному будівництві складала більше половини ВВП при скороченні її частки в сільському господарстві та збереженні на колишньому рівні в третій сфері за рахунок послуг. Помітно скоротилася частка зайнятих у сільському господарстві при збереженні частки зайнятих у промисловості та

капітальному будівництві і при значному збільшенні частки зайнятих у третій сфері.

Промислове виробництво в КНР зростало випереджаючими темпами — у 1979–2001 рр. у середньому на 11,5% на рік.

Особливо швидкими темпами відбувалося зростання ВВП у промисловості в 1991–1995 рр. — 17,7% на рік, хоча і в 1996–2000 рр. темпи зростання були досить високими і становили 10,2% на рік. Найбільш швидко зростає виробництво продукції в експортно орієнтованих галузях (легка, харчова, текстильна промисловість, машинобудування та електроніка), в галузях високих технологій, а також у виробництві споживчих товарів тривалого користування (легкові автомобілі, комп'ютери, мобільні телефони, кольорові телевізори, побутові холодильники). Ситуація в паливно-енергетичних галузях промисловості забезпечує збереження високих темпів зростання в інших галузях промисловості.

У сільському господарстві, як і раніше, головною зерновою культурою в Китаї залишається рис, врожай якого в південних районах країни збирається тричі на рік (річний урожай, ранній рис і осінній урожай). Важливими галузями сільського господарства є тваринництво і рибальство. Китай займає перше місце у світі з виробництва м'яса, яєць, меду, продуктів бджільництва, коконів шовкопряда, загальним поголів'ям худоби, птиці. Швидкими темпами зростає поголів'я великої рогатої худоби й овець, більш повільними темпами — поголів'я свиней.

На частку КНР припадає 1/4 світового видобутку продукції водних промислів і за цим показником Китай займає третє місце після Японії та РФ.

Китай має у своєму розпорядженні 16 великих морських портів. Найбільші морські порти Китаю: Шанхай, Гуанчжоу, Тяньцзін, Циньхуандао (пров. Хебей), Циндао і Далянь. Китай має 23 великі річкові порти, з яких найбільш великими є порти Ваньчжоу, Нанкін, Ухань, Чанчжоу, Наньтун і Чунцин на р. Янцзи.

У поштової системі переважно створена комплексна комп'ютерна мережа. З її допомогою здійснюються такі види поштових операцій, як експрес-пошта, поширення газетних видань і та ін. Відбувається

швидко зростання мережі Інтернет. За кількістю користувачів Інтернету Китай займає друге місце в світі після США.

В останні роки відбувалося зростання реалізації споживчих товарів на внутрішньому ринку завдяки заходам щодо збільшення заробітної плати для верств населення з низьким і середнім рівнем доходу. Велика частина обороту в оптовій торгівлі припадає на енергоресурси, метали, продукти харчування, напої та тютюн.

Також з'явилися нові види послуг, пов'язані з розвитком телекомунікацій, виробництвом легкових автомобілів і збільшенням обсягів продажів електропобутових приладів та електроніки.

У сфері економічної та соціальної політики, незважаючи на проведення в життя гасла «соціалістичної ринкової економіки», китайське керівництво продовжує використовувати *методи планування*. Вищі державні органи займаються переважно плануванням на макрорівні, розробкою стратегії економічного і соціального розвитку, регулюванням основних макроекономічних пропорцій, розрахунками основних макроекономічних показників, створенням умов для розвитку ринкових відносин. Основна увага приділяється підготовці законів, різних нормативних документів, що визначають взаємовідносини між товаровиробниками. Особлива увага приділяється розвитку інфраструктури у відстаючих західних районах Китаю. Були виділені великі інвестиції на будівництво великих об'єктів, таких як гідроелектростанція «Санься» на р. Янцзи, залізниця Голмуд — Лхаса на Тибеті, газопровід «Захід-Схід» (Урумчі — Шанхай) із газодобувних районів Сіньцзяну в економічно розвинений Східний Китай.

У КНР функції центрального банку виконує Народний банк Китаю. Також діють чотири спеціалізованих галузевих банка: 1) Торгово-промисловий банк Китаю; 2) Сільськогосподарський банк Китаю, 3) Банк Китаю, 4) Народний будівельний банк Китаю.

У 1994 р. були створені три «політичних» банки — Державний банк розвитку, Банк сільськогосподарського розвитку Китаю та Експортно-імпортний банк Китаю, що стали створювати конкуренцію чотирьом галузевим китайським банкам. У 1995–1996 рр. було створено 14 загальнодержавних та регіональних комерційних банків, а також велику кількість різних небанківських фінансових інститу-

тів, які стали грати активну роль у фінансовому житті країни. З кінця 1990-х рр. ці фінансові структури почали активно брати участь у реструктуризації збиткових державних підприємств, що мають неперворотні борги перед банками. Вони скуповували акції, що випускалися підприємствами, ставали співвласниками підприємств і брали участь у виробленні фінансової і технічної політики цих підприємств.

У Китаї функціонують дві фондові біржі — в Шанхаї і Шеньчжені.

З 1982 р. державний бюджет складається з двох частин — державний бюджет і бюджет будівництва. Але якщо основний бюджет розподілявся між центральним і місцевими урядами, то бюджет будівництва забезпечувався переважно місцевими урядами.

Велика частина державного бюджету КНР формується за рахунок податків — близько 93%. Всього п'ять видів податків: 1) торгово-промисловий податок, що становить більшу частину податкових зборів (приблизно 83% всіх податків); 2) митні збори; 3) сільськогосподарський податок; 4) прибутковий податок з державних підприємств; 5) прибутковий податок з колективних підприємств. Значна частина видатків державного бюджету йде на капітальне будівництво, на розвиток соціальної сфери, культури та освіти, на оборону й адміністративні витрати.

Заробітна в Китаї плата помітно відрізняється за формами власності, галузями народного господарства і регіонами. В останні роки помітно зросли витрати сімей на купівлю предметів споживання тривалого користування (включаючи комп'ютери та легкові автомобілі), отримання освіти, купівлю житла і медичне обслуговування. Постійно збільшується розрив у доходах між багатими і бідними.

У сільській місцевості в середньому на людину припадає 26,5 м² житлової площі, у містах і селищах — близько 23 м². У КНР постійно зменшується кількість бідних.

Основні партнери по експорту: США, Гонконг, Японія, Південна Корея. Основні партнери по імпорту: Японія, США, Тайвань, Південна Корея. За роки реформ швидко зростали обсяги прямих іноземних інвестицій (ПІІ).

Контрольні запитання та завдання

1. Охарактеризуйте географічне положення Китаю.
2. Що ви знаєте про природно-ресурсний потенціал Китаю?
3. Наведіть демографічну характеристику Китаю.
4. Розкрийте особливості історичного розвитку Китаю.
5. Розкажіть про державний лад Китаю.
6. Розкрийте засади зовнішньої політики і членство Китаю в міжнародних організаціях.
7. Охарактеризуйте основні галузі господарства Китаю.

ТЕМА 21**Сполучені Штати Америки****1. Географічне положення США**

Територія США складається (з 1959 р.) з трьох несуміжних частин: 1) основна (в межах до 1959 р.) межує на півночі з Канадою та на півдні з Мексикою, на заході омивається Тихим океаном, на сході — Атлантичним океаном, на південному сході — Мексиканською затокою; 2) Аляска (з 1959 р.) — займає північно-західну частину Північноамериканського континенту; 3) Гавайські острови (24 острови у Тихому океані).

Основна частина території розташована в субтропічному і частково в помірному поясі. Аляска — у субарктичному й арктичному поясах, Каліфорнія, Гаваї і південні частини Флориди і Мексиканського нагір'я — в тропічному поясі. Майже 1/2 основної частини території — рівнини і невисокі гори, в т. ч. Аппалачські, Скелясті, Лаврентійська височина, Центральні рівнини, Великі рівнини; на заході переважають хребти, плоскогір'я і плато гірської системи Кордильєр, включаючи Колумбійське плато, плоскогір'я Великого басейну, плато Колорадо, Каскадні гори, хребет Сьєрра-Невада. На узбережжі Тихого океану — Берегові хребти. На Алясці гори займають майже всю територію. Гаваї являють собою групу вулканічних островів. Характерна риса решти частини території — наявність низовин і долин, включаючи Приатлантичну і Примексиканську низовини, Уїлламеттську, Каліфорнійську і Нижньокаліфорнійську долини. Найвища точка — гора Маккінлі, найнижча точка — западина Долини смерті.

Водні об'єкти розподілені нерівномірно. На сході країни протікають ріки: Гудзон, Делавер, Саскуеханна, Потомак, Святого Лаврентія, Саванна, які судноплавні практично по всій довжині. На заході — річки: Арканзас, Колорадо, Сакраменто, Снейк, Колумбія. У центрі і на півдні — річки: Огайо, Міссурі, Теннессі, Ред-Рівер, Іллінойс

і Міссісіпі. Південна межа США з Мексикою проходить по річці Ріо-Гранде. Основна річка Аляски — Юкон. На північному сході знаходиться система Великих озер — Верхнє, Мічиган, Гурон, Ері й Онтаріо. У штаті Юта розташоване Велике Солоне озеро (3500 км²).

Грунтовий покрив території США відрізняється широким розмаїттям залежно від характеру і рельєфу місцевості, а також віддаленості від океанів.

У межах країни розвинені ґрунти практично всіх існуючих видів. Площа орних земель становить 19,32% загальної території. Площа зрошуваних земель — 214 тис. км².

За більше ніж 200 років історії США значна частина лісів, які спочатку покривали майже 1/2 території країни, як і великих прерій, перетворилася на міста, ферми та пасовища.

На території США налічується понад 100 видів корисних копалин, включаючи залізо, мідь, свинець, молибден, боксити, фосфати, золото, срібло, ртуть, нікель, вольфрам, цинк. Майже 90% усього обсягу продукції добувної промисловості припадає на нафту (розвідані запаси — 22 млрд бар.), природний газ (розвідані запаси — понад 5 трлн м³), кам'яне вугілля й уран, у т. ч. 72% — на нафту і газ. Більше 50% внутрішніх потреб у мінеральних ресурсах (таких як хром, марганець, слюда, стронцій) задовольняється за рахунок імпорту. Видобуті в країні сировинні товари практично не експортуються.

Характерним для основної частини країни є помірний тип клімату, для узбережжя Тихого океану — субтропічний морський, для узбережжя Атлантичного океану — континентально-морський, а на внутрішніх рівнинах переважає континентальний клімат, а на внутрішніх плато і плоскогір'ях Кордильєр — різкоконтинентальний. У північній частині Аляски — арктичний клімат, на півдні — субарктичний морський. На Гавайських островах — клімат тропічний морський.

До категорії федеральних охоронних територій включені національні парки та пам'ятні парки, парки штатів, заказники дикої флори, рекреаційні території, що налічують у цілому кілька тисяч об'єктів. Прийнятий у 1964 р. Закон про захист дикої природи забороняє на території, що охороняється, будівництво доріг і споруд, комерційну діяльність, автомобільний і велосипедний рух. Площа охоронних зон

дикої природи досягає 42 млн га. Найбільші національні парки: Єллоустонський, Йосемітський, Секвойя, Гранд-Каньйон, Еверглейдс, Глейшер, Скелясті гори, м. Маккінлі, Гранд-Титон, Мамонтова і Карлсбадська печери.

Природні катаклізми: цунамі, виверження вулканів, землетруси в районі Тихоокеанського узбережжя; урагани на узбережжі Атлантичного океану і Мексиканської затоки; смерчі в штатах Середнього Заходу і на південному сході; лісові пожежі в західних штатах; вічна мерзлота в штаті Аляска.

2. Демографічна характеристика США

Статистика США виділяє 9 районів Бюро перепису населення. Історично прийнято поділяти територію країни на три головних райони — Північ, Південь і Захід.

У містах проживають понад 80% населення, у сільській місцевості — 55,5 млн. У США 9 міст із населенням понад 1 млн: Нью-Йорк, Лос-Анджелес, Чикаго, Х'юстон, Філадельфія, Фінікс, Сан-Дієго, Даллас, Сан-Антоніо. Серед 37 найбільших метрополітенських статистичних ареалів (міських агломерацій з передмістями) — Вашингтон — Балтимор, Сан-Франциско — Окленд — Сан-Хосе, Філадельфія — Вілмінгтон — Атлантик-Сіті, Бостон — Уорчестер — Лоуренс, Детройт — Енн-Арбор.

Середня щільність населення 30,6 осіб на 1 кв. км. Найбільш щільно заселений схід країни. Найвища щільність населення у штаті Нью-Джерсі. Найнижча — у штаті Аляска.

Етнічний склад населення: білі — 77,1% (включаючи іспаномовних американців різних расово-етнічних груп); афроамериканці — 12,9%; американці азійського походження — 4,2%; індіанці, ескімоси, алеути — 1,5%; жителі Гавайських та інших тихоокеанських островів — 0,3%; інші — 4% (2000 р.). Основні мови: англійська, іспанська (значна частина етнічних меншин).

Щорічний приріст чисельності населення — 0,89%. Народжуваність 14,7‰, смертність 8,7‰. Середня тривалість життя 77,1 року (білі: чоловіки 74,5, жінки 80,2; чорношкірі: чоловіки 67,6, жінки 74,8).

Щорічна квота імміграції визначається президентом після консультації з конгресом США. Офіційний статус іммігранта надається через рік після в'їзду в країну. Імміграційні закони США забезпечують краще ставлення до осіб, що мають близьких родичів серед громадян США, а також до осіб, що мають потрібні країні спеціальності або мають офіційний статус біженця.

Релігійні групи: протестанти 56%, римські католики 28%, іудеї 2%, інші 4%; ті, що не визнають ніяких релігій 10%. У США релігія є приватною справою громадян.

Загальнонаціональний контингент робочої сили — 141,8 млн осіб, включаючи безробітних, у т. ч. 71,8 млн чоловіків і 70 млн жінок.

Рівень грамотності (населення вікової категорії 15 років і старше, уміння читати і писати) 97%. 84,1% американців у віці 25 років і старше мають закінчену середню освіту, а 25,6% — закінчену вищу освіту, у т. ч. 7% мають ступінь магістра або доктора наук.

Податкова система США заснована на принципі прогресивного оподаткування, що передбачає їх стягування з 6 категорій доходів (на одного платника податків): від 0 до 7 тис. дол. на рік — 10%, 7000–28 400 дол. — 700 дол. + 15%, 28 400–68 800 дол. — 3,91 тис. дол. + 25%, 68 800–143 500 дол. — 14,01 тис. дол. + 28%, 143 500–311 950 дол. — 34 926 дол. + 33% і понад 311 950 дол. — 90 514 дол. 50 центів + 35%. Середні податкові виплати в розрахунку на одну сім'ю складають від 14 до 17 тис. дол. (залежно від штату).

3. Особливості історичного розвитку

Перші американці — вихідці з північно-східної Азії з'явилися близько 10–15 тис. років тому, потрапивши на Аляску через Берингову протоку. Пізніше південні і західні частини континенту стали освоювати вихідці з Полінезії. Першими європейцями в Новому Світі стали іспанці. У жовтні 1492 р. три іспанські каравели під командуванням Христофора Колумба відкрили острів, названий Сан-Сальвадором — «Святим Спасителем». У 1507 р. Лотаринзький географ М. Вальдземюллер запропонував іменувати Новий Світ Америкою на честь флорентійського мореплавця Америкго Веспуччі, учасника експедицій до східного узбережжя Південної Америки (1499–1504 рр.).

Перше англійське поселення в Америці виникло в 1607 р. на території, яка пізніше отримала назву Вірджинія.

Французькі землепрохідці з'явилися на континенті в XVII ст. У серпні 1619 р. до Нового Світу прибув голландський корабель, що доставив до Америки перших чорних африканців. Негри стали перетворюватися на довічних рабів. Рабська праця — основа плантаційного господарства в південних колоніях, головними культурами якого стали тютюн і бавовна. У грудні 1620 р. на Атлантичне узбережжя континенту прибув корабель «Мейфлауер» зі 102 англійськими пуританами-кальвіністами, що іменували себе пілігримами.

Протягом 75 років після заснування Вірджинії виникли ще 12 колоній — Нью-Гемпшир, Массачусетс, Род-Айленд, Коннектикут, Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Пенсильванія, Делавер, Меріленд, Північна Кароліна, Південна Кароліна і Джорджія. Розвиток колоній супроводжувався війнами з індіанцями.

Контроль за політичним та економічним життям колоній зберігався за англійським урядом. Англійська революція 1640–1688 рр. поклала початок розвитку капіталістичних відносин і прискорила створення загального англійського ринку, підштовхнувши розвиток соціальних процесів у колоніях. Прийняті в Англії в кін. XVII — 1-й пол. XVIII ст. закони зачіпали економічні інтереси американських колоній і перетворювали їх на сировинний придаток метрополії і ринок збуту готової продукції. Дискримінаційна політика метрополії перешкоджала розвитку американської промисловості, сільського господарства і мануфактури, що викликало невдоволення колоністів, які вимагали демократизації політичних інститутів, розширення виборчих прав населення, виведення англійських військ. Активними прихильниками і пропагандистами ідей американської незалежності були Бенджамін Франклін, Томас Джефферсон, Томас Пейн. У вересні 1774 р. почав свою роботу I Континентальний конгрес. Вироблена ним Декларація прав містила заяву про права американських колоній на «життя, свободу і власність».

19 квітня 1775 р. почалася Війна за незалежність. Командувачем американськими військами став генерал Джордж Вашингтон (1732–1799 рр.). У травні 1776 р. Континентальний конгрес санкціонував перетворення колоній на незалежні від Великобританії республіки —

штати зі своїми конституціями. 4 липня 1776 р. конгрес прийняв Декларацію незалежності — основний документ Американської революції, а в 1777 р. були прийняті Статті Конфедерації — тимчасова конституція країни. Останні бої Війни за незалежність відбулися восени 1782 р. У 1782 р. у Парижі був укладений мирний договір, за яким Великобританія визнала незалежність США.

4 липня 1788 р. набула чинності Конституція США. Першим президентом країни став Дж. Вашингтон (1789–1797). У 1791 р. були прийняті перші 10 поправок до Конституції (Білль про права), які проголосили основні демократичні свободи. Її положення не поширювалися на жінок, черношкірих рабів та індіанців.

Перший уряд США було сформовано у вересні 1789 р., він складався з 5 департаментів (міністерств) — закордонних справ (Державний департамент), фінансів, військового та юстиції, а також відомства Генерального поштмейстера. Конгрес США заснував Верховний суд США у складі 6 осіб. Тимчасовою столицею США була оголошена Філадельфія. У 1792 р. було розпочато будівництво президентської резиденції, що стала відомою пізніше як Білий дім.

Наявність великих земель та природних багатств, високий рівень промислового виробництва, приплив іммігрантів і розширення зовнішньоторговельних зв'язків сприяли капіталістичному розвитку країни. Одночасно йшов процес екстенсивного розвитку плантаційного сільського господарства південної та активної колонізації західної частин континенту. Політичні інтереси промислової Півночі, яка розвивалася капіталістичним шляхом, і сільськогосподарського рабовласницького Півдня, що зберігав феодальні відносини, часто призводили до зіткнень. Утворилися партії федералістів і антифедералістів, які орієнтувалися на інтереси різних географічних регіонів і верств суспільства.

Дж. Вашингтон, який завершив у 1797 р. своє президентство, у прощальному посланні до нації застерігав співвітчизників від небезпеки партійних чвар і від «постійних союзів, тісних контактів з будь-якою частиною закордонного світу». Президент Джон Адамс (1797–1801), який змінив Вашингтона, сприяв прийняттю законів, спрямованих як проти зовнішніх ворогів, так і проти політичної опозиції всередині країни.

Помітний прогрес у політичному, економічному та суспільному житті не усунув серйозних проблем. Транспорт і зв'язок у країні практично були відсутні. Фермери користувалися примітивною сільськогосподарською технікою. Промисловість потребувала кваліфікованої робочої сили. США залишалися переважно сільськогосподарською країною з невеликими фермами на Півночі та великими земельними угіддями-плантаціями на Півдні. 90% населення північних штатів і 95% населення південних штатів проживали в сільськогосподарських районах. У США було лише два міста з населенням понад 25 тис. чол. Значна частина населення країни проживала вздовж Атлантичного узбережжя.

У кінці XVIII ст. почалося поступове економічне зростання; населення країни в 1800 р. досягло 5 млн осіб. Створювалися нові промислові підприємства, транспортні компанії та банки. Йшов активний процес підвищення освітнього і культурного рівня населення країни. Стала швидко розвиватися зовнішня торгівля. До початку XIX ст. на частку зовнішньоторговельних операцій США припадала 1/7 всієї англійської зовнішньої торгівлі.

Після обрання президентом Томаса Джефферсона (1801–1809 рр.) почався перегляд основних напрямів зовнішньої та внутрішньої політики. У 1803 р. США придбали французьку Луїзіану загальною площею понад 2,6 млн км², у результаті чого американська територія збільшилася майже вдвічі. У тому ж році в Європі почалася 12-річна Англо-французька війна. Ворожнеча між європейськими державами поширилася на їхні американські володіння і відбилася на зовнішній торгівлі й судноплаванні США. Обсяг американського експорту скоротився в 5 разів. У США збільшувалися обсяги нереалізованих продовольчих і промислових товарів, росли безробіття і число банкрутств. Виникла небезпека розколу країни.

Адміністрація президента Джеймса Медісона (1809–1817 рр.) зіткнулася із серйозними зовнішньополітичними, внутрішньополітичними й економічними проблемами. Зростаючі обсяги промислового виробництва, приплив переселенців із Європи вимагали розширення території США. Країна розділилася на два табори. Південні і західні штати проявляли інтерес до територіальної експансії за рахунок англійської Канади та іспанської Флориди, а також за рахунок земель

на Заході, що належали індіанським племенам. У червні 1812 р. почалася Англо-американська війна. У серпні 1814 р. англійці зайняли столицю США м. Вашингтон; до вересня 1814 р. у їхніх руках опинилася значна частина північного сходу США. У 1814 р. був підписаний Гентський мирний договір, згідно з яким обидві сторони зберегли існуючі до війни кордони. Індіанські племена були змушені поступитися уряду США значною частиною своїх земель на північ від р. Огайо, а також південною і західною частиною Алабами. За договором 1819 р. Іспанія поступилася США Флоридою. До кінця 1819 р. до Союзу вже входили 22 штати (11 вільних і 11 рабовласницьких). Рівна кількість вільних і рабовласницьких штатів підтримувалася в ім'я дотримання рівності їх представництва та захисту їх інтересів у конгресі США. Прийняття до Союзу нових штатів було пов'язане з порушенням рівноваги і викликало ускладнення внутрішньополітичної обстановки. У 1821 р. був прийнятий «Міссурійський компроміс», який тимчасово забезпечив дотримання чисельної рівності. Він додав до Союзу 24-й за рахунком штат, але створив передумови майбутньої громадянської війни. У 1823 р. президент Джеймс Монро (1817–1825 рр.) проголосив доктрину, яка забороняла втручання європейських країн у справи Західної півкулі (доктрина Монро). У роки президентства Джона Квінсі Адамса (1825–1829 рр.), Ендрю Джексона (1829–1837 рр.) та Мартіна Ван Бюрена (1837–1841 рр.) тривав процес капіталістичного розвитку країни, що супроводжувався загостренням внутрішньополітичної та економічної боротьби між промисловою Північчю і рабовласницьким Півднем. Продовжувалося становлення політичних партій. Відбувалося активне зростання робочого і аболіціоністського рухів. У наступні 20 років змінилися адміністрації 6 президентів — Вільяма Гаррісона, Джона Тайлера, Джеймса Полка, Закарі Тейлора, Мілларда Філмора і Франкліна Пірса. У 1845 р. був анексований Техас, що став 28-м штатом. У 1846 р. США придбали у Великобританії значну частину Орегона, а в результаті Американсько-мексиканської війни 1846–1848 рр. анексували 1,36 млн км² мексиканської території. У ці роки США придбали в цілому більше 2,5 млн км² додаткових територій і проголосили в 1845 р. концепцію «зумовленої долі», що виправдовує право домінувати над будь-якою частиною Нового Світу від Атлантичного до

Тихого океану. У 1850 р. Каліфорнія стала 31-м штатом США. За договором 1853 р. США придбали у Мексики ще близько 140 тис. км² території. Тривав процес витіснення індіанських племен із земель, які споконвічно належали їм. Прийняття до складу США нових штатів загострило суперечності між Північчю і Півднем. Спроби примирити інтереси політичних та економічних кіл цих регіонів приносили лише тимчасові результати. Питання про поширення рабства на нещодавно прийнятій до Союзу території розгорілося з новою силою в 1854 р., після прийняття Білля Канзас-Небраска. Вибори нового президента США, яким став Джеймс Б'юкенен (1857–1861 рр.), розкололи країну за так званою «Лінією Мейсона-Діксона» — умовною межею, що розділяла прихильників і противників рабства.

У країні зростав аболіціоністський рух, кульмінацією якого стало повстання 1859 р. під керівництвом Джона Брауна. Виразником інтересів політичних, економічних і соціальних сил, які виступають проти рабства, став Авраам Лінкольн (1809–1865), обрання якого президентом США в 1860 р. стало приводом до розпаду країни. 20 грудня 1860 р. Південна Кароліна прийняла рішення про відділення від Союзу. Так само вчинили Міссісіпі, Флорида, Алабама, Джорджія, Луїзіана і Техас. 8 лютого 1861 р. штати, що відокремилися, оголосили про створення Конфедеративних Штатів Америки. 12 квітня 1861 р. у країні почалася Громадянська війна, що тривала до травня 1865 р. Незадовго до закінчення війни було скоєно замах на А. Лінкольна, у результаті якого він був убитий. На зміну йому прийшов Ендрю Джонсон (1865–1869). У роки його президентства були відновлені в правах більшість із раніше «відколотих штатів». Розпочатий період Реконструкції — процесу демократичних перетворень на Півдні — не зміг згладити політичні та економічні протиріччя з Північчю.

Громадянська війна сприяла розвитку американської економіки, особливо металургійної та електротехнічної промисловості, а також транспорту та зв'язку. На службу економічним потребам держави був кинутий значний фінансовий та інтелектуальний потенціал нації. Процесу промислової революції в США сприяли найбільші технічні винаходи і відкриття другої половини XIX ст. у різних галузях американської промисловості і сільського господарства. Перетворення аграрної країни в індустріально розвинену державу було особливо

помітно в північно-східних і західних регіонах країни. Росли міста, створювалися фабрики і заводи, закладалися рудники з видобутку золота, срібла і залізної руди, будувалися трансконтинентальні залізничні колії. Почали складатися й набувати економічної міці, а потім і політичного впливу великі виробничі об'єднання в галузі металургійної, нафтової, хімічної, харчової, текстильної промисловості, а також у сферах транспорту та зв'язку.

До кінця XIX ст. ще п'ять політичних діячів ставали президентами США — Разерфорд Хейс, Джеймс Гарфілд, Честер Артур, Гровер Клівленд, Бенджамін Гаррісон і Вільям Маккінлі; двоє з них — Гарфілд і Маккінлі — стали жертвами замахів. До кінця століття в США було вже 45 штатів. У 1898 р. почалася і закінчилася Іспано-американська війна. На Далекому Сході був проголошений принцип «відкритих дверей», що забезпечив США необмежений доступ до китайського ринку. Швидкий розвиток промисловості і сільського господарства супроводжувався зростанням концентрації промисловості та централізацією фінансового капіталу. Великий монополістичний капітал США вийшов на лідируючі позиції як у національному, так і в міжнародному масштабі, ознаменувавши тим самим настання ери державно-монополістичного капіталізму в країні й епохи імперіалізму в світі. У середині країни виникали і зникали численні політичні партії, позначалося поширення соціалістичних ідей.

Активним пропагандистом і провідником політики імперіалістичної експансії і буржуазного реформізму став президент Теодор Рузвельт. Початі ним заходи щодо обмеження зростання та діяльності монополій не дали очікуваного ефекту. У руках монополістичних об'єднань виявилися найбільш важливі галузі американської економіки — металургійна, нафтова, вугільна, харчова, а також залізничний транспорт. Зовнішня політика США формувалася у відповідності з інтересами великого капіталу країни. Рузвельт проголосив політику «великої палиці» й оголосив обов'язком США виконання ролі міжнародного поліцейського на всій території Центральної та Південної Америки. Зовнішню і внутрішню політику Рузвельта продовжив його наступник президент Вільям Тафт. Після початку Першої світової війни адміністрація президента В. Вільсона (1913–1921) проголосила нейтралітет, а американський капітал узяв на себе роль постачальників і кредиторів країн

Антанти. У квітні 1917 р. США вступили у війну. 11 листопада 1918 р. у Версалі був підписаний мирний договір, який поклав край війні. У підготовці цього документа і його складової частини — Статуту Ліги Націй — брав активну участь Вільсон, але йому не вдалося домогтися згоди сенату США на затвердження договору.

За роки війни частка США у світовій економіці істотно зросла, з боржника вони перетворилися на кредитора багатьох країн. У центрі уваги трьох повоєнних республіканських адміністрацій США — Уоррена Гардінга, Келвіна Куліджа і Герберта Гувера — були питання, поставлені великим капіталом країни, який був зацікавлений в отриманні реальної політичної та економічної вигоди від розстановки сил на міжнародній арені після військової поразки Німеччини і двох революцій у Росії. Протягом 12 років зовнішньополітичний курс країни практично не змінювався. Соціально-економічна ситуація в країні ускладнювалася з кожним роком. У жовтні 1929 р. у США вибухнула економічна криза, що охопила всі сфери промислового виробництва, сільського господарства та фінансової діяльності. Адміністрація Гувера виявилася нездатною впоратися з кризою та її наслідками. На виборах 1932 р. перемогу здобула Демократична партія та її кандидат Франклін Рузвельт. Президентство Ф. Рузвельта, що тривало протягом 12 років, ознаменувалося найбільшими історичними подіями. Рузвельт зробив рішучі кроки в галузі внутрішньої та зовнішньої політики, включаючи проведення економічних і соціальних реформ («новий курс») і встановлення в листопаді 1933 р. дипломатичних відносин з СРСР. У сфері зовнішньої політики особливу заклопотаність адміністрації Ф. Рузвельта викликали плани Японії на Далекому Сході і Німеччини в Європі, які передбачали новий переділ світу. До Другої світової війни США утримувалися від прямої участі в європейських справах, але після її початку у вересні 1939 р. стали надавати все більшу підтримку жертвам агресії з боку гітлерівської Німеччини. У березні 1941 р. був прийнятий Закон про лендліз, що передбачав надання їм допомоги озброєнням і стратегічною сировиною. Після нападу Німеччини на СРСР дію цього закону було поширене і на СРСР.

США вступили в Другу світову війну після нападу Японії на американську військово-морську базу в Перл-Харборі в грудні 1941 р. У ході війни була створена антигітлерівська коаліція, основними

учасниками якої стали США, Великобританія та СРСР. У ході зустрічей керівників держав «великої трійки» у Тегерані (1943) і Ялті (1945) узгоджувались питання їхнього військового співробітництва з метою розгрому Німеччини та її союзників, включаючи питання про відкриття другого фронту в Європі, а також повоєнне співробітництво і створення ООН. Основні військові дії за участю США і Великобританії розгорталися в Північній Африці, Італії та на острові Сицилія. Другий фронт був відкритий у Нормандії (Франція) у червні 1944 р. У квітні 1945 р. Рузвельт раптово помер і на президентський пост заступив Гаррі Трумен (1945–1953), який піддав перегляду курс на післявоєнну співпрацю з СРСР. У ході останньої зустрічі «великої трійки» у Потсдамі в червні 1945 р. виявилися розбіжності між СРСР і США за низкою аспектів повоєнної політики. Атомні бомбардування японських міст Хіросіма і Нагасакі (серпень 1945 р.) продемонстрували намір США скористатися монополією на ядерну зброю. Втрати США в живій силі за роки війни склали близько 300 тис. убитими і понад 670 тис. пораненими. За воєнні роки доходи американських корпорацій зросли більш ніж удвічі. Із закінченням війни на перший план вийшли протилежні національні інтереси колишніх союзників. Розпочата в 1945 р. «холодна війна» і гонка озброєнь тривали майже п'ять десятиліть. У розвиток курсу на стримування СРСР США уклали в 1945–1949 рр. двосторонні оборонні пакти з 42 державами. Післявоєнним зовнішньополітичним інтересам США відповідали оголошені адміністрацією «план Маршалла», доктрина Трумена і програма військово-технічної допомоги в «боротьбі з комунізмом». З ініціативи США в квітні 1949 р. був підписаний Північноатлантичний пакт, який передбачав створення НАТО. У самих США почався період маккартизму — боротьби з інакомисленням і «антиамериканізмом». У 1947 р. були утворені ЦРУ і РНБ. У 1950 р. почалася війна в Кореї, в якій по різні сторони фронту взяли активну участь Збройні сили США і КНР. У відповідь на появу в 1949 р. атомної бомби у СРСР у листопаді 1952 р. США виробили перше успішне випробування термоядерного пристрою. Жорстка лінія конфронтації з СРСР тривала і при наступникові Трумена президенті Дуайті Ейзенхауері. У 1953 р. війна в Кореї закінчилася; в наступні роки з'явилися можливості для переговорів між США і СРСР з метою нормалізації відносин. Акція із за-

силанням американського розвідувального літака У-2 в повітряний простір СРСР у 1960 р. зірвала переговорний процес. Перші кроки до нормалізації радянсько-американських відносин були зроблені в роки адміністрації Джона Кеннеді, проте вбивство президента, а потім розпочата його наступником президентом Ліндоном Джонсоном війна у В'єтнамі (1964–1976) надовго перервали спроби нормалізувати ці відносини. Перехід від «ери конфронтації» до «ери переговорів» і початок розрядки міжнародної напруженості («детанта») пов'язується з президентством Річарда Ніксона. У 1972–1974 рр. відбулися три зустрічі на вищому рівні між керівниками США і СРСР, у ході яких були підписані десятки двосторонніх угод, включаючи перші угоди в галузі роззброєння та контролю над озброєнням.

Внутрішньополітичний «вотергейтський скандал» призвів до відставки президента Ніксона (серпень 1974 р.). За Джеральда Форда, який змінив Ніксона в Білому домі, закінчилася війна у В'єтнамі, але президенту не вдалося досягти серйозних успіхів у зовнішній і внутрішній політиці. У 1976 р. президентом США був обраний Джеймс (Джиммі) Картер. У роки його президентства економічне становище в країні значно погіршилося. З 1 січня 1979 р. було встановлено дипломатичні відносини з КНР, але ускладнилися відносини з Іраном, де після повалення шаха були взяті в заручники співробітники американського посольства. У червні 1979 р. у Відні відбулася зустріч радянських і американських керівників, що завершилася підписанням Договору між СРСР і США про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО 2), але у кінці 1979 р. після введення радянських військ до Афганістану відносини з СРСР знову ускладнилися. У зустрічах на вищому рівні між американськими і радянськими керівниками настала тривала перерва, протягом першої половини президентства Рональда Рейгана. Сталося серйозне ускладнення міжнародної обстановки, викликане новим витком гонки озброєнь і наміром адміністрації США вести переговори з СРСР з позиції сили. У Латинській Америці та країнах Азії та Африки активно фінансувалися режими і сили, що виступали з антирадянських позицій. З початку 1984 р. були проведені кілька радянсько-американських зустрічей на вищому рівні, в результаті чого конфронтація стала слабшати. Пожвавлення американської економіки і перспективи нормалізації міжнародної обстановки, що

відкрилися, стали пов'язуватися з продовженням зовнішньополітичного і внутрішньополітичного курсу адміністрації Рейгана. Наступність цього курсу забезпечувалася обранням Джорджа Буша. У роки його президентства (1989–1993) ситуація в країні помітно погіршилася — почався економічний спад, стали зростати безробіття і бюджетний дефіцит. У сфері зовнішньої політики адміністрація рішуче виступила проти спроби Іраку анексувати Кувейт. Війна в Перській затоці («Буря в пустелі») тривала близько 1,5 місяців і завершилася поразкою Іраку. У грудні 1991 р. розпався СРСР. Російська Федерація була негайно визнана США. В лютому 1992 р. російський президент Б. М. Єльцин і Дж. Буш офіційно проголосили закінчення «холодної війни». До закінчення президентства Буша Росія і США підписали Договір про подальше скорочення й обмеження наступальних озброєнь (СНО 2), а США, Канада і Мексика — Північноамериканську угоду про свободу торгівлі (НАФТА). У січні 1993 р. президентом США став Вільям Дж. (Білл) Клінтон (1993–2001). Закінчення «холодної війни» дозволило його адміністрації приділяти більше уваги забезпеченню інтересів США в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (АТР) і Африці.

Нормалізувалися політичні і почали розвиватися торгово-економічні відносини США з КНР, було скасовано ембарго на торгівлю із В'єтнамом, зроблена спроба врегулювати відносини з КНДР. Ідея «атлантичного дому», побудованого на фундаменті НАТО, стала втрачати привабливість для держав Західної Європи, але отримала підтримку у країн Центральної та Східної Європи. У роки президентства Клінтона стала формуватися зовнішньополітична стратегія, що поєднувала *неоізоляціоністські* положення з принципом обмеженої (або вибіркової) участі США у виробленні спільно з іншими державами (насамперед зі своїми союзниками) рішень щодо спірних міжнародних проблем, але при обов'язковому збереженні американського лідерства. США зміцнили свою військову перевагу і зберегли свою військову присутність у Європі, АТР і в зоні Перської затоки. Завершальний період адміністрації Клінтона був затьмарений скандалом, прозваним «Монікагейт», який ледь не завершився імпічментом президента.

Перед тим як покинути Білий дім, Клінтон оголосив плани розгортання національної системи протиракетної оборони США (ПРО) для захисту американської території і збройних сил за її межами від

зброї масового ураження. Реакція європейських країн на цей намір і негативне ставлення до нього РФ змусили Клінтона залишити реалізацію цих планів своєму наступнику, яка почалася адміністрацією 43-го президента США Дж. У. Буша у січні 2001 р. Перші два роки його президентства характеризувалися ускладненням внутрішніх соціально-економічних проблем. Однак основною проблемою адміністрації стала боротьба з міжнародним тероризмом і контроль за поширенням зброї масового ураження. 11 вересня 2001 р. напад арабських пілотів-смертників піддалися будинки нью-йоркського Центру всесвітньої торгівлі та Міністерства оборони у Вашингтоні, в результаті чого загинули близько 3 тис. чол. У березні 2003 р. США і Великобританія при дипломатичній підтримці інших країн приступили до ліквідації режиму Саддама Хусейна в Іраку, звинуваченого у володінні зброєю масового ураження і сприянні міжнародному тероризму. Військова акція завершилася усуненням режиму з політичної арени і затвердженням США в ролі єдиної світової наддержави.

4. Державний лад США

США — федеративна республіка з президентською формою правління. Конституція набула чинності в 1788 р. і включає 27 поправок, прийнятих з дня її ратифікації (діючими з них є 26 — поправка XVIII, що вводила в 1919 р. «сухий закон», була скасована в 1933 р. поправкою XXI). Перші 10 поправок — Білль про права — були прийняті в 1789 р. Поправки набувають чинності після їх ратифікації Законодавчими зборами (легіслатурами) 3/4 штатів. Загальне виборче право поширюється на громадян США, які досягли 18 років.

Адміністративний поділ — 50 штатів і Федеральний округ Колумбія. Штати діляться на графства (округи) (у штаті Луїзіана — приходи), які, у свою чергу, діляться на муніципалітети, котрі здійснюють самоврядування в містах, і тауншипи, що представляють самоврядування в сільській місцевості.

В основі функціонування державного механізму США лежить конституційний принцип «поділу влади», що передбачає існування трьох гілок влади — законодавчої, виконавчої та судової — і виключає можливість зловживання владою будь-якої однієї з її гілок.

Законодавча влада здійснюється конгресом США, що складається з двох палат — сенату і палати представників. Сенатори (100 чол. — по два представники від кожного штату) обираються на 6-річний термін, кожні два роки відбувається оновлення складу сенату на 1/3. Вибори в палату представників проходять кожні два роки, в ході яких переобираються всі 435 представників відповідного числа виборчих округів. Виборчі округи визначаються відповідно до чисельності населення. До складу палати представників входять також три представники Федерального округу Колумбія з правом дорадчого голосу. Офіційно голова сенату — віце-президент США (він бере участь у роботі сенату і голосує, якщо в ході голосування з якогось питання голоси senatorів розділилися порівну). У цьому випадку його голос стає вирішальним. У відсутність віце-президента роботою сенату керує тимчасовий президент (*president pro tempore*). Роботою палати представників керує спікер — представник партії, що має більшість голосів у палаті. У сенаті і палаті представників обираються керівники постійних і спеціальних комітетів і підкомітетів, а також лідери більшості і меншості та їх заступники — «кнуті». У кожній з двох палат існують по 20 функціонуючих незалежно один від одного постійних комітетів з основних напрямів законодавчої діяльності; а також три об'єднаних (спільних) комітети. Для розгляду особливо важливих питань внутрішньої чи зовнішньої політики скликаються спільні засідання обох палат. Конгрес кожного скликання працює у форматі двох щорічних сесій. Історично склалася традиція нумерації сесій конгресу США.

Конгрес має широкі прерогативи у більшості сфер державної діяльності, насамперед фінансів. Він затверджує федеральний бюджет, встановлює податки й інші збори, регулює зовнішню і міжштатну торгівлю, контролює діяльність урядових відомств і витрачання ними федеральних фінансових коштів. Контроль за державним фінансуванням здійснюється конгресом через створені при ньому спеціалізовані установи: Головне контрольно-фінансове управління, управління з оцінки технології та бюджетне управління.

Поряд із повноваженнями, здійснюваними спільно або роздільно обома палатами конгресу США, кожна з них має функції, що

властиві виключно їй. Так, усі законопроекти у сфері бюджетної політики, включаючи затвердження щорічного бюджету, можуть видаватися лише палатою представників, сенат володіє правом лише обговорювати їх і вносити до них поправки. Палаті представників надано право обрання президента США, якщо жоден із кандидатів на цей пост не отримав більше половини голосів членів Колегії вибірників, а також право винесення звинувачення про імпічмент президента чи віце-президента. Сенат США, «за порадою і за згодою» якого приймаються найважливіші президентські рішення, володіє правом оголошення війни, надзвичайного стану, затвердження міжнародних договорів, внесення до них поправок і доповнень, затвердження кандидатів на зайняття кабінетних постів і ряду вищих посад у держапараті, керівників дипломатичних представництв США за кордоном, членів Верховного суду США, федеральних суддів, а також виносить остаточне рішення щодо резолюції про імпічмент президента країни, яка пройшла через палату представників. Сенат не володіє повноваженнями затвердження призначень на посади в апараті Білого дому.

Законодавча влада на місцях здійснюється легіслатурами штатів, що складаються з двох або однієї (Небраска) палат.

Президент — вища посадова особа США — глава держави й одночасно глава уряду. Його резиденцією є Білий дім, розташований у федеральній столиці м. Вашингтоні. Президент обирається строком на чотири роки і відповідно до прийнятої в 1951 р. XXII статтею Конституції не може обиратися більше ніж на два терміни. Одночасно з президентом обирається віце-президент.

Кандидати на пост президента і віце-президента висувуються і затверджуються делегатами національних партійних з'їздів, що скликаються раз на чотири роки. Вибори президента і віце-президента (а також вибори всіх членів палати представників, 1/3 senatorів і губернаторів штатів, які підлягають переобранню) проводяться в перший вівторок після першого понеділка листопада кожного високосного року.

Американська виборча система передбачає обрання президента і віце-президента голосами членів Колегії вибірників, що обираються в кожному штаті загальним голосуванням серед місцевих партій-

них *активістів*. Голосуючи за того чи іншого кандидата в президенти, пересічний виборець одночасно голосує за вибірника конкретної партії, який, як правило, зобов'язаний підтримати кандидата своєї партії. Кожен штат обирає кількість вибірників, що дорівнює загальній кількості представників даного штату — сенаторів і членів палати представників — у конгресі США. Вибрані загальнонародним голосуванням вибірники збираються (роздільно по штатах) у столиці свого штату у перший понеділок після другої середи грудня високосного року й обирають президента і віце-президента США шляхом заповнення спеціальних форм. Якщо кандидат у президенти не отримав більшості голосів вибірників, питання про майбутнього президента передається в палату *представників конгресу США*, обирає президента з трьох кандидатів, що отримали найбільшу кількість голосів рядових виборців. Згідно з прийнятою в 1933 р. XX поправкою до Конституції США офіційною датою вступу президента на посаду є опівдні 20 січня року, наступного за роком виборів. У разі смерті або нездатності президента виконувати свої обов'язки його наступником стає віце-президент. У разі смерті або відсутності віце-президента порядок наступності влади передбачає її подальший перехід до спікера палати представників, тимчасового президента сенату, а потім до членів кабінету міністрів згідно з хронологією створення відповідних міністерств — Держдепартаменту, оборони, фінансів і т. ін.

Президентом може бути громадянин США «за народженням» старше 35 років, який прожив у країні не менше 14 років. Конституція не передбачає вищої вікової межі для осіб, що обираються на посаду президента. Конституція наділяє президента широкими повноваженнями. Він володіє правом законодавчої ініціативи, представляє країну за кордоном, є верховним головнокомандувачем Збройних сил, призначає (з наступним затвердженням сенатом США) членів кабінету і вищих чиновників урядових установ, а також федеральних суддів, включаючи членів Верховного суду і послів. Президент має право укладати міжнародні угоди у формі виконавчої угоди, що не підлягає схваленню сенатом, але має таку ж юридичну силу, що й міжнародний договір. Конституція надає президентові право помилування і відстрочки виконання вироку щодо засуджених за федеральними

законами. Він має право скликання надзвичайних сесій однієї або обох палат конгресу і право перенесення чергових сесій конгресу. Президент представляє проект федерального бюджету на розгляд конгресу і має у своєму розпорядженні право вето щодо законопроектів, схвалених конгресом, а також видання президентських наказів, практично рівнозначних законам. Президентське вето може бути подолане повторним голосуванням 2/3 членів конгресу. При виникненні гострих міжнародних або внутрішніх кризових ситуацій президент може вдаватися до використання надзвичайних повноважень. Згідно із Законом про військові повноваження 1973 р. президент США має право вводити війська на територію, в повітряний простір або в територіальні води іноземної держави на термін до 60 днів без схвалення конгресу США.

Функції віце-президента в конкретній адміністрації визначаються президентом, але мають переважно представницький характер. Віце-президентом не може бути обраний житель того ж штату, де проживає президент.

Структура виконавчої влади США включає: кабінет міністрів, що складається з глав федеральних відомств вищої категорії — 15 міністерств (Державного департаменту, оборони, фінансів, юстиції, торгівлі, внутрішніх справ, сільського господарства, праці, охорони здоров'я і соціальних служб, освіти, транспорту, енергетики, житлового будівництва і міського розвитку, у справах ветеранів, внутрішньої безпеки), міністерства армії, Військово-морського флоту і Військово-повітряних сил, що не входять в уряд; Виконавче управління президента (включаючи апарат Білого дому, радників і помічників президента); Адміністративно-бюджетне управління (АБУ); Економічна рада при президенті; Рада національної безпеки (РНБ); управління з питань військово-технічної політики і понад 60 федеральних агентств і відомств, включаючи Федеральну резервну систему, ЦРУ, Національний науковий фонд, Експортно-імпортний банк, Національне управління з аеронавтики і дослідження космічного простору, Адміністрацію малого бізнесу, Адміністрацію фермерського кредиту, Поштову службу США.

Головою виконавчої влади в штаті є губернатор, який обирається на чотири або два (Нью-Гемпшир, Вермонт) роки і керує роботою

адміністрацій (урядів) штатів. Штати володіють автономією у питаннях державного будівництва та соціально-економічного регулювання. Виконавча влада в місті здійснюється виборним мером або управителем, що призначаються (вибори і призначення є прерогативою міської Ради).

Вищий орган федеральної судової влади — Верховний суд США складається з 9 федеральних суддів, включаючи голову Верховного суду. Члени Верховного суду призначаються президентом на довічний термін з правом виходу у відставку за власним бажанням. На федеральному рівні функціонують також 94 окружних суди, які розглядають справи, що підпадають під федеральну юрисдикцію, спеціальні суди, включаючи 12 регіональних апеляційних судів і судів з банкрутства, і суд по зовнішній торгівлі. До системи судової влади США входять також суди окремих штатів і округів (графств).

Основа політичного процесу в США — існування двопартійної системи. Провідні партії: Демократична (організаційно оформилася в 1828 р., отримала нинішню назву на початку 1830-х рр.) і Республіканська (заснована в 1854 р.), між якими переважно і ведеться боротьба за керівництво країною. Республіканська і Демократична партії, які опираються на різні соціальні групи суспільства, визнають положення, що лежать в основі американської політичної та соціально-економічної системи. Їх можуть розрізнити підходи до вирішення конкретних питань внутрішньої і зовнішньої політики, визначення ступеня державного регулювання та реформування соціально-економічного життя країни. Символ Республіканської партії — слон, Демократичної — осел.

На окремих етапах історичного розвитку США існувало безліч інших партій, яким ніколи не вдавалося провести свого кандидата на пост президента країни або зайняти провідне положення в конгресі США. Зазвичай у президентських виборах беруть участь від п'яти до восьми партій, включаючи дві провідні. Так звані треті партії не мають помітного впливу на державну політику. Лише одного разу за всю історію країни «третья» партія — Прогресивна партія Т. Рузвельта — змогла відтіснити одну з двох провідних (Республіканську) на

третє місце за кількістю отриманих на президентських виборах голосів (1912). «Третім» партіям неодноразово вдавалося добиватися серйозної підтримки у традиційного електорату однієї з двох основних партій, перешкоджаючи тим самим її перемозі на виборах. Комуністична партія США (заснована в 1919 р.) ніколи не становила значної політичної сили, але регулярно брала участь у президентських виборах 1924–1984 рр. Серед лівих партій найбільшого успіху досягла Соціалістична партія в 1912 р., отримавши понад 900 тис. голосів.

Фінансування партійної діяльності здійснюється переважно за рахунок добровільних пожертвувань шляхом збору коштів серед прихильників відповідних партій. Чіткої організаційної структури та офіційного членства в партіях не передбачено; популярність партії та її політичний вплив визначаються лише в ході виборчих кампаній за кількістю поданих за їхніх кандидатів голосів. Малопомітною повсякденною діяльністю провідних партій керують національні комітети відповідних партій на чолі з національними головами. Відділення національних партійних комітетів існують у всіх штатах. Їх активність (переважно у формі збору фінансових коштів і передвиборної агітації) проявляється лише напередодні і в ході виборчих кампаній.

Формальним лідером партії вважається чинний президент країни, висунутий конкретною партією, або (до наступних виборів) претендент на пост президента країни від партії, яка зазнала поразки на попередніх виборах.

Головнокомандувач Збройними силами (ЗС) країни — президент США. Безпосереднє керівництво ними здійснюється Міністерством оборони. Штаб-квартирою міністерства є будівля в м. Вашингтоні, відома як Пентагон (п'ятикутник). Міністр оборони призначається президентом (за згодою сенату) із цивільних осіб.

ЗС включають Сухопутні сили (армію), ВПС, ВМФ і морську піхоту. Загальне керівництво цими видами ЗС здійснюють міністри армії, флоту й авіації, а також командувач корпусом морської піхоти. Міністри і співробітники апарату міністерств є цивільними особами. Робочий орган Міністерства оборони — Комітет начальників штабів (КНШ) у складі голови, заступника голови, начальників штабів армії, ВПС і ВМС і командувача (коменданта) корпусом морської піхоти.

КНШ здійснює оперативне управління ЗС країни. Чисельність регулярних ЗС — 1,3 млн чол., що перебувають на дійсній військовій службі. 86% американських військовослужбовців становлять чоловіки. ЗС комплектуються на добровільній основі з осіб, що досягли 18 років; усі військовослужбовці отримують грошове утримання. Військовослужбовці, демобілізовані з бездоганним послужним списком, користуються перевагами при вступі до вищих навчальних закладів, отриманні пільгової житлової позики і при працевлаштуванні. Крім військовослужбовців, що перебувають на дійсній службі, в американських ЗС 650–750 тис. чол. цивільного персоналу. До складу ЗС входять також Національна гвардія (близько 470 тис. чол.), що складається із Сухопутних і Військово-повітряних сил, а також організовані резерви армії (близько 780 тис. чол.) Національна гвардія призначена для оборони території США у разі висадки ворожих військ, виконує окремі завдання протиповітряної оборони, а також використовується для боротьби з масовими заворушеннями, наслідками стихійних лих і т. п. Військовослужбовці Берегової охорони США в мирний час підпорядковані Міністерству транспорту; у воєнний час переходять до відомства Міністерства ВМФ.

Рада національної безпеки (РНБ) є координуючим органом при президенті США, що направляє діяльність усіх урядових установ у військовій сфері. До складу РНБ входять постійні члени ради: президент (голова ради), віце-президент, держсекретар, міністр оборони. За рішенням президента в нього можуть також входити керівник апарату Білого дому, міністри фінансів, юстиції, внутрішньої безпеки, деякі інші відповідальні державні діячі. Як постійні радники у засіданнях ради беруть участь голова КНШ і директор ЦРУ як головні радники президента з військових питань та розвідки. Керівником робочого апарату РНБ є радник (помічник) президента з національної безпеки.

США — член більш ніж 70 міжнародних організацій, у т. ч. ООН та її спеціалізованих організацій, НАТО, МВФ, МОП, ОАД, МТС, ОЕСР, «великої сімки», МБРР, Північноамериканської угоди про вільну торгівлю (НАФТА) та ін. Володіння США включають Пуерто-Ріко, Віргінські острови в Карибському морі, острови в Тихому океані — Гуам, Східне Самоа, Уейк, Мідуей, атол Джонстон та ін.

5. Основні галузі господарства США

США — провідна економічна держава світу. Характерною рисою американської економіки кінця ХХ ст. є випереджальний розвиток інформаційних і комунікаційних технологій.

Обсяг ВВП (у поточних цінах) 13,06 трлн дол. (37,6 тис. дол. на душу населення — друге місце у світі після Люксембургу) (2006). Структура ВВП за галузями економіки: промислове виробництво 20,9%, сільське господарство 0,9%, сфера послуг 78,2%. Частка ВВП США у світовому виробництві 32,6%. Займає 12-те місце у світі за рівнем життя населення. Обсяг експорту в 2006 р. — 1,023 трлн дол, імпорту — 1,861 трлн дол.

Національний доход 8,12 трлн дол. Після двохрічного (2000–2001) профіциту дефіцит федерального бюджету в 2002 р. склав 165 млрд дол. (1,24% ВВП).

Чисельність економічно активного населення — 141,8 млн чол. Безробіття — 8 млн чол. (близько 5,8% економічно активного населення) (2003).

Переробна промисловість — найбільша із виробничих галузей американської економіки за кількістю працівників. Її відродження датується другою половиною 1980-х рр. і пов'язане з активізацією протекціоністської політики американської держави і збільшенням федеральних асигнувань на НДДКР (федеральні асигнування становлять менше 1/4 приватних капіталовкладень).

США випереджають інші країни за обсягом виробництва наукомісткої продукції. Галузі американської промисловості, пов'язані з інформаційними технологіями, дають 20–30% щорічного приросту ВВП; частка комп'ютерного виробництва становить 7,3% ВВП.

У сфері фінансів, страхування та нерухомості зайнято 5,8% економічно активного населення.

В оптовій торгівлі, кількість підприємств якої складає 8,9% усіх підприємств країни, зайнято 5,5% економічно активного населення.

Галузях транспорту, зв'язку, енергогосподарства і комунальної служби зайнято 5,3% економічно активного населення. США мають найбільш розвинений у світі транспортний комплекс, що включає

залізничний, автомобільний, морський, внутрішній водний, повітряний і трубопровідний.

Торговий морський флот включає 348 суден водотоннажністю 1 тис. т і більше. Загальна водотоннажність торгового флоту США 12,2 млн т, включаючи судна, приписані до портів інших країн. Найбільші морські та річкові порти США: Анкоридж, Балтимор, Бостон, Чарлстон, Чикаго, Дулут, Хамптон-Роуд, Гонолулу, Х'юстон, Джексонвілл, Лос-Анджелес, Нью-Орлеан, Нью-Йорк, Філадельфія, Порт-Канаверал, Портленд, Прадхо-Бей, Сан-Франциско, Саванна, Сіетл, Тампа, Толідо.

Найбільші авіакомпанії: «Аляска Ейрлайнс», «Америка уест», «Американ Ейрлайнс», «Американ трансейр», «Ейр Трен», «Континенталейрлайнс», «Дельтаейрлайнс», «Фронтір», «Нортвестейрлайнс», «Саутуест», «Трансуорлдейрлайнс», «Юнайтед» і «ЮСейруейс».

Основні сільськогосподарські продукти: пшениця, кукурудза, соя, фрукти, овочі, бавовна, яловичина, свинина, бройлери, молочні продукти. Основні статті експорту: соя й соєві продукти, кормове зерно, худоба та м'ясна продукція, свіжі овочі й овочева продукція. Продукція сільського господарства становить (у вартісному вираженні) 8% усього обсягу американського експорту і 4% американського імпорту. 70% загальної кількості фермерських господарств — частково або повністю тваринницькі або птахівницькі. Експорт худоби, птиці, тваринного і пташиного м'яса і продуктів з них становить (у вартісному вираженні) понад 21% обсягу сільськогосподарського експорту США.

Рибне господарство та рибальство. Щорічний улов риби й інших морепродуктів (призначених для їди) становить близько 4,1 млн т. США імпортують 1,86 млн т і експортують 1,2 млн т свіжої, консервованої та мороженої риби та морепродуктів.

Основні статті експорту: засоби виробництва, автомашини, промислові товари, сировина, товари широкого споживання і сільськогосподарські продукти. США випереджають інші країни за масштабами експорту наукомісткої продукції. Найбільшими імпортерами американських товарів є Канада, Мексика, Японія, Великобританія, Німеччина, Франція, Нідерланди. Основні статті американського імпорту: сира нафта і нафтопродукти, верстати, автомашини, товари широкого вжитку, промислова сировина, продовольчі товари та напої.

Найбільші експортери в США: Канада (17,8%), Мексика (11,3%), КНР (11,1%), Японія (10,4%), Великобританія (8,9%), Німеччина (5,3%), Тайвань (4%) (2002). Масштаби туризму із США і в США помітно скоротилися після терористичних актів у Нью-Йорку і Вашингтоні 11 вересня 2001 р. У 2001 р. США відвідали 45,5 млн іноземних туристів. Доходи від іноземного туризму склали 72,3 млрд дол. (у 2000 р. — 82 млрд).

Зв'язок, засоби масової інформації та інформатика. У США найбільш сучасна та розвинена телефонна мережа. По дну Атлантичного і Тихого океанів прокладені 24 міжнародних телефонних кабеля, функціонує також 61 наземна телефонна станція (система Інтелсат), п'ять станцій системи Інтерспутник і чотири станції системи Інмарсат, що працюють через супутники зв'язку.

У США п'ять великих телекорпорацій — «Нешнл бродкастинг корпорейшн» (NBC), «Американ бродкастинг корпорейшн» (ABC), «Коламбія бродкастинг систем» (CBS), «Фокс бродкастинг компані» (FOX) і «Паблік бродкастинг систем» (PBS), а також близько 10 тис. кабельних телевізійних систем. Вища премія у сфері телебачення — премія «Еммі», започаткована в 1949 р. Національною академією телевізійних мистецтв, присуджується за більш ніж 30 номінаціями.

Провідні газети країни: «Ю-Ес-Ейтудей», «Нью-Йорк таймс», «Уолл-стріт джорнал», «Лос-Анджелес таймс», «Вашингтон пост», «Нью-Йорк дейліньос», «Чикаго Трибюн», «Лонг-Айленд-ньюдсдей», «Нью-Йорк пост», «Сан-Франциско кронікл», «Чикаго Сан-Таймс», «Бостон Глоуб», «Балтимор сан», «Крісченсаенс монітор», «Філадельфія інквайрер», «Клівленд плейн дилер» та ін. У США видається близько 100 журналів тиражем понад 1 млн екз.

Найвищий тираж у журналів «Рідерз дайджест», «ТіВі гайд», «Беттерхоумсенд Гарденс», «Нешнлджіографік», «Гуд хаускіпінг». Із суспільно-політичних журналів найбільшою популярністю користується «Таймс» і «Ньюсвік».

Провідні інформаційні агентства: «Ассошіейтед прес» (засновано в 1848 р.) і «Юнайтед прес інтернешнл» (засновано в 1958 р.). Вищою журналістською, літературною та музичною премією є Пулітцерівська премія, заснована в 1903 р. Присуджується за 8 номінаціями.

Контрольні запитання та завдання

1. Охарактеризуйте географічне положення США.
2. Наведіть демографічну характеристику США.
3. Розкрийте особливості історичного розвитку США.
4. Розкажіть про державний лад США.
5. Охарактеризуйте основні галузі господарства США.

ТЕМА 22

Канада

1. Географічне положення Канади

Канада омивається на сході Атлантичним, на півночі — Північним Льодовитим і на заході — Тихим океанами. Загальна протяжність сильно порізаної берегової лінії найбільша в світі (включаючи узбережжя островів) — 243 791 км. Межує із США на півдні, а також на північному заході (зі штатом Аляска).

Канада ділиться на сім фізико-географічних районів. 1. Арктичні гори. Більшу частину острова Елсмір і північно-східного узбережжя острова Баффінова Земля займає низка високих гір: арктична пустеля. 2. Лаврентійська (Канадський) щит. Територія цього рівнинного району, що займає 1/2 площі країни, складена давніми кристалічними породами. Форми рельєфу — спадщина льодовикового періоду. Район надзвичайно багатий мінеральними ресурсами (руди чорних, кольорових, благородних, радіоактивних та рідкісноземельних металів, а також відкриті в кінці ХХ ст. родовища алмазів, розвідка яких триває). Тундра, лісотундра, на півдні хвойні ліси. 3. Гори Аппалачі. Приатлантичні провінції й острів Ньюфаундленд представляють найбільш північний край Аппалачської гірської системи. Найвища гора — Д'Ібервіль (1622 м) у провінції Квебек. Лісотундра, на півдні хвойні та змішані ліси. 4. Внутрішні рівнини. Цей район межує з Канадським щитом і продовжується з США через лісостеп і степ південної частини Степових провінцій (нині майже повністю розорані) і поширюється на північний захід до тундри арктичного узбережжя. Тут і на північному морському шельфі знайдені великі родовища нафти і природного газу. 5. Скелясті гори різко піднімаються вздовж західного краю Внутрішніх рівнин. Їх вершини часто перевищують 3 тис. м (найвища — гора Колумбія). 6. Міжгірські райони Заходу. Цей район, виключно складний у геологічному відношенні, являє собою низку плато, невисоких хребтів і долин на захід від Скелястих гір; відокремлює їх від гірських хребтів, які простягаються вздовж

Тихоокеанського узбережжя. 7. Тихоокеанська гірська система. Західний край континенту є гірською країною, що розкинулася від Аляски через територію Юкон і Британську Колумбію до Каліфорнії. Тут найвища точка Канади — гора Логан у горах Святого Іллі поблизу кордону з Аляскою. Ресурси Тихоокеанського, як і Атлантичного, району — руди металів, риба і деревина найцінніших порід, у т. ч. канадський «кедр» — гігантська туя. (Знаменитий канадський «цукровий» клен із солодким соком, лист якого став національною емблемою країни, росте тільки на південному сході Канади.)

На клімат центральної частини країни охолоджувальний вплив здійснює Гудзонова затока Північного Льодовитого океану, що глибоко врізається в сушу, а східної частини — холодна Лабрадорська течія. Тому в Канаді холодніше, ніж на тих же широтах у Європі. Приблизно 70% території країни прийнято відносити до районів Півночі. Найбільш північні 40% площі Канади, які розташовані на північ від 60° північної широти і не входять до складу її 10 провінцій (а виділені в три окремі «території» федерального підпорядкування), прийнято називати «Далекою Північчю».

На Канаду припадає 8% світового річкового стоку. Найбільші річки: басейн Північного Льодовитого океану (75% території країни) — Маккензі з її притоками Піс-Рівер, Атабаска, Ліард; Нельсон, Саскачеван, Черчилл, басейн Атлантичного океану (15% території) — Св. Лаврентія та її притока Оттава; басейн Тихого океану — річка Юкон, що тече на Аляску, Фрейзер і Колумбія. Озерами (за різними даними, в Канаді 2–4 млн озер) покрито близько 8% території країни. Канада ділить із США систему Великих озер (за винятком озера Мічиган): кордон проходить по озерах Верхне, Гурон, Ері й Онтаріо. Інші найбільші озера: Велике Ведмеже, Велике Невільниче, Вінніпег, Атабаска.

2. Демографічна характеристика Канади

За чисельністю населення займає 36-те місце у світі. Склад населення: канадці британського походження — 28%, французького походження — 23%, інші вихідці з Європи — 15%, індіанці й ескімоси — 2%, вихідці з Азії, Африки, араби — 6%, змішаного походження — 26%.

Найбільші міста — Торонто, Монреаль, Калгарі, Оттава, Едмонтон, Міссісуга, Вінніпег, Ванкувер.

Більша частина населення Канади зосереджена у смузі вздовж кордону із США (2% території більш ніж 50% мешканців). Понад 62% канадців у двох найбільших провінціях країни — Онтаріо і Квебек. 77% мешкають у містах.

Середня щільність населення — 3,2 чол/км². Віковий склад населення: молодше 15 р. — 17,6%, 15–65 р. — 69%, старші 65 р. — 13,3%. Природний приріст населення — 3%. Тривалість життя чоловіків — 76,8 років, жінок — 83,7 років.

Формально Канаду можна розглядати як малонаселену країну. Проте південно-східна частина країни (5% території, де проживає 2/3 всіх канадців) заселена щільно (100 чол. на 1 км²). Понад 3/4 населення країни живе не далі 200 км від кордону із США: реально заселена частина («ойкумена») Канади являє собою «стрічку», довжина якої (зі сходу на захід) у 40 разів перевищує її ширину. У цьому ж поясі зосереджені і практично всі сільськогосподарські площі країни. У дуже багатих на природні ресурси (ліс, гідроенергія, нафту, газ, вугілля, руди практично всіх видів металів) північних районах, що займають 70% території країни, проживає всього 1,5% її населення. Насамперед це аборигенні народи — індіанці та ескімоси (інуїти), а також приїжджі жителі селищ при рудниках.

Міське населення — 78%, фермерське — менше 3%; інше — «сільське нефермерське» (зайняте у позасільськогосподарських галузях).

У Канаді проживає не менше 100 різних етнічних груп. Більше 96% канадців — нащадки іммігрантів з різних країн, які прибули сюди за останні чотири століття.

Два найбільших народи — англо-канадців і франко-канадців — прийнято називати «народами-засновниками» Канади. Згідно з «політикою двох мов», що введена федеральним «Актом про офіційні мови» у 1969 р. і закріплена в конституційній «Хартії прав і свобод» 1982 р., усі парламентські дебати, державні документи обов'язково публікуються англійською та французькою мовами і лише після цього набувають чинності.

Історично перші народи, що заселили Канаду, — це індіанські народи, які офіційно називаються «першими націями Канади». Нині

вони живуть по всій країні й говорять 58 мовами. Чисельність індіанців та їх нащадків (у т. ч. метисів) складає близько 1,3 млн чол.

Частина з них проживає на території 2,5 тис. резервацій, у рамках яких існують племінне самоврядування та колективні права на землі. Канадську Арктику населяють ескімоси (50 тис.), яких прийнято називати інуїтами, що їхньою мовою означає просто «люди». У 1999 р. була створена окрема федеральна Територія Нунавут, де ескімоси складають 85% усього населення. Вона зайняла 1/5 площі всієї Канади (при населенні менше 30 тис. чол.).

По відношенню до всіх інших етнічних груп Канади терміни «нація» або «народ» не застосовуються. Їх прийнято називати за схемою «етнічне визначення плюс канадці» («українські канадці», «китайські канадці» і т. д.). У політичній культурі Канади з 1971 р. прийнята концепція *багатокультурності*, або «єдності через різноманіття» («одна нація — канадці, дві офіційні мови, багато етнічних культур»); закріплена «Канадським Актом про багатокультурність» (1988).

Рідною мовою в 2001 р. 58,5% канадців назвали англійську, 22,6% — французьку, 2,9% — китайську, 1,6% — італійську, 1,5% — німецьку, 0,8% — іспанську, 0,7% — польську, 0,7% — португальську, 0,5% — українську, 0,2% — російську.

Єдиною офіційною мовою провінції Квебек (де проживає 80% усіх франко-канадців) місцевими законами (№ 22 з 1974 р. та № 101 з 1977 р., конституційність яких заперечується федеральними властями) проголошена тільки французька. Офіційними мовами провінції Нью-Брансвік визнані одночасно англійська та французька; інших провінцій і території Юкон — тільки англійська. Офіційними мовами Північно-Західних територій (з яких у 1999 р. виділилася Територія Нунавут) у 1990 р. були проголошені 8 мов: англійська, французька, ескімоська (інуктітут) та індіанські мови — догріб, чіпевайан, гуїчін, слейві і кри.

Найбільша церква — католицька. До неї відносять себе 45,2% усіх канадців (переважно французького, італійського, ірландського, польського та іберійсько-латиноамериканського походження). Існує окрема україно-католицька церква (уніати) — 0,5%. Англоканадці — у більшості парафіяни протестантської Об'єднаної церкви Канади,

створеної в 1925 р. у результаті об'єднання частини пресвітеріанських, баптистських, конгрегаціоналістських і євангельських громад (11,5% усіх жителів країни), англіканської (8,1%) і ряду інших протестантських церков. Понад 10% жителів Канади — парафіяни менших протестантських церков і сект. Серед них лютерани — 2,4% (частина канадців німецького і скандинавського походження), кальвіністи-пресвітеріани — 2,4% (частина шотландців), баптисти — 2,5%, п'ятидесятники — 1,6%, меноніти та Гуттеріти (німці, які іммігрували більше століття назад з Росії) — 0,8%, росіяни духобори — 0,1% і багато інших. Православних (греки, частина українців і росіян) — близько 1%. З не християнських релігій у Канаді представлені іудаїзм — 1,2% всіх канадців, іслам — 0,9%, буддизм — 0,6%, індуїзм — 0,6% і сикхізм — 0,5%. Невіруючі складають 12,5% жителів країни.

3. Основні етапи історичного розвитку

Протягом тривалого періоду історії Канада не була самостійною державою. З початку XVII ст. вона була володінням Франції. З 1763 р. у результаті Семирічної війни стала володінням Великобританії. З 1 липня 1867 р. першою з британських колоній Канада отримала статус самоврядного британського домініону.

Близько 25 тис. років тому територія Канади була заселена предками індіанців, що перебралися з Азії через сухопутний перехийок, що тоді існував на місці Берингової протоки. Значно пізніше — 6 тис. років тому — у її арктичну частину тим же шляхом прийшли ескімоси. Перші європейці з'явилися в Канаді ще в 1000 р. н. е., коли виникло норманське поселення на острові Ньюфаундленд, що проіснувало трохи більше року. У 1497 р. італієць на англійській службі Джон Кабот досяг Ньюфаундленду. Французький моряк Жак Картьє в 1534 р. досліджував і зробив картографію залів Св. Лаврентія, а в 1535 р. піднявся вгору по р. Св. Лаврентія до індіанського селища Стадакона (місця, де тепер стоїть Квебек). Він вступив у контакт з місцевими індіанцями-ірокезами й оголосив навколишні землі володінням французького короля, давши їм назву «Канада» (мовою ірокезів це означало просто «село»). Найстаріше місто Канади Квебек заснував у 1608 р. Самюель де Шамплен (1567–1635) — французький мандрів-

ник і державний діяч, що отримав у 1601 р. титул «королівського географа». Він перший із європейців пройшов угору по р. Св. Лаврентія у Великі озера (до озера Гурон у 1615–1616), досліджував їх береги і уклав союз з індіанським племенем гуронів. З 1633 р. Шамплен — генерал-губернатор «Нової Франції» (майбутньої Канади). Торгівля хутром з індіанцями стимулювала французьку колонізацію, яка стала особливо активно поширюватися з другої половини XVII ст.

Одночасно з французькою розвивалася й англійська колонізація. Британська хутроторгова Компанія Гудзонової затоки заволоділа великою територією на півночі країни. На півдні ж розширення англійських колоній (на території майбутніх США) призводило до постійних англо-французьких конфліктів, до яких втягувалися й індіанські племена. Після Семирічної війни між Англією і Францією за Паризьким договором 1763 р. Канада стала володінням Великобританії. Французи, які оселилися в долині р. Св. Лаврентія і зберегли феодальні порядки старої метрополії, склали основу населення провінції Квебек. Англійські іммігранти заселяли Атлантичне узбережжя і береги Великих озер. Після закінчення війни за незалежність США 1775–1783 рр. до Канади переселилось не менше 40 тис. прихильників британської корони — «лоялістів»; вони і склали ядро англо-канадського народу. У 1867 р. згідно з прийнятим британським парламентом «Актом про Британську Північну Америку» був створений британський домініон Канада, що отримав державний статус самоврядної держави, але з британським монархом як його голови. Спочатку він складався з чотирьох провінцій: Онтаріо, Квебека, Нью-Брансвік і Нової Шотландії, що утворили конфедерацію, до якої пізніше приєдналися ще п'ять провінцій. Територія Канади набула сучасних обрисів до 1949, коли до її складу ввійшов колишній окремих британський домініон Ньюфаундленд як десята провінція.

У XX ст. посилилася орієнтація Канади на проведення незалежної від Великобританії політики. Цьому сприяв і зростаючий вплив США на економіку країни. Віхами утвердження суверенітету Канади були прийняття Вестмінстерського Статуту 1931 р., який визнав повну самостійність британських домініонів у внутрішній і зовнішній політиці, Акта про канадське громадянство 1947 р. і Конституційного акта про Канаду 1982 р. Прийняття останнього канадським парламен-

том отримало в країні назву «*репатріації Конституції*» (повернення на батьківщину). У 1982 р. відповідно до цього акта країна отримала право на будь-які зміни своєї Конституції, тобто повну незалежність.

4. Державний лад Канади

Формально Канада — конституційна монархія, фактично — федеративна демократична держава з парламентською формою правління, утворена в 1867 р. Актом про Британську Північну Америку, що був прийнятий британським парламентом. Він був Основним законом країни аж до 1982 р., коли канадський парламент прийняв новий Конституційний акт. Останній консолідував Акт 1867 р. і всі додатки до нього, додав формулу зміни Конституції, а також Хартію прав і свобод. Складовою частиною Конституції є, крім того, деякі неписані звичаї, які регулюють, наприклад, формування уряду країни.

Адміністративний поділ — десять провінцій і три території федерального підпорядкування.

Реальна влада належить парламенту, який виконує законодавчі та виконавчі функції і складається з монарха (з 1953 р. — англійська королева Єлизавета II), сенату і палати громад. Монарха в країні на постійній основі представляє генерал-губернатор, призначуваний (з 1952 р. — з канадських громадян) за рекомендацією прем'єр-міністра Канади. Він володіє лише символічними, головним чином церемоніальними, повноваженнями.

У парламенті провідна роль належить палаті громад, 301 член якої обирається загальним, прямим, таємним голосуванням в одномандатних округах, за мажоритарною системою, строком на п'ять років (фактично вибори проводяться частіше — за призначенням уряду, який стоїть при владі). Лідер партії, що отримала на виборах найбільшу кількість місць у палаті, стає прем'єр-міністром і формує уряд країни. Партія, яка стала другою за кількістю місць, традиційно має назву «офіційної опозиції». Палата громад приймає рішення з усіх питань, що виносяться на її розгляд урядом.

Сенат (104 місця) розглядає і, як правило, затверджує законопроекти, прийняті палатою громад. Однак він не має права законодавчої ініціативи з фінансових питань, контролю над виконавчою владою,

вотому недовіри уряду. У цілому канадський сенат набагато менш впливовий, ніж, наприклад, сенат США. Сенатори призначаються генерал-губернатором за рекомендацією прем'єр-міністра за певною нормою представництва від суб'єктів федерації. Вони виходять у відставку після досягнення 70 років.

За формою територіального державного устрою Канада — федерація, що складається з десяти провінцій і трьох територій. За Конституцією регулювання більшості найважливіших питань життєдіяльності країни (пряме оподаткування, торгівля, грошовий обіг, банківська діяльність, транспорт і зв'язок, громадянство, зовнішня політика та оборона) входить до компетенції федерації. Провінції віддають питаннями майнових і громадянських прав, непрямого оподаткування, використання природних ресурсів (що є одним з основних джерел доходів провінційних бюджетів у вигляді збору за право розробки надр — роялті), трудових відносин, освіти, охорони здоров'я, місцевого законодавства і самоврядування. До сфери спільної компетенції входять імміграція, розвиток сільського господарства.

Глава держави представлений у провінції *лейтенант-губернатором*, який призначається генерал-губернатором за рекомендацією прем'єр-міністра країни (і теж здійснює переважно лише церемоніальні функції). Законодавча та виконавча влада належать однопалатним Законодавчим зборам (у Квебеку — Національній асамблеї). Принцип формування провінційних урядів — той самий, що і федерального.

Судова система Канади має три рівні — федеральний, провінційний і територіальний. Вищим судовим органом країни є Верховний суд. За Конституційним актом 1982 р. Верховний суд крім колишніх повноважень останньої інстанції у кримінальних і цивільних справах отримав повноваження Конституційного суду. Дев'ять суддів Верховного суду призначаються генерал-губернатором за рекомендацією прем'єр-міністра і йдуть зі своєї посади після досягнення 70 років. Федеральний суд розглядає справи з питань морського права, прибуткового оподаткування, патентів, митниці.

У Канаді на федеральному рівні при владі з 1867 р. перебували тільки дві партії — Прогресивно-консервативна (виникла в 1854 р.) і Ліберальна (заснована в 1873 р.), що формувалися й функціонували за зразком аналогічних партій Великобританії.

Після Першої світової війни поряд із консерваторами і лібералами у федеральному парламенті були в різний час представлені 1–3 малі партії, іноді вони істотно впливали на політику уряду. У провінціях при владі перебувають партії, що мають, як правило, ті ж назви, проте більшість із них не має організаційних зв'язків зі своїми федеральними аналогами і не підпорядковується їх рішенням.

Ліберальна партія у XX ст. домінувала на федеральній арені, вигравши 18 загальних виборів з 28, при цьому після Другої світової війни — 12 з 18. Її діячі проявили себе більш гнучкими політиками й умілими правителями, ніж їх основні суперники — консерватори. Успішно утримує позицію в центрі політичного спектра Канади. В основі політичної програми партії — прихильність принципу вільного підприємництва при активній регулюючій ролі держави, прагнення зміцнити федеральну владу, зберегти провідні галузі економіки країни під національним контролем, диверсифікувати її зовнішньоекономічні та політичні зв'язки, відстоювати самобутність культури і самостійність зовнішньої політики Канади. У 1982 р. ліберали на чолі з тодішнім прем'єр-міністром П'єром Трюдо (перебував при владі в 1968–1979 і 1980–1984 рр.) здійснили «репатріацію» канадської Конституції, ліквідувавши формальні рештки колишньої залежності Канади від Великобританії.

Прогресивно-консервативна партія з 1900 домагалася влади десять разів, з них шість — після 1945 р. Її підтримують більшість англо-мовних жителів дрібних міст та сільської місцевості, особливо в західній частині країни, заможні фермери та підприємці, протестанти. Партія виступає за обмеження втручання держави в економіку, скорочення державних витрат, була ініціатором ослаблення контролю над іноземним капіталом, Угоди про вільну торгівлю з США в 1988 р. Спроби уряду Б. Малруні (прем'єр-міністр у 1984–1993 рр.) зміцнити єдність Канади шляхом конституційних поступок Квебеку і заодно всім іншим провінціям провалились. На виборах 1993 р. консерватори зазнали безпрецедентної у своїй історії поразки: маючи до цього 167 депутатів у палаті громад, вони змогли отримати в ній усього два місця, що поставило найстарішу партію Канади під загрозу зникнення.

Нова демократична партія (НДП) утворена в 1961 р. шляхом злиття Федерації кооперативної співдружності, створеної в 1932 р., з керівництвом Канадського робочого конгресу — найбільшого проф-

спількового центру країни. Це — єдина соціал-демократична партія Північної Америки. Входить до Соціалістичного інтернаціоналу. Відстоює державне регулювання економіки, ефективну систему соціального забезпечення, визнання «особливого статусу» Квебека у децентралізованій федерації. Виступає проти панування іноземного капіталу в ключових галузях. НДП неодноразово перебувала при владі в різних провінціях. Пік впливу НДП припав на 1970–1980-ті, коли кількість її депутатів у федеральному парламенті сягала 43. Однак на виборах 1993 р. нові демократи отримали всього дев'ять мандатів. На виборах 1997 р. НДП отримала 21 місце, у 2000 р. — 13 місце.

Квебекський блок було створено в 1990 р. сувереністами провінції Квебек (прихильниками «суверенітет-асоціації» — політичного суверенітету цієї франкомовної провінції, при збереженні її економічної асоціації з «рештою Канади»), щоб відстоювати свої інтереси на федеральній арені. До цього моменту вони обмежувалися політичною діяльністю всередині провінції, об'єднавшись у Квебекську партію.

Канадський консервативний альянс реформ виник (спочатку під назвою «Партія реформ») у 1989 р. у провінції Альберта як виразник невдоволення місцевого дрібного та середнього бізнесу політикою федеральної влади, яка традиційно відображає інтереси великого капіталу Центральної Канади. Виступив за децентралізацію федерації, за посилення ролі провінцій у формуванні сенату і Верховного суду країни, в контролі над її природними ресурсами, за скасування закону про двомовність, проти будь-яких поступок Квебеку. Отримав підтримку більшості фермерства, жителів дрібних і середніх міст у всіх провінціях заходу, де до того ж вельми сильні настрої англосаксонського шовінізму. Наприкінці 2003 р. Канадський консервативний альянс реформ і Прогресивно-консервативна партія оголосили про намір створити об'єднану консервативну партію.

Серед партій, що діють виключно на провінційній арені, особливий інтерес представляє Квебекська партія в провінції Квебек. Виникла в 1967 р. і вже на провінційних виборах 1976 р. прийшла до влади під гаслом «суверенітет — асоціація». У 1980 р. провела провінційний референдум з питання про суверенітет і зазнала поразки, отримавши лише 40% голосів. На виборах 1985 р. поступилася владою провінційним лібералам. У 1994 р. знову прийшла до влади і в

1995 р. провела другий референдум з того ж питання. Цього разу її заклик підтримали 49,4% голосуючих.

Платформа партії має багато в чому соціал-демократичний характер: заклик до діалогу з профспілками, соціальної забезпеченості населення, солідарної відповідальності всіх квебекців. Але головне — КП проповідує і реалізує політику всебічного зміцнення і заохочення французької мови та культури у провінції.

Зовнішня політика. Головними завданнями Канади після Другої світової війни довгі роки було забезпечення національної (і міжнародної) безпеки та економічного процвітання країни. В умовах «холодної війни» це означало, насамперед, запобігання війни між СРСР і США. Після закінчення «холодної війни» ці пріоритети помінялися місцями, а в 1995 р. урядом ліберальної партії до них було додане завдання просування за кордоном «канадських цінностей» і досягнень культури.

Об'єктивна зацікавленість Канади в багатосторонніх зусиллях із забезпечення миру та її двомовність привели до того, що вона стала засновником багатьох і членом практично всіх основних міжнародних організацій. Канада — єдина країна у світі, яка є членом одночасно і Співдружності націй, і Міжнародної асоціації країн французької мови («Франкофонії»).

Після початку «холодної війни» Канада виступила одним з ініціаторів створення НАТО в 1949 р., підтримувала всі основні дії цієї організації. Разом з тим вона виступала за вирішення спірних питань з країнами Варшавського Договору, з СРСР, а потім з РФ шляхом переговорів, компромісів, не допускаючи небезпеки виникнення збройного конфлікту.

Канада активно виступає проти порушень прав людини, за застосування світовим співтовариством найстрогіших заходів проти держав, які порушують міжнародні закони в цій галузі. Неабиякою мірою це пояснюється багатонаціональним складом канадського населення, особливо повоєнної імміграції, представники якої ревно стежать за тим, що відбувається на їхній колишній батьківщині.

У роки «холодної війни» Канада заслужила репутацію посередника у врегулюванні суперечок і конфліктів між державами. Особливої популярності Канада набула як миротворець — аж до 1994 р. вона

брала участь у всіх операціях з підтримання миру під егідою ООН і майже у всіх операціях такого типу поза її рамками. Ініціатива організації подібних операцій належала в 1957 р. міністру закордонних справ Канади тих років Л. Пірсону, який був удостоєний за неї Нобелівської премії миру.

У перші повоєнні роки Канада набула також репутації виразника і захисника інтересів молодих незалежних держав — колишніх колоній. Надалі до неї додалася популярність великого донора, що здійснює численні програми допомоги економічному розвитку таких країн (головним чином через урядове Канадське агентство міжнародного розвитку).

Канада неодноразово виступала з ініціативами в галузі контролю над озброєннями та роззброєння. Так, у 1996 р. вона рішуче очолила кампанію за заборону протипіхотних мін, яка привела в грудні 1997 р. до підписання відповідної міжнародної угоди представниками більш ніж 100 країн на скликаній на запрошення Канади конференції в Оттаві.

Головним напрямком канадської зовнішньої політики є її відносини із США. Угоди про вільну торгівлю, укладені між ними в 1988 і 1993 р. (за участю Мексики), служать ефективним прискорювачем процесу північноамериканської економічної інтеграції. Разом з тим між Канадою та США існують іноді вельми гострі розбіжності за низкою проблем як двосторонніх (особливо економічних), так і міжнародних відносин. У першу чергу, це стосується американських обмежень ввезення різних канадських товарів, режиму експлуатації біологічних і мінеральних ресурсів морських прикордонних районів, канадських заходів щодо захисту національної культури від експансії американської масової культури і т. д.

У 1970 р. Канада визнала КНР і встановила з нею дипломатичні відносини всупереч негативній реакції США. Канада засудила намір американського сенату в 1995 р. скасувати в односторонньому порядку введене ООН ембарго на постачання зброї до колишньої Югославії. У 1996 р. разом із країнами ЄС і РФ виступила проти спроб США нав'язати їм свої заходи, спрямовані проти Ірану та Лівії під приводом боротьби з міжнародним тероризмом. Канада наполегливо відкидала спроби США примусити її брати участь у політичній та економічній блокаді Куби.

У своїй військовій політиці Канада, виходячи з факту закінчення «холодної війни» і відсутності безпосередньої прямої військової загрози її безпеці, здійснила значне скорочення витрат на оборону і загальної чисельності своїх Збройних сил.

Окрім забезпечення безпеки країни, захисту її суверенітету та надання сприяння цивільним властям у забезпеченні закону і правопорядку, головними завданнями Збройних сил Канади є продовження співпраці із США у заходах з оборони північноамериканського континенту, насамперед за угодою про НОРАД (спільне командування аерокосмічної оборони Північної Америки), а також виконання традиційних зобов'язань Канади в ООН, НАТО та ОБСЄ щодо забезпечення міжнародної безпеки.

Збройні сили Канади комплектуються на контрактній основі і складаються із Сухопутних військ (армії), військово-морських та військово-повітряних сил. Загальна чисельність Збройних сил (1997) — 62 тис. чол. у регулярних військах і 84 тис. чол. у резерві. Ще 2,4 тис. канадських військовослужбовців несуть службу за кордоном у складі 17 багатосторонніх місій з підтримання миру. Безпосереднє керівництво ЗС Канади здійснює Міністерство національної оборони.

Канада — член ООН (з 1945 р.) і її спеціалізованих організацій, НАТО (з 1949 р.), ОЕСР (з 1961 р.), ОБСЄ (з 1975 р.), «великої сімки», ОАД (з 1990 р.), Північноамериканської угоди про вільну торгівлю (НАФТА, з 1994 р.), Співдружності, «Франкофонії», СОР, МБРР, МВФ та ін.

5. Основні галузі господарства Канади

Основні фактори, що впливають на господарську систему Канади: сусідство США та постійний розвиток економічної інтеграції між двома країнами; величезна територія і відносно нечисленне населення; багатство природних ресурсів; особлива роль імпорту капіталу та імміграції в економічному розвитку.

Формування в Північній Америці регіонального господарського комплексу прискорилося після набрання чинності в 1989 р. угоди про вільну торгівлю між Канадою і США. З 1994 р. почала діяти Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА) за участю США, Канади і Мексики. Сторони взяли на себе зобов'язання всіляко спри-

яти торгівлі, полегшувати доступ іноземних інвесторів на внутрішній ринок, розширюючи права всіх інвесторів і обмежуючи державне регулювання економіки.

Лібералізація торгово-інвестиційного режиму здійснює всебічний вплив на господарський розвиток і політику держави. При відносно невеликому обсязі внутрішнього ринку зростаючі взаємозв'язки з економікою США означають і зростаючий вплив з їх боку. Американські транснаціональні корпорації займають дуже сильні позиції в цілій низці ключових галузей. На частку підприємств, контрольованих іноземним, переважно американським, капіталом, у 2002 р. припадало 53% обсягу продажів продукції обробної промисловості (в автомобілебудуванні — понад 85%), більше 40% нафтовидобутку, 60% сукупного обороту в оптовій торгівлі. Інтеграція стимулює інтенсивну структурну перебудову. Різко зрослий рівень відкритості для іноземних інвесторів створив більш жорстке конкурентне середовище в більшості секторів господарства.

Обсяг ВВП Канади в поточних цінах на 2006 р. складає 1,181 трлн дол., у розрахунку на душу населення — близько 31 030 дол. ВВП по ПКС 31 500 дол.

Зайнятість працездатного населення: сільське господарство 2,5%; промисловість 19,5%; сфера послуг 78%. Склад ВВП: сільське господарство — 2,2%; промисловість — 29%; сфера послуг — 68,8%.

Обробний сектор і наукомісткі галузі. Канадські компанії мають сильні позиції в таких наукоємних секторах сучасної економіки, як телекомунікації, біотехнології, авіаційно-космічна промисловість, виробництво приладів і обладнання з використанням волоконної оптики, виробництво нових типів конструкційних матеріалів і фармацевтичної продукції. Як виробник авіаційної техніки Канада займає п'яте місце у світі. Як виробник легкових і вантажних автомобілів — сьоме місце. На галузі, пов'язані з інформаційними технологіями, припадає близько 15% усього обсягу вироблених товарів і послуг.

При цьому порівняно з іншими провідними індустріальними країнами структура обробного сектору залишається відносно менш диверсифікованою. У виробництві та експорті готових виробів дуже висока питома вага автомобілебудування та суміжних галузей, тоді як внутрішній попит на багато видів промислового обладнання та складної техніки задовольняється переважно за рахунок імпорту.

У сучасних умовах особливого значення для сталого розвитку економіки набуває галузева диверсифікація промисловості, створення сприятливого клімату для впровадження у виробництво нових технологій і нових видів продукції.

Гірничодобувний, лісовий і нафтогазовий сектори. Канада належить до найбільших виробників мінеральної сировини — уранової руди, нікелю, цинку, міді, азбесту, металів платинової групи і т. п. Близько 80% мінеральної сировини та напівфабрикатів відправляється на експорт. При цьому 80% сировинного експорту з Канади надходить у США, 11% — у країни Європи і Японію. Канада забезпечує власні потреби в нафтопродуктах і займає третє місце у світі з видобутку природного газу. Його експорт з Канади покриває понад 60% потреб США в імпортному газі.

Ліси займають близько 45% усієї території країни. Технології в галузях лісопромислового комплексу належать до найбільш передових у світі.

Більше половини продукції експортується в США. В сумі в галузях «ресурсного сектору» зайнято 1,8% усіх працівників, тоді як виробляється тут близько 4% ВВП.

Сільське господарство відрізняється високою ефективністю. Канадські сільськогосподарські виробники відчувають зростаючий тиск з боку американських конкурентів. За обсягом експорту продукції галузі Канада займає третє місце у світі після США і Франції. Головний експортний продукт — пшениця, на зовнішні ринки поставляються також рослинна олія, м'ясо та молочна продукція.

Будівельна індустрія також відрізняється високою ефективністю. Широку популярність у світі здобули застосовувані в Канаді матеріали і технології промислового і житлового будівництва в умовах північного клімату.

У секторі послуг у загальній чисельності зайнятих найбільш висока питома вага оптової та роздрібною торгівлі, а також галузей соціальної сфери: охорона здоров'я та соціальне забезпечення, освіта. Приблизно по 6% зайнятих припадає на групу фінансово-страхових послуг і групу науково-технічних і експертних послуг. Частка працівників, зайнятих у державному управлінні, — 5%.

До початку 1990-х рр. на транспорті та у зв'язку, а також в енергетиці і галузях комунального господарства була висока частка державної власності. Залізничний транспорт, пасажирські авіаперевезення, засоби міжнародного зв'язку з країнами за межами Північної Америки перебували головним чином у власності федеральних корпорацій. Із середини 1990-х рр. після проведення масової приватизації майже всі підприємства транспорту та зв'язку перебувають у приватній власності. Морські та річкові порти, аеропорти, канали і т. п. переведені під управління змішаних, приватно-державних консорціумів. Ліквідована система субсидування автоперевезень, залізничного та водного транспорту.

Провідну роль у перевезеннях пасажирів та вантажів у Канаді відіграє автомобільний транспорт.

Канада належить до країн, що займають передові позиції з виробництва телекомунікаційного устаткування і рівня розвитку послуг у сфері зв'язку та інформації. У *фінансовій системі* домінує «велика п'ятірка» найбільших комерційних банків, на них припадає 83% обороту всіх компаній галузі, їм же належать найбільші інвестиційні банки.

Швидко розвиваються бухгалтерсько-аудиторські, інформаційно-консультативні, інженерно-технічні, комп'ютерні, юридичні та інші послуги.

Зовнішньоекономічні зв'язки завжди відігравали важливу роль в економічному розвитку Канади, і з часом країна ставала все більш відкритою для зовнішньої торгівлі та інвестицій.

Обсяг експорту у 2006 р. склав 401,7 млрд дол; імпорту — 365,5 млрд дол.

У США спрямовано майже 85% товарного експорту, до Японії — 2,4%, до Великобританії — 1,4%, в інші країни ЄС — 3,7%, в усі інші країни — 7,7%. Із США (імпорт) надійшло близько 72% товарів, з Японії — 3,6%, з Великобританії — 2,9%, з інших країн ЄС — 7,3%, з решти всіх країн — 14,7%. Баланс торгівлі товарами із США традиційно позитивний. Однак у торгівлі майже з усіма іншими партнерами імпорт до Канади перевищує її експортні поставки.

Економічна політика ринкової лібералізації веде до радикальних змін у системі державного регулювання. У результаті приватизації

і дерегулювання змінилися масштаби і методи участі держави в господарському житті. Різко скоротилися державні витрати на підтримку інфраструктури транспорту, зв'язку, сільського господарства і деяких обробних виробництв. Однак після вступу до «ери бюджетних профіцитів» уряд знову збільшує асигнування на розвиток науково-технічного потенціалу, освіти і охорони здоров'я. Разом з тим здійснюються заходи з ослаблення податкового навантаження на населення і бізнес.

Сформована у ХХ ст. система соціальної організації суспільства ближче до західноєвропейської моделі, ніж до американської. Програми у сфері освіти, охорони здоров'я, соціальної допомоги здійснюються головним чином за рахунок держави і силами державних служб, на базі державних навчальних закладів та медичних установ.

Разом з тим сучасний рівень соціального захисту населення поступається стандартам, чинним у країнах Західної Європи.

Соціальна сфера розвивається на базі фіскального федералізму: великі федеральні трансферти забезпечують у регіонах порівнянний подушний рівень витрат на соціальні потреби. Трансферти передаються за умови дотримання деяких обов'язкових принципів і загальних стандартів. Разом з тим у регіонах існує велика різноманітність конкретних форм і механізмів здійснення соціальної політики.

На рубежі століть виникла необхідність більш тісної ув'язки соціальних та економічних компонентів державної політики. У результаті змінилися підходи до організації та фінансування багатьох програм, посилилася децентралізація.

У 2002 р. частка витрат на освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення становила 23,5% ВВП Канади. Цей показник був вище, ніж у США, Японії і Великобританії, але нижче, ніж у Німеччині, Франції, Італії та країнах Північної Європи.

Система освіти в Канаді визнана однією з кращих у світі. Навчання в школі обов'язково з 5–7 років, повний курс триває 11–12 років, у безкоштовних громадських школах навчаються 94,5% дітей. З кінця 1960-х і до середини 1990-х рр. освіта в університетах, коледжах і на курсах професійно-технічного навчання фінансувалося головним чином за рахунок держави, післяшкільна освіта стала широкодоступною та масовою. У 1990-х рр. плата за навчання у вузах швидко росла. Утім навчання у вузах коштує громадянам Канади та іноземцям набагато

дешевше, ніж в американських вузах. Сильна сторона канадських вузів — тісний зв'язок науки, освіти і практики. Рівень освіти канадців істотно підвищився менш ніж за два десятиліття.

Охорона здоров'я побудована на принципах загального медичного страхування, що визначає основні відмінності канадської моделі соціальної політики від американської. Жителям країни гарантовано безкоштовне надання широкого спектра медичних послуг. Усі провінції отримують від федерального уряду цільові трансферти при дотриманні основних положень федерального Закону про охорону здоров'я. Він забороняє приватним медичним установам надавати послуги, що гарантуються державним страхуванням, а державні установи не мають права стягувати за такі послуги плату. 68% фінансових ресурсів на медичне обслуговування надійшло з бюджетних джерел, решта — з приватних, насамперед від населення.

У віданні федеральної влади — пенсійна система і страхування з безробіття. Провінції відповідають за допомогу малозабезпеченим працездатним громадянам. Підтримка сімей з дітьми — сфера спільної турботи. Пенсії за віком виплачуються громадянам 65 років і старше, вони включаються до оподаткованого доходу і тому виплачуються у заможних престарілих громадян. Пенсії з праці виплачуються громадянам після досягнення 60 років, розмір залежить від накопичених страхових внесків і становить приблизно 25% середніх заробітків працівника за весь період трудової діяльності. Близько 43% працюючих канадців здійснюють накопичення в приватних пенсійних фондах і на спеціальних ощадних рахунках, що заохочується податковими пільгами.

Надання допомоги безробітним залежить від їх зусиль із працевлаштування та придбання професійних знань і навичок. Допомога відшкодовує 55% середнього заробітку за період, що передував звільненню, але не більше 400 канадських дол. на тиждень і не довше 45 тижнів.

У кінці XX ст. позиції Канади в групі «найбагатших» країн світу дещо ослабли. Канада займає четверте місце за рівнем життя населення.

У канадській статистиці відсутній показник «межа бідності», оскільки вважається, що соціальна політика не допускає виникнення реальних злиднів. При цьому щорічно визначаються показники «межі низьких доходів».

Контрольні запитання та завдання

1. Охарактеризуйте географічне положення Канади.
2. Наведіть демографічну характеристику Канади.
3. Розкрийте особливості її історичного розвитку.
4. Розкажіть про державний лад Канади.
5. Розкрийте засади зовнішньої політики Канади.
6. Охарактеризуйте основні галузі господарства Канади.

ТЕМА 23

Бразилія

1. Географічне положення Бразилії

Бразилія омивається водами Атлантичного океану. Береги на півночі — низинні і дрібно розчленовані, найбільша бухта — гирло річки Амазонки; на північному сході — вирівняні з морськими терасами, затокою Тодуз-ус-Сантус із кораловими рифами; на сході — скелясті з численними бухтами: Гуанабара (Ріо-де-Жанейро); на південному сході бухта Паранагуа, низинні, лагунні з озером Лагуна Патус. На північному сході Бразилії — архіпелаг Фернандуді Норонья.

Бразилія межує на півночі з Венесуелою, Гайаною, Суринамом, Французькою Гвіаною, на північному заході — з Колумбією, на заході — з Болівією і Перу, на південному заході — з Парагваєм і Аргентиною і на півдні — з Уругваєм.

Рельєф має значні відмінності між північною рівнинною частиною, зайнятою басейном річки Амазонки, і південною підвищеною частиною, представленою Бразильським плоскогір'ям. На заході — Пантанал, заболочена долина верхів'я р. Парагвай. Уздовж північного кордону Бразилії — відроги Гвіанського нагір'я: Серра Акарі, Серра Паріма. На кордоні з Венесуелою найвища вершина Бразилії — пік Небліна. Висота Бразильського плоскогір'я від 200 до 900 м. На сході і південному сході плато піднімаються гірські масиви Серра-Жера, Серра-ду-Мар, Серра-да-Мантікейра, пік Бандера. У центрі і на півночі — столові плато — шапади.

2. Природно-ресурсний потенціал

Бразилія має унікальне поєднання різноманітних металевих руд. За запасами залізних, берилієвих, ніобієвих руд Бразилія займає перше місце у світі. Залізні руди зосереджені в штатах Мінас-Жерайс (високоякісні ітабірیتی), Пара (Серра-дус-Каражас), Мату-Гроссу

2. Природно-ресурсний потенціал

(Морру-ду-Урукум). Марганцеві руди — в штатах Амапа (Серра-ду-Навіу), Мату-Гроссу (Морру-ду-Урукум). Боксити — в басейні річки Тромбетас у штаті Пара, плато Посусді — Калдас у штаті Мінас-Жерайс. Багаті олов'яні розсипи в штаті Рондонія. На північному сході Бразилії на плато Борборема — комплексні пегматитові руди, що містять рідкісні метали: берилій, вольфрам, цирконій, літій та ін. Золото є по всій території, але головним чином у штатах Гойас, Мінас — Жерайс та ін.

Є платина, уран, монацитові піски. У Бразилії бракує паливних ресурсів. Запаси нафти належать до Приатлантичної крайової западини: штати Баїя (Реконкаво), Сержіпі (Кармополіс), Ріо-де-Жанейро (Кампус). На півдні Бразилії наявні нафтоносні сланці, основні родовища вугілля — у штатах Ріу-Гранді-ду-Сул, Санта-Катаріна.

Бразилія розташована в екваторіальному, тропічному і субтропічному поясах. На заході Амазонії — екваторіальний вологий, на сході — субекваторіальний із посушливим періодом до 3–4 міс. У центрі Бразильського плоскогір'я і в Пантаналі — субекваторіальний вологий.

На північному сході кількість опадів знижується до 500 мм і менше на рік, дощі випадають у край нерегулярно. На сході клімат тропічний, пасатний, жаркий і вологий, з коротким посушливим сезоном і вираженою висотною поясною в горах. На південь від 24° південної широти — субтропічний.

Річкова мережа дуже густа. Найбільш великі ріки: Амазонка (її басейн займає 1/3 території Бразилії). Амазонка зі своїми західними притоками і низов'ями східних приток повноводна протягом усього року і судноплавна; Парана з притоками; Парагвай; Уругвай. На північному сході Бразилії — головна річка Сан-Франсиску, Парнаїба. Річки Бразильського плоскогір'я рясніють порогами і водоспадами (Ігуасу, Сети-Кедас на річці Парана, Паулу-Афонсу — річка Сан-Франсиску).

Велику частину території займають різні типи червоних ферралітних ґрунтів: червоно-жовті в Амазонії, червоно-коричневі і червоно-бурі на сухому північному сході Бразилії і темно-червоні і гумусні на південних піднесених плато. На південь від 24° південної широти — червонувато-чорні ґрунти.

На півночі Бразилії — густі, волого-екваторіальні вічнозелені ліси — гілея з цінними породами дерев (понад 4 тис. видів). Центральна частина Бразильського плоскогір'я — савана, чагарники і низькорослі дерева (кампус серрадус), уздовж річок — галерейні ліси (різні види пальм, у т. ч. карнауба). На північному сході — напівпустельне рідколісся (каатинга) із ксерофітних дерев і чагарників, на півдні Бразилії — листяні і змішані ліси з хвойної сосни (бразильська араукарія). На південь від 24° південної широти — трав'янисті кампус лімпус.

Західна Амазонія багата ендеміками. Багато з них пристосовані до життя на деревах: мавпи (капуцини, саймірі, ревуни), лінивці, мурахоїди, деревні дикобрази, опосуми. Серед наземних тварин — броненосець, скунс, дикі свині (пекарі), тапір, велике розмаїття плазунів (змії, водяний удав, анаконда, ящірка), риби (арапайма, піранья), птахів (папуги, колібрі, тукани), комах (метелики, жуки і мурахи).

У східній Амазонії — тварини відкритих просторів — олені мазами, дрібні броненосці; багато гризунів, термітів. У р. Амазонка — ламантини й амазонський дельфін (до 2 тис. видів риби, 1/3 прісноводної фауни земної кулі). Для Бразильського плоскогір'я характерні: мурахоїди, броненосці, гривастий вовк, різні гризуни, страус нанду і безліч інших птахів, плазунів і комах. На сході та півдні плоскогір'я тварини сильно винищені.

3. Демографічна характеристика Бразилії

Бразилія займала п'яте місце у світі за чисельністю населення.

Середня щільність населення — 21,5 ос./км². Міське населення 81,3%. Середня тривалість життя 63,5 року, у т. ч. чоловіків 59,4, жінок 67,9.

Віковий склад населення: до 15 років — 25,8%, 15–65 років — 68%, 65 років і старше — 6,2%.

Етнічний склад населення: 55% — європейці (португальці, німці, італійці, іспанці, поляки); 38% — метиси і мулати; 6% — негри; 1% — японці, араби та індіанці. Останні зберігають мови і діалекти автохтонного населення. 89% сповідує католицизм, багато осіб африканського походження — культ кандобле та ін., решта — протестанти, іудеї.

4. Особливості історичного розвитку

До португальського завоювання територію нинішньої Бразилії населяли індіанські племена. Завоювання і колонізація почалися після прибуття португальського мореплавця А. Кабрала в 1500 р. в умовах гострого суперництва Португалії з Францією і Голландією. У 1549 р. засновано генерал-губернаторство зі столицею у Салвадорі (Баїа). Створення великих плантацій господарств супроводжувалося ввезенням африканських негрів-рабів. Жорстока експлуатація індіанців і негрів викликала численні повстання.

Найбільший резонанс отримала створена збіглими неграми Республіка Палмаріс (1630–1697). Починаючи з кінця XVII ст. відбувалися виступи проти португальської влади і бразильських колоністів, найбільшим з них стала змова в Мінас-Жерайс у 1789 р. під керівництвом Тірадентіс.

У 1808 р. після вторгнення наполеонівських військ португальський королівський двір переїхав до Бразилії. У 1815 р. територія країни була формально оголошена рівноправною частиною Об'єднаного королівства Португалії, Бразилії та Алгарве. Після повернення короля в Лісабон принцом-регентом став його син, який прийняв у 1822 р. титул імператора Бразилії під ім'ям Педру I. 7 вересня 1822 р. проголошена незалежність країни.

Прагнення розширити південні кордони призвело до війни з Аргентиною (1851–1852). У 1865–1870 рр. Бразилія в союзі з Аргентиною й Уругваєм вела війну проти Парагваю, проте обидві війни не дали будь-яких позитивних результатів. У 1888 р. було скасовано рабство. 15 листопада 1889 р. після повалення монархії Бразилія стала федеративною республікою.

У роки Першої світової війни Бразилія виступала на боці Антан-ти, проте в 1926 р. вийшла з Ліги Націй. У 1920-ті рр. відбувалися виступи молодшого та середнього офіцерського складу — тенентистів. Найбільший резонанс отримав похід колони Л. К. Престеса (1924–1927), згодом відомого діяча Комуністичної партії. У 1930 р. у результаті державного перевороту до влади прийшов Ж. Варгас, який встановив у країні особисту диктатуру. Політичний режим, юридично закріплений у корпоративній Конституції 1937 р., отримав назву Нової держави. Під час Другої світової війни Бразилія виступала на

боці антигітлерівської коаліції. У 1945 р. Варгас був зміщений у результаті державного перевороту, проте в 1950 р. його знову обрали главою держави. Друге президентство супроводжувалося гострими економічними проблемами і політичною нестабільністю. Під час чергової змови в 1954 р. Варгас покінчив життя самогубством. У 1955 р. президентом країни обрано Ж. Кубічека, який займав націоналістичні позиції. Його змінив у 1961 р. Ж. Куадруса, який незабаром після обрання був змушений піти у відставку в результаті гострої урядової кризи. Пост глави держави зайняв віце-президент Ж. Гуларт. Одночасно вища військова ієрархія і консервативна опозиція домоглися різкого обмеження повноважень президента і створення парламентського уряду. Проте в 1963 р. після проведення плебісциту повноваження президента були відновлені в повному обсязі.

31 березня 1964 р. уряд Гуларта було повалено. У результаті державного перевороту до влади прийшли Збройні сили, які керували країною понад 20 років. Під час першого десятиліття військового правління широко використовувалися репресивні методи. Новий режим почав усі необхідні заходи для нейтралізації реальної і навіть потенційної опозиції. Були припинені юридичні гарантії, заборонена, а потім обмежена політична діяльність, десятки тисяч були заарештовані або вислані з країни. Типовою рисою бразильської дійсності стали зникнення супротивників режиму, політична цензура, придушення масового студентського та профспілкового руху і навіть застосування тортур. Військовим вдалося покласти край і збройному опору, який набув форми партизанської боротьби. У той же час успішний розвиток економіки («бразильське диво») дозволив поєднувати репресивні заходи з окремими соціальними програмами. Новий Земельний кодекс сприяв формуванню фермерських господарств та модернізації традиційних латифундій.

Прийняті військовими урядами інституційні акти й Конституція 1967 р. докорінно реформували політичну систему. Національному конгресу відводилася декоративна роль, президент наділявся практично необмеженими повноваженнями. Президент і віце-президент обиралися колегією вибірників, мери призначалися губернаторами.

Широке використання репресій співіснувало з деякими зовнішніми атрибутами демократії: регулярно змінювалися глави держави,

функціонували конгрес і політичні партії, допускався обмежений плюралізм. Прихід до влади Е. Гайзела (1974–1979) супроводжувався поступовою ліквідацією найбільш одіозних рис військово-диктаторського режиму. Ж. Батіста Фігейреду (1979–1985) продовжив процес лібералізації. Його реформи включали ширшу амністію політичним в'язням, відновлення багатопартійності, проведення прямих виборів губернаторів штатів, визнання (з певними обмеженнями) права трудящих на страйк.

15 січня 1985 р. на президентських виборах переміг Т. Невіс, який так і не зміг приступити до своїх обов'язків. Цивільний уряд Ж. Сарнея (1985–1990), що зайняв президентський пост після смерті Невіса, повністю відновив систему представницької демократії. Перехідний період завершився прийняттям Конституції 1988 р.

У 1992 р. Національний конгрес оголосив імпічмент у зв'язку з обвинуваченням у корупції обраному в 1989 р. президентові Ф. Коллоруді Меллу. Важливі соціально-економічні та політичні перетворення, спрямовані на зміцнення правової держави та реформування економіки на основі істотного коректування неоліберальної моделі, були здійснені президентом Ф. Е. Кардозу (1994–2002). Новий етап у розвитку країни відкрився після перемоги на виборах 27 жовтня 2002 р. кандидата лівих сил Л. І. Лули да Сілви.

5. Державний лад Бразилії

Політична система, що виникла після відновлення в країні цивільних форм правління, отримала назву Нової республіки. Конституція 1988 р. (з поправками 1994 і 1997 рр.) проголосила Бразилію демократичною правовою державою, заснованою на принципах суверенітету, громадянства, людської гідності, соціальних цінностей праці, вільного підприємництва і політичного плюралізму. Як модель територіального та державного устрою країни прийнята федеративна президентська республіка.

Адміністративно-територіальний поділ: 26 штатів і столичний федеральний округ.

Найбільші міста: Сан-Паулу, Ріо-де-Жанейро, Салвадор, Белу-Орізонті, Форталеза, Порту-Алегрі, Бразилія, Ресіфі.

Законодавчу владу здійснює Національний конгрес, що складається з палати депутатів і Федерального сенату. Чисельність нижньої палати коригується залежно від приросту населення. Обидві палати мають рівні повноваження і є контрольними по відношенню один до одного. Право на законодавчу ініціативу мають депутати і сенатори, президент, Федеральний верховний суд, вищі суди, генеральний прокурор і громадяни (народна ініціатива).

До функцій конгресу входять схвалення державного бюджету та контроль над витратами федерального уряду. Національний конгрес заслуховує й оцінює щорічний звіт президента про виконану роботу. Відповідальність міністрів перед парламентом не передбачена.

Федеральна виконавча влада належить президенту й очолюваному ним кабінету міністрів. Президент самостійно призначає міністрів і звільняє їх від займаної посади, підписує і публікує закони, має право вето, видає акти, що мають силу закону, є верховним головнокомандувачем і має право в разі потреби вводити надзвичайний стан і стан облоги, оголошувати війну іншим державам, пропускати через національну територію або дозволяти тимчасове перебування іноземних військ, надавати амністію або пом'якшувати винесені вироки.

Голова держави призначає (при подальшому схвалення Сенатом) членів Федерального верховного суду, генерального прокурора, голів та директорів центрального банку. У своїй роботі президент спирається також на два дорадчих органи — *Раду республіки* (у складі віце-президента, голів обох палат конгресу, лідерів парламентської більшості та опозиції в обох палатах, міністра юстиції і шести відомих громадян) і *Раду національної оборони* (віце-президент, голови палат, міністри юстиції, закордонних справ, планування та військові міністри).

Вищими органами судової влади є Федеральний верховний суд і Вищий суд правосуддя. До системи правосуддя входять також регіональні федеральні судді і федеральні судді, Вищий суд з трудових спорів, Вищий виборчий суд і Вищий військовий трибунал, суди штатів і місцеві суди. Для розгляду кримінальних злочинів створені суди присяжних.

Штати мають свої Конституції, законодавчих асамблеї і губернаторів і віце-губернаторів, муніципалітети — муніципальні палати, префектів і віце-префектів.

Виборча система регламентується Конституцією 1988 р. (з поправками 1994 і 1997 рр.) і законом 1997 р. Основний закон надав право голосу неграмотним, віковий ценз знижено з 18 до 16 років.

Відповідно до ст. 17 Конституції проголошується свобода створення, злиття, поділу та розпуску загальнонаціональних політичних партій, діяльність яких повинна мати парламентський характер і не залежати у фінансовому відношенні від зарубіжних держав. Статути партій реєструються Вищим виборчим судом, відповідно до закону їм надається доступ до засобів державного партійного фонду, право безкоштовного користування радіо і телебаченням. Партіям заборонено мати воєнізовані формування. За партіями закріплюється монополія на політичне представництво. Національний конгрес функціонує на основі парламентських, а не партійних фракцій, після обрання депутати не пов'язані жорсткою партійною дисципліною.

Партійна система характеризується крайньою фрагментарністю і поляризацією. Зареєстровано понад 40 політичних партій. Ключову роль, як і раніше, відіграє особистість лідера партії. Партійні коаліції створюються з урахуванням кон'юнктурних інтересів.

У палаті депутатів, окрім Бразильської партії трудящих, відносно сильні позиції займають як праві і правочентристські (Партія ліберального фронту, Бразильська прогресивна партія, Бразильська трабальїстська партія, Ліберальна партія), так і помірні центристські і лівоцентристські партії (Партія бразильського демократичного руху, партія бразильської соціальної демократії, Демократична трабальїстська партія). Помітно присутність і лівих партій: Бразильська соціалістична партія, Соціалістична народна партія і Комуністична партія Бразилії.

У Сенаті найбільш сильні позиції займають Партія бразильського демократичного руху, Партія ліберального фронту, Партія трудящих і Партія бразильської соціальної демократії.

6. Зовнішня політика

У 1991 р. було підписано угоду про створення інтеграційного об'єднання МЕРКОСУР (Аргентина, Бразилія, Уругвай, Парагвай). Суперечності із США (торговий протекціонізм, звинувачення Бразилії в демпінгу і порушеннях права інтелектуальної власності) не за-

вадили їй підтримати ідею про створення до 2005 р. загальноамериканської зони вільної торгівлі (ALCA). При цьому Бразилія виступала за пізніші терміни введення ALCA і м'якший режим для своїх технологічноємних галузей. Бразилія висловлюється за зміцнення правових засад міжнародних відносин при реформуванні Статуту ООН (розширення числа постійних членів РБ, заборона несанкціонованого РБ застосування сили і так званих гуманітарних інтервенцій). Бразилія приєдналася до договору про нерозповсюдження ядерної зброї (1998) і режиму контролю над нерозповсюдженням ракетних технологій. Російсько-бразильські зв'язки були відзначені підписанням спільної політичної декларації й угоди про військово-технічне співробітництво (1997), створенням змішаної двосторонньої комісії з торгівлі (1997), візитами до Москви віце-президента Ж. Антунеш (2000) і президента Ф. Е. Кардозу (2002). Президент Л. І. Лула да Сілва виконував усі міжнародні зобов'язання Бразилії. Серед пріоритетів зовнішньої політики фігурують створення латиноамериканського блоку на основі МЕРКОСУР і активізація співробітництва «країн-гігантів» (Китай, Індія, РФ).

Збройні сили складаються з армії (Сухопутних військ), ВПС, ВМФ та Федеральної поліції. Комплектуються на основі загальної військової повинності. Військові витрати складають 13,4 млрд дол. США (1,9% ВВП).

Бразилія — член ООН та її спеціалізованих організацій, Руху неприєднання, МАБР, СБРР, МВФ (з 1945), МЕРКОСУР, ОАД та ін.

7. Основні галузі господарства Бразилії

Бразилія — індустріально-аграрна країна із середнім рівнем розвитку господарства. ВВП Бразилії на 2006 р. 1,665 трлн дол., ВВП на душу населення — 3225 дол.

Галузева структура економіки: сфера послуг 64% ВВП, промисловість 30,9%, сільське господарство 5,1%. У структурі зайнятості частка сільського господарства — близько 23%, а послуг і промисловості — відповідно близько 53 і 24%.

Бразилія займає третє місце в Латинській Америці після Венесуели і Мексики. Найбільш продуктивним родовищем є морський басейн

Кампус на північ від Ріо-де-Жанейро. Хоча виробництво сирої нафти зростає, Бразилія ще не досягла самозабезпеченості нею. За розміром нафтопереробних потужностей, розташованих на її території, Бразилія помітно випереджає всі інші країни Латинської Америки. Розвідання і розробку більшості нафтогазових родовищ Бразилії, а також переробку основного обсягу сирої нафти здійснює державна компанія «Петробраз» (12-те місце серед найбільших нафтових компаній світу).

58% газу виробляється на офшорних родовищах, найбільшими з яких є басейни Кампус і Сантус.

Бразилія — найбільший у світі виробник та експортер залізної руди, яка йде на експорт у 40 країн світу. Основні імпортери: Японія, Німеччина, Китай і Республіка Корея.

Бразилія займає четверте місце у світі за достовірними запасами і третє — з виробництва бокситів. 81% їх виробництва забезпечує компанія MRN, в акціонерному капіталі якої беруть пайову участь державний і приватний бразильський капітал, а також іноземний капітал, представлений найбільшими ТНК. За виробництво золота Бразилія на 12-му місці у світі і другому в Латинській Америці. Достовірні запаси золота оцінювалися в 2 тис. т.

Переробна промисловість є найбільш розвинутою і диверсифікованою в Латинській Америці, за деякими позиціями вона вийшла на світовий рівень. У загальному обсязі її виробництва найбільшу питому вагу мають виробництво машин, устаткування і транспортних засобів, нафтопереробна і нафтохімічна промисловість, харчова промисловість; хімічна, фармацевтична промисловість та виробництво виробів з пластмас, чорна та кольорова металургія.

Серед 100 найбільш значущих за обсягом виробництва і продажів продуктів обробної промисловості представлені дизельне паливо; автомобільний бензин, пасажирські автомобілі з об'ємом двигуна до 1000 см³ — 826 тис. од., цукровий пісок, мобільні телефони, азотні, фосфорні та калійні добрива, рафінована соєва олія, побутові холодильники, трактори для обробки землі, а також літаки та інші літальні апарати вагою понад 2 т і менше 15 т, з виробництва та експорту яких Бразилія займає одне з провідних місць у світі.

Сільське господарство Бразилії диверсифіковане й ефективне та входить до світових лідерів з виробництва низки сільськогосподар-

ських продуктів і торгівлі ними. У 2001 р. 59,2% умовно чистої продукції сільського господарства припадало на рослинництво і 40,8% — на тваринництво. Найбільшу питому вагу в продукції рослинництва мали соя і цукровий очерет, у продукції тваринництва — яловичина, куряче м'ясо і молоко. Придатна для виробництва сільськогосподарської продукції земля сконцентрована в руках невеликої кількості найбільших господарств.

Розвитку рослинництва сприяли досягнення генетичних досліджень у сільському господарстві. З виробництва апельсинів і цукрового очерету й експорту концентрованого апельсинового соку Бразилія займає перше місце у світі, з виробництва й експорту сої — друге місце у світі після США. Крім того, Бразилія є другим у світі виробником яловичини і м'яса курчат, а також експортером м'яса свійської птиці. На продукцію рибальства припадає тільки 0,4% ВВП. Уряд проводить довгострокову політику розвитку рибальства, що передбачає оренду іноземних риболовних суден і розведення риби в морських і континентальних водах.

Основний вид транспорту — автомобільний: 56% вантажних і 96% пасажирських перевезень.

На залізничний транспорт припадає приблизно 21% перевезених вантажів. Приватизація в кінці 1990-х рр. державної залізничної мережі стимулювала розвиток галузі. Загальна кількість аеропортів — 3365. Найбільші міжнародні аеропорти розташовані в Бразилія, Ріо-де-Жанейро і Сан-Паулу. Водним транспортом перевозиться близько 18% усіх вантажів. З 24 основних бразильських портів тільки кілька належить приватним особам. Найважливіший порт — Сантус (Сан-Паулу). До провідних належать також Тубаран, Ріу-Гранді, Паранагуа (Ріо-де-Жанейро), Салвадор, Сантус, Віла-ду-Конді, Итахаї і Ресіфі.

З усього обсягу отриманої торгової виручки 38,8% припало на оптову та 38,3% — на роздрібну торгівлю.

Центральний банк проводить обмежувальну кредитно-грошову політику.

Для Бразилії характерна велика нерівномірність у розподілі доходів населення. На 10% найбільш заможних верств припадає 47,9% усіх доходів, у той же час найбідніші 10% населення отримують

тільки 0,8%. Понад 25% має доходи менше 2 дол. на день, 13% — менше 1 дол. на день.

Зовнішньоекономічна сфера. Бразилія глибоко інтегрована в міжнародний поділ праці, і стан її зовнішньоекономічних параметрів завдяки розмірам країни робить помітний вплив на кон'юнктуру світових ринків.

Експорт склав у 2006 р. 137,8 млрд дол., імпорт — 91,35 млрд дол. Найбільшими торговельними партнерами Бразилії є ЄС і США, з латиноамериканських країн — Аргентина та Мексика.

У товарній структурі експорту переважають готові вироби, при цьому найбільш значущими статтями є літаки і пасажирські автомобілі.

Найважливіші статті імпорту: сировина і напівфабрикати, машини та обладнання, паливно-мастильні матеріали, споживчі товари.

Бразилія в 1990-ті рр. здійснила ефективні заходи із залучення іноземного капіталу. Він був допущений на місцевий ринок акцій, у раніше закриті для нього сектори економіки — нафтовий, телекомунікацій, гірничодобувний, енергетику, внутрішній транспорт, страхування. Були значно поліпшені умови доступу в банківську сферу. Найбільшим інвестором є США. Далі йдуть Іспанія, Нідерланди, Франція. У галузевому розподілі інвестицій лідирують сектор послуг і обробна промисловість. До найбільш привабливих для інвесторів галузей промисловості і сфери послуг належать харчова промисловість, торгівля і фінансова сфера.

Контрольні запитання та завдання

1. Охарактеризуйте географічне положення Бразилії.
2. Що ви знаєте про природно-ресурсний потенціал Бразилії?
3. Наведіть демографічну характеристику Бразилії.
4. Розкрийте особливості її історичного розвитку.
5. Розкажіть про державний лад Бразилії.
6. Розкрийте засади зовнішньої політики Бразилії.
7. Охарактеризуйте основні галузі господарства Бразилії.

ТЕМА 24

Південно-Африканська Республіка

1. Географічне положення ПАР

ПАР на півдні омивається Атлантичним та Індійським океанами. На заході до берегів підходить холодна Бенгальська течія, а на сході — тепла мозамбікська. Берегова лінія не порізана, але є дуже зручні бухти. Межує з Намібією на північному заході, Ботсваною і Зімбабве на півночі, Мозамбіком і Свазілендом на північному сході. У середині ПАР знаходиться анклав — королівство Лесото.

Велика частина території являє собою горбисте плато, облямоване на сході Драконовими горами, а на півдні Капськими горами. Найвища точка — гора Ньесуті в Драконових горах. На північному заході плато знижується і переходить у низовинну пустелю Калахарі. Драконові гори круто обриваються до Індійського океану (Великий уступ). Між ними й океаном тягнеться прибережна низовина, яка на півдні переходить у западину Велике Карру, що відокремлює Драконові гори від Капських.

У Драконових горах беруть початок головні річки ПАР. Найдовша — річка Помаранчева з притокою Вааль, що впадає в Атлантичний океан. Вона несудоходна, її гирло іноді пересихає. Річки, що течуть у Індійський океан, не дуже протяжні, але повноводні. Найбільші з них Тугела, Грейт-Фіш, притоки Лімпопо. Сама Лімпопо тече по кордону із Зімбабве.

Ґрунти різноманітні і переважно родючі: червоно-бурі, чорні, сіро-коричневі, піщані, алювіальні та ін.

Рослинність на північ від 32° південної широти — різні типи саван (чагарникова, степова, запустинена). По берегах річок збереглися галерейні тропічні ліси. На півдні країни — субтропічні ліси і вічнозелені чагарники, а на північному заході — флора пустель. Види рослин різноманітні: баобаби, акації, залізне дерево, ароматне дерево, самшит та ін. У штучних посадках переважають евкаліпт і американська сосна.

Надра виключно багаті корисними копалинами. ПАР займає перше місце у світі за запасами: марганцевої руди, хромітів, платини і платиноїдів, золота, руди ванадію, алюмосилікатів, флюориту, корунду, азбесту, деяких рідкісноземельних елементів, а також перше місце в Африці за запасами вугілля, окису урану, залізної руди, титану, сурми, свинцю, цинку, нікелю, апатиту. Є значні родовища алмазів, міді, олова, магнезиту, срібла, алюмінію та інших мінералів. На шельфі відкрито родовище природного газу. У ПАР є практично все, крім нафти.

Клімат субтропічний і лише на крайній півночі тропічний. Середні температури літніх місяців +18–27 °С, а зимових +7–15 °С. Контрасти температур пояснюються різницею в широті, впливом теплої і холодної океанічних течій, різницею висоти над рівнем моря. Опади розподіляються нерівномірно. У пустелях випадає не більше 100 мм на рік, а на прибережній смузі Індійського океану до 2000 мм.

2. Демографічна характеристика ПАР

Середня щільність населення 38,7 ос./км². За чисельністю населення займає 28 місце у світі.

У 1984–2002 рр. населення збільшилося на 30%. Темпи приросту населення в 1980-х рр. становили 2,9%, але потім стали поступово знижуватися, а в кінці 1990-х рр. різко впали; в 2002 експерти оцінювали їх від 0,02 до 1,04% через пандемію СНІДу. Народжуваність 20,63‰, смертність 18,86‰, дитяча смертність 61,78 чол. на 1000 новонароджених (2002).

Середня тривалість життя (2002) 45,43 року (жінок — 45,68, чоловіків — 45,19). Статевікова структура (2002): 0–14 років — 31,6% (6943 761 чоловік і 6849 745 жінок), 15–64 роки — 63,4% (відповідно 13 377 011 та 14 300 850), 65 років і старше — 5% (816 222 і 1 360 069). У 2002 р. у містах і селищах мешкало 50% населення. Грамотність населення 85,5%. Пенсійний вік 65 років.

ПАР — багаторасова держава. Чотири основні раси — африканці (77%), білі (10,7%), азіати (2,6%), кой-коїни — бушмени і готтентоти (кілька тисяч). Окрім того, особливу етнічну групу складають метиси — «кольорові» (8,8%). Африканці розділяються на безліч етнічних спільнот, найбільші з них: зулу, коса, сото, тсвана, свазі,

ндебеле, педі, тсонга, венда. Дві основні етнічні групи європейців: африканери (нащадки переселенців із Голландії та Франції) й англо-мовне населення. Основне населення азійського походження — індійці, але є також малайці і китайці. Найбільш поширені мови — англійська, африкаанс (мова африканерів) і мови вищезазначених африканських етносів.

Понад 80% населення сповідують християнство. Інші релігії — індуїзм, іслам, іудаїзм і традиційні африканські релігії.

3. Особливості історичного розвитку

Археологія свідчить про заселення півдня Африки з часів палеоліту. На початку I тис. н. е. на всій території ПАР жили народи койкоїнської раси — бушмени і готтентоти. У I тис. н. е. з півночі вторглися племена банту. Хвилі міграційних потоків слідували одна за одною, і до XVII ст. на півдні Африки вже жили предки теперішніх мовних сімейств суто інгуні. З 1652 р. почалася колонізація країни європейцями. Голландська Ост-Індійська компанія заснувала на мисі Доброї Надії поселення, яке згодом перетворилося в Кейптаун. Поступово розширюючи межі колонії, що отримала назву Капської, голландці захоплювали землі готтентотів, створюючи рабовласницькі господарства. Вже у XVIII ст. голландці змішалися з емігрантами з інших європейських країн, стали називати себе бурами, а в XX ст. — африканерами. У 1770-х рр. бури здійснили анексію земель племен коса («кафрські війни»).

Під час наполеонівських воєн Капська колонія перейшла в руки англійців. Англійська влада продовжувала колоніальну експансію. Загроза навали європейців стимулювала об'єднання дрібних племен на сусідніх із Капською колонією територіях.

Найбільш сильним з них стала зулуська держава, створена в 1816 р. вождем Чакой. У 1830-х рр. ускладнилися відносини між владою Капської колонії і бурами. У 1834 р. був прийнятий закон про скасування рабства, на якому трималося господарство бурів. Вони стали збиратися в збройні загони і йти з колонії, захоплюючи землю африканських племен. Особливо сильний опір чинили зулу, але у 1838 р. вони були розбиті, і на частині зулуської території була заснована бурська республіка Наталь. Великобританія побоювалася виходу бурів

до Індійського океану і в 1843 р. анексувала Наталь. Поза британською владою опинилися бури, що осіли на північ від Капської колонії.

У 1850-х рр. вони створили дві республіки — Помаранчеву вільну державу і Південно-Африканську Республіку Трансвааля. Визнавши бурські держави, Великобританія направила зусилля на підкорення африканських народів. До кінця XIX ст. уся територія теперішньої ПАР опинилася під владою британської корони, а бурські республіки були оточені з усіх боків англійськими володіннями. З їх незалежністю було покінчено в ході англо-бурської війни 1899–1902 рр.

У 1910 р. Великобританія об'єднала Капську колонію і Наталь із колишніми бурськими республіками в Південно-Африканський Союз (ПАС), якому були надані права домініону. Суспільне життя в домініоні було засноване на принципах расизму. Африканці були позбавлені політичних і соціальних прав. У 1912 р. вони створили організацію, яка незабаром отримала назву Африканський національний конгрес Південної Африки (АНК). Він поставив за мету боротьбу проти расової дискримінації, за рівноправність корінного населення.

У Першій світовій війні ПАС виступив на боці Великобританії і після її закінчення отримав мандат Ліги Націй на управління німецькою Південно-Західною Африкою (Намібією). Період між двома світовими війнами характеризується законодавством, що посилювало соціальну дискримінацію небілого населення.

У Другій світовій війні ПАС брав участь на боці антигітлерівської коаліції. Зміни, що відбулися у світі після війни, не вплинули на внутрішню політику правлячих кіл ПАС. У 1948 р. до влади прийшла Національна партія, що проголосила расизм офіційною ідеологією держави, яка стала відома як *апартеїд*. Кінцевою метою апартеїду проголошувалося територіальний поділ населення ПАР за расовими групами, при якому білій меншості відходило б 87% всієї території країни, а африканцям тільки 13%. Кольоровим і індійцям відводилися резервації всередині «білої» ПАР. Втілюючи доктрину апартеїду в життя, влада методично проводила політику, спрямовану на посилення гноблення небілого населення. Була введена система пропусків, що контролювала пересування африканців. Небіле населення вело активну боротьбу проти апартеїду, організовуючи страйки, демонстрації, кампанії громадянської непокорності, спалювання пропусків і т. д.

У 1955 р. АНК і прогресивні організації кольорового індійського та білого населення скликали Конгрес народів, на якому була прийнята Хартія свободи — програма боротьби за демократичну Південну Африку.

Влада жорстоко придушувала рух протесту. У 1950 р. була заборонена Комуністична партія, а в 1960 р. — АНК й інші неугодні режими організації. Керівник АНК Нельсон Мандела і кілька його соратників були засуджені до довічного ув'язнення. Позбавлені можливостей легальних форм опору, АНК і відроджена Комуністична партія пішли в підпілля, а з 1961 р. почали збройну боротьбу, створивши бойову організацію «Умконтвесізве» («Спис нації»). У цьому ж році ПАС вийшов із британської Співдружності й оголосив себе Республікою (ПАР). Напружена обстановка в країні викликала в червні 1976 р. повстання африканців у Соуето — передмісті Йоганнесбурга, що поширилося на інші міста. Було введено надзвичайний стан, але заворушення тривали майже цілий рік.

Після подій у Соуето країни Заходу ввели перші серйозні санкції проти ПАР. Внутрішній і зовнішній тиск викликав урядову кризу, й уряд приступив до обережних реформ — була скасована сегрегація на транспорті, у спорті, легалізована діяльність африканських профспілок. Одночасно велику владу отримали силові структури. Була прийнята нова Конституція, яка зробила ПАР президентською республікою і передбачала трьохпалатний парламент — для білих, кольорових та індійців. Африканці, як раніше, були усунені від парламентських виборів. Почалися маніфестації, підтримані страйками, проти нової Конституції. Звичайними гаслами стали: «Геть апартеїд!» і «Свободу Нельсону Манделі!».

У березні 1985 р. поліція розстріляла мирну демонстрацію. Це викликало загальний страйк, який переріс у нове повстання африканців, що охопив майже всі міста ПАР. Незважаючи на репресії (в тюрми було кинуто близько 25 тис. чол.), уряду не вдавалося впоратися із заворушеннями до кінця 1986 р.

Криза режиму апартеїду стала очевидною для багатьох білих громадян ПАР. У липні 1987 р. у Дакарі відбулася перша зустріч найвизначніших бізнесменів і ліберальних політиків ПАР з представниками АНК, на якій обговорювалася можливість політичного

рішення південноафриканських проблем. Незважаючи на протидію уряду, подібні контакти тривали. У 1989 р. президентом ПАР став Ф. де Клерк, який розпочав офіційні переговори з АНК про майбутній державний устрій ПАР, до яких пізніше були залучені всі політичні партії. У 1990 р. Мандела був звільнений після 27-річного ув'язнення, а в 1992 р. було знято заборону на діяльність АНК та інших організацій. 20 грудня 1991 р. відкрилася багатопартійна конституційна конференція. Пошуки компромісу закінчилися підписанням у липні 1993 р. проекту тимчасової Конституції на п'ятирічний перехідний період, а управляти країною повинен був уряд національної єдності, сформований з представників основних партій, що пройшли до парламенту. Протягом п'яти років необхідно було розробити постійну Конституцію.

Проект тимчасової Конституції був схвалений парламентом ПАР. У квітні 1994 р. відбулися перші загальні вибори, на яких АНК отримав 65% голосів, Національна партія — 20% і Партія свободи Інката — 10%. На засіданні парламенту президентом ПАР був обраний Мандела, який сформував Уряд національної єдності (УНЄ) з представників трьох основних партій, але незабаром Національна партія вийшла з уряду. У 1997 р. набула чинності нова Конституція ПАР, яка зберегла демократичні принципи тимчасової Конституції.

УНЄ розробив соціально-економічну програму, що передбачала підвищення темпів економічного зростання та поліпшення становища найбідніших верств. Він добився стабільного зростання економіки на 2–3% на рік (в останні роки апартеїду зростання було майже нульовим), але деякі цілі програми виявилися нереальними (масове будівництво дешевого житла, зниження безробіття).

Незважаючи на це, АНК знову переміг на парламентських виборах 1999 р., отримавши 266 місць з 400. Президентом ПАР став новий лідер АНК Табо Мбекі (Мандела відмовився балотуватися на другий президентський термін). Він продовжує курс попереднього уряду, хоча реальність змушувала вносити певні корективи. Він розширив соціальну та політичну базу свого уряду, включивши до нього представників усіх расових і етнічних груп, а також тих політичних партій, які раніше були суперниками АНК. Особлива увага приділяється боротьбі з бідністю і реформам у напрямі лібералізації економіки.

4. Державний лад ПАР

ПАР — парламентська республіка. Діє Конституція 1997 р. В адміністративному відношенні ПАР ділиться на дев'ять провінцій. Найбільші міста: Преторія, Йоганнесбург, Кейптаун, Дурбан.

Глава держави — президент, що обирається Національними зборами строком на п'ять років. Вищий орган законодавчої влади — парламент, що включає Національні збори і Національну раду провінцій. Національні збори складається з 400 депутатів, що обираються за принципом пропорційного представництва. Кожен провінційний законодавчий орган призначає шість депутатів і пропонує Національним зборам кандидатури для обрання ще чотирьох депутатів до Національної ради провінцій (НРП). Таким чином, до НРП входять 90 депутатів (по десять від кожної провінції). Парламент обирається на п'ять років. Законодавчі органи провінцій обираються населенням. Законодавчий орган обирає прем'єр-міністра провінції, який формує уряд.

Вищий орган виконавчої влади — уряд, очолюваний президентом. Глава держави й уряду — президент. Спікер Національних зборів.

Видатний державний діяч — Нельсон Мандела, який присвятив життя боротьбі проти расизму в Південній Африці, перший президент демократичної ПАР, лауреат Нобелівської премії миру.

Є близько 20 партій, 13 представлених в парламенті. Найбільш впливові: Африканський національний конгрес, Демократична партія, Партія свободи Інката, Нова національна партія, Об'єднаний демократичний рух.

5. Зовнішня політика

Зовнішня політика спрямована на розвиток дружніх відносин з усіма країнами, але передусім із сусідніми державами.

ПАР добилася поліпшення відносин з країнами Заходу, насамперед із США і Великобританією, хоча певне ускладнення у відносинах із США викликали дружні зв'язки ПАР з такими країнами, як Куба і Лівія. Завдяки Манделі зріс міжнародний авторитет ПАР. За останні роки Мандела і Мбекі обиралися головами таких організацій, як Рух неприєднання, Співдружність, Африканський Союз. ПАР стала

місцем проведення великих міжнародних конференцій, у тому числі на рівні глав держав.

В Африці ПАР підтримувала процес демократизації і дотримання прав людини. У 1995 р. Мандела засудив страту дев'яти опозиціонерів у Нігерії, а в 1998 р. війська ПАР увійшли до Лесото для відновлення конституційного порядку після військового перевороту. ПАР виступила в ролі миротворця в громадянській війні в Демократичній Республіці Конго. Президент Мбекі був одним з небагатьох африканських лідерів, що критикували, правда, у досить м'якій формі, захоплення ферм білих у Зімбабве; він голосував за виключення Зімбабве на рік із Співдружності, але виступив проти введення міжнародних санкцій.

Збройні сили включають Сухопутні сили (42,5 тис. чол.), ВМС (5,2 тис.), ВПС (9,6 тис.) та медичну службу (5,3 тис.). Загалом у 2000 р. служило 63 400 чол.

Витрати на оборону (2001 р.) — 1,79 млрд дол. США (1,6% ВВП).

ПАР — член 52 міжнародних організацій, у т. ч. ООН (з 1946 р.), АС (з 2000 р.), САДК (з 1994 р.).

6. Основні галузі господарства ПАР

ПАР — найрозвиненіша держава Африки, але за світовими стандартами — країна із середнім рівнем доходу, ВВП на 2006 р. — 587,5 млрд дол. Розподіл ВВП за галузями економіки: сільське господарство 2,7%, промисловість 30,9%, послуги 66,4%.

Переробна промисловість — найбільший продуктивний сектор національної економіки (18% ВВП). Найбільша галузь — чорна металургія. П'ять комбінатів, найбільший з яких у Салдандья-Бей заробив на повну потужність на початку 2003 р., належать корпорації ІСКОР. У даний час вона повністю приватизована. Пішовши з ІСКОР, держава не пішла повністю з чорної металургії, беручи участь у нових змішаних підприємствах. Південноафриканська сталь — одна з найдешевших у світі.

Інша важлива галузь обробної промисловості, пов'язана з гірничодобувною, — виробництво злитків золота і платини на афінажних заводах. Кольорова металургія представлена заводами з виробництва мало не всіх кольорових металів — від міді, сурми, хрому до рідкісноземельних елементів. Якщо виробництво деяких металів, наприклад

міді, знизилася через перенасиченість світового ринку, то випуск інших, зокрема алюмінію. ПАР належить перше місце у світі з виробництва ферохромових сплавів. Світове значення також мають три підприємства з виробництва марганцю.

Велика частина металів експортується, але зростає його споживання в країні в результаті створення металообробної, електротехнічної, автомобільної промисловості. Уже більше 50% деталей, у т. ч. мотори, на японських і німецьких автоскладальних заводах робляться в ПАР.

Крах апартеїду створив імпульс для розвитку найбільш старої галузі обробної промисловості — виробництва продуктів харчування і напоїв, особливо фруктових соків, вина. На текстильну, швейну, взуттєву промисловість у 2002 р. припадало 7,9% усієї вартості продукції обробної промисловості. Швейна галузь забезпечує 90% внутрішнього ринку і, крім того, продукція йде на експорт. Однак взуттєва галузь зазнає труднощів через контрабанду взуття з Китаю та Південно-Східної Азії, що йде через країни, які входять із ПАР у митний союз, і через Мозамбик.

Наступною за значенням стала хімічна промисловість. За зайнятістю вона обігнала легку промисловість. Асортимент продукції дуже широкий: добрива, нафтопродукти, кислоти, фарби, штучні волокна, гумові вироби, пластмаси і т. д. У ПАР винайдена технологія і побудовані три заводи з виробництва бензину з вугілля.

З інших галузей обробної промисловості слід відзначити виробництво целюлози, паперу та картону, цементу, цукру.

Гірничодобувна промисловість залишається важливою галуззю, особливо як джерело іноземної валюти.

Перше місце за вартістю продукції займає золото. Упродовж останніх десятиліть його видобуток став постійно знижуватися. Основна причина — падіння світової ціни. У 1999 р. вона опустилася до 252,9 дол. США за унцію, тоді як собівартість золота в ПАР — понад 300 дол. У результаті закрилося більшість шахт.

Зростання ціни після іракської кризи стимулює нарощування виробництва золота.

Сприятлива кон'юнктура на світовому ринку сприяє збільшенню видобутку платини і платиноїдів, інших металів.

Сільське господарство — галузь економіки, що успішно розвивається, але його частка у ВВП постійно знижується. Під орні землі придатне 12,13% території. Площ під пасовища значно більше, схили гір та пагорбів використовуються під виноградники й лісопосадки. Через часті посухи коливання врожаю дуже значні. Існують два аграрних сектори: натуральний, у якому велика частина продукції споживається самими виробниками, і товарний.

Основна зернова культура в обох секторах — кукурудза. Поряд із зерновими ПАР забезпечує себе всіма основними продуктами харчування, і в значному обсязі експортує цукор (тростинний), овочі, фрукти і ягоди в дуже широкому асортименті — від злив, яблук, полуниці до бананів, авокадо, манго, цитрусових.

У тваринництві показники останніх років стабільні як за поголів'ям худоби, так і за обсягом продукції. Основний експортний товар — овеча і козяча (мохер) вовна.

В останні роки поширюється розведення страусів.

Рибальство — швидко зростаюча галузь. Виловлюються і штучно розводяться морські ракоподібні і моллюски. Обсяг вилову риби у внутрішніх водоймах незначний, але в річках для шкіряної промисловості добуваються крокодили.

У ПАР створена густа транспортна мережа. Всі залізні і майже всі автошляхи належать державі. Протягом останніх десятиліть інвестиції в розвиток залізничного транспорту прямували переважно на розширення залізничних терміналів у портах — спорудження складів, під'їзних шляхів до них. На автотранспорт припадає 80% усіх вантажних перевезень у країні.

Річкового судноплавства немає, але морський транспорт відіграє найважливішу роль у зовнішній торгівлі. Сім великих портів — Дурбан, Кейптаун, Іст-Лондон, Річардс-Бей, Порт-Елізабет, Салдья-Бей і Моссел-Бей — оснащені новітнім обладнанням, спеціалізовані на певних вантажах (контейнери, вугілля, руда) і є одними з найбільш рентабельних у світі.

Цивільна авіація обслуговує 546 міст ПАР. Мається 143 аеропорту з твердим покриттям злітно-посадкових смуг. Основні авіаперевезення здійснюються компанією «Саут Африкен ер уейс» (САА). Крім неї діють ще три великі («Комейр», БА «Експрес» і СА «Ейрлінк»)

і 16 дрібних місцевих авіакомпаній. Повітряний транспорт пов'язує ПАР із країнами Африки, Європи, Азії, Америки та Австралії. У країні три великих трубопроводи (сира нафта, нафтопродукти, газ).

Лінії зв'язку — найсучасніші.

20 електростанцій, що працюють на вугіллі, одна атомна і кілька невеликих ГЕС належать державній компанії «ЕСКОМ». ПАР — центр єдиної енергосистеми півдня Африки, від Замбії до Намібії; вона постачає енергію в сусідні країни й, у свою чергу, отримує її з Мозамбіку і Замбії. Здійснюється проект перекидання води з гір Лесото в ПАР, що включає водовід з пропускною здатністю 77 м³/с і каскад ГЕС. Закінчення будівництва у 2017 р.

Торгівля забезпечує зайнятість значної частини населення. Туризм — галузь, що швидко розвивається.

Економічна та соціальна політика уряду дуже тісно пов'язані. Зусилля в економіці спрямовані на досягнення щорічного 5%-го зростання, щонайменше, що дозволило б спрямувати частину приросту ВВП на боротьбу з бідністю. Нижче рівня бідності перебуває близько 50% населення. Це переважно африканці, доходи яких у цілому в кілька разів (а в сільській місцевості на порядок) нижче, ніж у білих. Їх надії на швидке поліпшення свого становища після повалення влади білих расистів не виправдалися, і, щоб уникнути соціального вибуху, уряд змушений направляти значні бюджетні кошти не у виробничу, а в соціальну сферу, на боротьбу з убогістю африканців. Здійснюються програми електрифікації, водопостачання африканських районів, будівництва будинків для бідняків. Соціальна складова урядової політики спрямована на стабілізацію становища в країні, але в той же час вона є гальмом економічного зростання.

Південноафриканський резервний банк (ПАРБ) здійснює емісію ранда, визначає його обмінний курс, кредитну політику, встановлюючи розмір облікової ставки, видає ліцензії приватним банкам, контролює зовнішньоторговельні операції.

Комерційні операції здійснюють приватні банки, у т. ч. іноземні. ПАР об'єднана з Намібією, Лесото і Свазілендом загальною валютною угодою в так звану *зону ранда*. Це означає необхідність узгоджених дій центробанків цих країн, але на практиці загальна фінансова політика визначається в Преторії.

Податки забезпечують 75% бюджетних надходжень. Для боротьби з бідністю вже останні кілька років діє «тимчасовий» податок на доходи фізичних і юридичних осіб, якщо вони перевищують 50 тис. рандів на рік. Особливістю держбюджету є те, що 46% його витрат складають трансферти в провінції для використання на соціальні потреби.

Рівень життя в ПАР вище, ніж у більшості африканських країн, але національний дохід розподіляється вкрай нерівномірно. З 1993 р. не публікуються дані про його розподіл за расовими групами, але, як і раніше, доходи більшості білих у кілька разів більше, ніж у переважної кількості африканців. Близько 50% населення перебувало за межею бідності.

Це насамперед сільські жителі і безробітні в містах. Положення інших верств міських жителів в останні роки покращилося. Заробітна плата в державному і приватному секторах індексується відповідно до інфляції. Встановлено мінімум заробітної плати для різних галузей. Багато профспілок та підприємців уклали договори про ув'язку рівня заробітної плати з підвищенням продуктивності підприємства. Скасування законів апартеїду про недопущення африканців до кваліфікованої праці відкрило для них можливість займатися приватним бізнесом і таким чином підвищити свій життєвий рівень. Уже зараз африканці витіснили білих зі служби таксі і в бізнесі з'явилися африканці-мільйонери. Політика африканізації не лише змінила расовий склад державного апарату, відбулися зміни в адміністрації великих приватних компаній. Про поліпшення життя працюючого населення свідчить збільшення продажів товарів тривалого користування і зростання депозитів у банках.

Можна говорити про появу африканського «середнього класу». Залежність економіки ПАР від зовнішньої торгівлі дуже значна. Експорт склав у 2006 р. 63,77 млрд дол., а імпорт — 69,94 млрд дол. Основні статті експорту: золото, алмази, платина, інші мінерали, машини та устаткування, продовольство і напої. Основні статті імпорту: транспортні засоби, машини, нафта, хімічні товари, продовольство. Головні торгові партнери: ЄС, США, Японія, Голландія, Саудівська Аравія. ПАР — член Південноафриканського митного союзу, до якого входять також Ботсвана, Намібія, Лесото і Свазіленд.

Контрольні запитання та завдання

1. Охарактеризуйте географічне положення ПАР.
2. Наведіть демографічну характеристику ПАР.
3. Розкрийте особливості її історичного розвитку.
4. Розкажіть про державний лад ПАР.
5. Розкрийте засади зовнішньої політики ПАР.
6. Охарактеризуйте основні галузі господарства ПАР.

ТЕМА 25

Австралія

1. Географічне положення Австралії

З півночі Австралія омивається мілководними Тиморським і Арафурським морями, на заході і півдні — Індійським океаном. На схід від континенту знаходяться мілководні Коралове і Тасманове моря. Берегова лінія переважно слабо порізана. Уздовж північно-східного узбережжя майже на 2 тис. км простягнувся Великий бар'єрний риф (найбільший на Землі).

Острів Тасманія відділений від материка Бассовою протокою (ширина понад 200 км). «Найближчі» сусіди Австралії відокремлені від неї великими водними просторами. Найближча — Папуа — Нова Гвінея (у 150 км на північ).

Ландшафтам найстарішого континенту на Землі — від декількох мільйонів до сотень і навіть тисяч мільйонів років. Це найнижчий і плоский (висота над рівнем моря переважно 100–500 м) і найпосушливіший із населених континентів, що являє собою величезне плато, увігнуте в центральній частині з піднятими краями.

Великі рівнини займають 95% території континенту, насамперед це простори пустель і боліт. На заході розташовані найбільші пустелі: Велика піщана пустеля, пустеля Гібсона і Велика пустеля Вікторія. Найбільш посушливий район — велика Центральна низовина. Гірські підняття займають 5% території, але тільки 2% припадає на висоти понад 1000 м. У західній частині континенту знаходяться декілька напівзруйнованих гірських систем.

Ближче до центру континенту самотньо височіє найбільший у світі гігантський кам'яний моноліт Улуру (Айрс Рок) діаметром 8 км і висотою 335 м. Великий Вододільний хребет, що простягнувся вздовж східного узбережжя, також сильно зруйнований. Горами фактично є тільки розташовані на півдні хребта Австралійські Альпи (тут у Сніжних горах знаходиться найвища точка країни — гора Костюшко, 2228 м).

Річкова мережа Австралії у внутрішніх районах розвинена слабо, 60% її території займають безстічні області. Постійно судноплавних річок майже немає. Найбільша водна система Мюррей — Дарлінг розташована на південному сході. Мюррей та її приплив Маррамбиджі зберігають постійну течію, а Дарлінг у посушливі сезони губиться в пісках, не досягаючи Мюррея, що робить її тимчасово несудноплавною. На острові Тасманія багато коротких і швидких, повноводних круглий рік річок.

На півдні Центральної низовини від висохлого моря залишилися безстічні солоні озера, повністю заповнюються водою тільки під час рідкісних дощів: Ейр (тут нижча точка континенту — 16 м нижче рівня моря), Торренс, Герднер та ін. Поширені озера, утворені у вулканічних кратерах, і прибережні озера. Для острова Тасманія найбільш типові льодовикові озера. Континент багатий підземними водами, що скупчилися у величезних артезіанських басейнах на глибині від 20 м до 2 км.

Переважає ґрунтовий покрив невеликої потужності, представлений ґрунтами сіроземного (пустелі), сіро-коричневого (степ), червонобурого і коричневого (лісостеп і ліс), підзолистого (тропіки, субтропіки) типів.

Рослинний і тваринний світ ізольованого континенту вельми своєрідний і різноманітний. Густі зарості чагарнику зустрічаються в пустелях і посушливих частинах. Вічнозелені тропічні ліси в зонах з достатнім зволоженням.

2. Природно-ресурсний потенціал країни

Природні ресурси мають світове значення. Видобувні запаси танталу (понад 90% світових запасів), мінеральних пісків (рутил, циркон, ільменіт), нікелю, урану, свинцю і цинку — найбільші у світі. Австралія — перша у шістьох країн за запасами бокситів, кам'яного (шосте місце) і бурого (друге) вугілля, кобальту, міді (33-те), промислових (33-те) і дорогоцінних (і напівкоштовних) алмазів, золота (третє) і срібла (четверте), залізної (четверте) і марганцевої (четверте) руд. Є також великі запаси природного газу, нафти, олова, вольфраму, сланцевих пісків і т. д. Каменем Австралії є опал (95% світових запасів).

Зміна кліматичних сезонів в Австралії протилежна зміні їх у Північній півкулі. Там, де є всі чотири сезони, найхолодніші місяці — липень і серпень, а найтепліші — січень і лютий. Приблизно 40% території Австралії лежить на північ від південного Тропіка Козерога в тропічній та субтропічній зонах з двома сезонами — дощовим (листопад-травень) і сухим (червень-жовтень). У прибережній частині тропічної зони круглий рік у середньому +23–28 °С, річна кількість опадів 1000–2000 мм (місяцями до 3500–4000 мм). Але на 80% території країни випадає менше 600 мм, а на 50% — менше 300 мм опадів на рік. Нерідкі посухи, в т. ч. тривалі (від 3 до 6 років підряд), які часто змінюються повенями. Більшість районів Австралії періодично схильне до екстремальних температур (+40–50 °С удень), а короткочасні нічні мінусові температури (–4–5 °С) зареєстровані навіть у внутрішньоконтинентальній тропічній зоні. У зонах центральних пустель клімат різкоконтинентальний, температура змінюється протягом доби: від +45–50 °С удень і до –6–10 °С уночі. На острові Тасманія помірно теплі зими (іноді випадає сніг, що швидко тане) і прохолодне вологе літо.

3. Демографічна характеристика Австралії

За чисельністю населення Австралія займає 53-тє місце у світі. Міське населення 92%. Природний приріст населення 4,6%. Тривалість життя одна з найвищих у світі: чоловіків — 77,6 року, жінок — 83,5 року. Віковий склад населення до 15 років — 20%, 15–65 р. — 67,3%, старші 65 років — 12,7%.

Австралія — самий слабозаселений континент, щільність населення 2,6 чол. на 1 км². До 90% населення сконцентровано в містах і населених пунктах міського типу, понад 60% — у 5 містах — «мільйонниках». Основна частина населення — нащадки переселенців з Великобританії та Ірландії, а також з континентальної, особливо південної, Європи. Приблизно 200 тис. чол. — вихідці з колишнього СРСР. Австралійці європейського походження становлять близько 90% населення країни. Велику роль у зростанні населення грає імміграція. Частка жителів країни, які народилися за кордоном, продовжує повільно збільшуватися. Ще приблизно 20% — австралійці у друго-

му поколінні (один або обоє батьків народилися за межами Австралії). В останні три десятиліття зростає частка азіатської імміграції (в'єтнамці, китайці, філіппінці тощо). Частка європейців у щорічному припливі іммігрантів знизилася з більш ніж 80% у перші роки після Другої світової війни до 40% на початку 2000-х рр. Загальна частка осіб азіатського походження — близько 7%. Чисельність корінного населення, аборигенів, різко скоротившись після початку європейської імміграції, практично відновилася — 424 тис. чол., або близько 2% усього населення країни.

Офіційна англійська мова є і мовою міжнаціонального спілкування. В результаті появи самобутньої австралійської культури сформувався і своєрідний австралійський варіант англійської мови з характерним акцентом і запасом слів. Приблизно 80% населення говорить лише англійською. Крім неї, найбільше використовуються італійська, грецька, китайська. Всього в країні говорять більш ніж 200 мовами, з них понад 60 є аборигенними.

Вік виходу на пенсію чоловіків — 65 років, жінок — 60 років.

Серед прихильників понад 90 релігійних вірувань історично переважають християни. Найбільші групи християн представлені католиками — 26,6%, послідовниками Англійської церкви — 20,7%, Об'єднаної церкви — 6,7%, пресвітеріани і реформаторами — 3,8% і ортодоксами — 2,8%. В останні роки частка прихильників індуїзму зросла з 1,1 до 1,9%, послідовників ісламу — з 1,1 до 1,5%. Частка невіруючих і тих, хто не визначилися, — 27,2% жителів країни.

4. Основні етапи історичного розвитку

Аборигени переселилися до Австралії з Азії щонайменше 50 тис. років тому. Перед приходом європейців вони користувалися кам'яними знаряддями, займалися полюванням і збиранням природної їжі. Максимальна оцінка їх чисельності в той час — до 750 тис. чол.

Вони ділилися приблизно на 30 племен і говорили приблизно 500 мовами. У XVII ст. узбережжя півночі і заходу континенту досліджували голландські мореплавці. У 1642 р. Абель Тасман відкрив нинішній острів Тасманія. Реальне освоєння континенту англійцями почалося зі знаменитого Дж. Кука, експедиція якого причадила до

східних берегів невідомої Південної землі (з латині Terra Incognita Australis, звідси назва Австралії) недалеко від майбутньої Сіднейської бухти в 1770 р. Кук оголосив відкриті їм землі британським володінням Новий Південний Уельс. У середині січня 1788 р. до берегів Австралії прибув так званий Перший флот із 750 каторжниками на борту та їх охороною — британськими військовослужбовцями. 26 січня (День Австралії) вони почали висадку в нинішній Сіднейській бухті. Глава експедиції морський офіцер А. Філіп став першим генерал-губернатором Нового Південного Уельсу. Відправка засуджених у австралійські колонії тривала протягом декількох десятків років, але в зростаючих кількостях сюди прибували і вільні переселенці з Британських островів. На початку XIX ст. розгорнулася розвідка внутрішніх районів континенту, яка зі змінним успіхом тривала аж до 1930-х рр. Слідом за Новим Південним Уельсом утворилися інші колонії — Тасманія, Західна Австралія, Вікторія, Південна Австралія. Великий вплив на економічний розвиток колоній справила «золота лихоманка» в 1850–1860-ті рр. у Вікторії, вона давала в той час до 1/3 світового видобутку золота. На континент були перенесені основні риси англійського капіталізму: соціально-економічний устрій, технічні та технологічні досягнення, почалося становлення партійно-політичної системи. У 1855 р. у Вікторії вперше у світі було введено правило таємного голосування, що отримало назву «австралійського голосування». Відмінна риса колоній — сильний профспілковий рух. Ще наприкінці XIX ст. тут було встановлено 8-годинний робочий день. Протягом другої половини XIX ст. австралійські колонії стали все більш відчувати потребу в економічному і політичному об'єднанні. Цей процес формально завершився прийняттям британським парламентом у липні 1900 р. законодавчого акта (підготовленого австралійськими політиками тексту Конституції єдиної держави) про створення з 1 січня 1901 р. єдиної, федеративної, самоврядної, з широкими повноваженнями у сфері внутрішнього розвитку колонії Великобританії — *Австралійського Союзу*. При цьому в 1901 р. з Південної Австралії під управління федерального уряду була виділена Північна Територія (з 1978 р. отримала статус самоврядної). До 1927 р. була спеціально побудована столиця Федерації м. Канберра (що змінила тимчасову столицю — Мельбурн). Її виділили в самостійну адміністративну

територію (з 1988 р. отримала статус самоврядної). У 1931 р. британським парламентом був прийнятий законодавчий акт — так званий *Вестмінстерський статут*. За ним Австралія отримала статус домініону у складі Британської Співдружності націй, знайшла повну самостійність у внутрішніх і зовнішніх справах при збереженні формальних зв'язків з британською короною (глава держави — англійський монарх, жителі домініонів — британські піддані тощо). На боці метрополії австралійські війська брали участь в англо-бурській війні, у Першій світовій, ведучи бойові дії насамперед у Європі, на Близькому Сході і в Північній Африці. Відбулося й кілька зіткнень з ВМС Німеччини в районі острова Нова Гвінея. У Другій світовій війні австралійські частини брали найактивнішу участь не тільки в Європі та Африці, але й у Східній Азії і на Тихому океані, захищаючи власну безпеку від японської агресії. Як одна з держав-переможниць у 1945 р. Австралія ввійшла до держав — засновниць ООН. Після війни, враховуючи її уроки з точки зору безпеки країни, переважно малу заселеність і недостатню розвиненість промисловості, уряд Австралії здійснив програму широкої імміграції з континентальної Європи і вжив заходів до прискореної індустріалізації країни за допомогою посилення захисту внутрішнього ринку. Економічні та політичні відносини з Великобританією поступово ставали менш тісними. У 1948 р. був прийнятий Закон про австралійське громадянство, в 1953 р. — Закон про національний прапор. Приєднання Великобританії до ЄЕС у 1973 р. стимулювало перейменування британської королеви стосовно Австралії в королеву Австралії. Рішення генерал-губернатора скористатися в 1975 р. своїм конституційним правом розпустити парламент і призначити позачергові вибори викликало гостру внутрішньополітичну кризу, яка сприяла подальшому ослабленню і так формальних зв'язків з короною. У 1984 р. замість «Боже, бережи королеву» державним гімном Австралії стала пісня «Вперед, прекрасна Австралія». З моменту прийняття в 1986 р. федеральним парламентом пакету конституційних актів Австралії будь-які закони, прийняті британським парламентом, не поширюють свою юрисдикцію на Австралію. Таємна рада в Лондоні остаточно втратила апеляційні функції судової інстанції останнього ступеня, і це право повністю перейшло до Високого (Верховного) суду Австралії. На по-

чатку 1990-х рр. лейбористський уряд країни почав просувати в життя ідею перетворення Австралії в республіку. Хоча на референдумі 6 листопада 1999 р. вона не отримала більшості голосів, рух країни в бік тієї чи іншої системи республіканського правління має об'єктивний характер. Скандальна відставка генерал-губернатора П. Дж. Холінгуорта в травні 2003 р. знову загострила питання про майбутнє системи генерал-губернаторства в Австралії. У післявоєнний період зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні зв'язки Австралії почали все більше зміщуватися в бік Східної Азії і Тихого океану. Головним військово-політичним союзником і зовнішньоекономічним партнером країни стають Сполучені Штати. Символом цього стало укладення в 1951 р. пакту *АНЗЮС* — військово-політичного союзу між Сполученими Штатами, Австралією і Новою Зеландією. Австралія підтримувала політику Вашингтона з «відкидання та стримування» комунізму в Азії, невеликі контингенти австралійських військ брали участь у корейській і в'єтнамській війнах. Символічним актом значення економічних зв'язків із США стало перейменування в 1966 р. при прем'єр-міністрі Р. Мензисі, що називав себе «британцем до шнурків черевик», австралійського фунта в австралійський долар. Одночасно розширювалася сфера самостійних зовнішньополітичних і особливо зовнішньоекономічних інтересів Австралії. На початку 1970-х рр. була скасована так звана політика «Білої Австралії», за якою протягом десятиліть накладалися обмеження на азіатську імміграцію, були виведені австралійські війська з В'єтнаму і країна повернулася до активного розвитку зв'язків з країнами Східної Азії та Азіатсько-Тихоокеанського регіону в цілому. Ще до Другої світової війни до сфери «відповідальності» домініону ввійшли деякі британські колонії в Океанії (найбільша з них Папуа — Нова Гвінея), що одержали незалежність уже від Австралії. У 1947 р. Австралією і низкою інших колоніальних держав була утворена південно-тихоокеанська комісія, з 1997 р. перейменована в Тихоокеанське співтовариство. До нього входять колишні і нинішні володарі колоніальних володінь в Океанії, незалежні, напівнезалежні і залежні держави і території цієї частини світу. У 1971 р. утворений Південно-тихоокеанський форум (з жовтня 2000 р. — Форум Тихоокеанських островів), куди, крім Австралії та Нової Зеландії, входять тільки незалежні держави Океанії. Через ці

регіональні організації і на двосторонній основі Австралія надає значне сприяння соціально-економічному та політичному розвитку океанських держав, бере активну участь у вирішенні наявних тут міждержавних і внутрішніх міжетнічних конфліктів.

5. Державний лад Австралії

Австралія — демократична, незалежна держава, одночасно є конституційною монархією і федерацією, заснована на сполученні британської та американської моделей державної організації, що забезпечує свободу слова, релігійних віросповідань і створення громадських організацій. Конституція Австралії була прийнята законодавчим актом британського парламенту від 9 липня 1900 р. Зміни або доповнення до Конституції можуть прийматися тільки на загальнонаціональному референдумі, повинні отримати схвалення більшості в чотирьох з шести штатів і обох палат федерального парламенту.

Адміністративно держава ділиться на шість штатів — Новий Південний Уельс, Вікторія, Квінсленд, Західна Австралія, Південна Австралія і Тасманія, а також дві території — Австралійська Столична Територія і Північна Територія.

Найбільші міста: Сідней, Мельбурн, Брісбен, Перт, Аделаїда, Ньюкасл, Канберра, Вуллонгонг, Хобарт.

Главою держави формально є англійська королева (що має в країні титул королеви Австралії і глави Співдружності). На федеральному рівні її представляє генерал-губернатор, а в кожному штаті — губернатор. Генерал-губернатор призначається королевою за рекомендацією прем'єр-міністра Австралії зазвичай строком на п'ять років і в даний час тільки з громадян Австралії.

Законодавча влада обирається загальним, обов'язковим голосуванням (за неучасть — штраф) двопалатного федерального парламенту, що складається із *сенату* (верхня палата) і *палати представників* (нижня палата). У сенаті — 76 сенаторів (по 12 від кожного штату і по два від територій), що обираються на шість років (половина сенаторів переобирається кожні три роки одночасно з виборами до палати представників). У палаті представників — 148 депутатів (обираються на три роки за преференційно-пропорційною

системою). Кількість місць, одержуваних суб'єктами федерації в палаті представників, пропорційно чисельності виборців, але за кожним штатом зарезервовано не менше п'яти місць. Північна Територія має в нижній палаті одного представника, Австралійська Столична Територія — трьох.

Вибори можуть проходити достроково за рішенням прем'єр-міністра і з формального схвалення розпуску нижньої палати або обох палат парламенту генерал-губернатором. За останніми зберігається конституційне право розпуску парламенту і призначення загальних виборів. Партія (або коаліція партій), що отримала на виборах у нижню палату більшість формуює уряд, а її лідер стає прем'єр-міністром — главою виконавчої влади. Прем'єр-міністр повинен бути переважно членом нижньої палати, а міністри, формально призначаються генерал-губернатором за поданням прем'єр-міністра, — членами нижньої палати або сенаторами.

Усі адміністративні одиниці мають свої законодавчі органи та уряди, користуючись значною автономією (штати — більшою, території — меншою). У штатах існують двопалатні парламенти (крім Квінсленда, де він однопалатний) і своя Конституція. Північна Територія й Австралійська Столична Територія мають законодавчі асамблеї. Багато сторін життя країни регулюються саме законами штатів (кримінальне право, освіта, дорожнє господарство тощо). Уряд штату очолює прем'єр. У територіях глава виконавчої влади — головний міністр. У кожному штаті і Північній Території існують місцеві органи влади (міські, муніципальні, графства).

Судова система ґрунтується на законодавчих актах, прийнятих федеральним парламентом і законодавчими установами суб'єктів федерації, на тих англійських законах і англійському звичайному (неписаному) праві, що залишаються в юридичній силі. Вища судова інстанція країни — Високий суд (головний суддя і шість суддів призначаються генерал-губернатором за поданням прем'єр-міністра), все більше набуває у своїй практиці рис конституційного суду. З 1977 р. діє Федеральний суд Австралії, який об'єднав юрисдикцію Промислового суду Австралії і Федерального суду з банкрутств, а також частину функцій Високого суду. У кожному штаті і території своя судова ієрархія на чолі з Верховним судом штату (території).

За Конституцією країни парламенти штатів можуть приймати закони з більш широкого кола питань, ніж федеральний парламент, однак федеральні закони мають перевагу над законами штатів. Тому найрізноманітніші сфери соціально-економічного життя країни регулюються виключно федеральними законами (банкрутства, імміграція, укладення шлюбу і розлучення тощо).

Найстарша політична партія — Австралійська лейбористська партія (АЛП). Лейбористський рух заснований у 1890-х рр., розвивався паралельно в декількох колоніях, із створенням єдиної держави стає загальнофедеральною партією, з 1908 р. має єдину назву АЛП для всіх лейбористських організацій країни, історично тісно пов'язана з профспілковим рухом. Ліберальна партія Австралії (ЛНА) заснована в 1944 р., є партією консервативного толку — підприємців, верхньої частини середнього класу. Аграрна партія була заснована в 1916 р., у 1975 р. перейменована в Національну Аграрну партію, а з 1982 р. — у Національну партію. Традиційно орієнтується на різні верстви міського і сільського населення аграрних районів країни, з 1949 р. виступає як молодший партнер ЛНА. Партія австралійських демократів заснована в 1977 р. менш консервативно налаштованими членами ЛНА, що відокремилися від неї. Після Другої світової війни двопартійна коаліція формувала уряд також у 1949–1972 і 1975–1983 рр. Лейбористи перебували при владі в 1941–1949, 1972–1975 і 1983–1996 рр. Партія австралійських демократів представлена тільки в сенаті. Крім того, існує досить багато дрібних партій — від зелених і комуністів до монархістів.

6. Зовнішня політика.

Членство в міжнародних організаціях

Австралія провадить активну зовнішню політику, спрямовану на зміцнення міжнародної безпеки, виступаючи, зокрема, активним прихильником заборони таких видів зброї, як хімічна та біологічна, Австралія ініціювала конвенцію за заборону піхотних мін і т. п. Країна бере активну участь у діяльності ООН і її різних спеціалізованих

організацій. Австралійські Збройні сили досить часто задіяні у миротворчих операціях, особливо в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (у Східному Тиморі, на острові Бугенвіль, Соломонових островах і т. п.), де зосереджені основні зовнішньополітичні і зовнішньоекономічні інтереси країни. Особливу увагу Австралія у співпраці з Новою Зеландією приділяє підтримці миру в Океанії, де розташовані численні невеликі і дрібні держави з досить гострими внутрішньополітичними й економічними проблемами. Головним військово-політичним союзником Австралії залишаються США. Австралію іноді навіть називають «заступником шерифа» (шериф — природно США) у південно-західній частині Тихого океану. Однак її позиція з міжнародних питань не завжди ідентична позиції США і визначається насамперед національними інтересами.

Збройні сили формуються на контрактній основі. Складаються з трьох видів — Сухопутні війська, Військово-повітряні та Військово-морські сили. У розвитку Збройних сил враховуються географічне положення Австралії, її обмежені (у мирний час) людські ресурси щодо займаної території. Тому основний наголос робиться на високу технічну оснащеність Збройних сил, мобільність та розвиток систем раннього попередження. Загальна чисельність постійного особового складу — 51,5 тис. чол. (придатних до військової служби чоловіків — понад 4,3 млн), ще 39 тис. — резервісти, у складі ВПС — 263 літака, у ВМС — 84 корабля, що проводять у морі в середньому 155 днів на рік.

Австралія — член ООН (з 1945 р.), МВФ (з 1965 р.), ГАТТ/СОТ (з 1948 р.), ОЕСР (з 1971 р.), АТЕС (з 1989 р.), Тихоокеанського співтовариства (з 1947 р., раніше — Південно-тихоокеанська комісія), Форуму Тихоокеанських островів (з 1971 р., раніше — Південно-тихоокеанський форум).

7. Основні галузі господарства Австралії

Австралія входить до найбільш економічно розвинених країн світу. За ВВП на 2006 р. складає 674,6 млрд дол. та ВВП на душу населення, 31 600 дол. вона знаходиться на рівні провідних євро-

пейських держав, а індексом розвитку людського потенціалу, що розраховується ООН (сукупний показник, який включає тривалість життя, рівень освіти, доходи на душу населення тощо), — на п'ятому місці серед усіх країн світу. ВВП на душу населення за ПКС 31700. Економіка Австралії невеликих розмірів, її частка у світовому ВВП трохи вище 1%, а в промисловому виробництві — менше 1%.

Зайнятість працездатного населення: сільське господарство — 4%; промисловість — 21%; сфера послуг — 75%. Склад ВВП: сільське господарство — 3,5%; промисловість — 26,1%; сфера послуг — 70,4%.

У порівнянні з більшістю інших розвинених країн в австралійській промисловості особлива роль належить її гірничодобувному сектору. Його частка у ВВП стабілізувалася і коливається в межах 4,5–5% залежно від попиту на світовому ринку. Галузь високодиверсифікована, насичена підприємствами з високим рівнем механізації та автоматизації і невеликим числом зайнятих. В обробній промисловості в 1980–1990-ті рр. пройшла раціоналізація, яка залишила насамперед галузі або життєздатні в умовах Австралії, або представляють для неї стратегічний інтерес.

Частка обробної промисловості у ВВП протягом декількох останніх десятиліть послідовно скорочувалася з 28% (поч. 1960-х рр.) до нинішніх 11,7%. Провідними галузями обробної промисловості, що працюють переважно на місцевій сировині, залишаються харчова (23% обсягу виробництва обробної промисловості), метали та металообробка (15,4%), деревообробка та целюлозно-паперова (15%), нафтохімічна (14,7%).

У машинобудуванні (18,9%) провідну роль відіграють автомобілебудування, випуск побутової електротехніки, електроніка та виробництво обладнання для інформаційних технологій.

У сільськогосподарському обігу знаходиться близько 60% території континенту, 90% якої придатні переважно тільки для пасовищного скотарства з використанням паші, ще 5% пасовища, що засіваються, і лише решта 5% відведені під сільськогосподарські культури. Незважаючи на складні природні умови, економічний і технологічний

прогрес дозволив Австралії перетворитися на одного з провідних постачальників сільськогосподарської продукції на світовий ринок. Хоча питома вага сільського господарства у ВВП і зайнятості країни за останні кілька десятиліть знизилася в кілька разів, воно залишається важливою галуззю економіки.

Вирощувані злаки дають невисоку врожайність, яка компенсується масштабами площі, яка засівається. Зі зрошуваних земель, які займають менше 1% всіх сільськогосподарських земель, знімається близько 80% врожаю овочів, 70% — фруктів, трохи менше 50% — цукрового очерету, основний урожай винних сортів винограду, рису, бавовни і т. д.

Роль вівчарства до початку XXI ст. помітно скоротилася. Австралія дає 27% світового настригу вовни (у т. ч. 50% — високоякісної мериносової), до 90% якої зазвичай експортується.

Транспорт в Австралії з урахуванням її географічних характеристик відіграє велику господарську і соціальну роль.

Морських портів — 97, у т. ч. 15 — на острові Тасманія. Усі найбільші міста мають свої морські порти. Крім них, у кожному штаті є ще щонайменше 1–2 великих морських порти.

Власний морський торговельний флот складається з 54 суден, з них 45 — каботажного плавання і 9 — океанських. Австралія — країна з дуже інтенсивним повітряним (внутрішнім і зовнішнім) сполученням. З-понад 400 аеродромів 261 має злітно-посадкові смуги з твердим покриттям, включаючи 12 аеропортів міжнародного класу.

Надання різноманітного спектра послуг перетворилося на найважливішу сферу економіки. Найбільш розвинені послуги освіти, охорони здоров'я, громадські та особисті послуги, ділові послуги та операції з нерухомістю, фінанси і страхування, готельний бізнес та рекреаційні послуги. Ця сфера економіки все більш диверсифікується і є основним джерелом зростання зайнятості.

Масштаби країни, її різноманітна природа є сприятливою основою для розвитку туризму. Іноземний туризм як джерело іноземної валюти обігнав деякі невеликі статті товарного експорту країни.

У центрі кредитно-грошової та фінансової системи країни перебуває Резервний банк Австралії (РБА), що виконує функції центрального банку країни. РБА відповідальний за грошову політику, стабільність фінансової та функціонування платіжної системи. Він є єдиним емітентом національної валюти, власником золотовалютних резервів, встановлює офіційну облікову ставку, проводить операції на відкритому ринку, в т. ч. на валютному. Іншими регулюючими органами є Австралійське агентство пруденційного регулювання (ААПР), яке з 1998 р. замість РБА відповідає за контроль над комерційними банками, а також над страховими компаніями, пенсійними фондами і низкою фінансових компаній (будівельні кредитні товариства, кредитні кооперативи, фінансові товариства і т. п.).

На чотири найбільші комерційні банки припадає понад 1/2 активів усіх 49 банків. Страхову галузь (42 компанії) також контролюють декілька найбільших компаній.

Нинішній уряд країни проводить політику стримування зростання і навіть скорочення бюджетних витрат.

Податкове навантаження на економіку — одне з найменших серед розвинених країн. Податки дають до 95% доходів федерального уряду і понад 32% — штатів (гранти та субсидії федерального уряду — 44%).

Відношення федерального державного боргу до ВВП — одне з найнижчих серед країн ОЕСР.

Обсяг експорту в 2006 р. — 124,8 млрд дол.; імпорту — 134,5 млрд дол. На продукцію сільського господарства, добувної промисловості та галузей переробки сировини припадало 70–80% щорічного австралійського експорту, в т. ч. на продукцію сільського господарства — 10–11%, добувної промисловості — 26–27%, на продукцію металургії і металообробки — 16–17%, харчової промисловості — 14–15%, нафтопереробки і нафтохімії — до 7%, а на машини та устаткування — всього 13–14%.

Австралія посідає перше місце у світі з вивезення вовни, бокситів і глинозему, одне із перших — в експорті пшениці, цукру, м'яса, вугілля, залізної руди, первинного алюмінію, золота, срібла, зрідженого

природного газу. Належить до провідних експортерів багатьох інших видів сільськогосподарської продукції та сировини. Основна стаття імпорту — продукція обробної промисловості, понад 90%, частка машин і устаткування — близько 50%.

Найбільший торговий партнер за останні десятиліття — Японія. Її частка у зовнішньоторговельному обороті Австралії — близько 16%, частка США — близько 14%, Китаю, який висунувся останнім часом на третє місце — близько 8%, Південній Кореї — 6,0%, Нової Зеландії — 5,1%, Великобританії — 4,7%. Японія — також основний ринок (з кінця 1960-х рр.) для австралійської продукції — 18,8%, далі йдуть США — 9,9%, наздоганяє їх Південна Корея — 8,1%, Китай — 6,4% і Нова Зеландія — 6,3%. В імпорті уже декілька десятиліть домінують США — 18%, друге місце також давно у Японії — 12,9%, на третє місце в останні роки вийшов Китай — 9,4%, потім ідуть Німеччина — 5,6%, Великобританія — 5,2%, Нова Зеландія — 4,1% і Південна Корея — 3,9%.

Торговий баланс найчастіше дефіцитний, дефіцит платіжного балансу за поточними розрахунками є хронічним, його середня величина (близько 4,2% ВВП) — один з найвищих показників серед розвинених держав.

Австралія — традиційна сфера вкладання іноземного капіталу. Основними інвесторами є США, Великобританія, інші європейські держави, а в останні два десятиліття також країни Східної Азії.

На відміну від імпорту експорт капіталу з Австралії — насамперед явище останніх десятиліть.

В останні десятиліття превалювала спадна динаміка обмінного курсу австралійської валюти.

Віднедавня головним географічним напрямом розвитку зовнішньоекономічних зв'язків країни став Азіатсько-Тихоокеанський регіон. Невипадково Австралія стала одним із головних ініціаторів створення в 1989 р. форуму Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво (АТЕС), куди входять практично всі держави Східної Азії та основні країни західної частини басейну Тихого океану. Єдину двосторонню угоду про «більш тісні економічні зв'язки» (квасіспільний ринок) Австралія має з Новою Зеландією.

Контрольні запитання та завдання

1. Охарактеризуйте географічне положення Австралії.
2. Що ви знаєте про природно-ресурсний потенціал Австралії?
3. Наведіть демографічну характеристику Австралії.
4. Розкрийте особливості її історичного розвитку.
5. Розкажіть про державний лад Австралії.
6. Розкрийте засади зовнішньої політики і членство Австралії в міжнародних організаціях.
7. Охарактеризуйте основні галузі господарства Австралії.

Література

1. Accountability and legitimacy in the European Union [Текст] / ed. by A. Arnall. – Oxford : Oxford university press, 2005.
2. European Union Law [Текст]. – London : Sweet & Maxwell, 2000.
3. Авдокушин, Е. Ф. Международные экономические отношения [Текст] : учеб. пособие / Е. Ф. Авдокушин. – М. : ИВЦ «Маркетинг», 1999. – 264 с.
4. Алаев, Э. Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь [Текст] / Э. Б. Алаев. – М., 1983.
5. Алаев, Э. Б. Страны, народы и государства [Текст] / Э. Б. Алаев // Федерализм. – 1997. – № 2.
6. Алампиев, П. М. Вопросы размещения производительных сил [Текст] / П. М. Алампиев. – М., 1979.
7. Андерле, О. Возражения П. Сорокину [Текст] / О. Андерле // Сравнительное изучение цивилизаций. – М., 1998.
8. Анучин, В. А. Страноведение: состояние и задачи [Текст] / В. А. Анучин. – М., 1984.
9. Арон, Р. Мир и война между нациями [Текст] / Р. Арон : пер. с фр. – Киев : Юніверс, 2000.
10. Африка [Текст] : энцикл. справ. – Т. 1. А – К / гл. ред. А. Громыко. – М. : Сов. энцикл., 1986.
11. Африка [Текст] : энцикл. справ. – Т. 2. К – Я / гл. ред. А. Громыко. – М. : Сов. энцикл., 1987.
12. Бабурин, С. Н. Мир империй: Территория государства и мировой порядок [Текст] / С. Н. Бабурин. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2005.
13. Балибар, Э. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности = Race, nation, class. Ambiguous identities [Текст] / Э. Балибар, И. Валлерстайн ; общ. ред. Д. Скопина, Б. Кагарлицкого. – М. : Логос-Альтера, Ессе Номо, 2003. – 272 с.
14. Баранский, Н. Н. Краткий очерк экономической географии. Общие понятия. Очерк мирового хозяйства [Текст] / Н. Н. Баранский. – М., 1930.
15. Баранский, Н. Н. Экономическая география. Экономическая картография [Текст] / Н. Н. Баранский. – М., 1960.
16. Барыгин, И. Н. Международное регионоведение: теория и практика [Текст] / И. Н. Барыгин. – СПб., 2009.

17. Безуглий, В. В. Регіональна економічна та соціальна географія світу [Текст] : навч. посіб. / В. В. Безуглий, С. В. Козинець. – К., 2007.
18. Березная, Н. А. Великобритания [Текст] / Н. А. Березная. – М., 2004.
19. Бжезинский, З. Великая шахматная доска [Текст] / З. Бжезинский. – М., 1998.
20. Білоус, А. С. Політико-правові системи: світ і Україна [Текст] : [навч. посіб.] / А. С. Білоус. – К. : АМУПІ, 2000.
21. Большая советская энциклопедия [Текст] / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М., 1972. – Т. 9.
22. Большая советская энциклопедия [Текст] / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М., 1972. – Т. 24.
23. Борисов, А. Е. Индия. Международные отношения [Текст] / А. Е. Борисов. – М., 1999.
24. Борко, Ю. Л. От единого рынка к Европейскому Союзу [Текст] / Ю. Л. Борко. – М., 1995.
25. Бродель, Ф. Время мира. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв. [Текст] / Ф. Бродель. – М., 1992. – Т. 2.
26. Бродель, Ф. Что такое Франция? [Текст] / Ф. Бродель. – М., 1994. – Ч. 1.
27. Бусыгина, И. М. Регионы Германии [Текст] / И. М. Бусыгина. – М., 2000.
28. Бутов, В. И. Демография [Текст] : учеб. пособие / В. И. Бутов ; под ред. В. Г. Игнатова. – М. : ИКЦ «МарТ» ; Ростов н/Д : Изд. центр «МарТ», 2003.
29. Ваковский, С. Н. Объединенная Германия: политико-, экономико- и социально-географические аспекты [Текст] / С. Н. Ваковский // География в школе. – 1995. – № 2.
30. Валлерстайн, И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире [Текст] / И. Валлерстайн : пер. с англ. П. М. Кудюкина ; под общ. ред. Б. Ю. Кагарлицкого. – СПб. : Унив. кн., 2001. – 416 с.
31. Валлерстайн, И. Исторический капитализм. Капиталистическая цивилизация [Текст] / И. Валлерстайн. – М. : Т-во науч. изд. КМК, 2008. – 176 с.
32. Валлерстайн, И. Конец знакомого мира. Социология XXI века [Текст] / И. Валлерстайн : пер. с англ. ; под ред. Б. Л. Иноземцева / Центр исследований постиндустриального общества. – М. : Логос, 2003. – 368 с.
33. Валлерстайн, И. Миросистемный анализ: Введение [Текст] / И. Валлерстайн : пер. Н. Тюкиной. – М. : Изд. дом «Территория будущего», 2006. – 248 с.

34. Валлерстайн, И. После либерализма [Текст] / И. Валлерстайн : пер. с англ. М. М. Гурвица, П. М. Кудюкина, Л. В. Феденко ; под ред. Б. Ю. Кагарлицкого. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 256 с.
35. Вардомский, Л. Б. Регионоведение [Текст] / Л. Б. Вардомский, В. А. Дергачев. – М., 2010.
36. Василенко, В. А. Административно-государственное управление в странах Европы: США, Великобритания, Франция, Германия [Текст] / В. А. Василенко. – М., 2000.
37. Васильев, Л. С. История Востока [Текст] : в 2 т. / Л. С. Васильев. – М. : Высш. шк., 1998.
38. Вебер, М. Избранные произведения [Текст] : пер. с нем. ; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко ; коммент. А. Ф. Филиппова. – М. : Прогресс, 1990.
39. Вебер, М. Протестантская этика и дух капитализма [Текст] / М. Вебер. – М., 2003.
40. Великобритания. Эпоха реформ [Текст] / под ред. Ал. А. Громыко. – М., 2007.
41. Витвер, А. И. Историко-географическое введение в экономическую географию зарубежного мира [Текст] / А. И. Витвер. – М., 1963.
42. Витковский, О. В. Земли Германии в зеркале статистики [Текст] / О. В. Витковский // География : газ. – 1997. – № 11.
43. Воронов, К. Четвертое расширение ЕС: тормоз или стимул интеграции? [Текст] / К. Воронов // Мир. экономика и междунар. отношения. – 1996. – № 8.
44. Галкина, Т. А. Италия [Текст] / Т. А. Галкина, Н. А. Красновская. – М., 1985.
45. Геллнер, Е. Условия свободы: Гражданское общество и его исторические соперники [Текст] / Е. Геллнер. – М., 2004.
46. Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины [Текст] / гл. ред. А. Ф. Трешников ; ред. кол.: Э. Б. Алаев, П. М. Алампиев, А. Г. Воронов и др. – М. : Сов. энцикл., 1988. – 432 с.
47. География мирового хозяйства [Текст] / под ред. Н. С. Мироненко. – М. : Смоленск, 1997.
48. Геополитика [Текст] / авт.-сост. В. Баршполец, Д. Баршполец, В. Манилов ; под общ. ред. В. Манилова. – М. : ТЕРРА – книжный клуб, 2002. – (Попул. энцикл.).

49. Губарев, В. К. География мира [Текст] : справ. школьника и студента. – Донецк : ООО ПКФ «БАО», 2006.
50. Гідденс, Е. Політика, управління та держава [Текст] / Е. Гідденс // Рубіж (альм. соц. дослідж.). – 1992. – № 3.
51. Гідденс, Е. Вислизаючий світ. Як глобалізація змінює наше життя [Текст] / Е. Гідденс. – М. : Весь світ, 2004.
52. Гідденс, Е. Соціологія [Текст] : пер. з англ. / науч. ред. В. А. Ядов ; заг. ред. Л. С. Гур'єва, Л. Н. Посілевіча. – М. : Едіторіал УРСС, 1999. – 703 с.
53. Гідденс, Е. Улаштування суспільства: Нарис теорії структурації [Текст] / Е. Гідденс. – М. : Акад. проект, 2005.
54. Гладкий, Ю. Н. Регионоведение [Текст] : учеб. для студ. высш. учеб. завед. / Ю. Н. Гладкий. – М. : Гардарики, 2000.
55. Гладкий, Ю. Н. Общая экономическая и социальная география зарубежных стран [Текст] : учеб. для студ. высш. пед. учеб. завед. / Ю. Н. Гладкий, В. Д. Сухоруков. – М. : Изд. центр «Академия», 2006.
56. Гладкий, Ю. Н. Регионоведение [Текст] : учебник / Ю. Н. Гладкий, А. И. Чистобаев. – М. : Гардарики, 2002.
57. Головченко, В. Політико-правові системи країн Азії [Текст] : курс лекцій / В. Головченко. – К. : ІВМ, 2005.
58. Голубчик, М. М. География [Текст] : учеб. для экологов и природопользователей / М. М. Голубчик, С. П. Евдокимов. – М. : Аспект Пресс, 2003.
59. Гольцов, А. Г. Геополітика і політична географія [Текст] : підручник / А. Г. Гольцов. – К. : Центр учб. л-ри, 2012. – 416 с.
60. Гренвил, Дж. История XX века. Люди. События. Факты [Текст] / Дж. Гренвил : пер. с англ. О. Суворова. – М. : Аквариум, 1999.
61. Грицай, О. В. Западная Европа. Региональные контрасты на новом этапе НТР [Текст] / О. В. Грицай. – М., 1988.
62. Гумилев, Л. Н. Этногенез и биосфера Земли [Текст] / Л. Н. Гумилев. – М. : Айрис Прес, 2004.
63. Гундер Франк, А. Смещение мировых центров с Востока на Запад [Текст] / А. Франк Гундер // Лат. Америка. – 1993. – № 2.
64. Дабабов, С. А. Ифраструктура [Текст] / С. А. Дабабов, П. Б. Яценко // Эконом. география. – 1982. – Вып. 33.
65. Данилевский, Н. Я. Россия и Европа [Текст] / Н. Я. Данилевский. – М., 1991.
66. Дахно, І. І. Країни СНД, Європи і Північної Америки [Текст] : навч. посіб. / І. І. Дахно. – К. : Ніка Центр, 2009.

67. Дахно, І. І. Міжнародна економіка [Текст] : навч. посіб. / І. І. Дахно. – К., 2002.
68. Дахно, І. І. Міжнародна торгівля [Текст] / І. І. Дахно. – К. : МАУП, 2004.
69. Девіс, Н. Європа. Історія [Текст] / Н. Девіс. – К., 2001.
70. Дербишар, Дж. Д. Политические системы мира [Текст] : в 2 т. / Дж. Д. Дербишар. – М., 2004.
71. Дергачов, В. А. Геополитический словарь-справочник [Текст] / В. А. Дергачов. – Киев : КНТ, 2009. – 592 с.
72. Дністрянський, М. С. Україна в політико-географічному вимірі [Текст] / М. С. Дністрянський. – Л. : ЛНУ, 2000.
73. Дорошко, М. С. Країни СНД, Європи і Північної Америки [Текст] : навч. посіб. / М. С. Дорошко. – К. : Ніка Центр, 2009.
74. Дубинин, Ю. В. Дипломатическая служба Франции [Текст] / Ю. В. Дубинин // Дипломатия иностранных государств : учеб. пособие / под ред. Т. В. Зоновой ; МГИМО(У) МИД РФ. – М. : РосСПЭН, 2004.
75. Дулов, А. В. Географическая среда и история России: конец XV – середина XIX в. [Текст] / А. В. Дулов. – М. : Наука, 1983.
76. Европа : вчера, сегодня, завтра [Текст] ; отв. ред. Н. П. Шмелев / Ин-т Европы. – М. : Экономика, 2002.
77. Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития [Текст] / под ред. Ю. А. Борко, О. В. Буториной. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 471 с.
78. Економіка зарубіжних країн [Текст] / за ред. А. С. Филипенка. – К., 1996.
79. Економіка і соціальна географія світу [Текст] / за ред. П. Б. Яценка. – К., 2006.
80. Журков, А. А. Великобритания и проблемы западноевропейской интеграции [Текст] / А. А. Журков. – М., 2002.
81. Западноевропейские модели: особенности социально-экономических моделей [Текст]. – М., 2002.
82. Западноевропейские страны: особенности социально-экономических моделей [Текст] / отв. ред. В. П. Гутник. – М. : Наука, 2002. – С. 37–100.
83. Иванов, И. Д. Европа регионов [Текст] / И. Д. Иванов. – М., 1998.
84. История Великобритании [Текст] / кол. авт. ; под ред. О. Кеннета Моргана ; пер. с англ. – М. : Весь мир, 2008. – 680 с.
85. История государства и права США, Великобритании, Франции, Германии в новейший период. Европейская интеграция в XX в. [Текст] : учеб. пособие / В. И. Лозо. – Харьков, 2007.
86. История США [Текст] / Н. Болховитинов, Г. Куропятник, Г. Севостьянов и др. : в 4 т. – М. : Наука, 1983.

87. История Японии [Текст] : сб. ист. произведений / под ред. И. А. Настенко. – [5-е изд., исправл.]. – М. : Рус. панорама, 2008.
88. Италия. Специальный выпуск // География : газ. – 1996. – № 23.
89. Игнатъев, П. Н. Країнознавство. Країни Азії [Текст] : навч. посіб. / П. Н. Игнатъев. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2006.
90. Історія західних і південних слов'ян: ХХ століття [Текст] : навч. посіб. для студ. гуманітар. спец. вузів / уклад. Є. П. Пугач, В. Д. Козлітін, Р. М. Постоловський та ін. – Х. : Око, 1998. – 462 с.
91. Казанский, В. Л. Россия – Франция. Этюды [Текст] / В. Л. Казанский // География : газ. – 2002. – № 29.
92. Кальвокоресси, П. Мировая политика после 1945 года [Текст] : в 2 кн. / П. Кальвокоресси : пер. с англ. – М. : Междунар. отношения, 2000.
93. Каррер Д'Анкос, Э. Европа в мире ХХІ века. Экономические, демографические и стратегические аспекты [Текст] / Э. Д'Анкос Каррер // Мир. экономика и междунар. отношения. – 1998. – № 3.
94. Кастельс, М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура [Текст] / М. Кастельс. – М., 2000.
95. Киндерсли, Д. Германия [Текст] / Д. Киндерсли. – М., 2008.
96. Кисинджер, Г. Дипломатия [Текст] / Г. Кисинджер : пер. с англ. – М. : Ладомир, 1997.
97. Кіс, Т. Вибірчі системи та їхні політичні наслідки [Текст] / Т. Кіс // Нова політика. – 1996. – № 2.
98. Классификация в современной науке. – Новосибирск : Наука, Сиб. отделение, 1989. – 168 с.
99. Ключевский, В. О. Сочинения в девяти томах [Текст] / В. О. Ключевский. – Т. 1. Курс русской истории, ч. 1. – М. : Мысль, 1987. – 432 с.
100. Колин, К. К. Фундаментальные основы информатики: социальная информатика [Текст] : учеб. пособие / К. К. Колин. – Серия: Gaudeamus. – М. : Дел. кн., 2000.
101. Колосов, В. А. Геополитика и политическая география [Текст] / В. А. Колосов, Н. С. Мироненко. – М., 2001.
102. Колосов, В. А. Политическая география: проблемы и методы [Текст] / В. А. Колосов. – Л., 1988.
103. Кондратьев, Н. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды [Текст] / Н. Кондратьев / ред. Ю. Яковец, Л. Абалкин. – М. : Экономика, 2002.
104. Кондратьев, Н. Д. Проблемы экономической динамики [Текст] / Н. Д. Кондратьев. – М., 1989.

105. Конституційне право зарубіжних країн [Текст] : навч. посіб. / В. О. Ріяка, В. С. Семенов, М. В. Цвік та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2004.
106. Копійка, В. В. Європейський Союз: заснування і етапи становлення [Текст] : навч. посіб. / В. В. Копійка. – К., 2001.
107. Копылов, В. А. География населения [Текст] : учеб. пособие / В. А. Копылов. – 2-е изд. перераб. и доп. – М. : Изд.-торгов. корпорация «Дашков и Ко», 2005.
108. Космачев, К. П. Географическая экспертиза [Текст] / К. П. Космачев. – Новосибирск, 1981.
109. Країнознавство [Текст] : підручник / В. П. Крижанівський, М. С. Дорошко, В. І. Головченко та ін. – [2-ге вид. переробл. і допов.] – К., 2012.
110. Країнознавство. Систематизація країн світу [Текст] / уклад. І. С. Скоропад. – Л. : Вид-во Львів. комерц. акад., 2006. – 60 с.
111. Краткий словарь основных понятий по социологии [Текст] / сост. П. А. Кулаков. – Новосибирск, 2009.
112. Кузик, С. Економічна і соціальна географія Америки [Текст] / С. Кузик, М. Книш. – Л. : ЛНУ, 1999.
113. Кузнецов, А. П. Географическая специфика Европы [Текст] / А. П. Кузнецов // География в школе. – 1994. – № 5.
114. Куйбіда, В. С. Принципи і методи діяльності органів місцевого самоврядування [Текст] / В. С. Куйбіда. – К., 2004.
115. Лавров, С. Б. ФРГ после объединения [Текст] / С. Б. Лавров // География в школе. – 1996. – № 2, 4.
116. Лаппо, Т. М. Географія міст [Текст] / Т. М. Лаппо. – М., 1997.
117. Латинская Америка и Карибы. Политические институты и процессы [Текст] / отв. ред. З. В. Ивановский. – М. : Наука, 2000.
118. Латинская Америка [Текст] : энцикл. справ. / гл. ред. В. В. Вольский. – М. : Сов. энцикл., 1979. – Т. 1.
119. Латинская Америка [Текст] : энцикл. справ. / гл. ред. В. В. Вольский. – М. : Сов. энцикл., 1982. – Т. 2.
120. Ленин, В. И. Империализм как высшая стадия капитализма [Текст] // Полн. собр. соч. – М., 1982. – Т. 22.
121. Лещицкий, С. Понятие фактора пространства и его роль в современном хозяйстве [Текст] / С. Лещицкий // Региональные проблемы и территориальное планирование в социалистических странах Европы. – М., 1976.

122. Липец, Ю. Г. География мирового хозяйства [Текст] / Ю. Г. Липец, В. А. Пуляркин, С. Б. Шлихтер. – М., 1999.
123. Лісничий, В. В. Політичні та адміністративні системи зарубіжних країн [Текст] / В. В. Лісничий. – Х. : Торнадо, 2001.
124. Лозо, В. И. Государство и право древней, средневековой и современной Индии [Текст] : учеб. пособ. / В. И. Лозо. – Харьков, 2007.
125. Лозо, В. І. Становлення і розвиток правових основ екологічної стратегії Європейського Союзу [Текст] : монографія / В. І. Лозо. – Х. : Право, 2008.
126. Макаренко, В. В. Кто союзники России? Ментальность и Геополитика : парадоксы теории безопасности России [Текст] / В. В. Макаренко. – М. : Страдиз : ФИАМП, 2000.
127. Макиндер, Х. Дж. Круглый мир и достижение мира [Текст] / Х. Дж. Макиндер // Урал. истор. вестн. – Екатеринбург, 1994. – Вып. 1.
128. Маккиндер, Х. Дж. Географическая ось истории [Текст] / Х. Дж. Маккиндер // Полис. – 1995. – № 4.
129. Маклюэн, М. Галактика Гутенберга. Становление человека печатающего [Текст] / М. Маклюэн. – М. : Академ. проект, 2005. – 496 с.
130. Маклюэн, М. Понимание медиа: внешние расширения человека [Текст] / М. Маклюэн. – М. : Куликово поле, 2007. – 464 с.
131. Маклюэн, М. Пресса: управление посредством утечки информации [Текст] / М. Маклюэн : пер. Руслана Хестанова // Отечественные записки : журн. – 2003. – № 3.
132. Максаковский, В. П. Географическая картина мира [Текст] / В. П. Максаковский. – М., 2003. – Ч. 1.
133. Максаковский, В. П. Географическая картина мира [Текст] / В. П. Максаковский. – М., 2004. – Ч. 2.
134. Максаковский, В. П. Историческая география мира [Текст] / В. П. Максаковский. – М., 1997.
135. Максаковский, В. П. Историческая география мира [Текст] : учеб. пособие для вузов / В. П. Максаковский. – М., 1999.
136. Максаковский, В. П. Всемирное культурное наследие [Текст] / В. П. Максаковский. – М., 2000.
137. Максаковский, В. П. Экономическая и социальная география мира [Текст] / В. П. Максаковский. – М., 2004.
138. Мангейм, Дж. Б. Политологические методы исследований [Текст] / Дж. Б. Мангейм. – М., 1999.
139. Маринченко, А. В. Геополитика [Текст] : учеб. пособие / А. В. Маринченко. – М. : ИНФРА-М, 2009.

140. Мартиненко, А. К. Міжнародні відносини (1945–1975) [Текст] / А. К. Мартиненко. – К., 2007.
141. Масляк, П. О. Економічна і соціальна географія світу [Текст] / П. О. Масляк, І. І. Дахно. – К. : Вежа, 2004.
142. Масляк, П. О. Країнознавство [Текст] : підручник / П. О. Масляк. – [2-ге вид., виправл.]. – К. : Знання, 2008.
143. Масляк, Я. О. Словник-довідник учня з економічної і соціальної географії світу [Текст] / Я. О. Масляк, Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К. : Лібра, 1996.
144. Машбиц, Я. Г. Основы страноведения [Текст] : кн. для учителя / Я. Г. Машбиц. – М. : Просвещение, 1999.
145. Машбиц, Я. Т. Комплексное страноведение [Текст] / Я. Т. Машбиц. – М. ; Смоленск, 1998.
146. Медков, В. М. Демография [Текст] : учеб. пособие / В. М. Медков. Серия «Учебники и учебные пособия». – Ростов н/Д : Феникс, 2002.
147. Международное право [Текст] : учебник / под ред. Л. Н. Шестакова. – М. : Юрид. лит., 2005. – 464 с.
148. Методика сравнительного страноведения (Экономическая и социальная география) [Текст] / под ред. Н. С. Мироненко. – М., 1993.
149. Мехен, А. Т. Влияние морской силы на историю. 1660–1783 [Текст] / А. Т. Мехен. – М. : АКТ ; СПб. : Terra Fantastica, 2002.
150. Мечников, Л. И. Цивилизация и великие исторические реки [Текст] / Л. И. Мечников. – М., 1995.
151. Миллер, Г. Ф. История Сибири [Текст] / Г. Ф. Миллер. – М., 1999. – Т. 1. – 631 с.
152. Мировая экономика в XX веке: потрясающие достижения и серьезные проблемы [Текст] // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 1.
153. Мироненко, Н. С. Страноведение: Теория и методы [Текст] : учеб. пособие для вузов / Н. С. Мироненко. – М. : Аспект Пресс, 2001.
154. Митне регулювання в ЄС та Україні: порівняльно-правове дослідження [Текст] / за наук. ред. А. В. Мазур / Центр. європ. та порівн. права М-ва юстиції України. – К. : Ніка-Принт, 2005.
155. Міжнародні інтеграційні процеси сучасності [Текст] / А. С. Філіпенко, В. С. Будкін, М. А. Дудченко та ін. – К. : Знання України, 2004. – 304 с.
156. Міжнародні організації [Текст] : навч. посіб. / за ред. О. С. Кучук. – К., 2005.

157. На шляху до Європи. Український досвід єврорегіонів [Текст] / за ред. С. Максименка, І. Студеннікова. – К., 2000.
158. Невский, С. И. Модель социального рыночного хозяйства в Германии: концептуальные основы и практика функционирования [Текст] : дис. ... канд. экон. наук : 08.00.01 / С. И. Невский. – М., 2004. – 237 с.
159. Німеччина у фактах [Текст] : пер. з нім. / ред. А. Каплер. – Франкфурт-на-Майні : Соціететс, 1996. – 544 с.
160. Перепелиця, Г. М. Конфлікти в посткомуністичній Європі [Текст] / Г. М. Перепелиця. – К. : НІСД, 2003.
161. Пістун, М. Д. Основи теорії суспільної географії [Текст] / М. Д. Пістун. – К., 1996.
162. Плисецкий, Д. Е. Франция. Особенности и проблемы современного экономического развития [Текст] / Д. Е. Плисецкий // География : газ. – 1998. – № 30.
163. Політична географія і геополітика [Текст] : навч. посіб. / за ред. Б. П. Яценка. – К., 2007.
164. Політологія [Текст] / за заг. ред. І. С. Дзюбка, К. М. Лемківського. – К., 2001.
165. Політологія: академ. курс [Текст] : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М. І. Попов (кер. авт. кол.). – 2-ге вид. переробл. і допов. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2006. – 520 с.
166. Право Європейського Союзу [Текст] : підручник / за ред. В. І. Муравйова. – К. : Юрінком Інтер, 2011.
167. Право Європейського Союзу. Особлива частина [Текст] : навч. посіб. (з урахуванням положень Лісабонського договору) / за ред. М. Р. Аракелян. – К. : Істина, 2010.
168. Правовые системы стран мира [Текст] : энцикл. справ. / отв. ред. А. Я. Сухарев. – М. : НОРМА, 2001.
169. Преображенский, В. С. География в меняющемся мире. Век XX [Текст] / В. С. Преображенский, Г. Д. Александров, Л. В. Максимова. – М., 1997.
170. Раковский, С. И. Современная политическая карта мира: структура и новейшие сдвиги [Текст] / С. И. Раковский // География в школе. – 1992. – № 1.
171. Регионализация в развитии России: географические процессы и проблемы [Текст] / под ред. А. И. Трейвиша и С. С. Артоболевского. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 296 с.
172. Регіональна політика в країнах Європи. Уроки для України [Текст] / за ред. С. Максименка. – К., 2001.
173. Риттер, К. Европа [Текст] // География : Ежемед. газ. – 1993. – № 5.

174. Рожков, С. С. Динамика империй [Текст] / С. С. Рожков. – Киев, 1993.
175. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка [Текст] : підручник / за ред. В. В. Ковалевського, О. Л. Михайлюк, В. Ф. Семенова. – [6-ге вид., виправл.] – К. : Знання, 2004.
176. Российская социологическая энциклопедия [Текст] / под общ. ред. Г. В. Осипова. – М. : Норма-Инфра-М, 1998. – 672 с.
177. Румянцев, А. Л. Міжнародна торгівля [Текст] / А. Л. Румянцев, А. І. Башинська, І. М. Корнілова, Ю. О. Коваленко. – К. : ЦНЛ, 2004.
178. Савицкий, П. Н. Континент Евразия [Текст] / П. Н. Савицкий. – М. : Аграф, 1997.
179. Савицкий, П. Н. О задачах кочевниковедения : (почему скифы и гунны должны быть интересны для русского?). – [Прага] : Евраз. книгоизд-во, 1928.
180. Савицкий, П. Н. Россия и латинство [Текст] : сб. ст. / П. Н. Савицкого, П. П. Сувчинского, П. М. Бицилли и др. – Берлин, 1923.
181. Світова економіка [Текст] / за ред. А. С. Филипенка. – К., 2007.
182. Світова економіка [Текст] : підручник / А. С. Філіпенко, О. І. Рогач, О. І. Шнирков та ін. – 2-ге вид. стер. – К. : Либідь, 2001.
183. Сиджански, Д. Федералистское будущее Европы. От Европейского общества до Европейского Союза [Текст] / Д. Сиджански. – М., 1998.
184. Синицкий, Л. Д. Европа [Текст] / Л. Д. Синицкий. – М., 1915.
185. Слука, А. Е. Районы Франции. Показатели развития [Текст] / А. Е. Слука // География : газ. – 2002. – № 2.
186. Слука, А. Е. Франция. Специальный выпуск [Текст] / А. Е. Слука // География. Прилож. к газ. «Первое сентября». – 1995. – № 23–24.
187. Соколенко, С. І. Глобалізація і економіка України [Текст] / С. І. Соколенко. – К. : Логос, 1999.
188. Сорокин, П. Общие принципы цивилизационной теории и ее критика / П. Сорокин // Сравнительное изучение цивилизаций : хрестоматия : учеб. пособие для студ. вузов / сост., ред. и вступ. ст. Б. С. Ерасов. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 556 с.
189. Сорокин, П. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Сорокин ; [общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонова]. – М. : Политиздат, 1992. – 542 с.
190. Социально-экономическая география зарубежного мира [Текст] : учебник / под ред. В. В. Вольского. – М., 2001. – Ч. 3.

191. Социально-экономическая география Зарубежной Европы [Текст] / под ред. В. В. Вольского. – М., 1998.
192. Соціально-економічна географія України [Текст] : навч. посіб. / за ред. О. І. Шаблія. – Л., 2000.
193. Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира [Текст] / под общ. ред. В. С. Бакирова, Н. И. Сазонова. – Харьков : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2005. – 592 с.
194. Стафійчук, В. І. ТНК як нові геостратегічні суб'єкти [Текст] / В. І. Стафійчук, Ю. О. Барабаш // Укр. географ. журн. – К., 2003.
195. Страны и народы. Западная Европа [Текст] : науч.-попул. географ.-этнограф. изд. в 20 т. ; редкол. В. П. Максаковский (отв. ред.) и др. – М. : Мысль, 1979. – 381 с.
196. Страны и народы. Южная Европа [Текст] : науч.-попул. географ.-этнограф. изд. в 20 т. ; редкол. В. П. Максаковский (отв. ред.) и др. – М. : Мысль, 1979.
197. Страны и народы. Восточная Европа [Текст] : науч.-попул. географ.-этнограф. изд. в 20 т. ; редкол. В. П. Максаковский (отв. ред.) и др. – М. : Мысль, 1980.
198. Страны мира [Текст] / под ред. Б. Н. Зимина и И. И. Бариновой. – М., 1992. – Ч. 1. География Европы.
199. Страны мира [Текст] : справочник / под ред. И. С. Иванова. – М., 1999.
200. Страны мира. 2000 [Текст] : Статист. справ. ООН : пер. с англ. – М., 2001.
201. Страны. Народы. Цивилизации [Текст] / гл. ред. М. Д. Аксенова. – М., 2002.
202. Сухоруков, В. Д. Европейская интеграция [Текст] / В. Д. Сухоруков // География : газ. – 1997. – № 10.
203. Сухоруков, В. Д. Теория геопространственных систем [Текст] / В. Д. Сухоруков. – Смоленск, 2000.
204. Татищев, В. Н. Избранные работы по географии России [Текст] / В. Н. Татищев. – М. : Гос. изд-во географ. лит., 1950.
205. Территориальная структура хозяйства развитых стран в период НТР : сдвиги и тенденции [Текст] / под ред. Э. Б. Алаева и В. А. Колосова. – М., 1989.
206. Тойнби, А. Постигание истории [Текст] / А. Тойнби. – М., 1996.
207. Тойнби, А. Цивилизация перед судом истории [Текст] / А. Тойнби. – М. ; СПб., 1995.

208. Тоффлер, Э. Третья волна [Текст] / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2004. – 784 с.
209. Тоффлер, Э. Шок будущего [Текст] / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2001. – 560 с.
210. Троян, С. С. Порівняльні політичні системи сучасності [Текст] : навч. посіб. / С. С. Троян. – К. : НМЦВО, 2003.
211. Українська дипломатична енциклопедія [Текст] : у 2 т. / редкол. : Л. В. Губерський (голова) та ін. – К. : Знання України, 2001.
212. Федеративная Республика Германия [Текст] // География : газ. – 2002. – № 27, 28.
213. Федотова, В. Г. Глобальный капитализм: три великих трансформации [Текст] / В. Г. Федотова, В. А. Колпаков, М. М. Федотова. – М. : Культур. революция, 2008. – 608 с.
214. Фишер, В. Европа : экономика, общество и государство. 1914–1980 [Текст] / В. Фишер. – М., 1999.
215. Фрай, С. П. Всемирная история [Текст] / С. П. Фрай. – М., 1999.
216. Фуше, М. Европейская республика. Исторические и географические контуры [Текст] / М. Фуше : пер с фр. – М. : Междунар. отношения, 1999.
217. Хайек, Ф. Пагубная самонадеянность [Текст] / Ф. Хайек. – М., 1992.
218. Хаггет, П. Пространственный анализ в экономической географии [Текст] / П. Хаггет. – М. : Прогрес, 1968. – 391 с.
219. Хантингтон, С. Столкновение цивилизации [Текст] / С. Хантингтон. – М., 2003.
220. Хорев, Б. С. Проблемы городов [Текст] / Б. С. Хорев. – М., 1975.
221. Хюбнер, К. Нація, від забуття до відродження [Текст] / К. Хюбнер. – М., 2001.
222. Цымбурский, В. «Европа – Россия»: «третья осень» системы цивилизаций [Текст] / В. Цымбурский // Полис. – 1997. – № 2.
223. Цымбурский, В. Народы между цивилизациями [Текст] / В. Цымбурский // Pro et Contra. – 1997. – Т. 2. – № 3.
224. Цымбурский, В. Л. Геополитика для «евразийской Атлантиды» [Текст] / В. Л. Цымбурский. – М. : УРСС, 1999.
225. Цымбурский, В. Л. Россия – Земля за Великим Лимитрофом: цивилизация и ее геополитика [Текст] / В. Л. Цымбурский. – М. : УРСС, 1999.
226. Чаморро, С. М. Общее и особенное в развитии политической и правовой культуры обществ Запада, Востока и России [Текст] / С. М. Чаморро. – М., 1998.

227. Челлен, Р. Государство как форма жизни [Текст] / Р. Челлен : пер. со швед. – М. : РОССПЭН, 2008.
228. Шпенглер, О. Закат Европы [Текст] / О. Шпенглер. – М. ; Минск, 2000.
229. Шумпетер, И. Капитализм, социализм и демократия [Текст] / И. Шумпетер. – М., 1995.
230. Экономическая, социальная и политическая география. Регионы и страны [Текст] : учебник / под ред. С. Б. Лаврова и Н. В. Каледина. – М., 2001.
231. Экономическая и социальная география: Основы науки [Текст] : учебник для студ. высш. учеб. заведений. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003.
232. Энциклопедический словарь [Текст]. – СПб. : Издат. о-во Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1890–1907.
233. Юр, Е. С. Бонн. Бывшая столица в поисках будущего [Текст] / Е. С. Юр // География : газ. – 2000. – № 14.
234. Яценко, Б. Л. Політична географія [Текст] / Б. Л. Яценко. – К. : НАНУ, 2005.
235. Яценко, Б. П. Концептуальні засади географічного країнознавства [Текст] / Б. П. Яценко // Україна та глобальні процеси. – К. ; Луцьк, 2000.
236. Яценко, П. Б. Країнознавство. Основи теорії [Текст] : навч. посіб. / П. Б. Яценко, В. К. Бабрицька. – К. : Либідь, 2009. – 312 с.
237. Яценко, П. Б. Мегатренди світового господарства [Текст] / П. Б. Яценко // Укр. географ. журн. – 1988. – № 4.

Навчальне видання

Лизогуб Віталій Анатолійович

Країнознавство

Навчальний посібник

Коректори *О. М. Неццетна, Ю. В. Статкевич*
Комп'ютерна верстка *О. І. Сенько*